

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Том 1

Підручник

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Львів
«Новий Світ-2000»
2014

УДК 34(477)
ББК 64я7
Ц 57

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-5677 від 16.04.2014 р.)

Коссак В.М. – доктор юридичних наук, професор (Львівський національний університет імені Івана Франка);

Заїка Ю.О. – доктор юридичних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ);

Гришук В. К. – доктор юридичних наук, професор (Львівський державний університет внутрішніх справ).

Яновицька Г.Б., Кучер В.О. та ін.
Ц 57 Цивільне право України: підручник [Текст] : в 2 т. Т. 1 / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. – Львів: «Новий Світ-2000», 2014. – 444 с.

ISBN 978-966-418-268-0

Підручник підготовлено відповідно до навчальної програми дисципліни «Цивільне право України». У ньому висвітлюється суть основних інститутів Загальної та Особливої частин цивільного права, значну увагу приділено інститутам права власності та інших речових прав, права інтелектуальної власності, зобов'язального права (договірним та недоговірним зобов'язанням), спадкового права.

Для студентів та курсантів, які навчаються за спеціальністю «Правознавство» при вивченні дисципліни «Цивільне право України», а також для викладачів, практичних працівників та інших осіб, які цікавляться питаннями цивільного права.

УДК 34(477)
ББК 64я7

ISBN 978-966-418-268-0

© Г.Б. Яновицька, В.О. Кучер та ін., 2014
© «Новий Світ-2000», 2014

Авторський колектив

Рабінович С.П., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права ЛНУ імені Івана Франка – глави 1, 2, 16;

Яновицька Г.Б., канд. юрид. наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – вступне слово, глави 27-28;

Кучер В.О., канд. юрид. наук, доцент, начальник кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – глави 7 (у співавторстві з Євхутич І.М.), 23 (§ 1), 24 (§ 6), 29 (§ 6), предметний покажчик;

Курило Т.В., канд. юрид. наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – глава 29 (§ 1, 3, 5);

Коссак С.М., канд. юрид. наук, доцент, суддя господарського суду Львівської області – глава 5;

Парасюк М.В., канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глава 25;

Новіков В.В., канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глави 6, 23 (§ 2-3, 7);

Михайлів М.О., канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу ЛНУ імені Івана Франка – глави 4, 14, 15, 21 (§ 7);

Апопій І.В., канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу Львівської комерційної академії – глави 19-20;

Парасюк В.М., канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – глава 22;

Грабар Н.М., канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – глава 21 (§ 1-4) (у співавторстві з Баліцькою О.Ю.);

Дутко А.О., канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глава 13;

Навроцька Ю.В., канд. юрид. наук, доцент кафедри цивільного права та процесу ЛНУ імені Івана Франка – глави 11-12;

Майкут Х.В., канд. юрид. наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глава 18;

Несімко О.Д., канд. юрид. наук, доцент кафедри цивільного права та процесу Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» – глава 21 (§ 5-6, 8);

Верес І.Я., канд. юрид. наук, доцент кафедри цивільного права та процесу ЛНУ імені Івана Франка – глави 8, 23 (§ 8-10), 24 (§ 5);

Андрусів У.Б., канд. юрид. наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глава 17;

Верба-Сидор О.Б., канд. юрид. наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глави 10, 26;

Баліцька О.Ю., викладач кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – глава 21 (§ 1-4) (у співавторстві з Грабар Н.М.);

Вовк М.З., викладач кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глави 23 (§ 4-6), 29 (§ 2, 4);

Воробель У.Б., викладач кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глава 9;

Гарасимів О.Ю., викладач кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глави 3 (§ 4), 24 (§ 1-4) (у співавторстві з Дмитрик І.В.);

Дмитрик І.В., викладач кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глави 3 (§ 4), 24 (§ 1-4) (у співавторстві з Гарасимів О.Ю.);

Свхутич І.М., викладач кафедри цивільного права та процесу ЛьвДУВС – глава 7 (у співавторстві з Кучером В.О.);

Шев'як О.В., старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін ЛьвДУВС – глава 3 (§ 1-3, 5).

Зміст

Розділ 1. Загальні положення цивільного права	12
Глава 1. Цивільне право як приватне право	12
1.1. Цивільне право як приватне право. Предмет і метод цивільного права	12
1.2. Принципи цивільного права	14
1.3. Система цивільного права. Цивільне право у системі права.....	19
1.4. Джерела (форми) цивільного права.....	21
1.5. Цивільне право України та приватноправові системи сучасності ...	25
1.6. Цивільне право України як наука та навчальна дисципліна	26
Питання для самоконтролю	27
Тести для самоконтролю	28
Задачі для самоконтролю	33
Рекомендована література	34
Розділ 2. Цивільні правовідносини	36
Глава 2. Поняття, види та структура цивільних правовідносин	36
2.1. Поняття цивільних правовідносин	36
2.2. Види цивільних правовідносин	37
2.3. Структура цивільних правовідносин. Підстави їх виникнення, зміни і припинення	39
Питання для самоконтролю	42
Тести для самоконтролю	43
Задачі для самоконтролю	45
Рекомендована література	46
Глава 3. Фізичні особи як учасники цивільних відносин	48
3.1. Цивільна правоздатність фізичної особи	48
3.2. Цивільна дієздатність фізичної особи.....	49
3.3. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою: підстави та правові наслідки	53
3.4. Фізична особа-підприємець	55
3.5. Опіка та піклування у цивільних відносинах.....	62
Питання для самоконтролю	65
Тести для самоконтролю	66
Задачі для самоконтролю	71
Рекомендована література	72

Глава 4. Юридична особа як учасник цивільних правовідносин.....	74
4.1. Поняття, ознаки та загальна характеристика юридичних осіб....	74
4.2. Порядок створення юридичної особи.....	75
4.3. Види юридичних осіб.....	84
4.4. Господарські товариства.....	88
4.5. Припинення юридичної особи.....	103
Питання для самоконтролю.....	111
Тести для самоконтролю.....	111
Задачі для самоконтролю.....	117
Рекомендована література.....	119
Глава 5. Участь держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних правовідносинах.....	120
5.1. Правові форми участі держави у цивільних відносинах.....	120
5.2. Органи, через які діє держава у цивільних відносинах.....	122
5.3. Відповідальність за зобов'язаннями держави.....	128
5.4. Участь Автономної Республіки Крим і територіальних громад у цивільних відносинах.....	131
Питання для самоконтролю.....	140
Тести для самоконтролю.....	140
Завдання для самоконтролю.....	145
Рекомендована література.....	145
Глава 6. Об'єкти цивільних прав.....	146
Питання для самоконтролю.....	156
Тести для самоконтролю.....	156
Задачі для самоконтролю.....	159
Рекомендована література.....	160
Глава 7. Правочини.....	162
7.1. Поняття правочину, його ознаки та види.....	162
7.2. Умови дійсності правочину. Форма правочину.....	164
7.3. Недійсні правочини.....	167
7.4. Правові наслідки недійсності правочину.....	197
Питання для самоконтролю.....	199
Тести для самоконтролю.....	199
Задачі для самоконтролю.....	203
Рекомендована література.....	204

Глава 8. Представництво	206
Питання для самоконтролю	212
Тести для самоконтролю	212
Задачі для самоконтролю	215
Рекомендована література	216
Глава 9. Захист цивільних прав та інтересів	218
Питання для самоконтролю	225
Тести для самоконтролю	225
Задачі для самоконтролю	227
Рекомендована література	229
Глава 10. Відповідальність у цивільному праві	231
Питання для самоконтролю	235
Тести для самоконтролю	235
Задачі для самоконтролю	238
Рекомендована література	240
Глава 11. Визначення та обчислення строків та термінів	242
11.1. Поняття, значення та правова природа строків (термінів) у цивільному праві	242
11.2. Види цивільно-правових строків (термінів)	245
11.3. Порядок визначення та обчислення строків (термінів)	248
Питання для самоконтролю	251
Тести для самоконтролю	251
Задачі для самоконтролю	254
Рекомендована література	255
Глава 12. Позовна давність	256
Питання для самоконтролю	263
Тести для самоконтролю	263
Задачі для самоконтролю	266
Рекомендована література	268
Глава 13. Особисті немайнові права фізичної особи	270
13.1. Поняття та ознаки особистого немайнового права	270
13.2. Види особистих немайнових прав	276
13.3. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи	277
13.4. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи	287

13.5. Захист особистого немайнового права.....	298
Питання для самоконтролю	306
Тести для самоконтролю	306
Задачі для самоконтролю	312
Рекомендована література	313
Розділ 3. Право власності та інші речові права	315
Глава 14. Загальні положення права власності	315
14.1. Поняття та загальна характеристика права власності в Україні	315
14.2. Підстави набуття та припинення права власності	324
14.3. Поняття, види та загальна характеристика права спільної власності	339
Питання для самоконтролю	344
Тести для самоконтролю	345
Задачі для самоконтролю	351
Рекомендована література	352
Глава 15. Речові права на чуже майно	353
15.1. Загальна характеристика речових прав на чуже майно.....	353
15.2. Право володіння чужим майном.....	354
15.3. Право користування чужим майном (сервітут).....	355
15.4. Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис)	359
15.5. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій)	360
Питання для самоконтролю	362
Тести для самоконтролю	362
Задачі для самоконтролю	368
Рекомендована література	369
Глава 16. Захист права власності та інших речових прав	370
16.1. Поняття та система цивільно-правових способів захисту прав та інтересів власника за цивільним правом України	370
16.2. Речово-правові способи захисту права власності.....	372
16.3. Зобов'язально-правові способи захисту права власності та майнових інтересів власника	376
16.4. Визнання незаконним правового акта органу публічної влади.....	376

Питання для самоконтролю	378
Тести для самоконтролю	379
Задачі для самоконтролю	382
Рекомендована література	383
Розділ 4. Право інтелектуальної власності.....	384
Глава 17. Інтелектуальна власність як об'єкт правової охорони	384
17.1. Загальні положення права інтелектуальної власності.....	384
17.2. Авторське право і суміжні права	397
17.3. Право промислової власності	410
17.4. Правові засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту	420
Питання для самоконтролю	432
Тести для самоконтролю	432
Задачі для самоконтролю	436
Рекомендована література	438
Предметний покажчик.....	440

Передмова

Цей підручник підготовлений відповідно до програми курсу цивільного права України і складений з урахуванням навчальних програм для вищих навчальних закладів на основі чинного цивільного законодавства України та існуючих правових теорій.

Авторський колектив ставив собі за мету висвітлити основні засади цивільстики, її основні принципи, головні поняття і категорії, зазначені у Цивільному кодексі України. У своїх підходах до аналізу проблем цивільного права автори виходили з приватно-правових засад, що є втіленням сучасних поглядів і концепцій розвитку цивільного права.

Зокрема, опрацьовано загальні положення цивільного права, особисті немайнові права, право власності та його захист, право інтелектуальної власності, загальне вчення про зобов'язання, про цивільно-правовий договір та його окремі види (купівля-продаж, поставка, міна, дарування, рента, довічне утримання, найм, підряд, перевезення, страхування, позика, кредитний договір тощо), недоговірні зобов'язання та спадкові правовідносини.

Авторський колектив не обійшов увагою законодавство України та зарубіжних країн, матеріали судової практики та аналіз окремих теоретичних проблем цивільного права України. Також були враховані рекомендації і побажання усіх зацікавлених осіб, висловлені у ході читання лекційного курсу та проведення практичних занять з цивільного права.

Підручник розрахований на студентів, аспірантів і викладачів юридичних вузів та факультетів, а також працівників правоохоронних органів, працівників юридичних служб органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємств та установ.

Скорочення

ЦК	Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.
ГК	Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р.
СК	Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р.
ЗК	Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.
ЖК	Житловий кодекс УРСР від 30 червня 1983 р.
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р.
ГПК	Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р.
КЗпП	Кодекс Законів про працю від 10 грудня 1971 р.
КК	Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р.
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р.
ВК	Водний кодекс України від 6 червня 1995 р.
ЛК	Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р.
КУпН	Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р.
ПК	Повітряний кодекс України від 4 травня 1993 р.
КАС	Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р.
ЦК УРСР	Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р.
КМУ	Кабінет Міністрів України
ВР	Верховна Рада
ВС	Верховний Суд
ГС	Господарський суд
НБУ	Національний банк України
МВС	Міністерство внутрішніх справ
ВАС	Вищий адміністративний суд
МОН	Міністерство освіти та науки
АРК	Автономна Республіка Крим
ЗМІ	Засоби масової інформації

Розділ 1

Загальні положення цивільного права

Глава 1. Цивільне право як приватне право

План викладу матеріалу

- 1.1. Цивільне право як приватне право. Предмет і метод цивільного права.
- 1.2. Принципи цивільного права.
- 1.3. Система цивільного права. Цивільне право у системі права.
- 1.4. Джерела (форми) цивільного права.
- 1.5. Цивільне право України та приватноправові системи сучасності.
- 1.6. Цивільне право України як наука та навчальна дисципліна.

1.1. Цивільне право як приватне право. Предмет і метод цивільного права

Сучасне цивільне право України розвивається як право приватне.

Поділ права на приватне і публічне відомий ще римському праву. Видатний римський правник Доміцій Ульпіан визначав приватне право як таке, що стосується користі окремих осіб, а публічне як таке, що стосується становища держави.

Поняття приватного права може бути розкрито на основі звернення до механізмів, за посередництвом яких будуються приватні суспільні відносини. Це відносини, в яких відбувається встановлення, підтримування чи відновлення балансу благ та інтересів окремих індивідів та їхніх спільнот. З огляду на це **приватне право** може розглядатись як сукупність юридико-регулятивних засобів, за допомогою яких відбувається встановлення, підтримування чи відновлення балансу благ та інтересів окремих індивідів та їхніх спільнот. Характер і зміст таких засобів зумовлюється їх метою – досягнення балансу благ та інтересів учасників правовідносин.

До приватноправових належать передовсім особливі методи (принципи) юридичного регулювання: юридичної рівності, децентралізації, диспозитивності, індивідуально-регулятивні механізми здійснення і захисту суб'єктивних прав тощо. Серед приватноправових засобів можна виокремити: а) саморегулятивні (індивідуально-регулятивні та локальні нормативні) засоби, що використовуються окремими індивідами, які не є носіями владних повноважень (договори, інші правочини, установчі документи тощо); б) владно-регулятивні, тобто ті, які використовуються державними чи іншими органами публічної влади (законодавство, судова практика).

Цивільне право – це галузь права, яка на приватноправових засадах регулює майнові та особисті немайнові відносини.

Предмет цивільного права становлять суспільні відносини, які регулюються цивільним правом. Предмет цивільного права окреслено в ст. 1 ЦК. Відповідно до ч. 1 цієї статті, цивільним законодавством регулюються «особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників».

Згідно зі ст. 1 ЦК, відносини, які становлять предмет цивільно-правового регулювання, складаються з двох груп: майнових та особистих немайнових відносин.

Під майновими прийнято розуміти суспільні відносини, які виникають з приводу тих матеріальних благ, що мають економічну цінність. Це товарні відносини двох видів: а) відносини динаміки товарного обігу, який відбувається в суспільстві (перехід товарів від одних осіб до інших за договорами, при відшкодуванні завданої майнової шкоди й т.ін.); б) відносини статички товарного обігу, що виникають стосовно належності матеріальних благ окремим учасникам суспільного життя (власність, володіння тощо).

Особисті немайнові відносини характеризуються відсутністю економічного змісту й нерозривним зв'язком з учасниками цих відносин (людьми чи їх організаціями). Це відносини з приводу охорони невід'ємних нематеріальних благ (життя, здоров'я, честі, гідності, ділової репутації тощо), а також нематеріальних благ, пов'язаних із результатами творчої та інтелектуальної діяльності людини (творів, їх виконань, винаходів тощо).

Окрім особистих немайнових відносин, у предметі цивільного права виокремлюються також немайнові відносини, які не мають особистого характеру (І.В.Спасибо-Фатеєва). Йдеться, зокрема, про немайнові відносини, тісно пов'язані з майновими (відносини з використанням об'єктів інтелектуальної власності, які мають економічну цінність і можуть бути предметом майнового обігу). Відтак легальне визначення предмета цивільно-правового регулювання у ст. 1 ЦК є вужчим, аніж це фактично має місце.

Специфіка методу цивільно-правового регулювання зумовлюється передовсім взаємним юридичним становищем учасників правовідносин. Таке становище характеризує насамперед юридична рівність як визначальна засада цивільно-правового регулювання.

Крім того, цивільно-правовий метод визначається:

- особливостями юридичних фактів, серед яких провідне місце належить правочинам – заснованим на вільному волевиявленні діям учасників цивільних правовідносин, спрямованим на їх встановлення, зміну чи припинення (п.1) ч. 2 ст. 11 ЦК);
- здійсненням суб'єктивних цивільних прав за принципом загального дозволу («дозволено все, що не заборонено законом»);

- переважанням засад диспозитивності і децентралізації, які визначають саморегулятивний характер цивільно-правового регулювання; здійснення чи нездійснення суб'єктивних цивільних прав за вільним вибором особи (ч. 1, 2 ст. 12 ЦК);
- судовим (позовним) порядком захисту порушених прав та інтересів учасників цивільних правовідносин, який здійснюється за їх власною волею та з їх власної ініціативи (п. 5 ч. 1 ст. 3 ЦК); компенсаційним (відновлюючим) характером відповідальності за порушення суб'єктивних цивільних прав. Це зумовлює існування низки специфічних цивільно-правових способів їх захисту: відшкодування збитків чи недоговірної шкоди, відновлення становища, яке існувало до порушення права, визнання правочину недійсним та повернення другій стороні майна, одержаного на виконання недійсного правочину тощо (ст. 16, 22, 216, 1166 ЦК та ін.).

Метод цивільно-правового регулювання найбільш повно виражається у принципах цивільного права.

1.2. Принципи цивільного права

Принципи цивільного права (від лат. *principio* – начало, *zasada*) – керівні засади, основоположені ідеї, основні положення, які виражають сутність цивільно-правового регулювання, забезпечують його внутрішню єдність, визначають його загальний зміст та спрямованість.

Існує низка різновидів принципів цивільного права.

Залежно від способу вираження: безпосередньо закріплені у цивільному законодавстві («писані») і такі, що виводяться зі змісту цивільного законодавства (неписані).

За формою (джерелом) закріплення: законодавчі (закріплені в законодавстві), звичаєві (зафіксовані у звичаєвих правилах) та доктринальні (виражені в творах вчених-цивілістів).

За місцем у структурі системи цивільного права: загальноправові (верховенство права, справедливість, добросовісність, розумність, неприпустимість зловживання правом, гуманізм тощо); галузеві (власне цивільно-правові) – юридична рівність, диспозитивність і децентралізація, неприпустимість безпідставного збагачення тощо; *інституційні* (підгалузеві), тобто принципи, властиві окремим підгалузям та інститутам цивільного права (свобода договору в договірному праві, повне відшкодування завданої шкоди і презумпція вини в деліктному праві, слідування права за річчю в речовому праві, свобода заповіту в спадковому праві тощо).

«Обмінний» зміст цивільних правовідносин (див. § 1 гл. 2) зумовлює особливості цивільно-правового регулювання та його принципи. Згідно зі ст. 1 ЦК, легальними (законодавчо визначеними) принципами, на яких засновані

цивільні відносини, є юридична рівність, вільне волевиявлення, майнова самостійність їх учасників.

Універсальним та визначальним принципом побудови цивільних правовідносин є юридична рівність їх учасників. Це характеристика взаємного становища учасників правовідносин. В юридичному регулюванні існують два типи зв'язків між учасниками правовідносин: а) зв'язки координації («горизонтальні») і б) зв'язки субординації, влади-підпорядкування (ієрархічні, «вертикальні»). Властивість юридичної рівності притаманна першому, координаційному типу правовідносин.

Саме юридична рівність забезпечує цивільний та приватноправовий характер правовідносин. Із втратою цієї ознаки правовідносини перестають бути цивільними, втрачають свою галузеву належність: передання майна на підставі розпорядчого акта органу виконавчої влади регулюється нормами публічного права, тоді як передання майна на договірних засадах регулюється нормами права приватного. Відтак практичне значення юридичної рівності як принципу цивільно-правового регулювання і особливості цивільних правовідносин полягає в тому, що наявність чи відсутність юридичної рівності зумовлює вибір законодавства, яке підлягає застосуванню до регулювання відповідних відносин (ч. 2 ст. 1 ЦК).

У ч. 1 ст. 1 ЦК виражено ідею юридичної рівності суб'єктів як об'єктивної (природної) основи цивільних відносин, на що слушно вказується розробниками проекту ЦК (А.С. Довгерг, З.В. Ромовська). У згаданій нормі йдеться про законодавче регулювання тих відносин, які ще *до* такого регулювання «засновані на юридичній рівності їх учасників». Яким чином це можливо? Гадаємо, що відповідь може бути знайдена в тому, що існують саморегулятивні засоби цивільного права, передовсім договори. «Саморегульована» юридична рівність є встановленою начебто за мовчазною згодою самих учасників цивільних відносин, на основі їх взаємного визнання одним одного як осіб (К.Маркс). Таке визнання існує незалежно від державного юридичного регулювання.

Що ж слід розуміти під юридичною рівністю як властивістю цивільних правовідносин? Насамперед ця властивість вказує на відсутність владних повноважень в одного учасника цивільних відносин щодо іншого (йдеться про відсутність таких повноважень в рамках саме цих відносин), формальну самостійність та незалежність учасників цивільних відносин один від одного (пор.: ч. 2 ст. 1 ЦК).

Водночас юридична рівність не означає тотожності, однаковості прав (можливостей), які реально належать учасникам цивільних відносин (винятком є особисті немайнові права фізичних осіб). Натомість вона свідчить лише про тотожність змісту однойменних прав, які за певних умов можуть належати учасникам цих правовідносин. Інакше кажучи, юридична рівність означає рів-

ність правоздатностей однойменних учасників цивільних правовідносин (ч.1 ст. 26, ч. 1 ст. 91). Виразом юридичної рівності є те, що всі учасники таких відносин визнаються «особами» (ч. 1 ст. 2), а суб'єкти публічного права як учасники цивільних відносин діють «на рівних правах» з іншими їх учасниками (ч.1 ст. 167, ч.1 ст. 168, ч.1 ст. 169).

З принципом юридичної рівності тісно пов'язаний *принцип (засада) «вільного волевиявлення»* (ст. 1 ЦК), який може розглядатись як один з проявів юридичної рівності. Цей принцип у цивільному праві має дещо вужчу сферу застосування, аніж засада юридичної рівності. Вільне волевиявлення означає, зокрема, рівну свободу від владно-примусового втручання у виникнення цивільних прав та їх здійснення. Ця засада характеризує найбільш поширені підстави виникнення цивільних правовідносин (договори), а також виступає принципом здійснення особами своїх цивільних прав (ч.1 ст. 12 ЦК) та їх захисту (ст. 20 ЦК). Обмеження, яких зазнає принцип вільного волевиявлення, встановлюються виключно законом.

Децентралізація і диспозитивність є принципами, які виражають саморегулятивний характер цивільних відносин. Згідно з принципом децентралізації зміст цивільних правовідносин у багатьох випадках встановлюється не централізовано (державою), а самими учасниками цих відносин, які на власний розсуд у межах закону можуть визначати взаємні права та обов'язки, а також права інших приватних осіб. Децентралізація характеризує найбільш поширені підстави виникнення цивільних правовідносин (договори та інші правочини), особливості виникнення, здійснення чи припинення цивільних прав, а також здійснення їх захисту. Натомість можливість вільного вибору варіантів власної поведінки учасниками цивільних правовідносин відображається поняттям *диспозитивності*.

Для цивільного законодавства характерне домінування диспозитивних норм, що відповідає приватноправовому методу регулювання. Натомість імперативні норми цивільного законодавства виражають централізоване державне регулювання певних відносин і не передбачають можливостей відступу від них за вибором самих учасників правовідносин (ч.2-5 ст. 13, ст. 30, 34, ч.1 ст. 219, ч.1 ст. 220, ч.2 ст. 259 ЦК та ін.).

Виокремлюють *беззастережну та відносну диспозитивність* норм цивільного права. Перша має місце, коли вибір варіантів поведінки обмежується лише загальними законодавчими заборонами (вимога не порушувати прав інших осіб, не завдавати шкоди довкіллю, дотримуватись моральних засад суспільства тощо). Натомість відносна диспозитивність означає можливість вибору одного з варіантів поведінки, встановлених законом (наприклад, права покупця у разі продажу йому речі неналежної якості, ст. 708 ЦК).

У законодавстві диспозитивні норми виражаються за допомогою термінів «може», «має право», «якщо інше не передбачено законом», «якщо інше не

передбачено установчими документами юридичної особи» тощо (ст. 6, ч. 1 ст. 13, ч. 1, 3, 4 ст. 14, абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК та ін.).

Конструкції «якщо інше не передбачено законом», «якщо інше не передбачено установчими документами юридичної особи» використовуються в законі при формулюванні диспозитивних норм, які встановлюють додаткові, «резервні» правила для правозастосовця. Такі правила діють лише тоді і остільки, коли і оскільки інших правил не встановлено приватноправовим актом (договором чи установчим документом).

Важливою є норма ч. 3 ст. 6 ЦК, відповідно до якої сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Таким чином законодавець виходить з презумпції диспозитивності норм актів цивільного законодавства. Натомість імперативними визнано лише три групи норм таких актів: 1) ті, в яких прямо зазначається на неможливість відступу від їх положень сторонами договору; 2) ті, в яких неможливість відступу від їх положень сторонами договору хоч прямо і не зазначена, але випливає з їх змісту; 3) ті, обов'язковість положень яких для сторін договору випливає із суті відносин між сторонами (ч. 3 ст. 6 ЦК).

Згаданий у ст. 1 ЦК принцип «майнової самостійності учасників цивільних відносин» використовується у регулюванні економічного обігу. Необхідною передумовою такого обігу є здатність його учасників мати майно, яке було б юридично відокремлене від майна інших учасників. Саме цю передумову і відображає принцип майнової самостійності учасників цивільних правовідносин. Цей принцип, однак, не впливає на здійснення особистих немайнових відносин й може набувати юридичного значення лише при відшкодуванні шкоди, завданої порушенням особистих немайнових прав.

Ст. 3 ЦК закріплює низку принципів цивільного права під назвою «загальних засад цивільного законодавства»:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;
- 3) свобода договору;
- 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- 5) судовий захист цивільного права та інтересу;
- 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Перелік принципів цивільного права не вичерпується вказаними у статті 3 ЦК загальними засадами. Окрім цього, наведені у вказаній нормі ЦК засади не є рівнозначними, оскільки мають різну сферу дії (справедливість, добросовісність та розумність належать до загальноправових засад, тоді як неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених

Конституцією України та законом; свобода договору є засадами окремих підгалузей та інститутів цивільного права).

Заслуговує на увагу питання про справедливість, добросовісність та розумність як принципи застосування норм цивільного права.

Справедливість як принцип застосування норм цивільного права призначено передовсім для оцінки змісту цивільних правовідносин. Це принцип «зважування» інтересів учасників правовідносин, який виражає ідею еквівалентного обміну благами. Цей принцип визначає, зокрема, умови правозгідності заходів самозахисту (ст. 19 ЦК), виступає однією з загальних засад, на яких має ґрунтуватись зобов'язання (ст. 509), визначає межі свободи договору (ст. 627 ЦК), розподіл витрат між сторонами договору у разі його розірвання (ст. 652 ЦК), обов'язки набувача за договором довічного утримання (ст. 749 ЦК) тощо. Саме принцип справедливості є підставою для зменшення розміру неустойки, яка стягується за порушення зобов'язання (ст. 551 ЦК), підставою припинення права на частку у спільному майні за вимогою інших співвласників (ст. 365 ЦК).

Розумність як принцип застосування норм цивільного права призначений насамперед для оцінки фактичної поведінки учасників цивільних правовідносин. Засада розумності вказує на те, що зміст і межі цивільних прав та обов'язків зумовлюються особливостями конкретної ситуації. Встановлення розумності чи нерозумності поведінки учасників цивільних правовідносин ґрунтується на оцінці значущості особливих обставин справи. Така оцінка здійснюється у світлі цілей цивільно-правового регулювання. При цьому мають братись до уваги існуючі уявлення про типову поведінку учасників тих чи інших відносин, про типовий (звичайний) перебіг подій. Поширеними випадками використання законодавцем поняття розумності є вказівки на розумний строк чи розумну ціну в зобов'язальних правовідносинах (ст. 666, 670, 672, 680, 684, 688, 776, 846, 919, 938 та ін. ЦК), звернення до понять «обґрунтованого», «необхідного» чи «достатнього» («необхідні витрати» (ст. 72, 339, 390, 589, 652, 667, 778, 843, 868 ЦК тощо), «достатні кошти» (ст. 221, 1178 ЦК), «майно, достатнє для відшкодування шкоди» (ст. 1179, 1180, 1184 ЦК), «нормально необхідний час» (ст. 644) тощо).

Цивільно-правовий принцип *добросовісності* виражає вимогу належного, морально-допустимого (передовсім сумлінного і чесного) ставлення особи до здійснення своїх цивільних прав та вимогу відповідної поведінки особи при їх здійсненні. Він означає, зокрема, неприпустимість набуття чи реалізації своїх прав з використанням обману, свідомого використання необізнаності інших учасників правовідносин. Принцип добросовісності покладено в основу набуття права власності від неуправненого відчужувача (ст. 388-390 ЦК), набуття права власності на перероблену річ (ст. 332 ЦК), відповідальності за шкоду, завдану малолітній чи недієздатній фізичній особі внаслідок вчинення з нею

правочину (ст. 221, 226), норм, які захищають того учасника цивільних правовідносин, який не знав і не міг знати про існування певних перешкод для укладення договорів, можливостей набуття прав тощо (ст. 659, 661, 668, 688, 780, 950, 952, 1039, 1043, 1125, 1135 ЦК). Принципи розумності і добросовісності лежать в основі презумпцій добросовісності і розумності поведінки учасників цивільних правовідносин, закріплених у ч. 5 ст. 12 ЦК.

Функції принципів цивільного права: у правотворчості – забезпечення смислової єдності регулювання, здійснюваного в рамках окремих інститутів, підгалузей чи системи цивільного права загалом; у правозастосуванні – орієнтури при тлумаченні цивільно-правових норм, «скасувальна» функція при застосуванні окремих норм цивільного законодавства; подолання прогалин у правовому регулюванні (інститут аналогії права, ст. 8 ЦК); у правореалізації – визначення меж індивідуально-договірної регулювання та меж здійснення цивільних прав (ст. 6, 13, 319 ЦК).

1.3. Система цивільного права. Цивільне право у системі права

Враховуючи різноманіття джерел цивільно-правового регулювання, поняття «система цивільного права» може розглядатися у вузькому та широкому розумінні. У широкому розумінні воно може розглядатися як система чинних цивільно-правових норм, індивідуально-регулятивних положень, їх здійснення у формах цивільних правовідносин та актів застосування цивільного права, а також цивільно-правових ідей, які знаходять свій вираз у цивілістичній доктрині.

Система цих елементів може бути названа цивільно-правовою системою. До цивільно-правової системи належать цивільне право, встановлене державою, а також звичаєве цивільне право, яке існує в суспільстві чи в окремих суспільних групах (мешканці певної місцевості, національні меншини, учасники господарських відносин певного виду тощо). Крім того, до цивільно-правової системи слід включити також положення статутів юридичних осіб, а також індивідуально-регулятивні положення, які містяться у договорах, рішеннях судів та в окремих адміністративних актах тощо.

У вузькому розумінні – *це лише система цивільно-правових норм, встановлених державою чи офіційно санкціонованих нею (система національного цивільного права)*. Надалі, якщо спеціально не зазначено інше, ми розглядатимемо систему цивільного права саме в цьому, вузькому її розумінні.

Єдність методу приватноправового регулювання дозволяє об'єднати в систему цивільного права підгалузі та інститути, які суттєво відрізняються одна від одної за предметом юридичного регулювання: особисті немайнові права, речове право, право інтелектуальної власності («виключні права»), зобов'язальне право (договірне і недоговірне), сімейне право, спадкове право. Вказані вище підгалузі та інститути утворюють структуру системи цивільного

права України. Крім них, до цієї структури входить також і корпоративне право (система норм, яка регулює відносини між учасниками підприємницьких товариств), яке нині в Україні перебуває в процесі розвитку.

У континентальному цивільному праві (передовсім у германській правовій сім'ї, законодавство якої певною мірою вплинуло на структуру цивільного законодавства України) принциповим є виокремлення в системі цивільного права так званої Загальної частини. Вона об'єднує норми загального значення, тобто норми, «винесені за дужки» окремих підгалузей та інститутів цивільного права. У ЦК такими є норми Книги першої «Загальні положення», які застосовуються до будь-яких цивільних відносин за умови, що в інших книгах Кодексу чи в інших актах цивільного законодавства відсутні інші, спеціальні правила. Прийом «винесення за дужки» використовується і в структурі інших книг ЦК: викладу багатьох норм окремих цивільно-правових підгалузей та інститутів передують загальні положення.

Існує низка галузей права (трудове, земельне, господарське, екологічне тощо), норми яких об'єднані не на основі єдності методу юридичного регулювання, а на основі спільного соціально-економічного завдання (В.М. Протасов). У цьому випадку норми галузі права об'єднуються предметом правового регулювання та метою останнього. Такі галузі права (іноді їх називають комплексними) широко послуговуються методами та прийомами як приватно-правового, так і публічно-правового регулювання.

Водночас до структури цих галузей входять окремі цивільно-правові інститути (трудовий договір у трудовому праві, інститути речових та зобов'язальних прав на земельні ділянки в земельному праві, інститут господарських зобов'язань у господарському праві тощо). Це зумовлює можливість застосування положень ЦК до регулювання відповідних відносин (ст. 9 ЦК).

Дискусійним у цивілістичній науці залишається питання про статус сімейного права. Вирішення цієї проблеми залежить від вибору критеріїв виокремлення галузей права, а також від того, як розв'язується питання про співвідношення галузі права і галузі законодавства. У юридичних системах Австрії, Франції, Німеччини сімейне право є складовою цивільного права. Згідно з нормою ст. 8 СК, положення ЦК можуть бути застосовані до регулювання сімейних відносин за умови, що це не суперечить суті цих відносин. Як можливість застосування норм ЦК до врегулювання особистих немайнових та майнових відносин між членами сім'ї та родичами підтверджує слушність розгляду сімейного права як підгалузі цивільного права.

Окрім субсидіарного (додаткового) регулювання приватноправових відносин нормами ЦК, в цивілістичній літературі виокремлюються також інші співвідношення між нормами приватноправового і публічно-правового характеру, якими регулюються цивільні відносини (І.В.Спасибо-Фатєєва). Так, зокрема, виокремлюються:

- «паралельне» регулювання цивільним та іншими галузями законодавства «біляприватної» сфери (наприклад, ЦК і ГК);
- регулювання публічним законодавством відносин, які фактично передані до його сфери (наприклад відносини державної та комунальної власності);
- «корегувальне» регулювання публічним законодавством приватних відносин (наприклад, фактичний вплив на поведінку учасників цих відносин, який здійснюється за посередництвом норм податкового законодавства).

1.4. Джерела (форми) цивільного права

Джерела (форми) цивільного права – це зовнішні форми виразу правил поведінки учасників цивільних правовідносин, які засвідчують їхню обов'язковість для певного кола осіб. Стосовно цивільно-правової системи в її широкому розумінні йдеться не лише про державну загальнообов'язковість, а й про обов'язковість норм у певному «локальному» масштабі (у певній місцевості, у рамках певної організації тощо).

Види джерел цивільного права за їх походженням: а) офіційні (державно-юридичні, формально-обов'язкові) та б) неофіційні (фактичні, «реально-обов'язкові»).

Офіційними джерелами цивільного права є акти цивільного законодавства, в тому числі чинні міжнародні договори, які згідно зі ст. 9 Конституції України є складовою національного законодавства. *Акти цивільного законодавства України – система нормативно-правових актів, які регулюють цивільні відносини.*

Основу цих актів становить Конституція України, яка містить низку норм прямої дії, котрими регулюються цивільні відносини. Йдеться передовсім про норми, які встановлюють принципи здійснення, охорони і захисту особистих немайнових та майнових прав, загальні засади інституту приватної власності та власності суб'єктів публічного права тощо.

Види нормативно-правових (законодавчих) актів у цивільному праві:

- 1) *закони*; основним кодифікованим актом цивільного законодавства є Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. Це – перший в історії нашої держави кодифікований закон, який за своїм змістом є кодексом приватного права, своєрідною «конституцією ринкової економіки». Кодекс охоплює всі відомі сучасності підгалузі та інститути цивільного права.

Особливе місце кодексу в системі джерел цивільного права визначається положеннями ст. 4 ЦК, згідно з якими, по-перше, інші закони України, які регулюють цивільні відносини, повинні прийматись відповідно до Конституції України та цього Кодексу. По-друге, третій абзац ч. 2 ст. 4 встановлює правило, спрямоване на недопущення виникнення суперечностей між положеннями

ЦК та інших законів України. Згідно зі ст. 4 ЦК, інші закони, якими регулюються цивільні відносини, приймаються відповідно до Конституції України та ЦК. Останнє положення дає підстави стверджувати про вищу юридичну силу ЦК порівняно з іншими законами, якими регулюються цивільні відносини.

- 2) *укази Президента України*, прийняті у межах його компетенції, встановленої Конституцією України;
- 3) *постанови КМУ*, які мають відповідати законам України;
- 4) *акти центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів влади АРК*, які можуть регулювати цивільні відносини лише у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом (ст. 4 ЦК).

Згідно з ЦК до актів цивільного законодавства не віднесено акти органів місцевого самоврядування, якими за ст. 26 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» також можуть регулюватися цивільні відносини. Окремі різновиди цивільних відносин (зокрема так звані організаційні) можуть бути врегульовані також локальними нормативними актами у випадках, встановлених законом.

Натомість ч. 6 ст. 4 ЦК передбачає, що цивільні відносини регулюються однаково на всій території України. Отже існують розбіжності між положеннями ЦК і реальною практикою цивільно-правового регулювання.

До інших актів нормативного характеру, які регулюють цивільні правовідносини, належать такі.

Міжнародно-правові договори. Згідно зі ст. 9 Конституції України, ст. 10 ЦК такі договори набувають чинності для України після надання Верховною Радою України згоди на їх обов'язковість. Міжнародні договори наділені пріоритетом у правозастосуванні порівняно з іншими актами цивільного законодавства, якщо положення останніх суперечать міжнародному договору. Згідно зі ст. 10 ЦК, якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України.

Практика Європейського суду з прав людини, яка містить, зокрема, низку основоположних принципів державного регулювання майнових та немайнових відносин. Поряд із Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, застосування практики Європейського суду з прав людини судами України як джерела права є обов'язковим згідно зі ст. 17 ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Рішення Конституційного Суду України, якими а) встановлюються формально-обов'язкові правила розуміння норм Конституції та законів України, зокрема тих, якими регулюються цивільні відносини, а також б) визнається неконституційність певного нормативно-правового акта (ст. 150 Конституції України).

До неофіційних джерел цивільного права належать передовсім різноманітні звичаєві правила. Різновидами таких правил, визнаних у ЦК, є звичаї ділового обороту, місцеві звичаї, звичаї національних меншин, так звані «вимоги, які звичайно ставляться» тощо. Фактична обов'язковість та суспільний авторитет звичаєвих правил забезпечується їх постійним відтворенням у стереотипах поведінки, поширених у певній місцевості чи в певних суспільних групах. Особливість звичаю як джерела права полягає в тому, що, попри неофіційне походження, звичай офіційно визнається державою як одне з джерел регулювання цивільних відносин (за умови, що він не суперечить договору чи актам цивільного законодавства). Згідно зі ст. 7 ЦК звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин.

Судова практика (практика судів загальної юрисдикції), під якою розуміють сукупність правоположень (тверджень юридичного характеру, які конкретизують норми права) (В.П. Реутов). Основні форми виразу судової практики в Україні: а) рішення судів апеляційної та касаційної інстанцій з так званих «принципових» справ і б) роз'яснення вищих судових інстанцій (Пленуму ВСУ, вищих спеціалізованих судів). Фактична обов'язковість судової практики зумовлюється передовсім владними повноваженнями вищих судових інстанцій, а також переконливістю аргументації, наведеної в мотивувальних частинах актів відповідних судів.

Регуляторами цивільних правовідносин є не лише цивільне законодавство, а й також інші юридичні засоби, які можуть мати індивідуальний чи локально-нормативний характер (договори, інші правочини, установчі документи тощо). Водночас в європейському континентальному праві саме цивільне законодавство є провідною формою зовнішнього виразу норм цивільного права.

Окреме місце серед неофіційних джерел цивільного права України належить *цивілістичній доктрині* (поглядам, ідеям, концепціям, теоріям вчених-цивілістів).

Застосування цивільного законодавства. Дія актів цивільного законодавства. У цивільному законодавстві України діють загальні правила стосовно дій нормативно-правових актів у часі, в просторі і за колом осіб. Ці правила докладно вивчаються в курсі загальної теорії права.

У ЦК спеціально врегульовано дію актів цивільного законодавства у часі (ст. 5 ЦК). Подібно до інших галузей права загальним є принцип прямої дії акта цивільного законодавства (ч. 1, 3 ст. 5 ЦК).

Натомість переживаючу дію (застосування акта цивільного законодавства, який втратив чинність, у період після втрати ним чинності) чи зворотню дію (поширення дії акта цивільного законодавства на відносини, які виникли до набрання ним чинності) акт цивільного законодавства може мати лише у випадках, прямо вказаних у законі.

Загальним правовим принципом є неможливість погіршення становища особи при наданні закону зворотної дії. Цей принцип втілено у ч. 2 ст. 5 ЦК, згідно з якою акт цивільного законодавства не має зворотної дії у часі, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує цивільну відповідальність особи, а також у низці Прикінцевих та перехідних положень ЦК, які поширюють дію окремих норм ЦК на відносини, що виникли до набрання ним чинності.

Найбільш важливі правила застосування актів цивільного законодавства:

- *ієрархія актів цивільного законодавства за юридичною силою*: за наявності двох актів цивільного законодавства різної юридичної сили, кожен з яких регулює одні й ті самі цивільні відносини, правила, встановлені нормативно-правовим актом нижчої юридичної сили, застосовуються лише остільки, оскільки вони не суперечать правилам нормативно-правового акта вищої юридичної сили;
- *новий закон скасовує попередній закон (lex posterior derogat priori)*: за наявності двох актів цивільного законодавства однакової юридичної сили, один з яких суперечить іншому, застосуванню підлягає акт, прийнятий пізніше;
- *спеціальна норма заміняє норму загальну (lex specialis derogat generali)*: загальні норми, які розраховані на невизначене коло випадків, застосовуються субсидіарно – лише остільки, оскільки вони не замінені спеціальними нормами (тобто нормами, розрахованими на вужче коло випадків);
- за відсутності норм цивільного законодавства, які врегульовують відносини між учасниками конкретної ситуації, за наявності визначених у законі підстав може бути застосована *аналогія цивільного закону* (ч. 1 ст. 8 ЦК) або *аналогія цивільного права* (ч. 2 ст. 8 ЦК).

Аналогія є способом одноразового подолання (не усунення) прогалин у цивільному праві.

Умови застосування аналогії закону: належність відносин, до яких застосовується аналогія, до сфери цивільно-правового регулювання (ст. 1, 9 ЦК); існування норм актів цивільного законодавства, які регулюють подібні за змістом цивільні відносини; подібність за змістом цивільних відносин, не врегульованих актами цивільного законодавства, й тих відносин, які регулюються такими актами. Інакше кажучи, застосування аналогії не може суперечити суті регульованих цивільних відносин.

Аналогія права передбачає індивідуальне врегулювання цивільних відносин відповідно до загальних засад цивільного законодавства (цивільно-правових принципів, закріплених у ст. 3 ЦК). Наявність серед цих принципів засад справедливості, розумності і добросовісності надає суду широку сферу розсуду при використанні аналогії права.

Загальні засади застосування ЦК до врегулювання приватних відносин ґрунтуються на положеннях ст. 9 ЦК. Норми ЦК застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів

та охорони довкілля (екологічні відносини) а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства (ч. 1 ст. 9 ЦК). Обов'язковою умовою такого правозастосування є цивільний (приватно-правовий) характер регульованих відносин. До відносин публічно-правового характеру цивільне законодавство може бути застосовано лише за наявності спеціальної вказівки закону (ч.2 ст. 1 ЦК).

1.5. Цивільне право України та приватноправові системи сучасності

Кожна держава має власне національне цивільне право. Поряд із цим існують групи юридичних систем (сімей), об'єднаних спільними рисами (С.С.Алексєєв). Правові сім'ї, своєю чергою, об'єднуються в правові традиції (Є.О. Харитонов). *Цивільне право України належить до східноєвропейської традиції приватного права.*

Вивчення особливостей джерел цивільного права України, їх структурної побудови та змісту вимагає того, щоб визначити місце цивільного права України серед основних юридичних систем сучасності.

На особливості національного цивільного права в Європі впливає його належність до західної чи до східної традиції права, які зазнали тією чи іншою мірою впливу двох чинників: римського приватного права і християнської правової культури.

До сучасних юридичних систем західної традиції права належать:

- *європейське континентальне (романо-германське) право*, в якому виокремлюються романська (Франція, Італія, Іспанія, Бельгія, більшість країн Південної Америки та ін.) і германська (ФРН, Швейцарія, Австрія, Бразилія, Перу та ін.) правові сім'ї. Основним джерелом цивільного права тут виступає закон, цивільне право є кодифікованим і таким, що сформоване під суттєвим впливом римського приватного права. Романо-германській правовій сім'ї історично також властивий так званий дуалізм приватного права, який проявляється в самостійному існуванні Цивільного і Торгового (Комерційного) кодексів;
- *англо-американське («загальне», або ж прецедентне) право* (Великобританія, США (крім штату Луїзіана), Канада (крім провінції Квебек), Нова Зеландія, частково Індія. Основним джерелом права в цій правовій сім'ї є судовий прецедент. Цивільне право тут зазвичай не кодифіковане, історичний вплив римського приватного права є обмеженим.

Європейське континентальне і англо-американське право об'єднує розвиток під впливом західної християнської культури, а також приналежність до західної традиції права, якій притаманний самостійний розвиток та функціонування юридичних інститутів (судочинства, законотворчості тощо) і вагоме суспільне значення юридичної професії.

У приватному праві постсоціалістичних країн Європи викоремлюються *центральноевропейська* (Угорщина, Словаччина, Словенія, Польща, Чехія, Хорватія) та *східноєвропейська* (Болгарія, Румунія, Сербія, Білорусь, Російська Федерація, Україна) правові системи (сім'ї) (Є.О. Харитонов).

Східноєвропейська сім'я приватного права характеризується значним впливом східної (візантійської) правової традиції, проявами чого є, зокрема, використання основних форм та інститутів права, притаманних західноєвропейській традиції права і романо-германській правовій сім'ї, зовнішній характер рецепції римського приватного права; відносно незначна відиференційованість права як соціального інституту, його злиття з іншими засобами соціальної регуляції (політика, мораль, економіка тощо); значна питома вага неофіційних інститутів у приватноправовому регулюванні; збереження значного впливу публічно-правового регулювання на цивільне законодавство. В сучасному цивільному законодавстві України також відбувається часткове запозичення окремих норм та інститутів англо-американського права (довірча власність, комерційна концесія). Загалом слід зауважити, що система цивільного права України має перехідний, трансформаційний характер, і перебуває у процесі змін, зумовлених як економічними, так і політичними чинниками.

1.6. Цивільне право України як наука та навчальна дисципліна

Цивільне право як наука (цивільно-правова доктрина, або ж цивілістика) є галуззю теоретичних і практичних юридичних знань, на основі яких відбувається вивчення і розвиток цивільного права як галузі права і галузі законодавства, вдосконалення практики його застосування, а також забезпечуються юридична освіта й поширення цивільно-правової інформації.

Предметом цивілістичної науки є вітчизняні та зарубіжні інститути й норми цивільного права та практика їх застосування, а також історія розвитку цивільного права. На відміну від цивільного права як галузі права, цивілістика є сукупністю не норм, а знань. Вона і представлена ідеями, поглядами, концепціями правознавців про цивільно-правові явища. На противагу самим цивільно-правовим нормам, висновки науки цивільного права не є юридично обов'язковими, натомість їхня значущість ґрунтується на переконливості і аргументованості. При цьому низка важливих розділів цивілістики (наприклад, вчення про цивільне праввідношення чи цивільну відповідальність) не збігається зі структурою чинного цивільного законодавства.

Видатними представниками української цивілістичної науки, чий доробок охоплює період від початку XIX і до початку XX ст., були Є.В. Васьковський, Ю.С. Гамбаров, Д.Д. Грім, В.М. Гордон, С.С. Дністрянський, М. Зобків, Б.О. Кістяковський, В.Г. Кукольник, О.В. Куніцин, О.М. Огоновський, С.В. Пахман, Й.О. Покровський, П.П. Цитович та ін.

У радянський період вітчизняну цивілістику розвивали в своїх працях Д.В. Боброва, В.І. Бошко, С.Й. Вільнянський, М.Й. Бару, М.В. Гордон,

В.К. Дроніков, С.Н. Ландкоф, Г.К. Матвєєв, В.П. Маслов, О.А. Підопригора, А.М. Савицька, О.А. Пушкін, Ю.Г. Матвєєв та ін.

Нині особливо прикметним є науковий доробок Київської (І.А. Безклубий, Т.В. Боднар, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, О.В. Кохановська, Н.С. Кузнецова, І.М. Кучеренко, Р.А. Майданик, С.І. Шимон, Я.М. Шевченко, С.Я. Фурса та ін.), Львівської (В.М. Коссак, В.М. Кравчук, В.В. Луць, З.В. Ромовська, О.С. Яворська), Одеської (Є.О. Харитонов, І.С. Кanzaфарова, Л.Д. Донська та ін.), Харківської (С.М. Бервено, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова, І.В. Спаси́бо-Фатєєва, В.Л. Яроцький та ін.) шкіл цивілістики. Слід відзначити також вагомий здобутки таких представників цивілістичної науки України, як В.Я. Карабань, В.Г. Ротань, Р.О. Стефанчук, М.О. Стефанчук, В.Д. Примак та ін.

На відміну від цивілістичної науки, предметом **цивільного права як навчальної дисципліни (курсу цивільного права)** є насамперед цивільно-правова наука, а також норми цивільного права (як у сучасному, так і в попередньому та зарубіжних правопорядках) та правозастосовна практика у сфері цивільного права (Є.О. Суханов).

З огляду на розбіжності між суттю і предметом цивільного права як галузі права та як навчальної дисципліни, система навчального курсу цивільного права не дублює механічно існуючу систему цивільного законодавства, хоча й базується на ній. Традиційно курс цивільного права включає: 1) *загальні положення*, особисті немайнові права, право власності та право інтелектуальної власності як інститути, які охоплюють статистику відносин, які регулюються цивільним правом; 2) *зобов'язальне право*, яке охоплює динаміку цивільно-правових відносин, які опосередковуються договірними і недоговірними зобов'язаннями, а також спадкове право.

Цілями вивчення курсу цивільного права є глибоке і системне оволодіння цивільно-правовими знаннями і вміннями, що дозволяє не лише правильно розуміти зміст актів законодавства та матеріалів правозастосовної практики, а й творчо використовувати цивілістичні знання, самостійно виокремлювати проблемні моменти юридичного регулювання, осмислювати їх і пропонувати способи розв'язання цивільно-правових проблем, узгоджені з системою принципів цивільного права, розвивати й поглиблювати розуміння цих принципів на конкретному матеріалі практичних справ.

Питання для самоконтролю

1. Які характерні ознаки приватноправового регулювання?
2. Що таке цивільне право?
3. Які відносини становлять предмет цивільного права?
4. Які особливості методу цивільного права?
5. Що означає юридична рівність як ознака методу цивільно-правового регулювання?

6. Які принципи цивільного права виділяє юридична наука?
7. У чому полягає зміст добросовісності, розумності та справедливості як загальних засад цивільного законодавства?
8. Які інститути становлять систему цивільного права?
9. Які джерела цивільного права офіційно визнані в Україні?
10. За яких умов допускається застосування аналогії цивільного закону та аналогії цивільного права?

Тести для самоконтролю

1. У відповіді під яким номером правильно вказано, для регулювання яких майнових відносин не застосовується цивільне законодавство:

- 1) до відносин, які регулюються цивільним законодавством;
- 2) до відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових та бюджетних відносин;
- 3) до відносин, які регулюються сімейним законодавством;
- 4) до відносин, які регулюються трудовим законодавством;
- 5) до відносин, які регулюються господарським законодавством.

2. Оберіть правильне законодавче положення щодо актів цивільного законодавства:

- 1) основу цивільного законодавства України становить Конституція України;
- 2) основу цивільного законодавства України становить Цивільний кодекс України;
- 3) актами цивільного законодавства не є постанови Кабінету Міністрів України;
- 4) органи державної влади України не можуть видавати нормативно-правові акти, що регулюють цивільні відносини;
- 5) акти цивільного законодавства регулюють відносини, які виникли до дня набрання ними чинності.

3. У відповіді під яким номером правильно вказано акти цивільного законодавства України:

- 1) Конституція України, Цивільний процесуальний кодекс України та інші закони України;
- 2) Цивільний кодекс України, а також інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та Цивільного кодексу;
- 3) Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України;
- 4) Цивільний кодекс України, Податковий кодекс України, Бюджетний кодекс України;
- 5) правильні усі названі вище варіанти відповідей.

4. У відповідях під яким номером правильно вказано орган державної влади, який розглядає та приймає законопроект, що регулює цивільні відносини інакше, ніж Цивільний кодекс України:

- 1) Кабінет міністрів України;
- 2) Верховна Рада України;
- 3) Конституційний Суд України;
- 4) Верховний Суд України;
- 5) Президент України.

5. У відповіді під яким номером правильно вказано відносини, для регулювання яких може застосовуватися Цивільний кодекс України:

- 1) відносини у сферах господарювання, використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства;
- 2) адміністративно-правові та кримінально-правові відносини, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства;
- 3) цивільно-процесуальні відносини;
- 4) господарсько-процесуальні відносини;
- 5) податкові й фінансові відносини.

6. У відповідях під яким номером правильно вказані загальні засади цивільного законодавства:

- 1) Свобода договору, свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- 2) Справедливість, добросовісність, розумність, свобода договору;
- 3) Неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 4) Всі положення, перелічені у пп.1-3,5;
- 5) Неприпустимість позбавлення права власності крім випадків, встановлених Конституцією України на законами.

7. Загальними засадами цивільного законодавства є:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 2) свобода інтелектуальної власності.
- 3) законність і гласність;
- 4) свобода адміністративної діяльності, яка не заборонена законом.
- 5) демократизм і неприпустимість позбавлення власності;

8. У відповідях під яким номером неправильно вказано засади цивільного законодавства:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу господарювання;

- 2) неприпустимість позбавлення права власності крім випадків, вказаних Конституцією України та законами;
- 3) неприпустимість свавільного втручання у сферу господарювання та власності;
- 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- 5) Справедливість, добросовісність, розумність.

9. У відповіді під яким номером правильно визначено поняття звичаю:

- 1) правило поведінки, яке встановлене Цивільним кодексом або актами цивільного законодавства;
- 2) правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин;
- 3) традиція цивільно-правового регулювання, яка передається в усній формі;
- 4) правило інтелектуальної поведінки, закріплене актами цивільного законодавства;
- 5) моральні засади суспільства, які не суперечать Цивільному кодексу або актам цивільного законодавства.

10. Оберіть відповідь, у якій правильно вказано, що стосується юридичної сили цивільно-правового звичаю:

- 1) поступається лише Конституції України;
- 2) не повинен суперечити актам цивільного законодавства;
- 3) не повинен суперечити моральним засадам суспільства;
- 4) є правилом, зафіксованим у документі;
- 5) не є правилом, яке може бути зафіксованим у документі.

11. У відповіді під яким номером правильно вказано, за яких умов звичай у регулюванні цивільних відносин не застосовується:

- 1) якщо звичай не зафіксований у відповідному документі;
- 2) якщо звичай суперечить договору або актам цивільного законодавства;
- 3) якщо він є звичаєм національної меншини;
- 4) якщо він є місцевим звичаєм;
- 5) якщо звичай зафіксований у відповідному документі.

12. Оберіть правильне законодавче положення щодо звичаю:

- 1) цивільні відносини не можуть регулюватися звичаєм;
- 2) звичаєм є не правило поведінки, а традиція ділового обороту;
- 3) звичай не може бути зафіксований у відповідному документі;
- 4) звичай, що суперечить договору, у цивільних відносинах не застосовується;

- 5) звичай, що суперечить актам цивільного законодавства, застосовується у цивільних відносинах за наявності письмової згоди сторін.

13. У відповіді під яким номером правильно вказано джерела регулювання цивільних відносин, які не врегульовані Цивільним Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором:

- 1) норми Цивільного Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини;
- 2) норми Конституції України та трудового законодавства;
- 3) норми Конституції України та актів господарського законодавства;
- 4) норми Конституції України та актів цивільно-процесуального законодавства;
- 5) норми адміністративного права.

14. У відповіді під яким номером правильно вказано, яким чином регулюються цивільні відносини у разі неможливості використання аналогії закону:

- 1) застосовуються інші акти цивільного законодавства;
- 2) застосовується аналогія права;
- 3) застосовується міжнародний звичай;
- 4) застосовуються розпорядження голови місцевої державної адміністрації;
- 5) застосовуються рішення місцевої ради.

15. Оберіть правильне законодавче положення щодо аналогії права:

- 1) якщо цивільні відносини не врегульовані законом або договором, вони не регулюються тими правовими нормами, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини;
- 2) у разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства;
- 3) аналогія права не підлягає застосуванню в цивільних відносинах;
- 4) аналогія закону в цивільних відносинах не застосовується;
- 5) цивільне законодавство не розкриває поняття аналогії права.

16. У відповіді під яким номером правильно вказано, за яких умов у цивільно-правовому регулюванні можливе застосування аналогії закону:

- 1) за відсутності норм, що регулюють подібні за змістом цивільні правовідносини;
- 2) у разі якщо вказані цивільні відносини не врегульовані нормами Цивільного кодексу та інших актів цивільного законодавства та за умови існування цивільно-правових норм, що регулюють подібні за змістом відносини;

- 3) у разі неможливості використати аналогію права для регулювання цивільних відносин;
- 4) якщо цивільні відносини не врегульовані актами цивільного законодавства або договором;
- 5) якщо відносини засновані на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні.

17. У відповіді під яким номером правильно вказано, за яких умов можливе застосування аналогії права:

- 1) у разі неможливості використати аналогію закону;
- 2) якщо відносини не врегульовані релігійними нормами;
- 3) якщо відносини не врегульовані моральними нормами;
- 4) якщо відносини не врегульовані політичними нормами;
- 5) у разі неможливості виконати розпорядження голови суду.

18. Сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і:

- 1) врегулювати свої відносини на власний розсуд;
- 2) встановити в договорі обов'язки для третьої особи;
- 3) врегулювати порядок обчислення позовної давності для вимог за договором;
- 4) встановити додаткові підстави переривання позовної давності;
- 5) встановити додаткові підстави зупинки позовної давності.

19. Сторони мають право укласти договір, який:

- 1) не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства;
- 2) не відповідає загальним засадам цивільного законодавства;
- 3) допускається звичаєм, який не відповідає загальним засадам цивільного законодавства;
- 4) суперечить загальним засадам цивільного законодавства;
- 5) в основному відповідає загальним засадам цивільного законодавства.

20. Сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо:

- 1) зміст цих актів дає вагомі підстави припустити це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами;
- 2) в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами;

- 3) в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо необов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами;
- 4) в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо бажаність для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами;
- 5) в цих актах прямо не вказано про це.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. У грудні 2013 року інспектор державної податкової служби, який здійснював перевірку податкової звітності фізичної особи-підприємця Н., виявив низку фінансових порушень, вчинених Н. у лютому 2010 року. На підставі цього інспектор застосував до Н. стягнення у формі штрафу. Заперечуючи проти накладення стягнення, Н. вказував, що оскільки згідно з Цивільним кодексом України загальна позовна давність становить три роки, штраф накладено неправомірно.

Проаналізуйте ситуацію і дайте правову оцінку аргументам Н.

Задача 2. У грудні 2004 року при розгляді в районному суді цивільної справи про визнання права власності на будинок позивач О. покликала на те, що починаючи з 1995 року відкрито й безперервно володіє будинком у селі Годині Мостиського району Львівської області, з огляду на що просила визнати за нею право власності на будинок за набувальною давністю.

Ознайомтесь зі ст.344, Прикінцевими та перехідними положеннями ЦК України і дайте правову оцінку ситуації. З якого часу О. може вимагати визнання право власності на будинок, за умови дотримання усіх вимог, передбачених ст.344 ЦК України?

Задача 3. У березні 2005 року при розгляді справи в господарському суді М. наполягав на можливості застосування положень Цивільного кодексу України до правовідносин, які були предметом спору. Заперечуючи проти цього, Н. вказував, що з огляду на належність спірних відносин до господарських, застосуванню підлягають норми Господарського кодексу України як спеціального закону, тоді як згідно зі ст. 4 ГК України майнові та особисті немайнові відносини, що регулюються Цивільним кодексом України, не є предметом регулювання ГК України.

Висловіть свою позицію з цього приводу, користуючись положеннями ст. 9 ЦК України, ст.ст.1-4 ГК України.

Задача 4. Рішенням виконавчого комітету Львівської міської ради від 11.03.2011 р. було затверджено підвищення тарифів на надання населенню послуг з утримання будинків і прибудинкових територій. Львівське комуналь-

не підприємство «Граніт» надіслало мешканцям багатоквартирних будинків, які обслуговуються ЛКП, квитанції про сплату житлово-комунальних послуг. При цьому в квитанціях було здійснено перерахунок вартості послуг за новими тарифами з 1 січня 2011 року, внаслідок чого у мешканців утворилась заборгованість. Окремі мешканці звернулись за наданням консультації з цього питання до ЛКП «Граніт». Співробітники ЛКП роз'яснили, що згідно з рішенням, прийнятим виконкомом міської ради, комунальні підприємства були зобов'язані здійснити перерахунок вартості послуг за новими тарифами, починаючи з 1 січня 2011 року.

Дайте правовий аналіз ситуації.

Задача 5. При розгляді в суді справи про стягнення боргу Петро А. покликався на те, що минулого року позичив 3000 доларів США Юрію С., які той досі не повернув. На підтвердження договору Петро А. подав розписку про одержання Юрієм С. від Петра А. вказаної грошової суми. Юрій заперечував факт укладення договору позики, наполягаючи на тому, що Петро А. не позичив йому вказану вище суму, а натомість віддав Юрію свій борг перед ним. Для підтвердження цих фактів Юрій і Петро просили викликати свідків, які були присутні при переданні грошей. Заперечуючи проти виклику свідків, адвокат Петра звернув увагу суду на норму ч.1 ст. 218 ЦК і на роз'яснення з цього питання, наведені в постанові Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду справ про визнання правочинів недійсними».

Дайте правовий аналіз ситуації. Яке юридичне значення мають роз'яснення вищих судових інстанцій в системі джерел цивільного права?

Рекомендована література

1. Цивільне право України : підручник: у 2 т. – 2-ге вид., переробл. та доп. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Майданик Р. А. Цивільне право. Загальна частина : підручник / Р. А. Майданик. – К. : Алерта, 2012. – Т. 1 : Вступ у цивільне право. – 2012. – 471 с.
3. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України / Ротань В.Г. (відпов. ред.), А.Г. Ярема, В.В. Кривенко, В.Я. Карабань, О.Є. Соїн – 2-е вид.– Х.: Фактор, 2010. – Т. 1. – 800 с.
4. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків: ФОП Колісник А.А., 2010. – Т. 1: Загальні положення – С.8–114.
5. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / за ред. А.Г. Яреми, В.Г. Ротаня. – К.: Реферат, 2005. – С. 7-21.

6. Ромовська З.В. Загальні засади цивільного права / З.В. Ромовська // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. – Вип. 4. – С. 10-21.
7. Сивий Р. Приватне (цивільне) право в системі права України: монографія. / Р. Сивий – К.: К В І Ц, 2006. – 214 с.
8. Харитонов Є.О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепти): монографія / Є.О. Харитонов. – Одеса : Фенікс, 2008. – С. 22-118.

Розділ 2.

Цивільні правовідносини

Глава 2. Поняття, види та структура цивільних правовідносин

План викладу матеріалу

- 2.1. Поняття цивільних правовідносин.
- 2.2. Види цивільних правовідносин.
- 2.3. Структура цивільних правовідносин. Підстави їх виникнення, зміни і припинення.

2.1. Поняття цивільних правовідносин

Поняття цивільних відносин, яке неодноразово використовується в основних положеннях ЦК (ст. 1, 2, 4, 7, 8 ЦК та ін.), є багатозначним. Так, воно може позначати: а) предмет цивільно-правового регулювання (це суспільні відносини, або ж, більш точно, фактична поведінка їх учасників, процес взаємодії людей та їх об'єднань); б) засіб цивільно-правового регулювання, тобто юридичну модель належних відносин, яка міститься в нормативних чи індивідуально-регулятивних положеннях цивільного права; в) результат цивільно-правового регулювання, тобто юридично впорядковані фактичні відносини (поведінка, взаємодія) конкретних осіб. У випадках «б» і «в» під цивільними відносинами маються на увазі цивільні *правовідносини*, тобто відносини, врегульовані нормами права. Натомість у випадку «а» йдеться про відносини, які лише мають бути врегульовані цивільно-правовими нормами.

Крім того, цивільні правовідносини можуть розглядатися також: а) у статичній – так би мовити, у стані спокою, як взаємне становище суб'єктів, та б) в динаміці, в русі, як процес зміни, трансформації такого становища.

У ст. 1 ЦК не проводиться розрізнення між «відносинами, що регулюються цивільним законодавством і «цивільними відносинами». До того ж, ці терміни стосуються різних явищ. Перший термін позначає фактичну поведінку людей та їх об'єднань, яка є предметом цивільно-правового регулювання. Натомість термін «цивільні відносини», якщо розглядати їх вже як особливий різновид зв'язків між учасниками суспільного життя, є юридичним засобом такого регулювання, цивільними *правовідносинами*. Надалі будемо розрізняти ці поняття і вести мову про цивільні правовідносини у значенні засобу нормативного чи індивідуального правового регулювання.

Цивільні правовідносини можуть виникати на основі як законодавства, так і інших юридичних регуляторів. Основними з таких регуляторів є цивільний договір, установчий документ юридичної особи, звичай, міжнародний дого-

вір, а у випадках, передбачених законом, також і судовий прецедент. Особливо важливою в цивільно-правовому регулюванні, зокрема в саморегулюванні цивільних відносин, є роль договорів (ч.1-3 ст. 6 ЦК) та установчих документів юридичних осіб (ст. 87 ЦК).

Мета цивільно-правового регулювання – встановлення, підтримання чи відновлення стану еквівалентності, балансу, своєрідної «симетрії» між інтересами та благами, які належать окремим учасникам суспільного життя. Соціальним механізмом, за посередництвом якого реалізується ця мета, є обмін. Наприклад, правовідносини купівлі-продажу є формою обміну товару на його грошовий еквівалент. Правовідносини з відшкодування шкоди виступають юридичною формою відновлення чи еквівалентної заміни благ, які втрачені або пошкоджені внаслідок завдання шкоди тощо. В останньому випадку в певному сенсі теж можна вести мову про своєрідний «обмін» завданої шкоди на її еквівалентну відплату. Отже, цивільні правовідносини і є юридичною формою такого обміну.

Відтак поняття **цивільних правовідносин** може бути визначено як *юридичні зв'язки між учасниками суспільного життя, які виступають формою обміну благами між цими учасниками. Такий обмін має безпосередній та еквівалентний характер і відбувається на підставі загальних принципів цивільного права, а також окремих цивільно-правових норм та/або положень, встановлених в актах суб'єктів приватного права (договорах, установчих документах юридичних осіб тощо)*. Учасники цих відносин пов'язані між собою як носії особливих цивільно-правових «ролей»: власників, авторів творів і осіб, які з ними взаємодіють; кредиторів і боржників; акціонерів, спадкоємців тощо.

2.2. Види цивільних правовідносин

Вивчення особливостей окремих видів цивільних правовідносин передбачає їх об'єднання в групи на підставі певних критеріїв.

Цивільні правовідносини є особливим різновидом відносин, урегульованих нормами права. З огляду на це на них поширюється поділ правовідносин на види, вироблений загальною теорією права, а також особливі класифікації правовідносин, розроблені в цивілістичній доктрині.

Отже, звернемось насамперед до загальнотеоретичних критеріїв класифікації цивільних правовідносин.

1. За функціональним призначенням розрізняють *регулятивні і охоронні* цивільні правовідносини. Регулятивні правовідносини оформлюють нормальний хід реалізації суб'єктивних прав та інтересів їх учасників, їх здійснення у непорушеному вигляді. Натомість охоронні правовідносини юридично оформлюють заходи цивільно-правового примусу як реакції на порушення цивільних прав та інтересів. Практичне значення цього поділу

полягає передовсім у тому, що для виникнення охоронних правовідносин необхідна особлива підстава – порушення цивільного права чи інтересу. Від того, чи має місце таке порушення, залежить, чи підлягають застосуванню відповідні заходи цивільно-правового захисту (відшкодування шкоди, спростування недостовірної інформації, самозахист тощо).

2. Залежно від визначеності складу учасників розрізняють *абсолютні* та *відносні* цивільні правовідносини. В абсолютних відносинах коло осіб, наділених обов'язками стосовно певної управненої особи, є невизначеним (особисті немайнові, речові правовідносини, правовідносини інтелектуальної власності). Натомість у відносних правовідносинах визначені як управнена, так і зобов'язана особи (договірні та недоговірні зобов'язання, спадкові, корпоративні правовідносини тощо). Охоронні правовідносини належать до відносних, тоді як регулятивні можуть бути як абсолютними, так і відносними (договірні правовідносини). Абсолютні правовідносини можуть трансформуватись у відносні з настанням певних юридичних фактів (наприклад, завдання шкоди, п.3 ч.2 ст. 11 ЦК). Практичне значення цього поділу зумовлено тим, що в регулятивних абсолютних правовідносинах вимогу про захист порушеного права чи інтересу може бути висунуто проти будь-якої особи, яка їх порушила, тоді як у регулятивних відносних правовідносинах таку вимогу може бути висунуто лише стосовно конкретно визначеної особи, які є їх учасником.

Відтак перейдемо до основних класифікацій цивільних правовідносин, які використовуються в цивілістичній доктрині.

За наявністю економічного змісту цивільні правовідносини поділяються на *майнові та особисті немайнові*. Майнові правовідносини мають економічний зміст, тоді як немайнові його не мають. Цей поділ знайшов своє закріплення на законодавчому рівні (ч.1 ст. 1 ЦК). Його практичне значення зумовлюється відмінностями у правовому режимі майнових і немайнових благ, а також у способах захисту: при порушенні майнових прав можуть бути використані лише вказані в законі чи договорі майнові санкції, а при порушенні особистих немайнових прав – також і санкції немайнового характеру (наприклад спростування недостовірної інформації, ст. 277 ЦК), а також будь-які інші способи захисту, які відповідають змісту порушеного права, способу його порушення та наслідкам, які спричинило це порушення (ч.2 ст. 275 ЦК).

Традиційно майнові правовідносини поділяються на ті, що юридично опосередковують «статичку» економічного обігу, тобто стан належності, привласнення економічних благ (речове право, абсолютні майнові права інтелектуальної власності) й на ті, що юридично оформлюють його «динаміку», тобто перехід таких благ (зобов'язальні правовідносини).

Поділ правовідносин на майнові й немайнові є до певної міри умовним, оскільки виокремлюються майнові правовідносини, які не мають особистого

характеру, та майнові правовідносини особистого характеру (договір доручення, довічного утримання, правовідносини участі в товаристві тощо). Немайнові правовідносини також прийнято поділяти на дві групи: а) ті, що пов'язані з майновими, або ж немайнові відносини, які не мають особистого характеру (правовідносини інтелектуальної власності) й б) ті, що не пов'язані з майновими (правовідносини особистих немайнових прав). На вимоги, що впливає з порушення особистих немайнових прав, позовна давність не поширюється, крім випадків, встановлених законом (ч.1 ст. 268 ЦК). До немайнових правовідносин, що пов'язані з майновими, можуть бути віднесені також так звані «організаційні» цивільні правовідносини, які виникають, наприклад, при укладенні попереднього договору (ст. 635 ЦК), прийнятті рішень органами юридичної особи (ст. 98 ЦК) тощо.

За способом задоволення інтересу управненої особи майнові правовідносини поділяються на *речові та зобов'язальні*. У речових інтерес управненої особи задовольняється її власними діями, без сприяння інших осіб. Натомість у зобов'язальних відносинах інтерес управненої особи (кредитора) може бути задоволений лише шляхом активних дій зобов'язаної особи (боржника).

Важливе значення має поділ правовідносин на види за їх юридичною природою: *особисті немайнові, речові, відносини інтелектуальної власності, договірні, квазі-договірні, деліктні, квазі-деліктні, спадкові, корпоративні, сімейні*. Цій класифікації відповідає групування правовідносин за підгалуззями, інститутами і субінститутами цивільного права. Особлива практична значущість цієї класифікації зумовлюється тим, що визначення юридичної природи тих чи інших відносин є необхідною умовою правильного застосування норм матеріального права (ст. 309 ЦПК).

Окрім наведених класифікацій, можуть бути виокремлені також активні і пасивні, прості і складні, односторонні й багатосторонні, строкові й безстрокові та інші типи цивільних правовідносин. Зокрема, за джерелами виникнення можуть бути виокремлені цивільні правовідносини, які мають *офіційне* походження – встановлені законодавством, міжнародним договором, судовим прецедентом, та правовідносини, які мають *неофіційне* походження (встановлені звичаєм). За нормативним значенням регуляторів, якими встановлюються правовідносини, вони можуть бути розподілені на встановлені *нормативними* джерелами (законодавство, міжнародний договір, судовий прецедент, звичай, установчий документ юридичної особи, та встановлені *індивідуально-регулятивними* джерелами (договором або рішенням суду).

2.3. Структура цивільних правовідносин. Підстави їх виникнення, зміни і припинення

Для всебічного аналізу цивільних правовідносин необхідно виокремити їх суб'єктний склад, зміст, об'єкти правовідносин, об'єкти цивільних прав та

обов'язків учасників правовідносин, підстави їх виникнення, зміни і припинення.

До *суб'єктного складу* цивільних правовідносин входять принаймні дві сторони (або ж суб'єкти) – управнена і зобов'язана, кожна з яких може бути представлена однією чи кількома особами. Коло суб'єктів, які виступають учасниками цивільних відносин, визначено у ст. 2 ЦК: це фізичні та юридичні особи (суб'єкти приватного права), а також суб'єкти публічного права (держава, іноземні держави, АРК, теориторіальні громади тощо).

Зміст правовідносин утворюють суб'єктивні (як слушно відзначає В.М. Протасов, ці права та обов'язки точніше слід називати «суб'єктивними») права та обов'язки їх учасників. Суб'єктивне (суб'єктне) цивільне право – це міра юридично дозволеної поведінки учасника цивільних правовідносин. Суб'єктивний (суб'єктний) цивільний обов'язок – міра юридично необхідної поведінки учасника цивільних правовідносин.

Питання про те, що слід вважати об'єктом цивільних *правовідносин*, належить до найбільш дискусійних у юридичній науці. За однією з найбільш обґрунтованих позицій, таким об'єктом є поведінка їх учасників, яка водночас виступає і об'єктом цивільно-правового регулювання.

Особливе практичне значення має законодавче виокремлення видів об'єктів прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин, або ж *об'єктів цивільних прав*. Згідно із загальноприйнятою точкою зору, такими об'єктами виступають ті матеріальні та нематеріальні блага, задля отримання, використання, охорони чи захисту яких цивільні правовідносини встановлюються та здійснюються.

Легальну класифікацію об'єктів цивільних прав наведено у нормі ст. 177 ЦК. Згідно з цією нормою об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. Практичне значення поділу об'єктів цивільних прав та обов'язків на види полягає передовсім у відмінностях їх цивільно-правового режиму, у можливостях перебувати в цивільному обігу, в особливостях здійснення і захисту прав на них.

Серед підстав виникнення, зміни і припинення цивільних правовідносин можна розрізнити нормативні та індивідуальні. Нормативними підставами виникнення, зміни і припинення цивільних правовідносин є принципи і норми цивільного права. Індивідуальними підставами виникнення цивільних правовідносин є юридичні факти – певні обставини, які з огляду на нормативні підстави призводять до виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин та відповідно до виникнення суб'єктивних цивільних прав у конкретних осіб.

Однією з найпоширеніших підстав виникнення цивільних правовідносин є договори та інші правочини. Основна особливість правочинів, яка відрізняє їх

від інших юридичних фактів, полягає в тому, що вони є індивідуально-регулятивними підставами виникнення цивільних правовідносин.

Найбільш поширеною у цивілістиці є класифікація юридичних фактів, яка ґрунтується на їх зв'язку з волею особи (вольовий критерій). За цим критерієм розрізняють:

- дії (безпосередньо залежать від волі людини);
- події (виникають чи існують незалежно від волі людини).

За ознакою правомірності дії поділяються на:

- правомірні (такі, що не суперечать принципам і нормам цивільного права);
- неправомірні (дії, які суперечать принципам чи нормам цивільного права).

Правомірні дії залежно від їх спрямованості поділяються на:

- юридичні акти (дії, спеціально спрямовані на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, тобто, спрямовані на настання певних цивільно-правових наслідків);
- юридичні вчинки (дії, спеціально не спрямовані на настання певних юридичних наслідків, однак такі, що породжують юридичні наслідки з огляду на норми цивільного права).

Юридичні акти як підстави виникнення цивільних правовідносин, в свою чергу, можуть бути поділені на акти суб'єктів приватного права (приватноправові акти, зокрема вчинення правочинів, ухвалення установчих документів) та індивідуальні акти суб'єктів публічного права (адміністративні акти (ухвалення рішень, розпоряджень тощо, чи судових актів – рішень, ухвал, постанов тощо).

Для цивільного права типове виникнення правовідносин з актів суб'єктів приватного права. Натомість акти суб'єктів публічного права безпосередньо породжують цивільні правовідносини лише у випадках, спеціально передбачених у законі (ч.4, 5 ст. 11 ЦК).

У ЦК акти суб'єктів приватного права названі «діями осіб». Згідно з ч. 1 ст. 11 ЦК цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. В останньому випадку йдеться про виникнення цивільних правовідносин не на підставі законодавчої норми як конкретного правила поведінки, а на підставі загальних принципів цивільного права (загальних засад цивільного законодавства) (ст. 3 ЦК).

Акти законодавства (нормативні акти) належать до нормативних підстав виникнення цивільних правовідносин. Якщо на момент набрання чинності нормою законодавства вже існують певні обставини, настання яких передбачає відповідна юридична норма (наприклад, факт народження фізичної особи, створення твору, публічна пропозиція укласти договір тощо), цивільні правовідносини виникають, змінюються чи припиняються на підставі вказаної

норми (нормативна підстава) та відповідних обставин (юридичний факт) (ч. 3 ст. 11 ЦК).

Для цивільно-правового регулювання має практичне значення поділ неправомірних дій на ті, які порушують суб'єктивне цивільне право, і на ті, що порушують охоронюваний цивільним правом інтерес (зокрема, створюють загрозу порушення права в майбутньому); на дії умисні та необережні; на злочини та інші правопорушення.

Перелік найбільш поширених у цивільному праві індивідуальних підстав виникнення правовідносин – юридичних фактів наведено в ст. 11 ЦК. Згідно з ч. 2 ст. 11 ЦК, підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є: 1) договори та інші правочини; 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; 4) інші юридичні факти. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або ненастання певної події (ч. 6 ст. 11 ЦК).

Важливою є вказівка ст. 11 ЦК на інші юридичні факти як підстави виникнення цивільних правовідносин. Таким чином, законодавець визнає, що життєві обставини, прямо не згадані в актах цивільного законодавства, можуть породжувати цивільні права та обов'язки з огляду на загальні принципи цивільного права.

Норми ст. 11 ЦК закріплюють цивільно-правові юридичні факти в узагальненому вигляді. Для регулювання цивільних правовідносин ця норма має загальне орієнтуюче значення, оскільки не деталізує ознаки згаданих в ній юридичних фактів та не встановлює конкретних суб'єктивних прав чи обов'язків для їх учасників. Натомість в інших (спеціальних) нормах цивільного законодавства юридичні факти описуються більш деталізовано та пов'язуються з конкретними правами та обов'язками учасників цивільних правовідносин (наприклад ч.1 ст. 21, ч.1 ст. 281 – 293, ч. 1 ст. 294-315 ЦК, гл. 24, 25, 79-81, ст. 1166 ЦК та ін.).

Питання для самоконтролю

1. Що таке цивільні правовідносини?
2. Які особливості притаманні цивільним правовідносинам?
3. Хто може виступати суб'єктами цивільно-правових відносин?
4. Які існують види об'єктів цивільно-правових відносин?
5. Що таке суб'єктивне цивільне право? Які елементи складають зміст суб'єктивного цивільного права?
6. Які існують види суб'єктивних цивільних обов'язків?
7. Які існують види цивільних правовідносин? За якими критеріями здійснюється їх поділ на види?

Тести для самоконтролю

1. У відповідях під яким номером правильно вказано поняття цивільних правовідносин:

- 1) відносини між суб'єктами та об'єктами;
- 2) відносини, врегульовані нормами цивільного права;
- 3) відносини, врегульовані нормами господарського права;
- 4) майнові відносини;
- 5) особисті відносини.

2. У відповідях під яким номером правильно вказано види осіб, які можуть бути учасниками цивільних правовідносин:

- 1) фізичні та юридичні особи;
- 2) виключно фізичні особи;
- 3) трудові колективи;
- 4) виключно юридичні особи;
- 5) сім'ї.

3. Учасниками цивільних відносин не є:

- 1) фізичні особи;
- 2) юридичні особи;
- 3) сім'я;
- 4) держава Україна;
- 5) Автономна Республіка Крим.

4. Учасниками цивільних відносин не є:

- 1) територіальні громади;
- 2) іноземні держави;
- 3) суб'єкти публічного права;
- 4) трудові колективи;
- 5) фізичні особи.

5. Учасниками цивільних відносин не є:

- 1) особи;
- 2) акціонерні товариства;
- 3) приватні підприємства;
- 4) установи;
- 5) незареєстровані громадські об'єднання.

6. Цивільні права та обов'язки виникають безпосередньо з актів органів державної влади у випадках, встановлених:

- 1) актами цивільного законодавства;

- 2) договором;
- 3) звичаєм;
- 4) доктриною;
- 5) судовим прецедентом у цивільній справі.

7. Цивільні права та обов'язки виникають безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування у випадках, встановлених:

- 1) актами цивільного законодавства;
- 2) договором;
- 3) звичаєм;
- 4) доктриною;
- 5) судовим прецедентом у цивільній справі.

8. Цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду у випадках, встановлених:

- 1) актами цивільного законодавства;
- 2) адміністративним договором;
- 3) звичаєм ділового обороту;
- 4) цивілістичною доктриною;
- 5) судовим прецедентом.

9. Настання певної події може бути підставою виникнення цивільних прав та обов'язків у випадках, встановлених:

- 1) актами цивільного законодавства або договором;
- 2) адміністративним договором;
- 3) звичаєм ділового обороту;
- 4) цивілістичною доктриною;
- 5) судовим прецедентом.

10. Ненастання певної події може бути підставою виникнення цивільних прав та обов'язків у випадках, встановлених:

- 1) актами цивільного законодавства або договором;
- 2) місцевим звичаєм;
- 3) юридичною доктриною;
- 4) судовою практикою;
- 5) судовим прецедентом у цивільній справі.

11. Цивільні права та обов'язки виникають:

- 1) із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але суперечать загальним за-садам цивільного законодавства.

- 2) із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із подій, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.
- 3) із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені звичаями ділового обороту;
- 4) із дій осіб, що не передбачені актами цивільного законодавства, які за аналогією породжують цивільні права та обов'язки;
- 5) із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

12. Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків не є:

- 1) несплата податків;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) рішення суду у випадках, встановлених актами цивільного законодавства.

13. Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) ухилення від виклику до суду;
- 3) явка з повинною;
- 4) пред'явлення позову;
- 5) пред'явлення адміністративного позову.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. Розгляньте змодельовані нижче ситуації з позицій цивільного права.

Ситуація 1 – Олег уклав договір купівлі-продажу будинку із Петром Н.

Ситуація 2 – Суд визнав право власності Василя П. на самовільно збудований дачний будинок.

Ситуація 3 – Галина Л. знайшла годинник і здала знахідку в міліцію.

Ситуація 4 – Євген П. склав заповіт, у якому все своє майно заповів дружині.

Ситуація 5 – Кіровоградський міськвиконком видав ордер на жиле приміщення Георгію М.

Ситуація 6 – Орган опіки і піклування дав дозвіл на продаж квартири підопічного С.

Ситуація 7 – Григорій К. написав книгу (у рукописному варіанті) про історію своєї сім'ї.

Про який вид юридичних фактів іде мова у кожній з наведених ситуацій? Відповідь обґрунтуйте.

Задача 2. 27 лютого 2004 р. було винесено рішення суду про розірвання шлюбу між І. Хомин та А. Когутом. 5 березня 2004 р. А. Когут загинув в результаті ДТП. На майно, яке залишилось після смерті А. Когута, претендували: І. Хомин, М. Павлів, з якою Когут перебував у фактичних шлюбних відносинах з 1999 р. та їхній син Михайло, що народився 12 березня 2004 р.

Які правовідносини виникли?

Хто є суб'єктами даних правовідносин?

Задача 3. В результаті удару блискавки під час грози згоріла дача, яка належала Іваненкові та була ним застрахована.

Які юридичні факти наявні в цьому випадку?

Які юридичні наслідки вони породжують?

Задача 4. У січні 2004 року на загальних зборах дачного кооперативу «Зоря» голова кооперативу запропонував визначити частки членів кооперативу у його майні і надати кожному засновнику право розпорядитись своєю часткою. За словами голови кооперативу, така можливість впливає з положень ст. 93 Господарського кодексу України, згідно з яким майно кооперативу є колективною власністю його засновників. Присутній на зборах юрист кооперативу висловив сумніви у правильності такої позиції.

Яка ваша думка з цього приводу? Проаналізуйте ст. 2 ЦК і визначте коло учасників цивільних правовідносин. Висловіть свої міркування щодо юридичної коректності виокремлення «права колективної власності».

Задача 5. 5 жовтня 2010 року під час руху велосипедиста Н. по вул. Левандівська у м. Львові водій автомобілю «Ніссан» - К., попередньо не переконавшись, що його виїзд буде безпечним для інших учасників руху, порушив Правила дорожнього руху і здійснив наїзд на велосипедиста Н., виїжджаючи на головну дорогу з вул. Повітряної. Внаслідок зіткнення з автомобілем велосипедист отримав тілесні ушкодження середньої тяжкості.

Проаналізуйте правовідносини, що виникли внаслідок описаних обставин.

Якими нормами права регулюються ці правовідносини? Які юридичні факти виступають підставами їх виникнення? Хто є їх учасниками, що є об'єктом і змістом цих правовідносин?

Рекомендована література

1. Жилінкова В.І. Цивільні правовідносини // Цивільне право України: підручник: у 2 т. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т.1. – С. 98-112.
2. Ромовська З.В. Цивільні правовідносини / Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс: підручник. – К.: Атіка, 2005. – С. 169-188.

3. Харитонов Є.О. Цивільні правовідносини : монографія / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova. – Одеса : Фенікс, 2011. – 450 с.
4. Кархалев Д.Н. Охранительное гражданское правоотношение : Монография. – М. : Статут, 2009. – 332 с.
5. Толстой Ю.К. К теории правоотношения / Ю.К. Толстой. – Л.: ЛГУ, 1959. – 87 с.
6. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М.: Юрид. лит., 1974. – 351 с.

Глава 3. Фізичні особи як учасники цивільних відносин

План викладу матеріалу

- 3.1. Цивільна правоздатність фізичної особи.
- 3.2. Цивільна дієздатність фізичної особи.
- 3.3. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою: підстави та правові наслідки.
- 3.4. Фізична особа-підприємець.
- 3.5. Опіка та піклування у цивільних відносинах.

3.1. Цивільна правоздатність фізичної особи

Аналіз норм законодавства у світлі проблеми співвідношення понять «людина», «фізична особа», «громадянин» дає підставу вважати, що поняття «фізична особа» ширше від поняття «громадянин» та ототожнюється з поняттям «людина». Відповідно до правової термінології кожна фізична особа в праві є людиною, тобто ніякі інші істоти – результати природного розвитку – не можуть визнаватися фізичними особами з позицій права.

Цивілістична наука та законодавство для позначення людини як учасника цивільних відносин, використовує поняття «фізична особа».

Фізичні особи стають учасниками цивільних правовідносин завдяки специфічному станові, який називається правоздатністю. **Цивільна правоздатність фізичної особи** – це здатність мати цивільні права та обов'язки.

Цивільну правоздатність не слід ототожнювати із суб'єктивним цивільним правом. Розмежування між цими категоріями можна проводити за такими критеріями:

- 1) *за призначенням*: цивільна правоздатність є необхідною передумовою для виникнення в особи суб'єктивного цивільного права;
- 2) *за змістом*: зміст цивільної правоздатності становлять суб'єктивні цивільні права, які передбачені Розділом II Конституції та ст. 26 ЦК. Проте, в жодному законодавчому акті не може бути встановлено вичерпний перелік суб'єктивних цивільних прав, які становлять зміст цивільної правоздатності, оскільки фізична особа здатна мати будь-які інші цивільні права, що не встановлені Конституцією України, ЦК чи іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Крім того, правоздатність – це здатність мати не тільки права, але й обов'язки. Зміст суб'єктивного цивільного права як міри можливої поведінки складають три правомочності: а) право на власні дії управомоченої особи; б) вимога визначеної поведінки зобов'язаної особи; в) право на захист свого суб'єктивного цивільного права в разі його порушення, невизнання чи оспорення;

- 3) *за ступенем конкретності*: правоздатність – це абстрактна можливість володіти суб'єктивним цивільним правом, що належить кожному. Суб'єктивне цивільне право – це конкретні правомочності конкретного суб'єкта стосовно визначеного блага;
- 4) *за моментом виникнення*: правоздатність – це категорія правових можливостей, яка виникає в особи у момент її народження і припиняється у момент смерті фізичної особи. Суб'єктивне цивільне право виникає, змінюється або припиняється на підставі юридичних фактів;
- 5) *за можливістю відчуження*: цивільна правоздатність не підлягає відчуженню, а також обмеженню навіть з волі самого носія правоздатності (за винятком, коли таке обмеження передбачено Конституцією України). Правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати незаборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним. Носій суб'єктивного цивільного права може від нього відмовитися, розпорядитися ним або припинити його.

3.2. Цивільна дієздатність фізичної особи

Цивільна дієздатність фізичної особи – це здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Категорії «цивільна дієздатність» належить важлива роль у перетворенні цивільної правоздатності фізичної особи як абстрактної можливості правоволодіння в наявні, конкретні суб'єктивні цивільні права та обов'язки, носієм яких виступає певна персоніфікована фізична особа.

Ознаки цивільної дієздатності фізичної особи:

- 1) здатність усвідомлювати значення своїх дій;
- 2) спроможність керувати ними.

Елементи цивільної дієздатності фізичної особи:

- 1) здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав;
- 2) самостійно здійснювати набуті для себе права;
- 3) здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки;
- 4) самостійно виконувати створені цивільні обов'язки;
- 5) нести відповідальність за невиконання цивільних обов'язків.

Критеріями поділу цивільної дієздатності на види є: вік та стан психічного здоров'я фізичної особи.

За віком цивільна дієздатність поділяється на:

- часткову цивільну дієздатність малолітньої особи віком до 14 років (ст. 31 ЦК);
- неповну цивільну дієздатність неповнолітньої особи віком від 14 до 18 років (ст. 32 ЦК);
- повну цивільну дієздатність повнолітньої особи з досягненням 18-річного віку або з моменту набуття (ст. 34 ЦК) чи моменту надання (ст. 35 ЦК)

фізичній особі повної цивільної дієздатності до досягнення 18-річного віку.

За станом психічного здоров'я цивільна дієздатність поділяється на:

- обмежену цивільну дієздатність фізичної особи (ст. 36 ЦК);
- визнання фізичної особи недієздатною (ст. 39 ЦК).

Обсяг відповідного виду дієздатності фізичної особи складають ті види правочинів, які особа має можливість самостійно вчиняти, а також можливість та межі цивільної відповідальності.

Обсяг часткової дієздатності малолітньої особи відповідно до ст. 31 ЦК становлять:

- можливість самостійно вчиняти дрібні побутові правочини;
- можливість самостійно здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Із змісту ст. 31 ЦК можна виділити такі *ознаки дрібного побутового правочину*:

- 1) спрямованість правочину на задоволення побутових потреб малолітньої особи;
- 2) відповідність правочину фізичному, духовному чи соціальному розвитку малолітньої особи;
- 3) невисока вартість предмета правочину.

Правочин вважається дрібним побутовим, якщо він відповідатиме сукупності усіх трьох ознак.

Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду, тобто така особа не є деліктоздатною.

Обсяг неповної цивільної дієздатності неповнолітньої особи визначається ст. 32 ЦК Так, неповнолітня особа має право вчиняти такі ж правочини, як і малолітня особа. Крім того, вона має право:

- самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами. Однак, за наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права;
- здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом (як особисті немайнові, так і майнові);
- бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи (наприклад, ст. 4 ЗУ «Про молодіжні та дитячі громадські організації» передбачає право фізичних осіб, які досягли 15-річного віку бути засновниками молодіжних та дитячих громадських організацій);
- самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на ра-

хунку). Проте, якщо грошові кошти на ім'я неповнолітньої особи внесені у фінансову установу повністю або частково іншими особами, то неповнолітня особа може розпоряджатися ними лише за згодою органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Усі інші правочини неповнолітня особа вчиняє за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. За загальним правилом така згода може бути надана в усній формі, крім згоди для вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна. Для цих правочинів законом вимагається письмова і нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування.

З досягненням повноліття (18 років) фізична особа набуває повної цивільної дієздатності. Підставою для автоматичного набуття фізичною особою повної цивільної дієздатності є також реєстрація шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття. Набута таким чином цивільна дієздатність зберігається у разі припинення шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття та визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи. Право особи на шлюб та його реалізація регулюється нормами Сімейного кодексу.

Від набуття фізичною особою, яка не досягла повноліття, цивільної дієздатності у повному обсязі, слід відрізнити випадки емансипації (від латинського *emansipatio* – звільнення) – надання особі повної цивільної дієздатності. На відміну від набуття, надання повної цивільної дієздатності залежить від рішення органів публічної влади для виникнення у фізичної особи повної цивільної дієздатності.

Відповідно до ст. 35 ЦК повна *цивільна дієздатність може бути надана, якщо*: 1) фізична особа досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором; 2) неповнолітня особа записана матір'ю або батьком дитини; 3) фізична особа досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. У перших двох випадках повна цивільна дієздатність надається фізичній особі на підставі рішення органу опіки та піклування (за наявності письмової згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальників) або рішення суду (у разі відсутності згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальників). В останньому випадку підставою надання повної цивільної дієздатності фізичній особі є факт її державної реєстрації як підприємця (за наявності письмової згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників або органу опіки та піклування).

У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.

Обмеження дієздатності фізичної особи – це звуження її обсягу на підставі рішення суду у випадках, передбачених Цивільним кодексом.

У ст. 36 ЦК законодавець передбачає дві групи *підстав обмеження дієздатності фізичної особи*:

1) ті, які не залежать від волі особи – психічний розлад, що істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; 2) ті, які залежать від волі особи – зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, за умови, що тим самим особа ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Правові наслідки обмеження цивільної дієздатності фізичної особи:

- 1) над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування (ст. 37 ЦК);
- 2) припинення правовідносин з участю цієї особи:
 - представництва за довіреностями, виданими особою, цивільна дієздатність якої обмежена, а також на її ім'я (п.п. 6, 7 ч. 1 ст. 248 ЦК);
 - договору доручення, якщо однією із сторін є особа цивільна дієздатність якої обмежена (ст. 1008 ЦК).

У ст. 37 ЦК законодавець визначає *обсяг дієздатності фізичної особи, обмеженої в цивільній дієздатності:*

- можливість самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини;
- можливість вчинення за згодою піклувальника правочинів щодо розпорядження майном та інших правочинів, що виходять за межі дрібних побутових;
- можливість самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними за наявності письмового дозволу піклувальника. В іншому випадку одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюються піклувальником.

Відповідно до ст. 38 ЦК суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена у разі:

- видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;
- припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо.

Піклування, встановлене над фізичною особою, припиняється на підставі рішення суду про поновлення цивільної дієздатності.

Підставою для визнання фізичної особи недієздатною за ст. 39 ЦК є хронічний, стійкий психічний розлад, внаслідок якого вона не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішення суду про це. Проте, якщо від часу виникнення недієздатності зале-

жить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово–психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною.

Порядок визнання фізичної особи обмежено дієздатною та недієздатною встановлюється ЦПК.

Правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною:

- 1) встановлення опіки над недієздатною фізичною особою;
- 2) припинення правовідносин з участю цієї особи:
 - представництва за довіреностями, виданими особою, яка визнана недієздатною, а також на її ім'я (ст. 248 ЦК);
 - зобов'язання із договору доручення, якщо однією із сторін є особа, яка визнана недієздатною (ст. 1008 ЦК);
 - зобов'язання щодо страхування цивільної відповідальності фізичної особи, яка визнана судом недієздатною (ст. 996 ЦК).

Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Всі правочини від її імені вчиняє опікун.

Відповідно до ст. 42 ЦК за заявою опікуна або органу опіки та піклування суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, яка була визнана недієздатною, і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану у неї поновилися здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

3.3. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою: підстави та правові наслідки

Інститут *визнання фізичної особи безвісно відсутньою* або *оголошення її померлою* спрямований на усунення невизначеності у цивільних та інших правовідносинах за участю цієї особи у випадках її тривалої відсутності у місці її постійного проживання та відсутності відомостей про місце її перебування.

Фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування.

У разі неможливості встановити день одержання останніх відомостей про місце перебування особи початком її безвісної відсутності вважається перше число місяця, що йде за тим, у якому були одержані такі відомості, а в разі неможливості встановити цей місяць – перше січня наступного року.

Правові наслідки визнання фізичної безвісно відсутньою:

- 1) встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, а також фізичної особи, місце перебування якої невідоме;
- 2) право другого з подружжя розірвати шлюб в односторонньому порядку в органах РАЦС;

3) припинення правовідносин з участю цієї особи:

- представництва за довіреностями, виданими особою, яка визнана безвісно відсутньою, а також на її ім'я (ст. 248 ЦК);
- зобов'язання із договору доручення, якщо однією із сторін є особа, яка визнана безвісно відсутньою (ст. 1008 ЦК).

Якщо фізична особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем її перебування або суд, що постановив рішення про визнання цієї особи безвісно відсутньою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи, скасовує рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою.

Фізична особа може бути оголошена судом померлою з наступних підстав:

- якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років;
- якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували її смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців;
- за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру;
- фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців.

Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. Фізична особа, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували її смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена померлою від дня її вірогідної смерті.

Правові наслідки оголошення фізичної особи померлою:

- 1) відкриття спадщини; проте, спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини;
- 2) припинення шлюбу;
- 3) припинення правовідносин з участю цієї особи:
 - представництва за довіреностями, виданими особою, яка оголошена померлою, а також на її ім'я (ст. 248 ЦК);
 - зобов'язання із договору доручення, якщо однією із сторін є особа, яка оголошена померлою (ст. 1008 ЦК).

Якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою.

Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичної особи. Відокремлення кожної людини як суб'єкта права (учасника правовідносин) відбувається за допомогою правових засобів індивідуалізації. Всі правові засоби індивідуалізації пропонуються поділяти на *приватно-правові* та *публічно-правові*. При цьому *приватно-правові* засоби індивідуалізації фізичних осіб випливають із самої природи людини, а *публічно-правові* засоби індивідуалізації встановлюються державою і служать для відокремлення фізичної особи саме як учасника публічних правовідносин (наприклад, громадянство, ідентифікаційний код, місце реєстрації тощо). З огляду на те, що сучасне цивільне право розвивається як право приватне, до цивільно-правових (приватно-правових) засобів індивідуалізації фізичних осіб належать ті, що встановлені цивільним законодавством у ст.ст. 28, 29 ЦК, а саме ім'я та місце проживання фізичної особи.

3.4. Фізична особа-підприємець

Важливим елементом правоздатності фізичної особи є можливість займатися підприємницькою (комерційною) діяльністю.

Фізичні особи вправі здійснювати підприємницьку діяльність як зі створенням, так і без створення юридичної особи. Фізична особа, яка на законних підставах займається підприємництвом без створення юридичної особи, набуває статусу фізичної особи-підприємця. Також можна вживати терміни «підприємець», «приватний підприємець», «індивідуальний підприємець».

У ст. 42 Конституції України встановлено загальне правило, згідно з яким кожна людина має право на заняття підприємницькою діяльністю, яка не заборонена законом. Отже, право на заняття підприємницькою діяльністю на території України мають громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Це право може бути обмежене лише у випадках, передбачених Конституцією та законами України.

Для того, щоб фізична особа могла займатися підприємництвом вона повинна мати право- та дієздатність у повному обсязі, що пов'язано з необхідністю вчинення юридичних дій та можливістю нести цивільно-правову відповідальність у передбачених законом чи договором випадках.

Згідно з ч.2 ст. 24 Конституції України цивільна правоздатність, на базі якої і виникає підприємницька правоздатність, визнається за всіма людьми незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Дієздатність фізичної особи як підприємця пов'язана з двома умовами:

- 1) набуття (надання) повної цивільної дієздатності фізичною особою, що бажає займатися підприємництвом;
- 2) державна реєстрація фізичної особи як підприємця.

Самостійно займатися підприємницькою діяльністю може фізична особа, що досягла 18 років (повноліття), якщо вона не обмежена у дієздатності за станом здоров'я, внаслідок зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами. Фізичним особам, які бажають займатися підприємницькою діяльністю і досягли 16 років, спочатку необхідно отримати письмову згоду на реєстрацію як підприємця від батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування. За наявності такої згоди ця особа може бути зареєстрована як підприємець. Вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності, батьківства надана неповнолітній особі повна цивільна дієздатність зберігається.

Необхідною умовою для здійснення підприємницької діяльності є *державна реєстрація фізичної особи як підприємця*, яка здійснюється державним реєстратором за місцем проживання фізичної особи-підприємця. Фізична особа, що займається підприємницькою діяльністю, втрачає це право з моменту припинення дії державної реєстрації, її анулювання тощо.

Ст. 164 КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за здійснення господарської діяльності без реєстрації як суб'єкта господарювання. Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» господарською визнається будь-яка діяльність, у тому числі підприємницька, юридичних осіб, а також фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язана з виробництвом (виготовленням) продукції, торгівлею, наданням послуг, виконанням робіт. А підприємницька діяльність, у свою чергу, – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку (ст. 42 ГК). Із зазначеного випливає обов'язок фізичної особи, яка бажає здійснювати вказану діяльність, зареєструватись як суб'єкт підприємницької діяльності.

Державна реєстрація фізичної особи-підприємця – це засвідчення факту набуття або позбавлення фізичної особи статусу підприємця. Порядок проведення державної реєстрації передбачений ст. 58 ГК та ст. 42–44 ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців».

Громадяни, які мають намір здійснювати підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, подають до органу державної реєстрації реєстраційну картку встановленого зразка, яка є водночас заявою про державну реєстрацію, копію довідки про присвоєння ідентифікаційного номера фізич-

ної особи-платника податків та інших обов'язкових платежів і документ, що засвідчує внесення плати за державну реєстрацію. Органи державної реєстрації зобов'язані протягом п'яти днів внести дані до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності та видати свідоцтво про державну реєстрацію встановленого зразка з проставленим ідентифікаційним номером фізичної особи-платника податків та інших обов'язкових платежів. У п'ятиденний термін з дати реєстрації органи державної реєстрації направляють примірник реєстраційної картки з відміткою про державну реєстрацію відповідному державному податковому органу, органу державної статистики та подають відомості про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності до органів фонду соціального страхування і Пенсійного фонду України. Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності та копію документа, що підтверджує взяття його на облік у державному податковому органі, є підставою для відкриття рахунків у будь-яких банках України та інших держав за вибором суб'єкта підприємницької діяльності і за згодою цих банків у порядку, що встановлюється НБУ.

З моменту державної реєстрації фізичної особи як підприємця та одержання свідоцтва про державну реєстрацію вона набуває нового правового статусу підприємця та отримує підприємницьку право- та дієздатність. Обсяг правосуб'єктності підприємця може бути визначено із застосуванням ст. 51 ЦК, відповідно до якої, до підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин. Отже, правоздатність індивідуального підприємця практично прирівнюється до правоздатності юридичних осіб-комерційних організацій. Він може мати права і нести обов'язки, необхідні для здійснення будь-яких видів діяльності, не заборонених законом, може застосовувати найману працю тощо.

До підприємницької діяльності фізичної особи застосовуються норми як загального цивільного законодавства, так і спеціального. Проте положення спеціального законодавства не можуть застосовуватися до тих випадків підприємницької діяльності, котрі достатньо повно і конкретно врегульовані ЦК.

Також нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, не застосовуються у випадках, коли це впливає із самої суті відносин. Наприклад, не застосовуються норми про цивільну дієздатність юридичної особи (ст. 92 ЦК), філії та представництва (ст. 95 ЦК) тощо.

Є певні види діяльності, якими фізична особа-підприємець не має права займатись. Сюди належить діяльність пов'язана з: а) обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; б) охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності; в) проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз; г) роз-

робленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками із будь-якою метою, г) проведенням ломбардних операцій; д) виробництвом біоетанолу; е) виробництвом бензинів моторних сумішевих з добавками на основі біоетанолу.

Крім того, підприємці не вправі здійснювати страхову діяльність (ст. 2 ЗУ «Про страхування»), банківську діяльність (ст. 6 ЗУ «Про банки і банківську діяльність»), професійну діяльність з випуску та обігу цінних паперів (ст. 16 ЗУ «Про цінні папери та фондовий ринок»), діяльність у сфері організації телебачення і радіомовлення (ст. 1 ЗУ «Про телебачення і радіомовлення»), космічну діяльність ст. 1 ЗУ «Про космічну діяльність») тощо.

У ст. 9 ЗУ «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» *передбачено окремі види діяльності, якими фізична особа-підприємець може займатися лише на підставі ліцензії. А саме ліцензуванню підлягають: надання послуг з перевезення пасажирів і вантажів повітряним, річковим, морським та автомобільним транспортом; медична та ветеринарна практика; пошук (розвідка) корисних копалин; виробництво особливо небезпечних хімічних речовин; виробництво лікарських засобів, оптова, роздрібна торгівля лікарськими засобами; виробництво ветеринарних медикаментів і препаратів, оптова, роздрібна торгівля ветеринарними медикаментами і препаратами; виготовлення бланків цінних паперів, документів суворої звітності тощо.*

У процесі здійснення підприємницької діяльності фізична особа-підприємець має право на відкриття банківського рахунку.

Згідно зі ст. 51 ЗУ «Про банки і банківську діяльність» підприємці на добровільній основі *можуть відкривати рахунки для зберігання грошових коштів і здійснення всіх видів банківських операцій у будь-яких банках України та інших держав за своїм вибором і за згодою цих банків. Порядок відкриття таких рахунків регламентується Інструкцією про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах, затвердженою постановою Правління НБУ від 12 листопада 2003 р. № 492.*

Також фізична особа-суб'єкт підприємницької діяльності *має право на використання печатки. Печатка фізичної особи-підприємця обов'язково повинна містити ідентифікаційний код фізичної особи-платника податків. Порядок видачі дозволу на виготовлення печатки був передбачений в Інструкції про порядок видачі міністерствам та іншими центральним органам виконавчої влади, підприємствам, установам, організаціям, господарським об'єднанням та громадянам дозволів на право відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів, а також порядок видачі дозволів на оформлення замовлень на виготовлення печаток і штампів, затвердженої наказом МВС України від 11 січня 1999 р. № 17, яка втратила чинність із 21 лютого 2011 року, а отже на цей час для виготовлення печаток і штампів дозволу МВС не вимагається.*

Важливе значення для правового статусу фізичної особи-підприємця має майнова основа здійснення підприємницької діяльності. Чинне законодавство України не передбачає виокремлення майна, яке використовується підприємцем для здійснення підприємницької діяльності, із загальної маси належного йому майна. Тому за рішенням суду може бути звернено стягнення на все належне приватному підприємцеві майно, в тому числі і на те, яке він не використовував для заняття підприємництвом (приватна квартира, дача, меблі, тощо).

Якщо фізична особа-підприємець з тих чи інших причин не в змозі самостійно здійснювати право власності щодо майна, яке використовується у підприємницькій діяльності (ч. 1 ст. 54 ЦК), органам опіки та піклування надане право призначити управителя відповідного майна. Перелік таких випадків є вичерпним. До них віднесено визнання фізичної особи-підприємця: 1) безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК); 2) недієздатною (ст. 39 ЦК); 3) обмежено дієздатною (ст. 36 ЦК); 4) набуття права власності на майно, яке використовувалося у підприємницькій діяльності, неповнолітньою чи малолітньою особою.

Спори за участю фізичної особи-підприємця підвідомчі господарським судам (ст. 1 ГПК). Відповідно, якщо державна реєстрація фізичної особи як підприємця відсутня, спори за участю таких осіб, у тому числі пов'язані зі здійсненням підприємницької діяльності, підвідомчі судам загальної юрисдикції.

Підприємницька діяльність – це діяльність фізичної особи-підприємця під особисту майнову відповідальність та на власний ризик.

Цивільно-правова відповідальність фізичної особи-підприємця у ст. 52 ЦК розглядається як покладення на таку особу обов'язку відповідати за зобов'язаннями, що пов'язані з її діяльністю. Згідно ч. 1 ст. 52 ЦК – фізична особа-підприємець несе відповідальність за своїми зобов'язаннями усім своїм майном. Таким чином, підприємницький ризик, у першу чергу, проявляється у вірогідності втрати всього майна, належного фізичній особі, до складу якого згідно зі ст. 190 ЦК входять як окремі речі або їх сукупність, так і майнові права й обов'язки. Тому за рішенням суду стягнення може бути звернене на все майно боржника, незалежно від того, використовувалося воно у підприємницькій діяльності чи ні. Отже, ст. 52 ЦК визначає обсяг такої відповідальності, вказуючи, що фізична особа-підприємець відповідає у таких випадках усім своїм майном, крім майна, на яке згідно із законом не може бути звернено стягнення, але не визначає її підстав, умов тощо.

Перелік видів майна, на яке не може бути звернене стягнення, міститься у Додатку до ЗУ «Про виконавче провадження». Це – предмети домашнього вжитку та особисті речі, необхідні боржникові та особам, що перебувають на його утриманні, у визначеній кількості продукти харчування тощо. Також стягнення не може бути звернене на доходи, зазначені в ст. 73 вказаного Закону.

Звернення стягнення на майно боржника здійснюється у порядку, визначеному Законом України «Про виконавче провадження», і полягає в його арешті (описі), вилученні та примусовій реалізації.

Насамперед, стягнення за виконавчими документами звертається на кошти боржника у гривнях та іноземній валюті та на цінності, у тому числі ті, що знаходяться у банках та інших кредитних установах. Кошти, виявлені у боржника, вилучаються судовими виконавцями. На кошти й інші цінності, що є на рахунках чи на зберіганні у банківських установах та інших кредитних організаціях, накладається арешт. За відсутності у боржника коштів, достатніх для задоволення вимог кредиторів, стягнення звертається на інше майно, що належить боржникові, за винятком майна, на яке відповідно до закону не може бути звернене стягнення. Боржник вправі вказати ті види майна чи предмети, на котрі варто звернути стягнення у першу чергу.

Стягнення не може бути звернено на такі види доходів громадян: виплати з відшкодування шкоди, завданої здоров'ю, в результаті смерті годувальника, допомога у зв'язку з народженням дитини, зі смертю рідних тощо, а також вихідна допомога, виплачувана при звільненні працівника.

Відповідно до ст. 52 ЦК стягнення може бути звернене на частку у праві спільної сумісної власності подружжя. Відповідно до ст. 371 ЦК та ст. 73 СК вимагається попереднє виділення такої частки в натурі, що може здійснюватися на підставі ст. 379 ЦПК як за позовом кредитора, так і за поданням державного виконавця. Крім того, якщо приватному підприємцю майно належить на праві спільної часткової власності, на частку у праві власності також може бути звернене стягнення у тому самому порядку після виділення частки у натурі (ст. 366 ЦК).

Фізична особа-підприємець вправі в будь-який час добровільно *припинити свою діяльність*. Підприємницька діяльність у цьому випадку припиняється на підставі рішення, прийнятого підприємцем.

Діяльність приватного підприємця припиняється також внаслідок визнання фізичної особи, яка займається підприємницькою діяльністю, обмежено дієздатною або недієздатною, оголошення померлою, безвісно відсутньою або у випадку її смерті.

Крім того, підприємницька діяльність фізичної особи може бути припинена в примусовому порядку за рішенням суду. Підставами для припинення в цьому випадку є:

- 1) банкрутство;
- 2) провадження підприємницької діяльності, що заборонена законом;
- 3) неподання протягом року органам державної податкової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону.

Фізична особа, яка неспроможна задовольнити вимоги кредиторів, пов'язані із здійсненням нею підприємницької діяльності, може бути визна-

на банкрутом у порядку, встановленому Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Банкрутство – це така визнана господарським судом неплатоспроможність боржника, за якої його майна недостатньо для сплати боргу. Результатом банкрутства є примусове припинення підприємницької діяльності. Фізична особа-підприємець може добровільно оголосити себе банкрутом, але для цього їй необхідна згода усіх її кредиторів.

У ст. 53 ЦК визначено загальні умови визнання підприємця банкрутом:

- 1) неспроможність боржника через недостатність його майна задовольнити вимоги кредиторів;
- 2) виникнення підстав для порушення справи про банкрутство, що може бути пов'язане лише з підприємницькою діяльністю (вимоги, що впливають з особистих зобов'язань, у тому числі про стягнення аліментів, відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю громадян, а також інші вимоги особистого характеру підставою для порушення справи про банкрутство бути не можуть). Такі вимоги кредитори мають право заявити у процесі провадження у справі про банкрутство.

Цивільний кодекс передбачає можливість застосування процедури банкрутства лише для фізичних осіб, що здійснюють підприємницьку діяльність. Для інших категорій неплатоспроможних фізичних осіб така процедура не передбачена.

Вимоги кредиторів задовольняються за рахунок належного підприємцю майна, на яке може бути звернене стягнення в порядку черговості. Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» визначено 5 черг, які суттєво відрізняються від порядку черговості при банкрутстві юридичних осіб. Позачергово відшкодовуються витрати, пов'язані з провадженням у справі про банкрутство фізичної особи-підприємця і виконанням постанови господарського суду про визнання фізичної особи-підприємця банкрутом. Вимоги кожної наступної черги задовольняються після задоволення вимог попередньої черги. За недостатністю коштів для повного задоволення всіх вимог однієї черги кошти розподіляються між кредиторами відповідної черги пропорційно сумам їх вимог.

Після завершення розрахунків з кредиторами фізична особа-підприємець, визнана банкрутом, вважається вільною від виконання зобов'язань, пов'язаних з її підприємницькою діяльністю. Але незадоволені вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю, та інші вимоги особистого характеру зберігають свою силу незалежно від того, чи були пред'явлені вимоги про їхнє стягнення у процесі банкрутства.

Після завершення процедури банкрутства (з моменту винесення рішення суду, а при позасудовому порядку – після розрахунків з кредиторами на підставі офіційної публікації про банкрутство) *втрачає силу реєстрація фізичної особи як підприємця.*

Згідно із ст. 50 ЗУ «Про порядок державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб–підприємців» суд, що постановив відповідне рішення, у день набрання ним законної сили надсилає його державному реєстратору за місцем реєстрації фізичної особи-підприємця. Державний реєстратор вносить до Єдиного державного реєстру запис про припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця у зв'язку з визнанням її банкрутом. На свідоцтві про державну реєстрацію проставляється відмітка про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності. Зазначене свідоцтво видається або надсилається рекомендованим листом за місцем проживання фізичної особи-підприємця.

Після завершення процедури банкрутства та скасування державної реєстрації фізична особа має право продовжувати підприємницьку діяльність за умови її повторної реєстрації. Проте з метою усунення можливих зловживань у цій сфері законодавством України встановлено п'ятирічний строк з моменту визнання фізичної особи-підприємця банкрутом, протягом якого не може бути порушено провадження у справі про банкрутство за її ініціативою.

Фізична особа позбавляється статусу підприємця з дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця на підставі поданої нею заяви або рішення суду.

3.5. Опіка та піклування у цивільних відносинах

Метою інституту опіки та піклування є забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

Правове регулювання відносин опіки та піклування здійснюється нормами ЦК, СК, Законів України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Правил опіки та піклування та інших нормативно-правових актів.

Встановлення опіки застосовується відносно двох категорій фізичних осіб:

- 1) малолітніх, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування (ст. 58 ЦК, ч. 2 ст. 243 СК);
- 2) фізичних, визнаних недієздатними (ст. 41, 58 ЦК).

Довгий період часу ЦК використовував єдиний термін «особи, які позбавлені батьківського піклування». Однак, положеннями ЗУ «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо визначення органів опіки та піклування і уточнення категорії осіб, над якими встановлюється опіка та піклування» законодавець розмежував дві категорії малолітніх осіб, над якими встановлю-

ється опіка: ті, які є сиротами та ті, які позбавлені батьківського піклування. Такий крок очевидно зумовлений положеннями СК та інших нормативних актів, які розмежовують дві категорії дітей: дитина-сирота і дитина, позбавлена батьківського піклування (ч. 1 ст. 243 СК, ст. 1 ЗУ «Про охорону дитинства», ст. 1 ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»). Дитина-сирота – дитина, в якій померли чи загинули батьки. Дітьми, позбавленими батьківського піклування, є діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти.

Піклування встановлюється також щодо двох категорій фізичних осіб:

- 1) фізичних, цивільна дієздатність яких обмежена (ст. 37, 59 ЦК).
- 2) неповнолітніх, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування (ст. 59 ЦК, ч. 2 ст. 243 СК).

У ст. ст. 60, 61 ЦК законодавець розмежує компетенцію органів, уповноважених державою на встановлення опіки та піклування. В імперативному порядку судом встановлюється опіка над недієздатною та піклування над обмежено дієздатною фізичною особою. Визнання особи недієздатною або обмежено дієздатною та встановлення опіки чи піклування здійснюється за правилами окремого провадження відповідно до положень гл. 34 ЦПК. Обидві категорії цих справ розглядаються за обов'язкової участі органів опіки та піклування.

Опіка над малолітньою та піклування над неповнолітньою особами, які позбавлені батьківського піклування, може встановлюватися як судом, якщо у його провадженні є справа, в процесі розгляду якої стало відомо про наявність дитини, яка залишилася без батьківського піклування, так і органами опіки та піклування у всіх інших випадках.

Для безпосереднього здійснення опіки чи піклування особі призначається опікун або піклувальник. Опікуна або піклувальника призначає орган опіки та піклування, крім випадків, коли встановлення опіки або піклування віднесено до компетенції суду. Суд призначає опікуна або піклувальника за поданням органу опіки та піклування.

Опікуном або піклувальником може бути лише фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Фізична особа може бути призначена опікуном або піклувальником лише за її письмовою заявою.

Опікуном або піклувальником не може бути фізична особа: 1) яка позбавлена батьківських прав, якщо ці права не були поновлені; 2) поведінка та інтереси якої суперечать інтересам фізичної особи, яка потребує опіки або піклування (ст. 64 ЦК). Перелік осіб, які не можуть бути опікунами або піклувальниками, розширено нормами СК (ч.3 ст. 244, ст. 212).

До встановлення опіки та піклування і призначення опікуна чи піклувальника опіку або піклування над фізичною особою здійснює відповідний орган опіки та піклування або спеціальний заклад (навчальний заклад, заклад охорони здоров'я, заклад соціального захисту населення), в якому знаходиться фізична особа.

Із змісту завдань опіки та піклування випливають права та обов'язки опікунів та піклувальників, які встановлені ст. 67, 69 ЦК, ст. 249 СК, а також окремими положеннями інших нормативних актів. Одним із основних прав опікуна є вчинення правочинів від імені та в інтересах підопічного, а піклувальника – надання згоди на вчинення підопічним правочинів, передбачених ч. 3 ст. 37 ЦК. Слід звернути увагу на законодавчі обмеження щодо можливості та порядку вчинення опікуном низки правочинів від імені підопічного або ж надання згоди піклувальником на вчинення таких правочинів.

Правочини, які не може вчиняти опікун:

- 1) опікун, його дружина, чоловік та близькі родичі (батьки, діти, брати, сестри) не можуть укладати з підопічним договорів, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування за договором позички.
- 2) опікун не може здійснювати дарування від імені підопічного, а також зобов'язуватися від його імені порукою.

Піклувальник не може давати згоду на укладення договорів між підопічним та своєю дружиною (своїм чоловіком) або своїми близькими родичами, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування на підставі договору позички.

Опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування:

- 1) відмовитися від майнових прав підопічного;
- 2) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного;
- 3) укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- 4) укладати договори щодо іншого цінного майна.

Піклувальник має право дати згоду на вчинення зазначених вище правочинів лише з дозволу органу опіки та піклування.

Опіка припиняється у разі:

- 1) передачі малолітньої особи батькам (усиновлювачам);

- 2) досягнення підопічним чотирнадцяти років. У цьому разі особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає піклувальником без спеціального рішення щодо цього;
- 3) поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною.

Піклування припиняється у разі:

- 1) досягнення фізичною особою повноліття;
- 2) реєстрації шлюбу неповнолітньої особи;
- 3) надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;
- 4) поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена.

Крім встановлення опіки над фізичною особою нормами ЦК окремо передбачено можливість встановлення опіки над майном фізичної особи.

Опіка встановлюється над майном:

- 1) фізичної особи, щодо якої встановлено опіку чи піклування, якщо це майно перебуває не в місці проживання підопічного (ст. 74 ЦК, п. 2.10 Правил опіки та піклування);
- 2) фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, чи фізичної особи, місце перебування якої невідоме (ст. 44 ЦК).

В першому випадку опіка над майном і призначення опікуна здійснюються органом опіки та піклування або судом, у другому – нотаріусом.

Однак, не зважаючи на розмежування понять встановлення опіки над майном та над фізичною особою, функції опікуна над особою так чи інакше зводяться до опіки над її майном (І.В. Спасибо-Фатєєва).

Від інституту опіки та піклування слід відрізнити *інститут помічника фізичної особи*. Це новий правовий інститут у системі цивільного права. Він спрямований на законодавче встановлення можливості дієздатної фізичної особи, яка за станом здоров'я не може самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, мати помічника.

Помічником може бути дієздатна фізична особа. Повноваження помічника визначені ч. 2 – 4 ст. 78 ЦК. Помічник є законним представником особи лише в органах державної влади, органах влади АРК, органах місцевого самоврядування та організаціях, діяльність яких пов'язана з обслуговуванням населення. Представляти фізичну особу в суді помічник може лише на підставі окремої довіреності. За загальним правилом послуги помічника є оплатними, якщо інше не визначено за домовленістю сторін.

Повноваження помічника припиняються у разі відкликання його особою, яка потребувала допомоги.

Питання для самоконтролю

- 1) Що таке цивільна правоздатність?
- 2) Що таке цивільна дієздатність фізичної особи?

- 3) Що таке емансипація?
- 4) Які підстави та порядок визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення померлою?
- 5) Які правові наслідки визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення фізичної особи померлою?
- 6) Право на здійснення підприємницької діяльності фізичною особою.
- 7) Цивільно–правова відповідальність фізичної особи–підприємця.
- 8) Функції опікунів та піклувальників.
- 9) Назвіть підстави припинення опіки.
- 10) Які підстави припинення піклування?

Тести для самоконтролю

1. У відповіді під котрим номером правильно вказано словосполучення, що пропущене у наведеному положенні: «Фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом _____»:

- 1) двох років;
- 2) одного року;
- 3) трьох років;
- 4) п'яти років;
- 5) чотирьох років.

2. Фізична особа, дієздатність якої обмежена:

- 1) має право вчиняти дрібні побутові правочини;
- 2) не має право вчиняти будь-які правочини;
- 3) не має право вчиняти дрібні побутові правочини;
- 4) має право розпоряджатися заробітком самостійно;
- 5) розпоряджатися заробітком за усною згодою опікуна.

3. Неповнолітня особа має право:

- 1) самостійно відчужувати транспортні засоби;
- 2) самостійно купувати нерухомість;
- 3) розпоряджатися своїм заробітком;
- 4) самостійно укладати договір банківського кредиту;
- 5) бути засновником банку.

4. Правові наслідки визнання фізичної особи безвісно відсутньою:

- 1) відкриття спадщини;
- 2) оголошення померлою;
- 3) закриття спадщини;
- 4) виникнення в другого з подружжя права на розірвання шлюбу в органах РАЦС;
- 5) припинення шлюбу.

5. Фізична особа, яка досягла _____ років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, які встановлюються законом:

- 1) 14;
- 2) 18;
- 3) 10;
- 4) 16;
- 5) 7.

6. У відповіді під котрим номером правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «Здатність фізичної особи мати цивільні права та обов'язки – _____»:

- 1) цивільна дієздатність;
- 2) цивільна правоздатність;
- 3) цивільна правосуб'єктність;
- 4) зміст цивільних правовідносин;
- 5) цивільна деліктоздатність.

7. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово, що пропущене у наведеному положенні: «У разі визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність _____»:

- 1) не зберігається;
- 2) зберігається;
- 3) анулюється;
- 4) припиняється;
- 5) поновлюється.

8. У відповіді під котрим номером правильно вказано словосполучення, що пропущене у наведеному положенні: «У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту _____»:

- 1) подання заяви про реєстрацію шлюбу;
- 2) закінчення церемонії щодо реєстрації шлюбу;
- 3) підписання подружжям заяви про реєстрацію шлюбу;
- 4) реєстрації шлюбу;
- 5) укладення шлюбного контракту.

9. У відповіді під котрим номером правильно вказано словосполучення, що пропущене у наведеному положенні: «Відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, несе _____»:

- 1) її піклувальник;

- 2) вона самостійно;
- 3) орган опіки та піклування;
- 4) суд, що прийняв рішення про визнання фізичної особи недієздатною;
- 5) її опікун.

10. Малолітня особа:

- 1) має право вчиняти дрібні побутові правочини лише за згодою батьків;
- 2) має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини;
- 3) має право самостійно здійснювати майнові права на результати інтелектуальної діяльності;
- 4) має право вчиняти будь-які правочини, але за згодою батьків;
- 5) зобов'язана відшкодувати заподіяну нею шкоду.

11. Опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування:

- 1) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного;
- 2) укладати договори щодо поділу або обміну житлового будинку або квартири;
- 3) відмовитися від майнових прав підопічного;
- 4) укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню;
- 5) усі відповіді є правильними.

12. У відповіді під котрим номером правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «Здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання»:

- 1) цивільна дієздатність;
- 2) цивільна правоздатність;
- 3) цивільна правосуб'єктність;
- 4) зміст цивільних правовідносин;
- 5) цивільна деліктоздатність.

13. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла ____ років і працює за трудовим договором:

- 1) 16;
- 2) 18;
- 3) 15;
- 4) 21;
- 5) 14.

14. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово, що пропущене у наведеному положенні: «Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється _____»:

- 1) опіка;
- 2) догляд;
- 3) нагляд;
- 4) піклування;
- 5) огляд.

15. Особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право:

- 1) самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок);
- 2) самостійно укласти договір дарування нерухомого майна;
- 3) укласти договір дарування власного автомобіля;
- 4) укласти договір купівлі-продажу, який виходить за межі дрібного побутового правочину;
- 5) самостійно укласти договір купівлі-продажу свого нерухомого майна.

16. Особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа) має право:

- 1) самостійно вчинити дрібні побутові правочини;
- 2) самостійно продавати нерухоме майно;
- 3) самостійно дарувати коштовності;
- 4) самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок);
- 5) здійснювати майнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

17. У відповіді під котрим номером правильно вказано орган, який за наявності достатніх підстав може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права:

- 1) батьки;
- 2) нотаріат;
- 3) орган опіки та піклування;
- 4) суд;
- 5) органи внутрішніх справ.

18. У відповіді під котрим номером правильно вказано словосполучення, що пропущене у наведеному положенні: «Малолітня особа _____ за завдану нею шкоду»:

- 1) несе відповідальність;
- 2) частково несе відповідальність;
- 3) в повному обсязі несе відповідальність;
- 4) звільняється від відповідальності;
- 5) не несе відповідальності.

19. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово, що пропущене у наведеному положенні: «У разі припинення шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність _____»:

- 1) пролонгується;
- 2) анулюється;
- 3) зберігається;
- 4) припиняється;
- 5) поновлюється.

20. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово, що пропущене у наведеному положенні: «Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою _____»:

- 1) нотаріуса;
- 2) суду;
- 3) опікуна;
- 4) органу опіки та піклування;
- 5) піклувальника.

21. Підприємництво (підприємницька діяльність) – це:

- 1) заборонена законом діяльність щодо створення юридичних осіб;
- 2) діяльність лише юридичних осіб з метою одержання прибутку;
- 3) діяльність лише фізичних осіб, спрямована на отримання вигоди;
- 4) самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку;
- 5) самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється лише фізичними особами з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

22. Яким судам підвідомчі спори за участю фізичної особи-підприємця?

- 1) судам загальної юрисдикції;
- 2) господарським судам;
- 3) Верховному суду України;
- 4) апеляційним судам;
- 5) адміністративним окружним судам.

23. Фізична особа позбавляється статусу підприємця:

- 1) з моменту досягнення повноліття;
- 2) з моменту вступу в шлюб;
- 3) з дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності;
- 4) з дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про державну реєстрацію підприємницької діяльності;
- 5) з дати розірвання шлюбу.

24. Що є умовою набуття фізичною особою статусу підприємця (окрім державної реєстрації)?

- 1) вступ до шлюбу повнолітньої особи;
- 2) згода батьків;
- 3) рішення суду;
- 4) набуття повної цивільної дієздатності;
- 5) обмеження у дієздатності.

25. Хто не має права займатись підприємницькою діяльністю на території України?

- 1) іноземці;
- 2) недієздатні особи;
- 3) громадяни України;
- 4) особи без громадянства;
- 5) повнолітні особи.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. 10 квітня 2004 р. загинув Мороз. У державну нотаріальну контору за оформленням спадкових прав звернулась його вагітна дружина. Ознайомтесь зі ст. 1222, 1268, 1296 ЦК.

Чи може зачата дитина вважатися правоздатною і суб'єктом права на спадщину?

Задача 2. Судаковська склала заповіт, в якому було сказано: «Все належне мені майно заповідаю Іванчуку, а після його смерті це майно заповідаю Пилиповичу». Ознайомтесь зі ст. 1235, 1244 ЦК.

Чи обмежує такий заповіт правоздатність Іванчука?

Чи є такий заповіт дійсним?

Задача 3. Володя С. (13 років), Олег К. (15 років) та Микола Д. (10 років) грали в м'яча. Під час гри м'яч влетів у вікно квартири п. Денисенка, заподіявши шкоду на 85 гривень.

Ознайомтесь зі ст. 1190, 1178, 1179 ЦК. Визначіть суб'єктів цивільної відповідальності за завдану шкоду.

Задача 4. Куратченко, батько двох малолітніх дітей, захопився грою у карти. Через нескінченні поразки сім'я терпіла великі нестатки. Дітям часто нічого було дати їсти. Дружина Куратченка звернулася до керівника підприємства, де працював її чоловік, з проханням видавати його зарплатню їй. Директор прохання задовольнив.

Чи правомірним є рішення директора? Свою відповідь обґрунтуйте.

Задача 5. Громадянин Іваненко М.І. мав намір займатись підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи, у зв'язку з чим він подав через представника державному реєстратору необхідні для реєстрації його як фізичної особи-підприємця документи. Державний реєстратор, у свою чергу, відмовив у реєстрації фізичної особи-підприємця Іваненка М.І., мотивуючи свою відмову тим, що документи, необхідні для державної реєстрації, подаються лише особисто.

Проаналізуйте умову задачі.

Чи правомірні дії державного реєстратора? Чи можна подати документи, необхідні для реєстрації як фізичної особи-підприємця через представника? Яка процедура здійснення реєстрації фізичної особи-підприємця? Якому суду підвідомчий цей спір?

Рекомендована література

1. Басова І. Фізична особа-підприємець / І. Басова, В. Клец, І. Андрусенко // Підприємницьке право. Практичний посібник. – Х.: Фактор, 2012. – 702 с.
2. Воронова О.В. Право на ім'я людини як засіб індивідуалізації фізичної особи / О.В. Воронова // Держава та регіони. Серія: Право. – 2012. – № 1. – С. 100 – 105.
3. Водоп'ян Т.В. Місце проживання фізичної особи як засіб індивідуалізації в цивільному праві / Т.В. Водоп'ян // Право і суспільство. – 2009, 2 – № 5. – С. 27 – 31.
4. Волкова Н.В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб: / Н.В. Волкова Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2008. – 19 с

5. Домбругова А. Повна цивільна дієздатність фізичних осіб: способи набуття / А. Домбругова // Юридичний вісник України. – 2004. – № 11. – С. 14.
6. Зинов'єва А.В. Правовий статус безвісно відсутньої особи: матеріальний та процесуальний аспекти // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 12 (124). – С. 41 – 45.
7. Морозова С.Є. Правове регулювання опіки та піклування за цивільним законодавством України / С.Є. Морозова: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Київ, 2011. – 20 с.
8. Онищенко Т. Приватний підприємець / Т.Онищенко, Ю.Рудяк, Н.Кавторєва // 9-те видання, переробл. і доповн. – Х.: Фактор, 2005 – 618 с.
9. Ромовська З.В. Фізичні особи // Ромовська З. В. // Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс. підручник. – К.: Атіка, 2005. – С. 234–285.
10. Слободян С. Обмеження дієздатності фізичних осіб: цивільно-правові проблеми / С. Слободян // Юридичний журнал. – 2004. – № 1 (19). – С. 32 – 33.
11. Стефанчук М.О. Підстави обмеження у дієздатності фізичної особи за цивільним законодавством України та європейських країн / М.О. Стефанчук // Приватне право і підприємництво. – 2010. – Вип. 9. – С. 148-150.
12. Стефанчук М.О. Темпоральні аспекти динаміки цивільної правоздатності / М.О. Стефанчук // Современные достижения в науке и образовании: сб. тр. V Международной научной конференции (27 сентября – 4 октября 2011г., г. Нетания (Израиль): в 2-х т. – Хмельницкий: ХНУ, 2011. – Т. 2. – С. 141-144.

Глава 4. Юридична особа як учасник цивільних правовідносин

План викладу матеріалу

- 4.1. *Поняття, ознаки та загальна характеристика юридичних осіб.*
- 4.2. *Порядок створення юридичної особи.*
- 4.3. *Види юридичних осіб.*
- 4.4. *Господарські товариства.*
- 4.5. *Припинення юридичної особи.*

4.1. Поняття, ознаки та загальна характеристика юридичних осіб

Учасниками цивільних правовідносин поряд з фізичними особами є також юридичні особи. Слід зазначити, що юридична особа є самостійним суб'єктом правовідносин і існує незалежно від фізичних осіб, які її утворили.

Юридична особа – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Вона створюється шляхом об'єднання осіб та (або) майна.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникає в момент її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення. Вона має такі самі цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, за винятком тих, які за своєю природою можуть належати лише людині.

Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Порядок створення органів юридичної особи встановлюється установчими документами та законом. У випадках, встановлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників.

Орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень.

У відносинах з третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження. Якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі.

Органи юридичної особи залежно від її виду можуть бути різні, зокрема, вони можуть бути колегіальними або єдиноначальними. Так, відповідно до ст.65 ГК управління підприємством здійснюється відповідно до його установ-

чих документів на основі поєднання прав власника щодо господарського використання свого майна і участі в управлінні трудового колективу. Власник здійснює свої права щодо управління підприємством безпосередньо або через уповноважені ним органи відповідно до статуту підприємства чи інших установчих документів.

Юридична особа наділена певними засобами індивідуалізації. Це насамперед стосується *найменування юридичної особи*. Кожна юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить інформацію про її організаційно-правову форму. Найменування установи має містити інформацію про характер її діяльності, тобто сферу відносин та призначення юридичної особи. Отже найменування юридичної особи складається із двох частин, по-перше, це організаційно-правова форма, і назва.

Юридична особа може мати, крім повного найменування, скорочене. Скорочене найменування є довільним. Воно, як правило, походить від повного найменування, але й може утворюватися в інший спосіб. Проте юридична особа не має права використовувати найменування іншої юридичної особи.

Юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування, яке може бути зареєстроване у порядку встановленому законодавством.

Засобом індивідуалізації є *місцезнаходження юридичної особи*. Відповідно до ст. 93 ЦК місцезнаходженням юридичної особи є фактичне місце ведення діяльності чи розташування офісу, з якого проводиться щоденне керування діяльністю юридичної особи (переважно знаходиться керівництво) та здійснення управління і обліку. Відповідно до ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» місцем знаходження юридичної особи є адреса органу або особи, які відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступають від її імені.

Інформація про зміну місцезнаходження юридичної особи підлягає обов'язковому опублікуванню в спеціалізованому друкованому засобі масової інформації.

4.2. Порядок створення юридичної особи

Виходячи із визначення, юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Передумовою створення юридичної особи має бути волевиявлення особи (осіб), яке повинно відповідати вимогам, передбаченим законом щодо суб'єкта, змісту та форми.

Суб'єктом створення юридичної особи можуть бути фізичні особи, юридичні особи, незалежно від приналежності до іноземної держави, а також держава, відповідні державні органи. Залежно від конкретного виду юридичної особи є засновники різного віку. Тобто для створення юридичної особи не потрібна дієздатність в повному обсязі, крім випадків, коли законодавством

передбачено необхідність при створенні юридичної особи бути наділеним дієздатністю у повному обсязі.

Змістом є право суб'єкта на заснування певної юридичної особи. Волевиявлення засновників може здійснюватися у певних формах, зокрема у формі правочину чи договору або адміністративного акта.

Установчі документи – це корпоративні (локальні) нормативні акти, які визначають правовий статус конкретної юридичної особи. Виникнення юридичної особи не можливе без певного виду установчих документів.

Відповідно до ст. 87 ЦК для створення юридичної особи її учасники (засновники) розробляють установчі документи, які викладаються письмово і підписуються всіма учасниками (засновниками), якщо законом не встановлений інший порядок їх затвердження.

Юридична особа приватного права може створюватися та діяти на підставі модельного статуту, затвердженого Кабінетом Міністрів України, що після його прийняття учасниками стає установчим документом. Засновники (учасники) юридичної особи, утвореної на підставі модельного статуту, можуть у встановленому законом порядку затвердити статут, який є установчим документом, та провадити діяльність на його підставі.

Частиною 2 ст. 87 ЦК передбачено види установчих документів, на підставі яких діє товариство. *Саме установчим документом товариства є затверджений учасниками статут або засновницький договір* між учасниками, якщо інше не встановлено законом. Товариство, створене однією особою, діє на підставі статуту, затвердженого цією особою.

Установа створюється на підставі індивідуального або спільного установчого акта, складеного засновником (засновниками). Установчий акт може міститися також і в заповіті. До створення установи установчий акт, складений однією або кількома особами, може бути скасований засновником (засновниками).

Юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації, а саме з дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення державної реєстрації юридичної особи.

До змісту установчих документів цивільним законодавством встановлені певні вимоги (ст. 88 ЦК).

У статуті товариства вказуються найменування юридичної особи, органи управління, їх компетенція, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до товариства та виходу з нього, якщо додаткові вимоги щодо змісту статуту не встановлені ЦК або іншим законом.

У засновницькому договорі товариства визначаються зобов'язання учасників створити товариство, порядок їх спільної діяльності щодо його створення, умови передання товариству майна учасників, якщо додаткові вимоги щодо змісту засновницького договору не встановлені ЦК або іншим законом.

В установчому акті установи вказується її мета, визначаються майно, яке передається установі, необхідне для досягнення цієї мети, структура управління установою. Якщо в установчому акті, який міститься у заповіті, відсутні окремі із зазначених вище положень, їх встановлює орган, що здійснює державну реєстрацію.

Законодавством виділяється кілька **способів виникнення юридичної особи**, а саме:

- 1) *розпорядчий*, який полягає в тому, що власник або уповноважений ним орган приймає рішення про створення юридичної особи та затверджує установчі документи про неї. Відповідно до ст. 56 ГК суб'єкт господарювання може бути утворений за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і громадян шляхом заснування нового, реорганізації (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта господарювання з додержанням вимог законодавства. Відповідно до ст. 37 ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» злиття вважається завершеним з моменту державної реєстрації новоутвореної юридичної особи та державної реєстрації припинення юридичних осіб, що припиняються у результаті злиття. Поділ вважається завершеним з моменту державної реєстрації новоутворених юридичних осіб та державної реєстрації припинення юридичної особи, що припиняється у результаті поділу. Перетворення вважається завершеним з моменту державної реєстрації новоутвореної юридичної особи та державної реєстрації припинення юридичної особи, що припиняється у результаті перетворення. Приєднання вважається завершеним з моменту державної реєстрації припинення юридичних осіб, що припиняються в результаті приєднання та державної реєстрації відповідних змін до установчих документів;
- 2) *нормативно-явочний*, який полягає в тому, що порядок створення юридичної особи передбачено нормативним актом. Саме прийняття такого акта означає надання дозволу державою для виникнення такої організації. Зрозуміло, що прийняття самого акта не призводить до автоматичного утворення того чи іншого виду юридичної особи в цьому випадку обов'язковою має бути ініціатива осіб на створення, їх волевиявлення, спільна мета та проведена реєстрація юридичної особи у відповідному органі. Цей порядок утворення поширюється на кооперативи, об'єднання громадян тощо;
- 3) *договірна основа*, тобто створення шляхом укладення засновницького договору громадянами чи організаціями, що добровільно об'єднуються для досягнення певної мети. В такому порядку створюються господарські товариства та інші, зокрема відповідно до ст. 4 ЗУ «Про господарські товариства» акціонерне товариство, товариство з обмеженою і товариство з до-

датковою відповідальністю створюються і діють на підставі статуту, повне і командитне товариство – засновницького договору. Установчі документи товариства у випадках, передбачених чинним законодавством, погоджуються з Антимонопольним комітетом України. Установчі документи повинні містити відомості про вид товариства, предмет і цілі його діяльності, склад засновників та учасників, найменування та місцезнаходження, розмір та порядок утворення статутного капіталу, порядок розподілу прибутків та збитків, склад та компетенцію органів товариства та порядок прийняття ними рішень, включаючи перелік питань, по яких необхідна кваліфікована більшість голосів, порядок внесення змін до установчих документів та порядок ліквідації і реорганізації товариства, а також містити інші відомості, передбачені цим Законом. Відсутність зазначених відомостей в установчих документах є підставою для відмови у державній реєстрації товариства. До установчих документів можуть бути включені інші умови, що не суперечать законодавству України;

- 4) *дозвільний порядок*, який означає, що однією з необхідних умов для створення є дозвіл відповідного органу чи підприємства. Так, відповідно до ст. 56 ГК суб'єкт господарювання може бути утворений за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і громадян шляхом заснування нового, реорганізації (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта господарювання з додержанням вимог законодавства. Суб'єкти господарювання можуть утворюватися шляхом примусового поділу (виділення) діючого суб'єкта господарювання за розпорядженням антимонопольних органів відповідно до антимонопольно-конкурентного законодавства України. Створення суб'єктів господарювання здійснюється з додержанням вимог антимонопольно-конкурентного законодавства.

Державна реєстрація юридичних осіб. Свій офіційний статус юридична особа набуває з моменту її державної реєстрації. Під державною реєстрацією юридичних осіб необхідно розуміти сукупність послідовних дій особи (осіб), які спрямовані на засвідчення факту створення або припинення юридичної особи, а також вчинення інших реєстраційних дій, які передбачені законодавством, шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру.

Відповідно до ст. 89 ЦК юридична особа підлягає державній реєстрації у порядку, встановленому законом. Дані державної реєстрації включаються до єдиного державного реєстру, відкритого для загального ознайомлення. Порушення встановленого законом порядку створення юридичної особи або невідповідність її установчих документів закону є підставою для відмови у державній реєстрації юридичної особи. Відмова у державній реєстрації з інших мотивів (недоцільність тощо) не допускається. Відмова у державній реєстрації, а також зволікання з її проведенням можуть бути оскаржені до суду.

До єдиного державного реєстру вносяться відомості про організаційно-правову форму юридичної особи, її найменування, місцезнаходження, органи управління, філії та представництва, мету установи, а також інші відомості, встановлені законом. Зміни до установчих документів юридичної особи набувають чинності для третіх осіб з дня їх державної реєстрації, а у випадках, встановлених законом, – з моменту повідомлення органу, що здійснює державну реєстрацію, про такі зміни. Юридичні особи та їх учасники не мають права посилалися на відсутність державної реєстрації таких змін у відносинах із третіми особами, які діяли з урахуванням цих змін.

Порядок здійснення державної реєстрації юридичних осіб передбачено Законом України від 15 травня 2003 р. № 755 «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців».

Порядок проведення державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців включає, зокрема перевірку комплектності документів, які подаються державному реєстратору, та повноти відомостей, що вказані в реєстраційній картці; перевірку документів, які подаються державному реєстратору на відсутність підстав для відмови у проведенні державної реєстрації; внесення відомостей про юридичну особу або фізичну особу – підприємця до Єдиного державного реєстру; оформлення і видачу виписки з Єдиного державного реєстру.

Зміни до установчих документів юридичної особи, а також зміна прізвища та/або імені, та/або по батькові або місця проживання фізичної особи – підприємця підлягають обов'язковій державній реєстрації шляхом внесення відповідних змін до записів Єдиного державного реєстру.

Відокремлені підрозділи юридичної особи не підлягають державній реєстрації. Представництва, філії іноземних компаній в Україні підлягають акредитації на території України в порядку, встановленому законом.

Державна реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців проводиться державним реєстратором за місцезнаходженням юридичної особи або за місцем проживання фізичної особи – підприємця. (ст. 5 ЗУ «Про реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців»). На посаду державного реєстратора призначається особа, яка має повну вищу юридичну освіту. Державний реєстратор має посвідчення державного реєстратора та власну печатку, опис яких затверджується Міністерством юстиції України.

Відповідно до ст. 6 ЗУ «Про реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» державний реєстратор: проводить державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців; передає органам державної статистики, доходів і зборів, Пенсійного фонду України повідомлення та відомості з реєстраційних карток про вчинення реєстраційних дій, у тому числі щодо створення або ліквідації відокремлених підрозділів юридичних осіб; формує та веде реєстраційні справи; оформлює та видає виписки, витяги та

довідки з Єдиного державного реєстру; проводить державну реєстрацію змін до установчих документів юридичних осіб та державну реєстрацію зміни імені або місця проживання фізичних осіб – підприємців; проводить державну реєстрацію припинення юридичних осіб та державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності фізичними особами – підприємцями; звертається до суду із заявою про зміну мети установи у встановленому законом порядку; здійснює оформлення, видачу та засвідчення юридичним особам дублікатів оригіналів їх установчих документів та змін до них; вносить до Єдиного державного реєстру відомості про державну реєстрацію особи на підставі рішення суду; здійснює облік одержаного ним від заявника електронного документа та направляє заявнику підтвердження факту одержання електронного документа, проводить необхідні реєстраційні дії та надсилає заявнику відповідний документ у вигляді електронного документа і на паперовому носії.

У разі наявності підстави для відмови у проведенні державної реєстрації заявникові надсилається відповідне повідомлення в електронній формі; повідомляє правоохоронні органи щодо порушення визначеного законом строку для подання відповідними посадовими особами юридичної особи та фізичною особою – підприємцем державному реєстраторові рішень щодо припинення юридичної особи або підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця; проводить спрощену процедуру державної реєстрації припинення юридичної особи шляхом її ліквідації та припинення підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця; здійснює інші дії, передбачені законом.

Для проведення державної реєстрації юридичної особи засновник (засновники) або уповноважена ними особа повинні особисто подати державному реєстратору (надіслати поштовим відправленням з описом вкладення або в разі подання електронних документів подати опис, що містить відомості про надіслані електронні документи, в електронній формі) такі документи:

- заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації юридичної особи;
- примірник оригіналу (ксерокопію, нотаріально засвідчену копію) рішення засновників або уповноваженого ними органу про створення юридичної особи у випадках, передбачених законом;
- два примірники установчих документів (у разі подання електронних документів – один примірник);
- документ, що засвідчує внесення реєстраційного збору за проведення державної реєстрації юридичної особи. У разі подання електронних документів для проведення державної реєстрації юридичної особи підтвердженням внесення плати за проведення державної реєстрації юридичної особи є примірник електронного розрахункового документа, засвідченого електронним цифровим підписом;

- інформацію з документами, що підтверджують структуру власності засновників – юридичних осіб, яка дає змогу встановити фізичних осіб – власників істотної участі цих юридичних осіб.

У разі утворення юридичної особи на підставі модельного статуту в реєстраційній картці на проведення державної реєстрації юридичної особи пропонується відповідна відмітка з посиланням на типовий установчий документ.

У випадках, що передбачені законом, крім документів, які передбачені, додатково подається (надсилається) копія рішення органів Антимонопольного комітету України або КМУ про надання дозволу на узгоджені дії або на концентрацію суб'єктів господарювання.

У разі державної реєстрації фермерського господарства крім вище зазначених документів додатково подається копія Державного акта на право приватної власності засновника на землю або копія Державного акта на право постійного користування землею засновником, або нотаріально посвідчена копія договору про право користування землею засновником, зокрема на умовах оренди.

У разі державної реєстрації юридичної особи, засновником (засновниками) якої є іноземна юридична особа додатково подається документ про підтвердження реєстрації іноземної особи в країні її місцезнаходження, зокрема витяг із торговельного, банківського або судового реєстру, який відповідає вимогам ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців».

Державному реєстратору забороняється вимагати додаткові документи для проведення державної реєстрації юридичної особи, якщо вони не передбачені законом.

Якщо документи для проведення державної реєстрації юридичної особи подаються засновником юридичної особи, державному реєстратору додатково пред'являється його паспорт громадянина України або паспортний документ іноземця.

Якщо документи для проведення державної реєстрації юридичної особи подаються особою, уповноваженою засновником (засновниками) юридичної особи, державному реєстратору додатково пред'являється її паспорт громадянина України або паспортний документ іноземця та надається документ, що засвідчує її повноваження, або в разі подання електронних документів документ, що засвідчує повноваження цієї особи, в електронній формі залучається до документів, передбачених частинами першою – сьомою цієї статті.

Документи, які подані для проведення державної реєстрації юридичної особи, приймаються за описом, копія якого в день надходження документів видається (надсилається поштовим відправленням) засновнику або уповноваженій ним особі з відміткою про дату надходження документів. Дата над-

ходження документів для проведення державної реєстрації юридичної особи вноситься до журналу обліку реєстраційних дій.

Державний реєстратор зобов'язаний залишити без розгляду документи, які подані для проведення державної реєстрації юридичної особи, якщо:

- документи подані за неналежним місцем проведення державної реєстрації;
- документи не відповідають вимогам, які встановлені законом;
- до державного реєстратора надійшло рішення суду щодо заборони у проведенні реєстраційних дій;
- документи подані не в повному обсязі;
- документи подано особою, яка не має на це повноважень.

Про залишення документів, які подані для проведення державної реєстрації юридичної особи, без розгляду засновнику або уповноваженій ним особі не пізніше наступного робочого дня з дати їх надходження державним реєстратором видаються (надсилається поштовим відправленням з описом вкладення) відповідне повідомлення із зазначенням підстав залишення документів без розгляду та документи, що подавалися для проведення державної реєстрації юридичної особи, відповідно до опису.

Залишення документів, які подавалися для проведення державної реєстрації юридичної особи, без розгляду не перешкоджає засновнику або уповноваженій ним особі повторному зверненню до державного реєстратора в загальному порядку після усунення причин, що були підставою для залишення цих документів без розгляду.

Державний реєстратор за відсутності підстав для залишення документів, які подані для проведення державної реєстрації юридичної особи, без розгляду зобов'язаний перевірити ці документи на відсутність підстав для відмови у проведенні державної реєстрації юридичної особи. За відсутності таких підстав державний реєстратор повинен внести до реєстраційної картки на проведення державної реєстрації юридичної особи ідентифікаційний код відповідно до вимог Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України та внести до Єдиного державного реєстру запис про проведення державної реєстрації юридичної особи на підставі відомостей цієї реєстраційної картки.

Датою державної реєстрації юридичної особи буде вважатися дата внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення державної реєстрації юридичної особи.

Строк державної реєстрації юридичної особи не повинен перевищувати три робочих дні з дати надходження документів для проведення державної реєстрації юридичної особи.

Державний реєстратор у день державної реєстрації юридичної особи зобов'язаний передати відповідним органам статистики, доходів і зборів, Пенсійного фонду України відомості з реєстраційної картки на проведення державної реєстрації юридичної особи. Підставою для взяття юридичної особи

на облік в органах статистики, доходів і зборів, Пенсійного фонду України є надходження до цих органів відомостей з реєстраційної картки на проведення державної реєстрації юридичної особи.

Не пізніше наступного робочого дня після отримання державним реєстратором від органів статистики, доходів і зборів, Пенсійного фонду України даних про взяття на облік юридичної особи державним реєстратором видається (надсилається поштовим відправленням з описом вкладення) засновнику або уповноваженій ним особі один примірник оригіналу установчих документів з відміткою державного реєстратора про проведення державної реєстрації юридичної особи та виписка з Єдиного державного реєстру.

Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» передбачено підстави для відмови у проведенні державної реєстрації юридичної особи. Такими підставами є:

- а) невідповідність відомостей, які вказані в реєстраційній картці на проведення державної реєстрації юридичної особи, відомостям, які зазначені в документах, що подані для проведення державної реєстрації юридичної особи;
- б) невідповідність установчих документів вимогам Закону;
- в) порушення порядку створення юридичної особи, який встановлено законом, а саме:
 - наявність обмежень на зайняття відповідних посад, встановлених законом щодо осіб, які зазначені як посадові особи органу управління юридичної особи;
 - невідповідність відомостей про засновників (учасників) юридичної особи відомостям щодо них, які містяться в Єдиному державному реєстрі;
 - наявність обмежень щодо вчинення засновниками (учасниками) юридичної особи або уповноваженою ними особою юридичних дій;
 - наявність в Єдиному державному реєстрі найменування, яке тотожне найменуванню юридичної особи, яка має намір зареєструватися;
 - використання у найменуванні юридичної особи приватного права повного чи скороченого найменування державного органу або органу місцевого самоврядування, або похідних від цих найменувань, або історичного державного найменування, перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України;
 - невідповідність найменування юридичної особи вимогам закону щодо найменування окремих видів юридичних осіб (банк, кредитна спілка, недержавний пенсійний фонд тощо);
 - встановлена іншими законами заборона використання у найменуванні юридичної особи певних термінів, аббревіатур, похідних термінів.

Відмова у проведенні державної реєстрації юридичної особи з інших підстав не допускається.

За наявності підстав для відмови у проведенні державної реєстрації юридичної особи державний реєстратор зобов'язаний не пізніше трьох робочих днів з дати надходження документів для проведення державної реєстрації видати (надіслати рекомендованим листом з описом вкладення) засновнику або уповноваженій ним особі повідомлення про відмову в проведенні державної реєстрації із зазначенням підстав для такої відмови та документи, що подавалися для проведення державної реєстрації юридичної особи, відповідно до опису.

У разі відмови у проведенні державної реєстрації юридичної особи реєстраційний збір не повертається.

Після усунення причин, що були підставою для відмови у проведенні державної реєстрації юридичної особи, засновники (учасники) або уповноважена ними особа можуть повторно подати документи на проведення державної реєстрації юридичної особи, які розглядаються у порядку, передбаченому цим Законом для проведення державної реєстрації юридичної особи.

Відмову в проведенні державної реєстрації юридичної особи може бути оскаржено в суді. Порушення строків видачі (направлення поштовим відправленням) засновнику або уповноваженій ним особі примірника оригіналу установчих документів з відміткою державного реєстратора про проведення державної реєстрації юридичної особи, повідомлення про відмову у проведенні державної реєстрації або повідомлення про залишення документів без розгляду вважається відмовою у проведенні державної реєстрації юридичної особи і може бути оскаржено в суді.

4.3. Види юридичних осіб

Відповідно до законодавства юридичні особи можна поділити на види за певними критеріями:

1) залежно від порядку створення на:

- юридичні особи приватного права – створюються за ініціативою фізичних осіб на підставі правочину з метою участі в різного роду правовідносинах та діють на підставі установчих документів, а у випадках визначених законом на підставі модельного статуту та підлягають державній реєстрації;
- юридичні особи публічного права – створюються розпорядчим актом Президента України, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування;

2) залежно від форми створення юридичної особи на:

- товариство – це організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. Товариство може бути створено однією особою, якщо інше не встановлено законом. Товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі;

- установа – це організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна. Особливості правового статусу окремих видів установ встановлюються законом;
 - інші форми встановлені законом;
- 3) *залежно від мети діяльності на:*
- підприємницькі товариства – товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (підприємницькі товариства), можуть бути створені лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) або виробничі кооперативи;
 - непідприємницькі товариства – товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками. Проте непідприємницькі товариства (кооперативи, крім виробничих, об'єднання громадян тощо) та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню. Особливості правового статусу окремих видів непідприємницьких товариств встановлюються законом;
- 4) *залежно від форм власності на:*
- приватні – діють на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання;
 - колективні – основані на власності трудового колективу підприємства;
 - державні – основане на державній власності, в тому числі казенне підприємство;
 - комунальні – основані на власності відповідних територіальних громад або на власності відповідних органів місцевого самоврядування;
 - змішані або спільні підприємства – основані на базі об'єднання майна різних власників (на власності юридичних осіб, фізичних осіб, держав);
- 5) *залежно від суб'єктного складу та територіальної належності на:*
- юридичні особи, створені та зареєстровані на території України (українські);
 - юридичні особи, створені та зареєстровані на території іноземної держави (іноземні);
 - підприємства з часткою іноземного капіталу:
 - а) підприємства з іноземними інвестиціями (іноземні інвестиції становлять не менше 10% в статутному капіталі);
 - б) всі інші види юридичних осіб (підприємств) з часткою іноземного капіталу;
 - міжнародні організації та об'єднання;

б) залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу в Україні на:

- унітарні – створюються одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника;
- корпоративні – утворюються, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діють на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

На засадах добровільного об'єднання своєї виробничої, наукової, комерційної та інших видів діяльності юридичні особи, якщо це не суперечить анти-монопольному законодавству, мають право об'єднуватися в:

- а) асоціацію – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. У статуті асоціації повинно бути зазначено, що вона є господарською асоціацією. Асоціація не має права втручатися у господарську діяльність підприємств – учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями;
- б) корпорацію – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації;
- в) консорціум – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації

цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Консорціум використовує кошти, якими його наділяють учасники, централизовані ресурси, виділені на фінансування відповідної програми, а також кошти, що надходять з інших джерел, в порядку, визначеному його статутом. У разі досягнення мети його створення консорціум припиняє свою діяльність;

- г) концерн – статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій, на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, у тому числі правом представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями. Учасники концерну не можуть бути одночасно учасниками іншого концерну.
- д) інші об'єднання, створені за галузевим, територіальним або іншим принципами.

Об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань. Об'єднання підприємств утворюються підприємствами на добровільних засадах або за рішенням органів, які відповідно до ГК та інших законів мають право утворювати об'єднання підприємств. В об'єднання підприємств можуть входити підприємства, утворені за законодавством інших держав, а підприємства України можуть входити в об'єднання підприємств, утворених на території іноземних держав.

Об'єднання підприємств утворюються на невизначений строк або як тимчасові об'єднання. Об'єднання підприємств є юридичною особою. Державна реєстрація цього виду підприємств здійснюється відповідно ГК. Господарські об'єднання діють на основі засновницького договору та/або статуту, який затверджується їх засновниками.

Підприємства – учасники об'єднання підприємств зберігають статус юридичної особи незалежно від організаційно-правової форми об'єднання, і на них поширюються положення ЦК та інших законів щодо регулювання діяльності підприємств. Підприємство, яке входить до складу державного або комунального господарського об'єднання, не має права без згоди об'єднання виходити з його складу, а також об'єднувати на добровільних засадах свою діяльність з іншими суб'єктами господарювання та приймати рішення про припинення своєї діяльності.

Рішення про утворення об'єднання підприємств (установчий договір) та статут об'єднання погоджуються з Антимонопольним комітетом України в порядку, встановленому законодавством.

Залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік юридичні особи (підприємства) поділяються на:

- малі підприємства – підприємства (незалежно від форми власності), в яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом НБУ;
- середні підприємства – підприємства, які не визнаються ні великими, ні малими;
- великі підприємства – визнаються підприємства, в яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом НБУ.

4.4. Господарські товариства

Особливості діяльності господарських товариств визначаються ЦК, ГК, Законами України «Про господарські товариства», «Про акціонерні товариства», іншими законодавчими нормативно-правовими актами.

Одним із видів юридичних осіб, які створюються на договірній основі шляхом об'єднання майна та з метою отримання прибутку є господарські товариства. Господарські товариства відповідно до ЦК є видом підприємницьких товариств.

Саме господарським товариствам присвячено §1 глави 8 ЦК. Відповідно до ст. 113-114 ЦК **господарським товариством** є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками. Господарські товариства можуть бути створені у формі повного товариства, командитного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства.

Учасником господарського товариства є фізична або юридична особа. Обмеження щодо участі у господарських товариствах може бути встановлено законом. Господарське товариство, крім повного і командитного товариств, може бути створене однією особою, яка стає його єдиним учасником.

Відповідно до ст.ст.115-118 ЦК господарське товариство є власником:

- 1) майна, переданого йому учасниками товариства у власність як вклад до статутного (складеного) капіталу;
- 2) продукції, виробленої товариством у результаті господарської діяльності;
- 3) одержаних доходів;
- 4) іншого майна, набутого на підставах, що не заборонені законом.

Вкладом до статутного (складеного) капіталу господарського товариства можуть бути гроші, цінні папери, інші речі або майнові чи інші відчужувані права, що мають грошову оцінку, якщо інше не встановлено законом.

Грошова оцінка вкладу учасника господарського товариства здійснюється за згодою учасників товариства, а у випадках, встановлених законом, вона підлягає незалежній експертній перевірці.

Учасники господарського товариства мають право у порядку, встановленому установчим документом товариства та законом:

- 1) брати участь в управлінні товариством у порядку, визначеному в установчому документі, крім випадків, встановлених законом;
- 2) брати участь у розподілі прибутку товариства і одержувати його частину (дивіденди);
- 3) вийти у встановленому порядку з товариства;
- 4) здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, що засвідчують участь у товаристві, у порядку, встановленому законом;
- 5) одержувати інформацію про діяльність товариства у порядку, встановленому установчим документом.

Учасники господарського товариства можуть також мати інші права, встановлені установчим документом товариства та законом.

Учасники господарського товариства зобов'язані:

- 1) додержуватися установчого документа товариства та виконувати рішення загальних зборів;
- 2) виконувати свої зобов'язання перед товариством, у тому числі ті, що пов'язані з майновою участю, а також робити вклади (оплачувати акції) у розмірі, в порядку та засобами, що передбачені установчим документом;
- 3) не розголошувати комерційну таємницю та конфіденційну інформацію про діяльність товариства.

Учасники господарського товариства можуть також мати інші обов'язки, встановлені установчим документом товариства та законом.

Господарські товариства можуть набувати майнових та особистих немайнових прав, вступати в зобов'язання, виступати в суді та третейському суді від свого імені. Придбання господарським товариством часток (акцій), активів інших господарських товариств має здійснюватися з дотриманням вимог законодавства про захист економічної конкуренції.

Найменування товариства повинно містити зазначення виду товариства, для повних та командитних товариств – прізвища (найменування) учасників товариства, а також інші необхідні відомості. Найменування товариства міститься в установчих документах товариства. Найменування товариства не може вказувати на належність товариства до відповідних міністерств, відомств і громадських організацій. Місцезнаходження (розташування) товариства повинно бути в Україні.

Засновниками і учасниками товариства можуть бути суб'єкти господарювання, інші учасники господарських відносин, а саме споживачі, органи дер-

жавної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності, а також громадяни, які не є суб'єктами господарювання. Обмеження щодо заснування та участі в господарських товариствах суб'єктів господарювання або інших осіб встановлюються законами.

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій. (ст. 80 ГК). Відповідно до ЗУ «Про господарські товариства» акціонерним визнається товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства.

Порядок створення, діяльності, припинення, виділу акціонерних товариств, їх правовий статус, права та обов'язки акціонерів регулюються ЗУ «Про акціонерні товариства». Відповідно до Закону **акціонерне товариство** – господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями.

Акціонерне товариство не відповідає за зобов'язаннями акціонерів. До товариства та його органів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їх права, у разі вчинення акціонерами протиправних дій.

Акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, тільки в межах належних їм акцій. До акціонерів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їх права, у разі вчинення протиправних дій товариством або іншими акціонерами. Акціонери, які не повністю оплатили акції, у випадках, визначених статутом товариства, відповідають за зобов'язаннями товариства у межах неоплаченої частини вартості належних їм акцій.

Акціонерне товариство може бути створене шляхом заснування або злиття, поділу, виділу чи перетворення підприємницького (підприємницьких) товариства, державного (державних), комунального (комунальних) та інших підприємств у акціонерне товариство.

Товариство створюється без обмеження строку діяльності, якщо інше не встановлено його статутом. Вважається створеним і набуває прав юридичної особи з дати його державної реєстрації в установленому законодавством порядку.

Повне найменування акціонерного товариства українською мовою повинне містити назву його типу (публічне чи приватне) і організаційно-правової

форми (акціонерне товариство). Товариство може мати скорочене найменування українською мовою, повне та скорочене найменування іноземною мовою (мовами).

Акціонерні товариства за типом поділяються на *публічні акціонерні товариства та приватні акціонерні товариства*. Публічне акціонерне товариство може здійснювати публічне та приватне розміщення акцій. Приватне акціонерне товариство може здійснювати тільки приватне розміщення акцій. У разі прийняття загальними зборами приватного акціонерного товариства рішення про здійснення публічного розміщення акцій до статуту товариства вносяться відповідні зміни, у тому числі про зміну типу товариства – з приватного на публічне. Зміна типу товариства з приватного на публічне або з публічного на приватне не є його перетворенням.

Кількісний склад акціонерів приватного акціонерного товариства не може перевищувати 100 акціонерів.

Акціонерне товариство може бути створене однією особою чи може складатися з однієї особи у разі придбання одним акціонером усіх акцій товариства. Відомості про це підлягають реєстрації і опублікуванню для загального відома в порядку, встановленому Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Засновниками акціонерного товариства визнаються держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, територіальна громада в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, а також фізичні та/або юридичні особи, що прийняли рішення про його заснування.

Засновниками акціонерного товариства можуть бути одна, дві чи більше осіб. Засновниками може укладатися засновницький договір, у якому визначаються порядок провадження спільної діяльності щодо створення акціонерного товариства, кількість, тип і клас акцій, що підлягають придбанню кожним засновником, номінальна вартість і вартість придбання цих акцій, строк і форма оплати вартості акцій, строк дії договору.

Для створення акціонерного товариства засновники повинні провести закрите (приватне) розміщення його акцій, установчі збори та здійснити державну реєстрацію акціонерного товариства. Засновницький договір не є установчим документом товариства і діє до дати реєстрації Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій. Він укладається в письмовій формі. Якщо товариство створюється за участю фізичних осіб, їх підписи на засновницькому договорі підлягають нотаріальному засвідченню. У разі заснування товариства однією особою засновницький договір не укладається.

У разі заснування акціонерного товариства його акції підлягають розміщенню виключно серед його засновників шляхом приватного розміщення. Публічне розміщення акцій товариства може здійснюватися після отримання свідоцтва про реєстрацію першого випуску акцій.

Дії, що порушують процедуру створення акціонерного товариства, є підставою для прийняття Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку рішення про відмову в реєстрації звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій. У разі прийняття такого рішення Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку звертається до суду з позовом про ліквідацію акціонерного товариства.

У разі заснування акціонерного товариства однією особою рішення, які повинні прийматися зборами засновників, приймаються цією особою одноосібно і оформляються рішенням про намір заснувати товариство. Якщо єдиним засновником товариства є фізична особа, її підпис на рішенні про намір заснувати товариство підлягає нотаріальному засвідченню.

Установчі збори акціонерного товариства мають бути проведені протягом трьох місяців з дати повної оплати акцій засновниками. Кількість голосів засновника на установчих зборах акціонерного товариства визначається кількістю акцій товариства, які підлягають придбанню цим засновником.

Установчим документом акціонерного товариства є його статут.

Мінімальний розмір статутного капіталу акціонерного товариства становить 1250 мінімальних заробітних плат, виходячи із ставки мінімальної заробітної плати, що діє на момент створення (реєстрації) акціонерного товариства. Статутний капітал товариства визначає мінімальний розмір майна товариства, який гарантує інтереси його кредиторів.

Порядок збільшення (зменшення) статутного капіталу акціонерного товариства встановлюється Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Статутом акціонерного товариства може бути передбачено створення спеціального фонду для виплати дивідендів за привілейованими акціями. Порядок формування та використання такого фонду встановлюється Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Вищим органом акціонерного товариства є загальні збори. Акціонерне товариство зобов'язане щороку скликати загальні збори (річні загальні збори). Річні загальні збори товариства проводяться не пізніше 30 квітня наступного за звітним року. Питання, які вносяться до порядку денного, строки та особливості щодо розгляду даних питань передбачаються в ЗУ «Про акціонерні товариства».

У загальних зборах акціонерного товариства можуть брати участь особи, включені до переліку акціонерів, які мають право на таку участь, або їх представники. На загальних зборах за запрошенням особи, яка скликає загальні збори, також можуть бути присутні представник аудитора товариства та посадові особи товариства незалежно від володіння ними акціями цього товариства, представник органу, який відповідно до статуту представляє права та інтереси трудового колективу. Перелік акціонерів, які мають право на участь у загальних зборах, складається станом на 24 годину за три робочих дні до

дня проведення таких зборів у порядку, встановленому законодавством про депозитарну систему України.

Товариство не пізніше як за 30 днів до дати проведення загальних зборів публікує в офіційному друкованому органі повідомлення про проведення загальних зборів. Публічне акціонерне товариство додатково надсилає повідомлення про проведення загальних зборів та їх порядок денний фондової біржі, на якій це товариство пройшло процедуру лістингу, а також не пізніше ніж за 30 днів до дати проведення загальних зборів розміщує на власній вебсторінці в мережі Інтернет інформацію.

Загальні збори акціонерів проводяться на території України, в межах населеного пункту за місцезнаходженням товариства, окрім випадків, коли на день скликання загальних зборів 100 відсотками акцій товариства володіють іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, а також міжнародні організації.

Пропозиції акціонерів (акціонера), які сукупно є власниками 5 або більше відсотків простих акцій, підлягають обов'язковому включенню до порядку денного загальних зборів. У такому разі рішення наглядової ради про включення питання до порядку денного не вимагається, а пропозиція вважається включеною до порядку денного, якщо вона подана з дотриманням вимог. Зміни до порядку денного загальних зборів вносяться лише шляхом включення нових питань та проектів рішень із запропонованих питань. Товариство не має права вносити зміни до запропонованих акціонерами питань або проектів рішень.

Мотивоване рішення про відмову у включенні пропозиції до порядку денного загальних зборів акціонерного товариства надсилається наглядовою радою акціонеру протягом трьох днів з моменту його прийняття.

Акціонерне товариство не пізніше ніж за 10 днів до дати проведення загальних зборів повинно повідомити акціонерів, згідно із статутом, про зміни у порядку денному.

Акціонер має право оскаржити рішення товариства про відмову у включенні його пропозицій до порядку денного. Оскарження рішення до суду не зупиняє проведення загальних зборів. Суд за результатами розгляду справи може постановити рішення про зобов'язання товариства провести загальні збори з питання, у включенні якого до порядку денного було безпідставно відмовлено акціонеру.

Порядок проведення загальних зборів акціонерного товариства встановлюється Законом, статутом товариства та рішенням загальних зборів.

Наявність кворуму загальних зборів визначається реєстраційною комісією на момент закінчення реєстрації акціонерів для участі у загальних зборах акціонерного товариства. Загальні збори акціонерного товариства мають кворум за умови реєстрації для участі у них акціонерів, які сукупно є власниками не менш як 60 відсотків голосуючих акцій.

Право голосу на загальних зборах акціонерного товариства мають акціонери – власники простих акцій товариства, а у випадках, передбачених Законом, – також акціонери – власники привілейованих акцій товариства, які володіють акціями на дату складення переліку акціонерів, які мають право на участь у загальних зборах. Одна голосуюча акція надає акціонеру один голос для вирішення кожного з питань, винесених на голосування на загальних зборах акціонерного товариства, крім проведення кумулятивного голосування.

Рішення загальних зборів акціонерного товариства з питання, винесеного на голосування, приймається простою більшістю голосів акціонерів, які зареєструвалися для участі у загальних зборах та є власниками голосуючих з цього питання акцій, крім випадків, встановлених Законом. Статутом приватного товариства може встановлюватися більша кількість голосів акціонерів, необхідних для прийняття рішень з питань порядку денного, крім питань:

- про дострокове припинення повноважень посадових осіб органів товариства;
- про звернення з позовом до посадових осіб органів товариства стосовно відшкодування збитків, завданих товариству;
- про звернення з позовом у разі недотримання вимог Закону при вчиненні значного правочину.

Рішення загальних зборів акціонерного товариства вважається прийнятим з моменту складення протоколу про підсумки голосування. Підсумки голосування оголошуються на загальних зборах, під час яких проводилося голосування. Після закриття загальних зборів підсумки голосування доводяться до відома акціонерів протягом 10 робочих днів у спосіб, визначений статутом акціонерного товариства.

У разі, якщо рішення загальних зборів або порядок прийняття такого рішення порушують вимоги Закону, інших актів законодавства, статуту чи положення про загальні збори акціонерного товариства, акціонер, права та охоронювані законом інтереси якого порушені таким рішенням, може оскаржити це рішення до суду протягом трьох місяців з дати його прийняття.

Особливості щодо створення, діяльності, компетенції наглядової ради, виконавчого органу акціонерного товариства регулюються законом.

Особливості припинення акціонерного товариства регулюються ст. 79 ЗУ «Про акціонерні товариства», зокрема акціонерне товариство припиняється в результаті передавання всього свого майна, прав та обов'язків іншим підприємницьким товариствам – правонаступникам (шляхом злиття, приєднання, поділу, перетворення) або в результаті ліквідації. Добровільне припинення акціонерного товариства здійснюється за рішенням загальних зборів у порядку, передбаченому законом з дотриманням вимог, встановлених ЦК та іншими актами законодавства. Інші підстави та порядок припинення акціонерного товариства визначаються законодавством.

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх вкладів (ст. 80 ГК).

Відповідно до ЗУ «Про господарські товариства» товариством з обмеженою відповідальністю визнається товариство, що має статутний капітал, розділений на частки, розмір яких визначається установчими документами.

Максимальна кількість учасників товариства з обмеженою відповідальністю може досягати 100 осіб.

Учасники товариства несуть відповідальність в межах їх вкладів. Учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників.

Установчим документом товариства з обмеженою відповідальністю є статут. Установчі документи товариства з обмеженою відповідальністю повинні містити відомості про розмір часток кожного з учасників, розмір, склад та порядок внесення ними вкладів, розмір і порядок формування резервного фонду, порядок передання (переходу) часток у статутному (складеному) капіталі та інші відомості визначені законом.

Зміни вартості майна, внесеного як вклад, та додаткові внески учасників не впливають на розмір їх частки у статутному (складеному) капіталі, вказаній в установчих документах товариства, якщо інше не передбачено установчими документами.

Статутний капітал товариства з обмеженою відповідальністю складається із вкладів його учасників. Розмір статутного капіталу дорівнює сумі вартості таких вкладів. Статутний капітал товариства визначає мінімальний розмір майна товариства, що гарантує інтереси його кредиторів.

Статутний капітал товариства з обмеженою відповідальністю підлягає сплаті учасниками товариства до закінчення першого року з дня державної реєстрації товариства.

Якщо учасники до закінчення першого року з дня державної реєстрації товариства не внесли (не повністю внесли) свої вклади, загальні збори учасників приймають одне з таких рішень:

- про виключення із складу товариства тих учасників, які не внесли (не повністю внесли) свої вклади, та про визначення порядку перерозподілу часток у статутному капіталі;
- про зменшення статутного капіталу та про визначення порядку перерозподілу часток у статутному капіталі;
- про ліквідацію товариства.

Зміни до статуту, пов'язані із зміною розміру статутного капіталу та/або із зміною складу учасників, підлягають державній реєстрації в установленому законом порядку.

Рішення про зменшення статутного капіталу товариства надсилається поштовим відправленням всім кредиторам товариства не пізніше триденного строку з дня його прийняття.

Учаснику товариства з обмеженою відповідальністю, який повністю вніс свій вклад, видається свідоцтво товариства.

Зменшення статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю допускається після повідомлення про це в порядку, встановленому статутом, усіх його кредиторів. У цьому разі кредитори мають право вимагати дострокового припинення або виконання відповідних зобов'язань товариства та відшкодування їм збитків.

Збільшення статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю допускається після внесення усіма його учасниками вкладів у повному обсязі.

Учасник товариства з обмеженою відповідальністю має право продати чи іншим чином відступити свою частку (її частину) у статутному капіталі одному або кільком учасникам цього товариства. Відчуження учасником товариства з обмеженою відповідальністю своєї частки (її частини) третім особам допускається, якщо інше не встановлено статутом товариства.

Учасники товариства користуються переважним правом купівлі частки (її частини) учасника пропорційно до розмірів своїх часток, якщо статутом товариства чи домовленістю між учасниками не встановлений інший порядок здійснення цього права. Купівля здійснюється за ціною та на інших умовах, на яких частка (її частина) пропонувалася для продажу третім особам. Якщо учасники товариства не скористаються своїм переважним правом протягом місяця з дня повідомлення про намір учасника продати частку (її частину) або протягом іншого строку, встановленого статутом товариства чи домовленістю між його учасниками, частка(її частина) учасника може бути відчужена третій особі.

Частка учасника товариства з обмеженою відповідальністю може бути відчужена до повної її сплати лише в тій частині, в якій її уже сплачено. У разі придбання частки (її частини) учасника самим товариством з обмеженою відповідальністю воно зобов'язане реалізувати її іншим учасникам або третім особам протягом строку та в порядку, визначеному законом та статутом.

При виході учасника з товариства з обмеженою відповідальністю йому виплачується вартість частини майна товариства, пропорційна його частці у статутному капіталі. Виплата провадиться після затвердження звіту за рік, в якому він вийшов з товариства, і в строк до 12 місяців з дня виходу. На вимогу учасника та за згодою товариства вклад може бути повернуто повністю або частково в натуральній формі. Учаснику, який вибув, виплачується належ-

на йому частка прибутку, одержаного товариством в даному році до моменту його виходу. Майно, передане учасником товариству тільки в користування, повертається в натуральній формі без винагороди.

При реорганізації юридичної особи, учасника товариства, або у зв'язку із смертю громадянина, учасника товариства, правонаступники (спадкоємці) мають переважне право вступу до цього товариства. При відмові правонаступника (спадкоємця) від вступу до товариства з обмеженою відповідальністю або відмові товариства у прийнятті до нього правонаступника (спадкоємця) йому видається у грошовій або натуральній формі частка у майні, яка належала реорганізованій або ліквідованій юридичній особі (спадкодавцю), вартість якої визначається на день реорганізації або ліквідації (смерті) учасника. У цих випадках розмір статутного капіталу товариства підлягає зменшенню.

Вищим органом товариства з обмеженою відповідальністю є *загальні збори учасників*. Вони складаються з учасників товариства або призначених ними представників.

Представники учасників можуть бути постійними або призначеними на певний строк. Учасник вправі:

- в будь-який час замінити свого представника у загальних зборах учасників, сповістивши про це інших учасників;
- передати свої повноваження на зборах іншому учаснику або представникові іншого учасника товариства.

Учасники мають кількість голосів, пропорційну розміру їх часток у статутному капіталі.

Загальні збори учасників товариства обирають голову товариства.

До компетенції зборів товариства з обмеженою відповідальністю також належить:

- а) встановлення розміру, форми і порядку внесення учасниками додаткових вкладів;
- б) вирішення питання про придбання товариством частки учасника;
- в) виключення учасника з товариства;
- г) визначення форм контролю за діяльністю виконавчого органу, створення та визначення повноважень відповідних контрольних органів.

З питань, зазначених у пунктах «а», «б», а також при вирішенні питання про виключення учасника з товариства рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосують учасники, що володіють у сукупності більш як 50 відсотками загальної кількості голосів учасників товариства.

З решти питань рішення приймається простою більшістю голосів.

Загальні збори учасників вважаються повноважними, якщо на них присутні учасники (представники учасників), що володіють у сукупності більш як 60 відсотками голосів. Брати участь у зборах з правом дорадчого голосу можуть члени виконавчих органів, які не є учасниками товариства. Учасники зборів,

які беруть участь у зборах, реєструються з зазначенням кількості голосів, яку має кожний учасник. Цей перелік підписується головою та секретарем зборів.

Будь-хто з учасників товариства з обмеженою відповідальністю вправі вимагати розгляду питання на загальних зборах учасників за умови, що воно було ним поставлено не пізніше як за 25 днів до початку зборів.

У випадках, передбачених установчими документами або затвердженими товариством правилами процедури, допускається прийняття рішення методом опитування. У цьому разі проект рішення або питання для голосування надсилається учасникам, які повинні у письмовій формі сповістити щодо нього свою думку. Протягом 10 днів з моменту одержання повідомлення від останнього учасника голосування всі вони повинні бути проінформовані головою про прийняте рішення. Голова зборів товариства організує ведення протоколу. Книга протоколів має бути у будь-який час надана учасникам товариства. На їх вимогу повинні видаватися засвідчені витяги з книги протоколів.

Загальні збори учасників товариства з обмеженою відповідальністю скликаються не рідше двох разів на рік, якщо інше не передбачено установчими документами. Позачергові загальні збори учасників скликаються головою товариства при наявності обставин, зазначених в установчих документах, у разі неплатоспроможності товариства, а також у будь-якому іншому випадку, якщо цього потребують інтереси товариства в цілому, зокрема, якщо виникає загроза значного скорочення статутного (складеного) капіталу.

Про проведення загальних зборів товариства учасники повідомляються передбаченим статутом способом з зазначенням часу і місця проведення зборів та порядку денного. Повідомлення повинно бути зроблено не менш як за 30 днів до скликання загальних зборів. Будь-хто з учасників товариства вправі вимагати розгляду питання на загальних зборах учасників за умови, що воно було ним поставлено не пізніше як за 25 днів до початку зборів. Не пізніше як за 7 днів до скликання загальних зборів учасникам товариства повинна бути надана можливість ознайомитися з документами, внесеними до порядку денного зборів. З питань, не включених до порядку денного, рішення можуть прийматися тільки за згодою всіх учасників, присутніх на зборах.

У товаристві з обмеженою відповідальністю створюється виконавчий орган: колегіальний (дирекція) або одноособовий (директор). Дирекцію очолює генеральний директор. Членами виконавчого органу можуть бути також і особи, які не є учасниками товариства.

Товариство з обмеженою відповідальністю може бути ліквідоване за рішенням загальних зборів його учасників, у тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який товариство створилося, а також за рішенням суду у випадках передбачених законом.

Товариством з додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки визначених установчими

документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників (ст.80 ГК).

Відповідно до ст. 65 ЗУ «Про господарські товариства» товариством з додатковою відповідальністю визнається товариство, статутний (складений) капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів. Учасники такого товариства відповідають за його боргами своїми внесками до статутного (складеного) капіталу, а при недостатності цих сум – додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника.

Граничний розмір відповідальності учасників передбачається в установчих документах.

До товариства з додатковою відповідальністю застосовуються норми ст.ст. 4, 11, 52-64 ЗУ «Про господарські товариства» з урахуванням вище передбачених особливостей.

Повним товариством є господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (ст.80 ГК України).

Повним визнається таке товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном. Особа може бути учасником тільки одного повного товариства.

Найменування повного товариства повинно містити імена (найменування) всіх його учасників, слова «повне товариство» або містити ім'я (найменування) одного чи кількох учасників з доданням слів «і компанія», а також слів «повне товариство».

Повне товариство діє на підставі засновницького договору, зміст якого крім загальних умов визначених ст. ст. 4, 66 ЗУ «Про господарські товариства» повинен визначати розмір частки кожного з учасників, розмір, склад та порядок внесення вкладів, форму їх участі у справах товариства.

Ведення справ повного товариства здійснюється за загальною згодою всіх учасників. Ведення справ товариства може здійснюватися або всіма учасниками, або одним чи кількома з них, які виступають від імені товариства. В останньому випадку обсяг повноважень учасників визначається дорученням, яке повинно бути підписано рештою учасників товариства.

Якщо в засновницькому договорі визначаються декілька учасників, які наділяються повноваженнями на ведення справ товариства, то передбачається, що кожен з них може діяти від імені товариства самостійно. В засновницькому

договорі може бути відзначено, що такі учасники мають право вчиняти відповідні дії лише спільно. Учасники, яким було доручено ведення справ повного товариства, зобов'язані надавати решті учасників на їх вимогу повну інформацію про дії, що виконуються від імені та в інтересах товариства.

Повноваження учасника на ведення справ товариства припиняються повністю або частково з припиненням діяльності самого товариства у зв'язку з відмовою учасника від доручення чи скасуванням доручення на вимогу хоча б одного з решти учасників. Учасник, який діяв у спільних інтересах, не маючи повноважень, у випадках, коли його дії не будуть схвалені рештою учасників, вправі ставити вимогу до товариства відшкодувати витрати за умови, якщо доведено, що внаслідок його дій товариство зберегло чи відповідно надбало майно, яке перебільшує за вартістю понесені товариством витрати.

Учасник повного товариства має право розпоряджатися своєю часткою лише за згодою всіх учасників. Передача учасником повного товариства своєї частки може здійснюватися повністю або в частині іншим учасникам цього товариства або третім особам. З передачею частки (її частини) третій особі здійснюється одночасно перехід усієї сукупності прав та обов'язків, що належали учаснику, який вибув з повного товариства або відступив частину своєї частки.

При реорганізації юридичної особи, учасника повного товариства, або смерті громадянина, учасника повного товариства, правонаступник (спадкоємець) має переважне право вступу до товариства за згодою решти учасників.

Правонаступник (спадкоємець) несе відповідальність за борги учасника, що виникли за час діяльності товариства, перед повним товариством, а також за борги товариства перед третіми особами. У разі відмови правонаступника (спадкоємця) від вступу до повного товариства або відмови товариства у прийнятті правонаступника (спадкоємця) йому виплачують вартість частки, що належить реорганізованій юридичній особі (спадкоємцю), розмір якої визначається на день реорганізації (смерті) учасника. В цих випадках відповідно зменшується розмір майна товариства, вказаний в засновницькому договорі.

Учасник повного товариства, що було створено на невизначений строк, може в будь-який час вийти з товариства, попередивши про це не пізніше як за 3 місяці. Вихід із товариства, що було створено на визначений строк, допускається лише при наявності поважних причин та за умови, що попередження про це надійшло не пізніше як за 6 місяців.

Якщо при виході учасника з повного товариства це товариство зберігається, то учаснику виплачується вартість його внеску відповідно до балансу, складеного на день виходу. На вимогу учасника та за згодою товариства вклад може бути повернуто повністю або частково в натуральній формі.

Учаснику, який вибув, виплачується належна йому частина прибутку, одержаного товариством у даному році. Майно, передане учасникам товариства тільки для користування, повертається в натуральній формі без винагороди.

Учасника повного товариства, який систематично не виконує чи неналежним чином виконує обов'язки або перешкоджає своїми діями досягненню цілей товариства, може бути виключено з товариства у порядку, передбаченому установчими документами.

Звернення стягнення на частку учасника в повному товаристві за його власними зобов'язаннями не допускається. При недостатності майна учасника для покриття боргів за зобов'язаннями кредитори можуть вимагати у встановленому порядку виділення частки учасника-боржника. Решта учасників вправі з метою збереження товариства виділити частку учасника-боржника в грошовій або натуральній формі відповідно до балансу, складеного на день вибуття такого учасника з товариства. Якщо при ліквідації повного товариства виявиться, що наявного майна не вистачає для сплати всіх боргів, за товариство у недостатній частині несуть солідарну відповідальність його учасники усім своїм майном, на яке відповідно до законодавства України може бути звернено стягнення. Учасник товариства відповідає за борги товариства незалежно від того, виникли вони після чи до його вступу до товариства. Учасник, який сплатить повністю борги товариства, вправі звернутися з регресною вимогою у відповідній частині до решти учасників, які несуть перед ним відповідальність пропорційно своїй частці у майні товариства.

Командитним товариством є господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладками (вкладники).

Учасниками повного товариства, повними учасниками командитного товариства можуть бути лише особи, зареєстровані як суб'єкти підприємництва (ст. 80 ГК України).

Командитним товариством визнається товариство, в якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників), та які не беруть участі в діяльності товариства.

Якщо у командитному товаристві беруть участь два або більше учасників з повною відповідальністю, вони несуть солідарну відповідальність за боргами товариства.

Особа може бути повним учасником тільки в одному командитному товаристві. Повний учасник командитного товариства не може бути учасником повного товариства. Повний учасник командитного товариства не може бути вкладником цього самого товариства.

Найменування командитного товариства повинно містити імена (найменування) всіх повних його учасників, слова «командитне товариство» або містити ім'я (найменування) хоча б одного повного учасника з доданням слів «і компанія», а також слів «командитне товариство».

Якщо у найменування командитного товариства включене ім'я вкладника, такий вкладник стає повним учасником товариства.

Командитне товариство створюється і діє на підставі засновницького договору. Засновницький договір підписується усіма повними учасниками товариства.

Засновницький договір про командитне товариство, крім умов, передбачених Законом, повинен включати розмір часток кожного з учасників з повною відповідальністю, розмір, склад і порядок внесення ними вкладів, форму їх участі у справах товариства.

В засновницькому договорі стосовно вкладників вказуються тільки сукупний розмір їх часток у майні товариства, а також розмір, склад і порядок внесення ними вкладів.

Вкладник може вступити до командитного товариства шляхом внесення грошових або матеріальних вкладів.

Вкладник командитного товариства має право:

- а) одержувати частину прибутку товариства відповідно до його частки у складеному капіталі товариства в порядку, встановленому засновницьким договором (меморандумом);
- б) діяти від імені товариства в разі видачі йому довіреності та відповідно до неї;
- в) переважно перед третіми особами набувати відчужувану частку (її частину) в складеному капіталі товариства відповідно до положень Закону, якщо бажання викупити частку (її частину) виявили декілька вкладників, зазначена частка розподіляється між ними відповідно до їхніх часток у складеному капіталі товариства;
- г) вимагати першочергового повернення вкладу в разі ліквідації товариства;
- ґ) ознайомлюватися з річними звітами та балансами товариства;
- д) після закінчення фінансового року вийти з товариства та одержати свій вклад у порядку, встановленому засновницьким договором (меморандумом);
- е) передати свою частку (її частину) у складеному капіталі іншому вкладнику або третій особі, повідомивши про це товариство.

Передавання вкладником усієї своєї частки іншій особі припиняє його участь у командитному товаристві. Засновницьким договором (меморандумом) командитного товариства можуть бути передбачені також інші права вкладника.

Вкладники командитного товариства повинні вносити вклади і додаткові внески у розмірі, способами і у порядку, передбаченими засновницьким дого-

вором. Сукупний розмір часток вкладників не повинен перевищувати 50 відсотків складеного капіталу повного товариства. Складений капітал командитного товариства підлягає сплаті його учасниками до закінчення першого року з дня державної реєстрації товариства.

Управління справами командитного товариства здійснюється тільки учасниками з повною відповідальністю.

У командитному товаристві, де є тільки один учасник з повною відповідальністю, управління справами здійснюється цим учасником самостійно. Вкладники не вправі перешкоджати діям учасників з повною відповідальністю по управлінню справами командитного товариства.

Законодавством передбачена відповідальність вкладника командитного товариства. Якщо вкладник командитного товариства вчиняє правочин від імені та в інтересах товариства без відповідних повноважень, то в разі схвалення його дій командитним товариством він звільняється від відповідальності перед кредиторами за вчинений правочин.

Якщо схвалення не буде одержано, вкладник відповідає перед третьою особою самостійно усім своїм майном, на яке відповідно до законодавства може бути звернено стягнення.

Вкладник командитного товариства відповідає за борги товариства, які виникли до його вступу у товариство, перед третіми особами в тому ж порядку, як і інші вкладники.

Командитне товариство, крім загальних підстав припинення зазначених в ст. 19 ЗУ «Про господарські товариства», припиняється також у разі вибуття всіх учасників з повною відповідальністю.

При вибутті усіх вкладників учасники з повною відповідальністю вправі замість ліквідації товариства перетворити його в повне товариство. У цьому випадку, як і у разі ліквідації товариства, необхідно внести відповідні зміни до засновницького договору і державного реєстру.

Наявні у командитного товариства грошові кошти, включаючи і виручку від продажу його майна при ліквідації, після розрахунків по оплаті праці найманих працівників товариства і виконання обов'язків перед банками, бюджетом, іншими кредиторами насамперед розподіляються між вкладниками для повернення їм їх вкладів, а потім між учасниками з повною відповідальністю у порядку і на умовах, передбачених законом та засновницьким договором. У разі недостатності коштів товариства для повного повернення вкладникам їх вкладів наявні кошти розподіляються між вкладниками відповідно до їх долі у майні товариств.

4.5. Припинення юридичної особи

Припинення юридичної особи – це припинення існування юридичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин. А це означає, що з дня внесення до

єдиного державного реєстру запису про її припинення юридична особа припиняє свою правоздатність і автоматично в неї припиняється дієздатність. Є два способи припинення юридичної особи: ліквідація та реорганізація. Але з прийняттям ЦК передбачено припинення юридичної особи у результаті передавання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам. Проте термін реорганізація продовжує використовуватися в ряді інших законодавчих актах, зокрема в ГК.

Виходячи з ст. 104 ЦК, можна виділити *два способи припинення юридичної особи*, залежно від того, чи буде правонаступництво, чи ні:

- 1) шляхом передавання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам;
- 2) шляхом ліквідації.

Передавання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам відбувається шляхом:

- 1) *злиття* – це спосіб припинення кількох юридичних осіб, коли їх майно, права та обов'язки переходять до новоствореної юридичної особи – правонаступника.
- 2) *приєднання* – це спосіб припинення однієї чи кількох юридичних осіб майно, права та обов'язки яких переходять до іншої юридичної особи- правонаступника;
- 3) *поділу* – це спосіб припинення однієї юридичної особи майно, права та обов'язки якої переходять до кількох юридичних осіб- правонаступників відповідно до розпорядчого балансу;
- 4) *перетворення* – це спосіб припинення однієї юридичної особи, коли її майно, права та обов'язки переходять до новоствореної юридичної особи- правонаступника.

Припинення юридичної особи шляхом передавання майна, прав та обов'язків правонаступникам тягне за собою передачу всіх майнових прав за винятком особистих немайнових, які з моменту припинення юридичної особи припиняються або ж іншими словами перестають існувати і до правонаступників не переходять. Щодо майнових прав, то правонаступництво стосується всього майна, прав та обов'язків юридичної особи, в тому числі тих, які на момент припинення юридичної особи не були відомі. Саме щодо передавання прав та обов'язків, то правонаступництво відбувається лише щодо цивільних прав та обов'язків. Інші права та обов'язки, що виникають в результаті земельних, трудових адміністративних та інших правовідносин до правонаступників не переходять.

Відповідно до законодавства злиття, приєднання, поділ та перетворення юридичної особи може здійснюватися:

- 1) за рішенням його учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами;
- 2) за рішенням суду або відповідних органів державної влади.

У ст. 107 ЦК передбачено порядок припинення юридичної особи шляхом злиття, приєднання, поділу та перетворення. А саме кредитор юридичної особи, що припиняється, може вимагати від неї припинення або дострокового виконання зобов'язання, або забезпечення виконання зобов'язання, крім випадків передбачених законом. Після закінчення строку для пред'явлення вимог кредиторами та задоволення чи відхилення цих вимог комісія з припинення юридичної особи складає передавальний акт (у разі злиття, приєднання або перетворення) або розподільчий баланс (у разі поділу), які мають містити положення про правонаступництво щодо всіх зобов'язань юридичної особи, що припиняється, стосовно всіх її кредиторів та боржників, включаючи зобов'язання, які оспоруються сторонами.

Передавальний акт та розподільчий баланс затверджуються учасниками юридичної особи або органом, який прийняв рішення про її припинення.

Після закінчення строку для пред'явлення вимог кредиторами та задоволення чи відхилення цих вимог комісія з припинення юридичної особи складає передавальний акт (у разі злиття, приєднання або перетворення) або розподільчий баланс (у разі поділу), які мають містити положення про правонаступництво щодо всіх зобов'язань юридичної особи, що припиняється, стосовно всіх її кредиторів та боржників, включаючи зобов'язання, які оспоруються сторонами. Передавальний акт та розподільчий баланс затверджуються учасниками юридичної особи або органом, який прийняв рішення про її припинення, крім випадків, встановлених законом

Підписані головою і членами комісії з припинення юридичної особи та затвержені учасниками юридичної особи або органом, який прийняв рішення про припинення юридичної особи, примірники передавального акта та розподільчого балансу передаються в орган, який здійснює державну реєстрацію юридичної особи, що припиняється, за місцем її державної реєстрації, а також в орган, який здійснює державну реєстрацію юридичної особи – правонаступника, за місцем її державної реєстрації.

Порушення вищезазначених вимог є підставою для відмови у внесенні до єдиного державного реєстру запису про припинення юридичної особи та державній реєстрації створюваних юридичних осіб – правонаступників.

Юридична особа – правонаступник, що утворилася внаслідок поділу, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи, що припинилася, які згідно з розподільчим балансом перейшли до іншої юридичної особи – правонаступника. Якщо юридичних осіб – правонаступників, що утворилися внаслідок поділу, більше двох, таку субсидіарну відповідальність вони несуть солідарно.

Якщо правонаступниками юридичної особи є декілька юридичних осіб і точно визначити правонаступника щодо конкретних обов'язків юридичної особи, що припинилася, неможливо, юридичні особи – правонаступники не-

суть солідарну відповідальність перед кредиторами юридичної особи, що припинилася. Учасники (засновники) припиненої юридичної особи, які відповідно до закону або установчих документів відповідали за її зобов'язаннями, відповідають за зобов'язаннями правонаступників, що виникли до моменту припинення юридичної особи, у такому самому обсязі, якщо більший обсяг відповідальності учасників (засновників) за зобов'язаннями правонаступників не встановлено законом або їх установчими документами.

Зміни до установчих документів юридичної особи, що не припиняється в результаті приєднання, підлягають державній реєстрації після державної реєстрації припинення юридичної особи в результаті приєднання. Приєднання вважається завершеним з моменту державної реєстрації припинення юридичних осіб, що припиняються в результаті приєднання, та державної реєстрації відповідних змін до установчих документів.

Злиття вважається завершеним з моменту державної реєстрації новоутвореної юридичної особи та державної реєстрації припинення юридичних осіб, що припиняються у результаті злиття.

Поділ вважається завершеним з моменту державної реєстрації новоутворених юридичних осіб та державної реєстрації припинення юридичної особи, що припиняється у результаті поділу.

Перетворення вважається завершеним з моменту державної реєстрації новоутвореної юридичної особи та державної реєстрації припинення юридичної особи, що припиняється у результаті перетворення.

Спірним є питання чи перетворення необхідно розглядати як спосіб припинення юридичної особи, чи як зміну її організаційно-правової форми, яка не призводить до припинення юридичної особи. Виходячи з ст.108 ЦК перетворення юридичної особи є зміна її організаційно-правової форми. У разі перетворення до нової юридичної особи переходить усе майно, усі права та обов'язки попередньої юридичної особи. Тому абстрактно попередня юридична особа продовжує існувати як така та продовжує свою діяльність, але змінюється організаційно-правова форма, а за новоствореною юридичною особою залишається ідентифікаційний код попередньої та може також залишатися і назва.

Відповідно до ЗУ від 15 травня 2003 р. № 755 «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» юридична особа є такою, що припинилася, з дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про державну реєстрацію припинення юридичної особи.

Способом створення нової юридичної особи без припинення попередньої є виділ. Тобто законодавець виділяє його в окрему статтю ЦК та не відносить до припинення юридичної особи в результаті передання свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам. Саме у ст. 109 ЦК підкреслено, що виділом є перехід за розподільчим балансом частини майна,

прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб. Виходячи з цього, виділ не можна розглядати як спосіб припинення юридичної особи, оскільки юридична особа, з якої виділяється частина майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб за розподільчим балансом, не перестає існувати як така, а за рахунок наявного майна створюється нова юридична особа. Виділ за своєю природою в певній мірі схожий на припинення юридичної особи, оскільки відбувається передання частин прав та обов'язків від однієї юридичної особи до іншої – правонаступника. Тому до виділу застосовуються за аналогією більшість положень про припинення юридичної особи.

Однією з форм припинення діяльності юридичної особи є ліквідація. На відміну від попереднього способу припинення при ліквідації немає правонаступництва.

Цивільний кодекс передбачає ліквідацію юридичної особи: по-перше, за рішенням її учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, в тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який було створено юридичну особу, досягненням мети, для якої її створено, а також в інших випадках, передбачених установчими документами (добровільна ліквідація); по-друге, за рішенням суду про ліквідацію юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які неможливо усунути, чи в інших випадках, встановлених законом (примусова ліквідація).

Щодо першої підстави ліквідації юридичної особи, то вона відбувається добровільно в будь-який час і на підставі певних мотивів, зокрема у зв'язку із закінченням строку, на який було створено юридичну особу, досягненням мети, для якої її створено, а також в інших випадках. Наявність таких обставин самі по собі не тягнуть такого правового наслідку як ліквідація юридичної особи. Вони лише є передумовою або приводом для розгляду питання про ліквідацію уповноваженим органом юридичної особи.

Вимога про ліквідацію юридичної особи може бути пред'явлена до суду органом, що здійснює державну реєстрацію, учасником юридичної особи, відповідним органом державної влади у випадках, встановлених законом.

Рішенням суду про ліквідацію юридичної особи керівника такої юридичної особи, її виконавчий орган чи позивача може бути призначено ліквідатором або включено до складу комісії з припинення юридичної особи.

Примусова ліквідація здійснюється за рішенням суду з підстав передбачених законом. Саме у ст. 38 ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15 травня 2003 р. передбачено порядок державної реєстрації припинення юридичної особи на підставі судового рішення, що не пов'язане з банкрутством юридичної особи.

Суд, який постановив рішення щодо припинення юридичної особи, що не пов'язане з банкрутством юридичної особи, у день набрання таким рішенням

законної сили направляє його копію державному реєстратору за місцезнаходженням юридичної особи для внесення до Єдиного державного реєстру запису про судове рішення. Дата надходження відповідного судового рішення вноситься державним реєстратором до журналу обліку реєстраційних дій.

Підставами для постановлення судового рішення щодо припинення юридичної особи, що не пов'язано з банкрутством юридичної особи, зокрема є:

- визнання судом недійсною державну реєстрацію юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, а також в інших випадках, встановлених законом;
- провадження нею діяльності, що суперечить установчим документам, або такої, що заборонена законом;
- невідповідність мінімального розміру статутного капіталу юридичної особи вимогам закону;
- неподання протягом року органам доходів і зборів податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону;
- наявність в Єдиному державному реєстрі запису про відсутність юридичної особи за вказаним її місцезнаходженням;
- визнання судом юридичної особи – емітента такою, що відповідає ознакам фіктивності;
- неподання акціонерним товариством протягом двох років поспіль Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку інформації, передбаченої законом;
- нескликання акціонерним товариством загальних зборів акціонерів протягом двох років поспіль;
- неутворення органів акціонерного товариства протягом року з дня реєстрації Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати приватного розміщення акцій серед засновників акціонерного товариства.

Державний реєстратор повинен не пізніше наступного робочого дня з дати надходження судового рішення щодо припинення юридичної особи, що не пов'язано з банкрутством юридичної особи, внести до Єдиного державного реєстру запис щодо цього судового рішення та в той же день повідомити органи статистики, доходів і зборів, Пенсійного фонду України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку та юридичну особу, щодо якої було прийнято судове рішення, про внесення до Єдиного державного реєстру такого запису.

Суд призначає в рішенні щодо припинення юридичної особи у зв'язку з її ліквідацією комісію з припинення (ліквідаційну комісію) та встановлює строк і порядок її роботи. Державний реєстратор вносить до Єдиного державного реєстру запис про призначення комісії з припинення (ліквідаційної комісії) не пізніше наступного робочого дня з дати надходження відповідного рішення.

У разі, якщо в судовому рішенні щодо припинення юридичної особи у зв'язку з її ліквідацією не призначена комісія з припинення (ліквідаційна комісія), державний реєстратор не пізніше трьох робочих днів від дати надходження такого судового рішення вносить до Єдиного державного реєстру запис, в якому вказує як голову комісії з припинення (ліквідаційної комісії) юридичної особи керівника органу управління або особу, яка згідно з відомостями, внесеними до Єдиного державного реєстру, має право вчиняти юридичні дії від імені юридичної особи без довіреності, якщо інше не встановлено судовим рішенням.

Державний реєстратор не пізніше наступного робочого дня з дати внесення до Єдиного державного реєстру запису, в якому керівник органу управління або засновник (учасник) юридичної особи вказаний як голова комісії з припинення (ліквідаційної комісії) юридичної особи зобов'язаний надіслати такому керівнику органу управління або засновнику (учаснику) юридичної особи, а також суду, який постановив рішення щодо припинення юридичної особи у зв'язку з її ліквідацією, відповідне повідомлення.

Документи для проведення державної реєстрації припинення юридичної особи подаються головою комісії з припинення (ліквідаційної комісії) юридичної особи, яку призначив суд, або головою комісії з припинення (ліквідаційної комісії), якого вказав в Єдиному державному реєстрі державний реєстратор.

Судове рішення щодо припинення юридичної особи може бути оскаржено в порядку відповідно до закону.

Однією з підстав ліквідації юридичної особи як суб'єкта підприємницької діяльності є банкрутство. Цивільний кодекс не регулює питання припинення юридичної особи в разі банкрутства. Порядок припинення юридичної особи в процесі відновлення її платоспроможності або банкрутства встановлюється Законом України від. «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (в редакції Закону від 22.12.2011 р.). Цей Закон встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності суб'єкта підприємницької діяльності – боржника або визнання його банкрутом та застосування ліквідаційної процедури, повного або часткового задоволення вимог кредиторів.

Порядок ліквідації юридичної особи визначається ст. 111 ЦК, а саме з дати внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців запису про рішення засновників (учасників) юридичної особи, суду або уповноваженого ними органу щодо ліквідації юридичної особи ліквідаційна комісія (ліквідатор) зобов'язана вжити всіх необхідних заходів щодо стягнення дебіторської заборгованості юридичної особи, що ліквідується, та письмово повідомити кожного з боржників про припинення юридичної особи в установлені строки. Ліквідаційна комісія (ліквідатор) заявляє вимоги та позови про стягнення заборгованості з боржників юридичної особи.

Ліквідаційна комісія (ліквідатор) після закінчення строку для пред'явлення вимог кредиторами складає проміжний ліквідаційний баланс, що включає відомості про склад майна юридичної особи, що ліквідується, перелік пред'явлених кредиторами вимог та результат їх розгляду. Проміжний ліквідаційний баланс затверджується учасниками юридичної особи, судом або органом, що прийняв рішення про ліквідацію юридичної особи.

Виплата грошових сум кредиторам юридичної особи, що ліквідується, у тому числі за податками, зборами, єдиним внеском на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та іншими коштами, що належить сплатити до державного або місцевого бюджету, Пенсійного фонду України, фондів соціального страхування, провадиться у порядку черговості.

Так відповідно до ст. 112 ЦК передбачено, що у разі ліквідації платоспроможної юридичної особи вимоги її кредиторів задовольняються у такій черговості: по-перше, задовольняються вимоги щодо відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, та вимоги кредиторів, забезпечені заставою чи іншим способом; по-друге, задовольняються вимоги працівників, пов'язані з трудовими відносинами, вимоги автора про плату за використання результату його інтелектуальної, творчої діяльності; по-третє, задовольняються вимоги щодо податків, зборів (обов'язкових платежів); по-четверте, задовольняються всі інші вимоги. Вимоги однієї черги задовольняються пропорційно сумі вимог, що належать кожному кредитору цієї черги.

У разі відмови ліквідаційної комісії у задоволенні вимог кредитора або ухилення від їх розгляду кредитор має право протягом місяця з дати, коли він дізнався або мав дізнатися про таку відмову звернутися до суду із позовом до ліквідаційної комісії. За рішенням суду вимоги кредитора можуть бути задоволені за рахунок майна, що залишилося після ліквідації юридичної особи.

Вимоги кредитора, заявлені після спливу строку, встановленого ліквідаційною комісією для їх пред'явлення, задовольняються з майна юридичної особи, яку ліквідовують, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, заявлених своєчасно.

Вимоги кредиторів, які не визнані ліквідаційною комісією, якщо кредитор у місячний строк після одержання повідомлення про повну або часткову відмову у визнанні його вимог не звертався до суду з позовом, вимоги, у задоволенні яких за рішенням суду кредиторів відмовлено, а також вимоги, які не задоволені через відсутність майна юридичної особи, що ліквідується, вважаються погашеними.

Майно юридичної особи, що залишилося після задоволення вимог кредиторів (у тому числі за податками, зборами, єдиним внеском на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та іншими коштами, що належить сплатити до державного або місцевого бюджету, Пенсійного фонду

України, фондів соціального страхування), передається учасникам юридичної особи, якщо інше не встановлено установчими документами юридичної особи або законом.

У разі недостатності в юридичної особи, що ліквідується, коштів для задоволення вимог кредиторів ліквідаційна комісія (ліквідатор) організовує реалізацію майна юридичної особи.

Ліквідаційна комісія (ліквідатор) забезпечує подання державному реєстраторові документів, передбачених законом для проведення державної реєстрації припинення юридичної особи в установленій законом строк.

Юридична особа вважається ліквідованою з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття юридичної особи.
2. Якими ознаками характеризується юридична особа як суб'єкт цивільних правовідносин?
3. Якими засобами індивідуалізації наділена юридична особа?
4. Який порядок створення юридичної особи?
5. Які способи створення юридичної особи виділяє законодавство?
6. Які органи наділені компетенцією здійснювати державну реєстрацію юридичних осіб?
7. Який порядок реєстрації юридичних осіб?
8. Які види юридичних осіб передбачає чинне законодавство?
9. Дайте визначення поняття господарського товариства?
10. Які види господарських товариств ви знаєте?
11. Які види припинення юридичної особи ви знаєте?

Тести для самоконтролю

1. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «_____ – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку»:

- 1) юридична особа;
- 2) фізична особа;
- 3) господарське товариство;
- 4) кооператив;
- 5) товариство споживачів.

2. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено на підставі якого установчого документу діє повне товариство:

- 1) статуту;
- 2) установчого договору;
- 3) регламенту;

- 4) засновницького договору;
- 5) положення.

3. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено на підставі якого установчого документу діє товариство з обмеженою відповідальністю:

- 1) статуту;
- 2) установчого договору;
- 3) регламенту;
- 4) засновницького договору;
- 5) положення.

4. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено на підставі якого установчого документу діє акціонерне товариство:

- 1) регламенту;
- 2) установчого договору;
- 3) статуту;
- 4) засновницького договору;
- 5) положення.

5. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Вищим органом товариства з обмеженою відповідальністю є _____»:

- 1) спостережна рада;
- 2) ревізійна комісія;
- 3) загальні збори;
- 4) наглядова рада;
- 5) правління товариства.

6. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «_____ – це юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками»:

- 1) господарське товариство;
- 2) підприємство;
- 3) акціонерне товариство;
- 4) виробничий кооператив;
- 5) концерн.

7. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «_____ – це засноване одним або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких встановлюється статутом»:

- 1) господарське товариство;
- 2) акціонерне товариство;
- 3) товариство з обмеженою відповідальністю;
- 4) виробничий кооператив;
- 5) концерн.

8. Позначте відповідь, у якій правильно названо не пізніше якого строку (у місяцях) до виходу, якщо інший строк не встановлений статутом, учасник товариства з обмеженою відповідальністю повинен повідомити товариство про свій вихід з нього:

- 1) за чотири місяці;
- 2) за півтори місяця;
- 3) за два місяці;
- 4) за три місяці;
- 5) за п'ять місяців.

9. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Зменшення акціонерним товариством статутного капіталу нижче від встановленого законом розміру має наслідком _____»:

- 1) ліквідацію товариства;
- 2) зупинення товариства;
- 3) визнання товариства неплатоспроможним;
- 4) припинення товариства;
- 5) реорганізацію товариства.

10. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Вищим органом акціонерного товариства є _____»:

- 1) спостережна рада;
- 2) загальні збори;
- 3) ревізійна комісія;
- 4) наглядова рада;
- 5) правління товариства.

11. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Рішення загальних зборів акціонерів за загальним правилом приймаються _____ голосів акціонерів, які беруть участь у зборах, якщо інше не встановлено установчими документами або законом»:

- 1) більшістю не менш як у 3/4;

- 2) не менш як половиною;
- 3) не менш як 1/3;
- 4) не менш як 2/3;
- 5) простою більшістю.

12. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Рішення загальних зборів акціонерів щодо внесення змін до статуту товариства; ліквідації товариства приймаються _____ голосів акціонерів, які беруть участь у зборах»:

- 1) більшістю не менш як у 3/4;
- 2) не менш як половиною;
- 3) не менш як 1/3;
- 4) не менш як 2/3;
- 5) простою більшістю.

13. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено один із видів товариства, залежно від мети їх діяльності:

- 1) підприємницькі;
- 2) благодійні;
- 3) комерційні;
- 4) прибуткові;
- 5) неприбуткові.

14. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «_____ – це товариство, яке не має на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками»?

- 1) організація;
- 2) підприємство;
- 3) господарське товариство;
- 4) кооператив;
- 5) непідприємницьке товариство.

15. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено з якого моменту юридична особа вважається створеною:

- 1) з дня подання установчих документів для реєстрації;
- 2) з дня її державної реєстрації;
- 3) з дня досягнення згоди щодо створення юридичної особи;
- 4) з дня опублікування оголошення в засобах масової інформації про створення юридичної особи;
- 5) з моменту підписання установчого договору.

16. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за _____»:

- 1) рішенням загальних зборів;
- 2) рішенням суду;
- 3) рішенням виконавчого органу місцевої ради;
- 4) розпорядженням органу виконавчої влади;
- 5) вироком суду.

17. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту _____»:

- 1) створення;
- 2) виникнення;
- 3) подачі документів для реєстрації;
- 4) оголошення в засобах масової інформації про утворення юридичної особи;
- 5) підписання установчого договору.

18. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Цивільна правоздатність юридичної особи припиняється з дня _____»:

- 1) внесення до Єдиного державного реєстру запису про її перереєстрацію;
- 2) внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення;
- 3) внесення змін до установчих документів;
- 4) зміни місця знаходження юридичної особи;
- 5) оголошення її банкрутом.

19. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через _____, які діють відповідно до установчих документів та закону»:

- 1) уповноважених осіб;
- 2) представництва;
- 3) філії;
- 4) свої органи;
- 5) представників.

20. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Філії та представництва _____»:

- 1) є юридичними особами;
- 2) є окремими юридичними особами;
- 3) не є юридичними особами;
- 4) є структурними підрозділами юридичної особи;
- 5) є некомерційними юридичними особами.

21. Позначте відповідь, у якій правильно назване слово, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Особи, які створюють юридичну особу, несуть _____ відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до її державної реєстрації»:

- 1) солідарну;
- 2) субсидіарну;
- 3) колективну;
- 4) самостійну;
- 5) часткову.

22. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Юридична особа є такою, що припинилася, з дня _____»:

- 1) оголошення рішення суду про визнання юридичної особи банкрутом;
- 2) внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення;
- 3) вступу в законну силу рішення суду про визнання юридичної особи банкрутом;
- 4) розміщення в газету оголошення про припинення юридичної особи;
- 5) повідомлення кредиторів про припинення юридичної особи.

23. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «_____ – це перехід за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб»:

- 1) перетворення;
- 2) злиття;
- 3) приєднання;
- 4) поділ;
- 5) виділ.

24. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «_____ – це зміна організаційно-правової форми юридичної особи»:

- 1) перетворення;
- 2) злиття;

- 3) приєднання;
- 4) поділ;
- 5) виділ.

25. Позначте відповідь, у якій правильно вказано підставу для ліквідації юридичної особи:

- 1) рішення учасників юридичної особи;
- 2) рішення органу управління юридичною особою, уповноваженого на це установчими зборами;
- 3) лист про доцільність ліквідації у зв'язку із важким матеріальним становищем;
- 4) припис прокурора;
- 5) рішення суду про визнання неправомірною державну реєстрацію.

26. Позначте відповідь, у якій правильно вказано вид юридичної особи, залежно від порядку її створення :

- 1) юридична особа приватного права;
- 2) господарське товариство;
- 3) кооператив;
- 4) об'єднання громадян;
- 5) виконавчий комітет.

27. Позначте відповідь, у якій правильно вказано вид припинення юридичної особи:

- 1) ліквідація;
- 2) реституція;
- 3) реквізиція;
- 4) конфіскація;
- 5) реалізація майна юридичної особи.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. 15.04.2005 року АТ «Світязь» проводило загальні збори, на яких розглядалося питання про ліквідацію акціонерного товариства. Акціонерами АТ «Світязь» є 50 осіб. На засідання не з'явилось 18 акціонерів, які перебували у відрадженому за кордоном та 4 відсутніх у зв'язку із хворобою. Проти цього рішення проголосувало 6, утрималося – 8, всі інші проголосували за.

Скільки голосів акціонерів не вистачає, щоб рішення про ліквідацію АТ «Світязь» було прийняте?

Задача 2. 25 січня 2006 року АТ «Ольмар» проводило загальні збори, на яких розглядалося питання обрання членів наглядової ради. Акціонерами АТ

«Ольмар» є 68 осіб. На засідання не з'явилося 6 акціонерів, які перебувати у відрадженому за кордоном та 4 відсутніх у зв'язку із хворобою. Проти цього рішення проголосувало 32, утрималося – 2, всі інші проголосували за.

Скільки голосів акціонерів не вистачає, щоб рішення з питання обрання членів наглядової ради АТ «Ольмар» було прийняте?

Задача 3. С. та Г., які постійно проживають у с. Яблунівка Буського р-ну, вирішили створити товариство з обмеженою відповідальністю і подали державному реєстратору Буської районної державної адміністрації документи на проведення державної реєстрації. Через 7 робочих днів після надходження цих документів С. та Г. одержали від державного реєстратора повідомлення про відмову у проведенні державної реєстрації, де зазначалися такі підстави для відмови:

- місцезнаходження ТзОВ визначено: м. Хмельницьк, вул. Зелена, 7, а тому для здійснення його державної реєстрації слід звертатися у виконавчий комітет Хмельницької міської ради;
- не подано бізнес-план, а тому державний реєстратор не має змоги визначити доцільність створення такого ТзОВ;
- окремі види діяльності, визначені у статуті, за законом підлягають ліцензуванню, а відтак, потрібно також подати ліцензії на право здійснення таких видів діяльності;
- статут подано в одному примірнику, підписи учасників не засвідчені нотаріально, статут не погоджено з юридичним відділом Буської районної державної адміністрації;
- документи на проведення державної реєстрації надіслані поштою, а не подані особисто;
- один з учасників – Г. – є неповнолітнім.

Проаналізуйте правомірність кожної із перерахованих підстав відмови. Чи були допущені порушення з боку державного реєстратора?

Чи можуть учасники, усунувши недоліки в документах, подати їх повторно для державної реєстрації?

Задача 4. Четверо жителів Городоцького району Львівської області громадяни К., П., Г. та Р. вирішили створити кооператив «Смерічка». Однак, в Городоцькій державній адміністрації, куди вони звернулись, їм було відмовлено в реєстрації статуту, оскільки юридична особа з такою назвою вже діяла на території Городоцького району. Окрім того, сільськогосподарський кооператив може діяти лише як обслуговуючий, не вважається суб'єктом підприємницької діяльності, і тому повинен реєструватися в органах юстиції.

Дайте правовий аналіз ситуації.

Задача 5. Рішенням установчого з'їзду, що проводився 03.11.2010 р. у м. Ужгороді, було засновано громадську організацію «Книголюбів». Установчий з'їзд також затвердив статутний документ організації – положення та обрав її президента. Дана громадська організація була легалізована управлінням юстиції в Ужгородській області шляхом повідомлення про її заснування в порядку ст.17 Закону України «Про об'єднання громадян». Громадська організація «Книголюбів» була внесена до Книги обліку громадських організацій.

Проаналізуйте дану ситуацію. Чи набула така громадська організація статус юридичної особи? Обґрунтуйте свою відповідь.

Рекомендована література

1. Кібенко О.Р. Сучасний стан та перспективи правового регулювання корпоративних відносин: порівняльно-правовий аналіз права ЄС, Великобританії та України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04 / Олена Рувимівна Кібенко. – Х., 2006. – 526с.
2. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: монографія / І.М. Кучеренко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 328с.
3. Спасибо-Фатеева И. Проблемы реорганизации акционерных обществ / И. Спасибо-Фатеева // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 5. – С. 6-11.
4. Щербакова Н.В. Правове регулювання злиття та приєднання господарських товариств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Н.В. Щербакова. – Донецьк, 2006. – 20с.
5. Юркевич Ю.М. Припинення юридичних осіб з правонаступництвом: монографія/ Ю.М. Юркевич. – Хмельницький, 2010. – 224 с.

Глава 5. Участь держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних правовідносинах

План викладу матеріалу

- 5.1. Правові форми участі держави у цивільних відносинах.
- 5.2. Органи, через які діє держава у цивільних відносинах.
- 5.3. Відповідальність за зобов'язаннями держави.
- 5.4. Участь Автономної Республіки Крим і територіальних громад у цивільних відносинах.

5.1. Правові форми участі держави у цивільних відносинах

Учасниками цивільних правовідносин можуть бути держава, АРК, територіальні громади. Цивільне законодавство закріплює один з основних принципів, що впливає з методу цивільно-правового регулювання – юридичну рівність учасників особистих немайнових та майнових відносин. Юридична рівність полягає в тому, що кожна із сторін цивільних відносин має свій комплекс прав та обов'язків і є незалежною, непідпорядкованою іншій. Тому до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, цивільне законодавство не застосовується (ст. 2 ЦК). У цьому аспекті ВС України в інформаційному листі від 26 грудня 2005 р. «Щодо застосування господарськими судами України положень процесуального законодавства стосовно розмежування компетенції між спеціалізованими адміністративними і господарськими судами» зазначив, що, якщо ж суб'єкти (в тому числі орган державної влади, органи місцевого самоврядування, їхні посадові чи службові особи), хоча б і на реалізацію своїх повноважень, вільно укладають договір відповідно до норм ЦК, під час укладення такого договору його сторони вільно домовляються про зміст та обсяг прав і обов'язків за договором, можуть відмовитися від його укладення, то такий договір може бути цивільним (господарським), але не адміністративним, оскільки в змісті цього договору відсутні відносини влади і підпорядкування, що є обов'язковим для адміністративного договору, а кожний суб'єкт такого договору виступає як рівний один до одного (п. 3).

Держава як учасник цивільних правовідносин наділена правосуб'єктністю, яка має універсальний характер. Однак держава здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Свою правосуб'єктність держава реалізує через систему органів. Насамперед держава бере участь у відносинах власності та інших речевих правовідносинах.

Держава є суб'єктом цивільних відносин у питаннях набуття права власності на скарб, що є пам'яткою історії та культури (ст. 343), реквізиції (ст. 353),

конфіскації (ст. 354 ЦК) (додатково див.: Порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним, затверджений постановою КМУ від 25 серпня 1998 р. № 1340).

Держава є суб'єктом зобов'язальних правовідносин: договірних (договір банківського вкладу, кредитний договір тощо), недоговірних (обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину – ст. 1207 ЦК). Держава може виступати суб'єктом цивільного права зі спадкових відносин.

Однією з правових форм участі держави у цивільних відносинах є створення юридичних осіб публічного права, а саме: державних підприємств, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я тощо, у випадках та в порядку, встановлених Конституцією та законом. Державне підприємство – заснований на державній власності самостійний господарюючий статутний суб'єкт, який має права юридичної особи і здійснює виробничу, науково–дослідну і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку (доходу). Різновидом державного підприємства є казенне підприємство. Господарським кодексом передбачено порядок створення та діяльності державного унітарного підприємства (ст. 73), державного комерційного підприємства (статті 74, 75), казенного підприємства (статті 76, 77). Рішення про створення, реорганізацію, ліквідацію підприємств і організацій, заснованих на державній власності, приймають суб'єкти управління об'єктами державної власності в межах повноважень визначених Законом України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 р. Наприклад, Фонд державного майна України приймає рішення про створення, реорганізацію (реструктуризацію) та ліквідацію підприємств і організацій, заснованих на державній власності, що перебувають у його управлінні (ст. 7).

Умови створення закладів освіти передбачені ЗУ «Про освіту» від 23 травня 1991 р. (в редакції від 23 березня 1996 р.). Зокрема, заклади освіти створюються органами державної виконавчої влади за наявності необхідної матеріально-технічної, науково-методичної бази, педагогічних кадрів. Заклади освіти, засновані на загальнодержавній власності, мають статус державного закладу освіти. Заклад освіти повинен мати власну назву, в якій обов'язково вказується його тип (дитячий садок, школа, гімназія, лицей, коледж, інститут, консерваторія, академія, університет тощо) та організаційно-правова форма.

Так, організаційні, правові засади функціонування і розвитку системи дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно–технічної, вищої освіти встановлені, відповідно, Законами України «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 р., «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р., «Про позашкільну освіту» від 22 червня 2000 р., «Про професійно-технічну

освіту» від 10 лютого 1998 р., «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р. Зокрема ВНЗ державної форми власності – це вищий навчальний заклад, заснований державою, що фінансується з державного бюджету і підпорядковується відповідному центральному органу виконавчої влади (ст. 1 ЗУ «Про вищу освіту»).

Заклади охорони здоров'я – це підприємства, установи та організації, завданням яких є забезпечення різноманітних потреб населення в галузі охорони здоров'я шляхом надання медико–санітарної допомоги, включаючи широкий спектр профілактичних і лікувальних заходів або послуг медичного характеру, а також виконання інших функцій на основі професійної діяльності медичних працівників (ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я). Держава може створювати юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь в їх діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом.

5.2. Органи, через які діє держава у цивільних відносинах

Держава реалізує правосуб'єктність через систему своїх органів. У ст. 5 Конституції визначено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Згідно зі ст. 6 Конституції державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України.

Загальноприйняте законодавче визначення органу державної влади відсутнє. Хоча в спеціальному законодавстві можна знайти таке визначення: «орган влади – міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, ВР АРК та органи виконавчої влади АРК, державні органи, що здійснюють регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, ринку цінних паперів, державні органи приватизації, Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення, місцеві органи виконавчої влади» (ст. 1 ЗУ «Про захист економічної конкуренції»). В Концепції адміністративної реформи в Україні, затвердженій Указом Президента України від 22 липня 1998 р. № 810/98, дається визначення органу виконавчої влади як самостійного виду органів державної влади, які згідно з конституційним принципом поділу державної влади мають своїм головним призначенням здійснення функцій однієї гілки державної влади – виконавчої.

Таким чином, від імені держави в цивільних відносинах беруть участь міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади із спеціальним статусом, місцеві державні адміністрації, територіальні органи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, а також інші уповноважені державою органи.

Держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади. Зазначені органи державної влади повинні діяти в межах своєї компетенції, встановленої законом.

Так, діяльність місцевих державних адміністрацій визначена Законом України «Про місцеві державні адміністрації». Зокрема місцева державна адміністрація здійснює на відповідній території управління об'єктами, що перебувають у державній власності та передані до сфери її управління, приймає рішення про створення, реорганізацію та ліквідацію підприємств, установ і організацій, що належать до сфери її управління, а також здійснює делеговані відповідною радою функції управління майном, що перебуває у спільній власності територіальних громад (п. 1 ст. 19 ЗУ «Про місцеві державні адміністрації»); здійснює управління майном інших суб'єктів права власності в разі передачі його у встановленому порядку (п. 2 ст. 19 ЗУ «Про місцеві державні адміністрації»). Місцевим державним адміністраціям забороняється використовувати об'єкти державної власності, власності територіальних громад, що перебувають в їх управлінні, як заставу чи інші види забезпечення, а також здійснювати операції щодо відступлення, переведення боргу, прийняття переведення боргу, дарування, пожертвування (ст. 15 ЗУ «Про місцеві державні адміністрації»).

Державним органом, який здійснює державну політику в сфері приватизації державного майна, виступає орендодавцем майнових комплексів, що є державною власністю, є Фонд державного майна України. Зокрема основними завданнями цього Фонду є: захист майнових прав України на її території та за кордоном; здійснення прав розпорядження майном державних підприємств у процесі їх приватизації; створення спільних підприємств; здійснення повноважень орендодавця майна державних підприємств і організацій, їх структурних підрозділів (п.4 Тимчасового положення про Фонд державного майна України, затвердженого постановою ВР України від 7 липня 1992 р.).

Відповідно до ЗУ «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 р. управління об'єктами державної власності – здійснення КМУ та уповноваженими ним органами, іншими суб'єктами, визначеними цим Законом, повноважень щодо реалізації прав держави як власника таких об'єктів, пов'язаних з володінням, користуванням і розпорядженням ними, у межах, визначених законодавством України, з метою задоволення державних та суспільних потреб. Об'єктами управління державної власності є:

- майно, яке передане казенним підприємствам в оперативне управління;
- майно, яке передане державним комерційним підприємствам (далі – державні підприємства), установам та організаціям;
- майно, яке передане державним господарським об'єднанням;
- корпоративні права, що належать державі у статутних фондах господарських організацій (далі – корпоративні права держави);

- державне майно, що забезпечує діяльність Президента України, ВР України та КМУ, управління яким здійснюється в порядку, визначеному окремими законами;
- державне майно, передане в оренду, лізинг, концесію;
- державне майно, що перебуває на балансі господарських організацій і не увійшло до їх статутних фондів або залишилося після ліквідації підприємств та організацій;
- державне майно, передане в безстрокове безоплатне користування Національній академії наук України, галузевим академіям наук;
- безхазяйне та конфісковане майно, що переходить у державну власність за рішенням суду.

Суб'єктами управління об'єктами державної власності є: КМУ; Фонд державного майна України; міністерства та інші органи виконавчої влади (далі – уповноважені органи управління); органи, які здійснюють управління державним майном відповідно до повноважень, визначених окремими законами; державні господарські об'єднання, державні холдингові компанії, інші державні господарські організації (далі – господарські структури); юридичні та фізичні особи, які виконують функції з управління корпоративними правами держави (далі – уповноважені особи); Національна академія наук України, галузеві академії наук (ст.3,4 Закону) (додатково див. Постанову КМУ «Про заходи щодо удосконалення управління об'єктами державної власності» від 2 квітня 2008 р. № 313).

Наказом Фонду Держмайна України від 21.06.2004 р. №1217 затверджено Кваліфікаційні вимоги до осіб, уповноважених управляти корпоративними правами держави в органах управління господарських товариств. Ці вимоги встановлені як для відповідальних представників, які призначаються за рішенням Фонду державного майна України або органу виконавчої влади, що виконує функції з управління корпоративними правами держави на підставі генеральної угоди з Фондом держмайна України, так і для уповноважених осіб, визначених за результатами конкурсу. Зокрема, до осіб, уповноважених управляти корпоративними правами держави, встановлюються такі додаткові вимоги: професійні навички, що ґрунтуються на сучасних спеціальних знаннях у сфері ринкової економіки, корпоративного управління та фондового ринку, бухгалтерського ринку і фінансів, що дозволить їй брати участь у розробці стратегії розвитку господарського товариства та впровадження заходів, які забезпечуватимуть його рентабельність та ліквідність, ефективність використання і збереження майна, залучення та реалізацію інвестицій, нарахування і виплату дивідендів і дасть змогу оцінювати управлінську діяльність виконавчого органу товариства; обізнаність у сфері юридичних основ керування господарським товариством, розуміння обов'язків товариства перед державою та суспільством; вміння швидко реагувати на зміни умов ведення бізне-

су, технологій, ринків, тенденцій та можливостей; здатність аналізувати та оцінювати фінансові та робочі звіти, забезпечувати проведення ґрунтового аналізу фінансово–господарської діяльності господарського товариства, володіти основами законодавства з питань оподаткування, знаннями щодо типових фінансових зловживань та помилок; відсутність конфлікту інтересів; чесність, незалежність суджень, об'єктивність, справедливість, зрілість та відповідальність за виконання відповідних функцій в органах управління господарських товариств; організаторські здібності, необхідні для прийняття і успішної реалізації відповідних управлінських рішень; вміння конструктивно працювати в команді разом з іншими акціонерами, бути лідерами та відстоювати інтереси держави.

Уповноваженими управляти корпоративними правами держави, не можуть бути призначені:

- особи, яким законодавством встановлені обмеження щодо обрання до складу органів управління господарських товариств;
- особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю;
- особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини;
- особи, які мають негативну характеристику щодо попереднього виконання функцій з управління корпоративними правами держави.

Постановою КМУ «Про заходи щодо удосконалення управління об'єктами державної власності» від 2 квітня 2008 р. № 313 встановлено, що центральні органи виконавчої влади, інші суб'єкти управління об'єктами державної власності, у тому числі Національної та галузевої академії наук, можуть приймати рішення стосовно передачі державного майна до статутних фондів господарських товариств, утворених за участю держави та суб'єктів господарювання недержавної форми власності виключно на підставі окремих актів КМУ.

У ст. 1 Декрету КМУ «Про впорядкування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності створених за участю державних підприємств» 31 грудня 1992 р. передбачено, що державні підприємства (за винятком будівельних організацій, підприємств будівельної індустрії та будівельних матеріалів, які є засновниками господарських товариств, що здійснюватимуть проектування та перспективне будівництво за кордоном) не можуть бути засновниками підприємств будь-яких організаційних форм та видів, господарських товариств, кооперативів. У ст. 3 ЗУ «Про господарські товариства» передбачено право державних підприємств бути засновниками або учасниками господарських товариств, однак тепер ця норма зупинена згаданим вище Декретом.

Таким чином, виходячи з актів цивільного та господарського законодавства, держава в особі уповноважених суб'єктів має право на входження у господарські товариства. Однак беручи до уваги норми спеціального законодавства, які були наведені вище, реалізація цього права призупинена.

Відповідно до ст. 2 ЗУ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (в редакції Закону від 22.12.2011 р.) державну політику щодо запобігання банкрутству, а також забезпечення умов реалізації процедур відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом стосовно державних підприємств та підприємств, у статутному фонді яких частка державної власності перевищує двадцять п'ять відсотків, суб'єктів підприємницької діяльності інших форм власності у випадках, передбачених цим Законом, здійснює державний орган з питань банкрутства, який діє на підставі положення. Положення Закону застосовуються до юридичних осіб – підприємств, що є об'єктами права державної власності, які не підлягають приватизації, в частині санації чи ліквідації після виключення їх у встановленому порядку з переліку таких об'єктів. Справи про банкрутство гірничих підприємств (гірничодобувні підприємства, шахти, рудники, копальні, кар'єри, розрізи, збагачувальні фабрики, шахтовуглебудівні підприємства), створених у процесі приватизації та корпоратизації, у статутних фондах яких частка держави становить не менше 25 відсотків і продаж акцій яких розпочався, можуть бути порушені не раніше ніж через один рік від початку виконання плану приватизації (розміщення акцій). Положення Закону не застосовуються до юридичних осіб – казенних підприємств.

Відповідно до ст.3 ЗУ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» Державний орган з питань банкрутства: сприяє створенню організаційних, економічних, інших умов, необхідних для реалізації процедур відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом, у тому числі процедур банкрутства державних підприємств та підприємств, у статутному капіталі яких частка державної власності перевищує п'ятдесят відсотків; установлює вимоги для отримання свідоцтва на право здійснення діяльності арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора); формує Єдиний реєстр арбітражних керуючих (розпорядників майном, керуючих санацією, ліквідаторів) України; здійснює ведення Єдиного реєстру підприємств, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство, встановлює форму подання арбітражним керуючим (розпорядником майна, керуючим санацією, ліквідатором) інформації, необхідної для ведення зазначеної бази даних; установлює порядок проведення аналізу фінансово-господарського стану суб'єктів господарювання щодо наявності ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, незаконних дій у разі банкрутства і організовує проведення такого аналізу при порушенні проваджень у справах про банкрутство державних підприємств і підприємств, у статутному капіталі яких частка державної власності перевищує п'ятдесят відсотків; установлює типові форми плану санації і мирової угоди, перелік майна, яке включається до ліквідаційної маси у справах про банкрутство; готує на запити суду, про-

126

курутури або іншого уповноваженого органу висновки про наявність ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, незаконних дій у разі банкрутства; готує та затверджує типові документи щодо проведення процедур банкрутства, методичні рекомендації.

Відповідно до Положення про Національне агентство України з управління державними корпоративними правами, затвердженого Указом Президента України від 2 вересня 1998 р. № 969/98, Національне агентство України з управління державними корпоративними правами є центральним органом виконавчої влади, уповноваженим Кабінетом Міністрів України здійснювати управління корпоративними правами держави на території України та за її межами. Основними завданнями Національного агентства зокрема є: здійснення повноважень щодо управління частками (акціями, паями), які належать державі у майні господарських товариств; призначення уповноважених осіб з управління частками (акціями, паями) у майні господарських товариств, що належать державі, та здійснення контролю за ефективністю їх роботи (п.3 вказаного Положення). Порядок призначення та повноваження представника органу, уповноваженого управляти відповідними державними корпоративними правами в органах управління господарських товариств (далі – відповідальний представник), визначено Положенням про представника органу, уповноваженого управляти відповідними корпоративними правами держави в органах управління господарських товариств, затвердженим постановою КМУ від 15 травня 2000 р. № 791. Зокрема відповідальний представник призначається із числа членів спостережної ради рішенням органу приватизації або органу виконавчої влади, що виконує функції з управління корпоративними правами держави на підставі генеральної угоди з Фондом державного майна України з наступним укладенням відповідного договору з цим органом. Між відповідним органом та відповідальним представником укладається договір доручення на виконання функцій з управління пакетом акцій, що належить державі. У договорі доручення мають бути визначені: обсяг повноважень відповідального представника; умови та ступінь відповідальності за неналежне виконання функцій з управління корпоративними правами держави; порядок відкликання відповідального представника (пункти 1, 8 вказаного Положення).

Відповідно до Положення про Державне агентство України з управління державними корпоративними правами та майном, затвердженого Указом Президента України від 13 квітня 2011 р. №451 Державне агентство України з управління державними корпоративними правами та майном (Агентство держмайна України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Агентство держмайна України входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері управління об'єктами державної власності, в тому числі корпоративними правами держави.

Основними завданнями Агентства держмайна України є реалізація державної політики у сфері управління об'єктами державної власності, в тому числі корпоративними правами держави.

Агентство держмайна України відповідно до покладених на нього завдань: здійснює управління об'єктами державної власності, в тому числі корпоративними правами, які належать до сфери його управління; приймає рішення про створення, реорганізацію і ліквідацію підприємств, установ та організацій, заснованих на державній власності, які належать до сфери його управління; ініціює створення державних господарських об'єднань, державних холдингових компаній, розробляє проекти їх установчих документів; затверджує статuti (положення) підприємств, установ та організацій, які належать до сфери його управління, державних господарських об'єднань, державних холдингових компаній та здійснює контроль за їх дотриманням; виступає від імені держави у випадках, визначених законодавством, співзасновником господарських товариств, які утворюються за участю держави; проводить корпоратизацію державних підприємств, які належать до сфери його управління, у випадках, визначених законодавством; вносить пропозиції та погоджує призначення і звільнення керівників державних господарських об'єднань, державних холдингових компаній у порядку, встановленому законодавством; призначає та звільняє керівників державних підприємств, представників держави в органах управління господарських товариств, уповноважених осіб з управління корпоративними правами держави, які належать до сфери його управління, та здійснює контроль за ефективністю їх роботи, тощо.

Відповідно до ст.11 ЗУ «Про цінні папери та фондовий ринок» емітентом казначейських зобов'язань України виступає держава в особі Міністерства фінансів України за дорученням Кабінету Міністрів України.

Згідно з постановою КМУ «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України» від 7 березня 2003 р. № 301 на Фонд державного майна покладено функції з управління державними корпоративними правами відповідних господарських товариств. Відповідно до постанови КМУ «Про передачу Укрзалізниці повноважень з управління державними корпоративними правами акціонерних товариств» від 31 березня 2003 р. № 415 повноваження з управління державними корпоративними правами окремих відкритих акціонерних товариств передано Укрзалізниці. Наказом Фонду державного майна України від 7 серпня 2000 р. № 1647 затверджено Типовий договір доручення на здійснення уповноваженою особою функцій управління державними корпоративними правами.

5.3. Відповідальність за зобов'язаннями держави

Держава як самостійний учасник цивільних відносин, як суб'єкт цивільного права, що має відокремлене майно, несе відповідальність за своїми

зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення. Наприклад, ЗУ «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» від 29 листопада 2001 р., встановлює мораторій на застосування примусової реалізації майна державних підприємств та господарських товариств, у статутних фондах яких частка держави становить не менше 25% (далі – підприємства), до вдосконалення визначеного законами України механізму примусової реалізації майна (ст. 1).

Під примусовою реалізацією майна підприємств слід розуміти відчуження об'єктів нерухомого майна та інших основних засобів виробництва, що забезпечують ведення виробничої діяльності цими підприємствами, а також акцій (часток, паїв), що належать державі в майні інших господарських товариств і передані до статутних фондів цих підприємств, якщо таке відчуження здійснюється шляхом: звернення стягнення на майно боржника за рішеннями, що підлягають виконанню Державною виконавчою службою, крім рішень щодо виплати заробітної плати та інших виплат, що належать працівнику у зв'язку із трудовими відносинами, та рішень щодо зобов'язань боржника з перерахування фондам загальнообов'язкового державного соціального страхування заборгованості із сплати внесків до цих фондів, яка виникла до 1 січня 2011 р., та з перерахування органам Пенсійного фонду України заборгованості із сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Звернення стягнення на майно боржника за рішеннями, що підлягають виконанню Державною виконавчою службою, продажу майна в процесі провадження справи про банкрутство відповідно до ЗУ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» щодо визнання боржника банкрутом, відкриття ліквідаційної процедури і продажу майна підприємства. Порядок звернення стягнення на майно боржника регулюється Законом України «Про виконавче провадження».

У ЗУ «Про виконавче провадження» встановлено, що у разі відсутності у боржника – юридичної особи коштів у обсязі, достатньому для покриття заборгованості, стягнення звертається на інше майно, належне такому боржникові або закріплене за ним, у тому числі на майно, що обліковується на окремому балансі філії, представництва та іншого відокремленого підрозділу боржника – юридичної особи (крім майна, вилученого з обороту або обмеженого в обороті) незалежно від того, хто фактично використовує це майно (ст. 66). Вилученим з обігу вважається майно, яке не може бути предметом угод та іншим чином переходити від одного суб'єкта до іншого в межах цивільного обігу. Це стосується і Переліку видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України, затвердженого постановою ВР України від 17 червня 1992 р.

Державою відшкодовується у повному обсязі шкода, завдана особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози для неї (ст. 1161); шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність (ст. 1162 ЦК). У разі прийняття закону, що припиняє право власності на певне майно, шкода, завдана власникові такого майна, відшкодовується державою у повному обсязі (ст. 1170 ЦК). Шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду (ст. 1176 ЦК). (Додатково див. ЗУ «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р.).

Державою відшкодовується майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною (ст. 1177 ЦК).

Держава відповідає за свої зобов'язання, що виникають під час розміщення, обігу цінних паперів і провадження професійної діяльності на фондовому ринку. Зокрема, Законом України «Про цінні папери та фондовий ринок» передбачено, що в Україні у цивільному обороті можуть бути такі боргові цінні папери як державні облигації України, казначейські зобов'язання України. Державні облигації України поділяються на облигації внутрішніх державних позик України, облигації зовнішніх державних позик України та цільові облигації внутрішніх державних позик України. Облигації внутрішніх державних позик України – державні цінні папери, що розміщуються виключно на внутрішньому фондовому ринку і підтверджують зобов'язання України щодо відшкодування пред'явникам цих облигацій їх номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облигацій. Облигації зовнішніх державних позик України – державні боргові цінні папери, що розміщуються на міжнародних фондових ринках і підтверджують зобов'язання України відшкодувати пред'явникам цих облигацій їх номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов випуску облигацій (ст. 10 Закону). Казначейське зобов'язання України – державний цінний папір, що розміщується виключно на добровільних засадах серед фізичних осіб, посвідчує факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов'язання України, дає власнику право на отримання грошового доходу та погашається відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України (ст. 11 Закону).

В інформаційному листі «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» від 07 квітня 2008 р. №01–8/211. Вищий господарський суд зазначив, що держава є суб'єктом відповідальності, однак не визначено, хто саме (який орган) буде її представляти. Цивільне законодавство визначає (ст. 174 ЦК), що держава як самостійний учасник цивільних відносин, як суб'єкт цивільного права, що має відокремлене майно, несе відповідальність за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення. Відповідно до ст. 170 ЦК держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом. Тому суд в кожному конкретному випадку повинен з'ясувати, який саме державний орган є уповноваженим органом.

5.4. Участь Автономної Республіки Крим і територіальних громад у цивільних відносинах

Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією, розв'язує питання, віднесені до її відання (ст. 134 Конституції). Як і держава Україна, АРК діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. Автономна Республіка Крим як суб'єкт цивільних відносин має свій комплекс прав та обов'язків.

Згідно із ст. 18 Конституції АРК, прийнятої на другій сесії ВР АРК 21 жовтня 1998 р. та затвердженої Законом України від 23 грудня 1998 р., АРК у межах своїх повноважень має право вступати у відносини з іншими регіонами України, а також з органами влади, підприємствами, установами, організаціями та об'єднаннями громадян інших держав та їх регіонів, з міждержавними організаціями у галузі економіки, науки, освіти, охорони навколишнього природного середовища і природокористування, у соціально–культурній сфері. Віданню АРК підлягає управління майном, яке належить АРК.

Відповідно до п. 1 постанови КМУ «Про розмежування державного майна України між загальнодержавною власністю та власністю Республіки Крим» від 14 квітня 1994 р. № 238 до власності Республіки Крим передається розташоване на її території державне майно:

- підприємств роздрібної торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування;
- експлуатаційних підприємств житлово–комунального господарства, а також підприємств житлового, готельного господарства, підприємств, які ведуть ремонтно–будівельну діяльність (крім об'єктів інженерної інфраструктури та благоустрою міст, включаючи мережі, споруди, устаткування, що пов'язані з виробництвом і постачанням води, газу, тепла, а також відведенням і очисткою стічних вод);

- будівельних організацій та підприємств промисловості будівельних матеріалів;
- підприємств харчової промисловості, а також підприємств, що спеціалізуються на переробленні сільськогосподарської продукції і сервісному обслуговуванні сільськогосподарського виробництва та виробляють продукцію виробничо–технічного призначення для аграрного сектора (крім хлібоприймальних та хлібозаготівельних підприємств, підприємств, що виготовляють спирт, вина і лікєро–горілчані вироби, рибкомбінатів, підприємств сольової промисловості);
- підприємств місцевої промисловості;
- підприємств деревообробної і легкої промисловості;
- підприємств вантажного, міського та приміського пасажирського автотранспорту загального користування, таксомоторних парків;
- підприємств тракторного і сільськогосподарського машинобудування, а також тих, що виготовляють обладнання для підприємств торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування і житлово–комунального господарства;
- підприємств матеріально–технічного постачання (крім тих, що забезпечують постійне розміщення і зберігання державних резервів і мобілізаційних запасів);
- підприємств, що мають основні фонди, загальний знос яких за станом на 1 січня 1994 р. перевищує 70%.

Відповідно до постанови КМУ «Про передачу у власність АРК майна санаторно–курортних та оздоровчих закладів, що перебуває у загальнодержавній власності» від 7 лютого 1996 р. № 157 АРК передано у власність майно окремих санаторно–курортних та оздоровчих закладів, що перебувало у загальнодержавній власності.

Учасником цивільного обігу є органи місцевого самоврядування. Згідно з Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 2 травня 1997 р. під місцевим самоврядуванням слід розуміти гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції України.

Міське самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад. Це повною мірою стосується участі в цивільних правовідносинах зазначених суб'єктів.

Водночас відповідно до ст. 2 ЗУ «Про органи самоорганізації населення» жителі села, селища, міста або їх частин для вирішення окремих питань міс-

цевого значення можуть створювати органи самоорганізації населення: квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети та ін.

Переліченим органам можуть делегуватися повноваження відповідних сільських, селищних, міських, районних у місті рад, в т. ч. в сфері цивільно-правових відносин.

Органи місцевого самоврядування є учасниками відносин власності щодо майна яке перебуває у їх власності. До їх компетенції належать повноваження використання коштів відповідних місцевих бюджетів.

Територіальні громади набувають права власності на відумерлу спадщину за місцем відкриття спадщини у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини.

Органи місцевого самоврядування є суб'єктом немайнових відносин. Вони мають право на захист ділової репутації, є учасниками інформаційних відносин тощо. В процесі участі в цивільному обігу органи місцевого самоврядування набувають зобов'язальних прав та обов'язків. Вони можуть укласти цивільно-правові договори. Крім цього органи місцевого самоврядування несуть самостійну майнову відповідальність за шкоду завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю зазначених органів (в т. ч. в нормативній сфері) та їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. За вказані дії органи місцевого самоврядування відповідають своїм майном, на яке відповідно до закону можна звернути стягнення.

Територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр (ст. 1 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»). Територіальні громади є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень. Таким чином, саме територіальна громада є первинним учасником цивільних відносин. Територіальна громада може мати свій статут. Умови та порядок державної реєстрації статутів територіальних громад сіл, селищ, міст встановлені в Положенні про державну реєстрацію статутів територіальних громад, затвердженому постановою КМУ від 27 липня 1998 р. № 1150. Як і держава, АРК, територіальна громада діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. Територіальна громада як суб'єкт цивільних відносин має свій комплекс прав та обов'язків.

Правосуб'єктність територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування полягає в тому, що вона вправі самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб розв'язувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Зокрема, ст. 2 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає, що місцеве самоврядування здійснює-

ся територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Конституція, ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» не містять вичерпного переліку участі територіальної громади в цивільних відносинах. Однак, виходячи з того, що матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, які є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також їхньої спільної власності, що перебуває в управлінні районних і обласних рад (ст. 142 Конституції, ст. 16 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»), територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності (ст. 143 Конституції). Можна виділити такі групи цивільних відносин, учасниками яких є територіальні громади: майнові відносини, (відносини власності, відносини зобов'язально-правового характеру (договірні, недоговірні – які виникають з факту заподіяння шкоди)), особисті немайнові відносини. Територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, частка в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження.

Підставою для набуття права комунальної власності є передача майна територіальним громадам безоплатно державою, іншими суб'єктами права власності, а також майнових прав, створення, придбання майна органами місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом (ст. 60 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Територіальні громади наділені правом створювати юридичні особи публічного права (комунальні підприємства, навчальні заклади тощо) у випадках та в порядку, встановлених Конституцією та законом, а також юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь в їх діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом.

Питання створення, ліквідації, реорганізації та перепрофілювання підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідної територіальної громади – це виключна компетенція сільських, селищних, міських рад (п. 30 ч. 1 ст. 26 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»). Крім того, вони наділені правом вирішувати відповідно до законодавства питання про ство-

рення підприємств комунальної власності, підприємств з іноземними інвестиціями (п. 33 ч. 1 ст. 26 цього Закону). Порядок створення, реорганізації та ліквідації навчальних закладів комунальної форми власності регламентуються зокрема Законами України «Про освіту», «Про дошкільну освіту» (ст. 16), «Про загальну середню освіту» (ст. 11), «Про позашкільну освіту» (ст. 14), «Про вищу освіту» (ст. 27).

Комунальне підприємство – це підприємство, засноване на власності відповідної територіальної громади. Господарським Кодексом України передбачено порядок створення комунального унітарного підприємства (ст. 78). Комунальні унітарні підприємства у процесі створення наділяються статутним фондом. Відповідно до закону майно, що знаходиться у господарюючого суб'єкта, може перебувати у нього на праві господарського відання або права оперативного управління. На праві господарського відання майно закріплюється за комунальними комерційними підприємствами, на праві оперативного управління – за комунальними некомерційними підприємствами. Однак відповідно до ст. 26 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» рішення щодо відчуження комунального майна приймає рада виключно на пленарному засіданні.

Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» встановлені додаткові вимоги та гарантії права комунальної власності при реалізації процедури банкрутства щодо суб'єктів господарювання комунального сектора економіки. Так, ст. 5 передбачає, що положення цього Закону не застосовуються до юридичних осіб – підприємств, що є об'єктами права комунальної власності, якщо стосовно них виключно на пленарному засіданні відповідної ради органів місцевого самоврядування прийняті рішення щодо цього.

У рішенні Конституційного Суду № 5-рп/2007 від 20.06.2007 р. (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) з цього приводу зазначено, що під терміном «юридичні особи – підприємства, що є об'єктами права комунальної власності», застосованим у частині восьмій статті 5 ЗУ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» слід розуміти тільки комунальні унітарні підприємства. Відповідна рада органів місцевого самоврядування має право виключно на пленарному засіданні прийняти рішення про незастосування положень ЗУ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» до комунальних унітарних підприємств, які перебувають у комунальній власності її територіальної громади, як до початку порушення справ про банкрутство цих підприємств, так і на будь-якій стадії провадження у справі про банкрутство. Проведення у справі про банкрутство комунальних унітарних підприємств у випадках, передбачених частиною восьмою статті 5 ЗУ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» підлягає припи-

ненню незалежно від того, прийнято рішення відповідної ради органу місцевого самоврядування про незастосування положень цього Закону до цих підприємств до чи після порушення судом загальної юрисдикції провадження у справі про їх банкрутство.

При цьому у мотивувальній частині рішення Конституційного Суду наголошується, що комунальні унітарні підприємства є суб'єктами господарювання, які надають життєво необхідні послуги населенню, і в основі їх діяльності покладені інтереси територіальної громади. У випадках, коли основною метою діяльності суб'єкта господарювання у комунальному секторі економіки зазначено отримання прибутку, його організаційно-правовою формою має стати господарське товариство з відповідною часткою комунальної власності у статутному фонді. Господарські товариства проводять свою діяльність на основі права власності, утворюються для ведення виключно підприємницької діяльності, метою якої є отримання прибутку, а не досягнення якогось іншого соціального результату. Здійснення корпоративних прав органами місцевого самоврядування щодо господарських товариств переслідує мету доцільного, економічного та ефективного використання комунальної власності, а не задоволення нагальних потреб жителів територіальної громади.

Представницьким органом АРК є ВР АРК, виконавчим органом – Рада Міністрів АРК, яка здійснює виконавчі функції та повноваження в межах своєї компетенції. Виконавчу владу в районах АРК, у місті Севастополі здійснюють районні, Севастопольська міська державні адміністрації (ст. 1 ЗУ «Про місцеві державні адміністрації»). Таким чином, можна виокремити такі види органів, які діють від імені АРК у цивільних відносинах.

Представницький орган АРК – ВР АРК, яка в межах компетенції визначеної Конституцією України, Конституцією АРК та ЗУ «Про Верховну Раду Автономної республіки Крим» самостійно здійснює нормативне регулювання в таких сферах цивільно-правового регулювання як управління майном, що належить АРК, житлове господарство, охорона та використання природних ресурсів.

До виконавчих органів належить Рада Міністрів АРК, а у місті Севастополі виконавчі функції здійснюють районні, Севастопольська міська державні адміністрації. Рада Міністрів АРК в межах своєї компетенції вирішує питання економічного і соціального розвитку території, виконує завдання, визначених в постановах і рішеннях ВР АРК, в т. ч. і в сфері цивільно-правових відносин.

Севастопольська міська державна адміністрація вирішує питання здійснення права власності на майно, яке їй належить, створення підприємств та інших структур з правами юридичної особи та закріплення за ними відповідного майна, встановлення для них розміру відрахувань до місцевого бюджету, прийняття рішень щодо відчуження та набуття майна і т. д.

Окремі функції можуть бути покладені на спеціально створені орга-

ни, наприклад фонд майна АРК та господарські структури – господарські об'єднання, установи тощо, які є юридичними особами публічного права.

Територіальні громади набувають і здійснюють цивільні права та обов'язки через органи місцевого самоврядування у межах їхньої компетенції, встановленої законом. Спеціальним законом, що регламентує повноваження органів місцевого самоврядування, є ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні». У ст. 10 цього Закону визначено, що сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією, цим та іншими законами.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією, цим та іншими законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

Представницькі органи місцевого самоврядування, сільські, селищні, міські голови, виконавчі органи місцевого самоврядування діють за принципом розподілу повноважень у порядку і межах, визначених цим та іншими законами. Відповідно до ЗУ «Про внесення змін до Конституції України», що набрав чинності з дня набуття повноважень ВР України, обраною у 2006 р. до складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Виключною компетенцією сільських, селищних, міських рад є прийняття рішень щодо випуску місцевих позик, щодо отримання позик з інших місцевих бюджетів та джерел, прийняття рішень щодо відчуження відповідно до закону комунального майна, про створення, ліквідацію, реорганізацію підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідної територіальної громади, вирішення питань про створення підприємствами комунальної власності спільних підприємств, у тому числі з іноземними інвестиціями тощо (ст. 26 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»).

До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать, зокрема повноваження щодо розміщення на договірних засадах замовлень на виробництво продукції, виконання робіт (послуг), необхідних для територіальної громади, на підприємствах, в установах, організаціях (ст. 27); управління в межах, визначених радою, майном, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад (ст. 29); залучення на договірних засадах підприємств, установ та організацій, що не належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, до участі в обслуговуванні населення засобами транспорту і зв'язку (ст. 30) тощо. Сільський, селищний, міський голова укладає від імені територіальної громади, ради та її виконав-

чого комітету договори відповідно до законодавства, а з питань, віднесених до виключної компетенції ради, подає їх на затвердження відповідної ради (ст.42 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Компетенція органів місцевого самоврядування у цивільних відносинах встановлюється також іншими законодавчими актами. Так, на договірних засадах базуються відносини залізниць з органами місцевого самоврядування (ст. 7 ЗУ «Про залізничний транспорт» від 4 липня 1996 р.), взаємодія з операторами телекомунікацій (ст. 11 ЗУ «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р.). До повноважень органів місцевого самоврядування належить створення, реорганізація та ліквідація або консервація гірничих підприємств комунальної власності (ст. 11 Гірничого ЗУ від 6 жовтня 1999 р.); страхування рятувальників, які були залучені до проведення аварійно-рятувальних робіт в індивідуальному порядку чи в складі об'єктових аварійно-рятувальних служб (ст. 25 ЗУ «Про аварійно-рятувальні служби» від 14 грудня 1999 р.). Порядок, підстави, умови укладення та припинення договору найму житлового приміщення, що є об'єктом права комунальної власності, встановлюються ЖК Української РСР.

Цивільне законодавство закріплює правило щодо розмежування відповідальності за зобов'язаннями держави, АРК, територіальних громад та створених ними юридичних осіб.

Власник не відповідає за зобов'язаннями створених ним юридичних осіб, а вони не відповідають за зобов'язаннями власника, крім випадків, передбачених законодавчими актами. Як приклад можна навести положення ст. 77 ГК: «Казенне підприємство відповідає за своїми зобов'язаннями лише коштами, що перебувають у його розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів держава, в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства».

В окремих недоговірних зобов'язаннях орган державної влади, орган влади АРК або орган територіальної громади відповідають незалежно від їх вини чи вини посадових і службових осіб цих органів. Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, АРК або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів (ст. 1173 ЦК).

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою, АРК або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи (ст. 1174 ЦК).

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі в результаті прийняття органом державної влади, органом влади АРК або органом місцевого самовряду-

вання нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований, відшкодовується державою, АРК або органом місцевого самоврядування незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів.

Відповідно до ст. 146 Конституції відповідальність органів місцевого самоврядування визначається законом. Зокрема, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлено, що органи та посадові особи місцевого самоврядування несуть відповідальність за свою діяльність перед територіальною громадою, державою, юридичними і фізичними особами. Підстави, види і порядок відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування визначаються Конституцією, цим та іншими законами (ст. 74).

Зокрема, ЦК передбачено відшкодування моральної шкоди незалежно від вини органу місцевого самоврядування, якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки; якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт; в інших випадках, встановлених законом (ст. 1167). Відповідно до ст. 23 ГК органи та посадові особи місцевого самоврядування не мають права втручатись у господарську діяльність суб'єктів господарювання. У разі порушення органами і посадовими особами місцевого самоврядування прав чи інтересів суб'єктів господарювання, що охороняються законом, як і при порушенні законних інтересів місцевого самоврядування суб'єктами господарювання сторони цих відносин мають право звернутися за їх захистом до суду. Шкода, заподіяна юридичним і фізичним особам в результаті неправомірних рішень, дій або бездіяльності органів місцевого самоврядування, в т.ч. в нормотворчій сфері, їх посадових осіб відшкодовується – за рахунок коштів місцевого бюджету у порядку, встановленому законом.

Міська рада несе відповідальність за зобов'язання у відносинах позики у разі прийняття рішення про розміщення облігацій місцевих позик (ст. 9 ЗУ «Про цінні папери та фондовий ринок»). Спори про поновлення порушених прав юридичних і фізичних осіб, що виникають в результаті рішень, дій чи бездіяльності органів або посадових осіб місцевого самоврядування, вирішуються в судовому порядку (ст. 77 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 17 КАС компетенція адміністративних судів поширюється на спори із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження нормативно-правових актів. Під час розв'язання таких спорів виникають складнощі при визначенні правової природи оскаржуваного акта. Юридична наука визначає, що нормативно-правові акти – це правові акти управління, які встановлюють, змінюють, припиняють (скасовують) правові норми. Нормативно-правові акти містять адміністративно-правові норми, які встановлюють

загальні правила регулювання однотипних відносин у сфері виконавчої влади, розраховані на тривале застосування. Вони встановлюють загальні правила поведінки, норми права, регламентують однотипні суспільні відносини у певних галузях і, як правило, розраховані на довгострокове та багаторазове їх застосування. Другу групу актів за критерієм юридичної природи складають індивідуальні акти. Останні стосуються конкретних осіб та їхніх відносин. Загальною рисою, яка відрізняє індивідуальні акти управління, є їх виражений правозастосовний характер. Головною рисою таких актів є їхня конкретність, а саме: чітке формулювання конкретних юридичних волевиявлень суб'єктами адміністративного права, які видають такі акти; розв'язання за їх допомогою конкретних, а саме індивідуальних, справ або питань, що виникають у сфері державного управління; чітка визначеність адресата – конкретної особи або осіб; виникнення конкретних адміністративно-правових відносин, обумовлених цими актами. З'ясування цієї обставини має істотне значення для правильного вирішення справи, оскільки нормативно-правові акти можуть бути оскаржені широким колом осіб (фізичних та юридичних), яких вони стосуються. Індивідуальні ж акти можуть бути оскаржені лише особами, безпосередні права, свободи чи охоронювані законом інтереси яких такими актами порушені.

Питання для самоконтролю

1. Як відбувається створення юридичних осіб як форми участі держави у цивільних відносинах?
2. Через які органи діють територіальні громади у цивільних відносинах?
3. Якою є відповідальність за зобов'язаннями територіальних громад?
4. У чому полягає правосуб'єктність держави як учасника цивільних відносин?
5. Держава як суб'єкт зобов'язальних правовідносин.

Тести для самоконтролю

1. Вкажіть правильну відповідь, у якому випадку фізичні та юридичні особи, органи державної влади, органи місцевого самоврядування можуть виступати від імені держави, АРК:

- 1) за наявності спеціального доручення в порядку, встановленому законом, іншим нормативно-правовим актом;
- 2) закон не передбачає переліку вимог;
- 3) в порядку, визначеному законом, видано довіреність;
- 4) прямої вказівки в законі;
- 5) прямої вказівки в ЦК України.

2. У відповіді під котрим номером правильно зазначено пропущене слово із законодавчого положення: Держава діє у цивільних відносинах _____ з іншими учасниками цих відносин:

- 1) на рівних правах;
- 2) на переважних правах;
- 3) на законних правах;
- 4) на обмежених правах;
- 5) на правах передбачених законом або договором.

3. У відповідях під котрими номерами правильно вказано принцип, на підставі якого діє держава у цивільних відносинах:

- 1) на рівних правах з іншими учасниками;
- 2) рівноправності сторін;
- 3) майновій рівності сторін;
- 4) вільній згоді особи на виникнення, зміну чи припинення цивільних відносин;
- 5) повній згоді особи на виникнення, зміну чи припинення цивільних відносин.

4. У відповідях під котрими номерами правильно вказано органи, через які діє держава у цивільних відносинах:

- 1) через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом;
- 2) через органи місцевого самоврядування;
- 3) через органи влади Автономної Республіки Крим;
- 4) держава сама визначає органи, через які діє у цивільних відносинах;
- 5) через спеціально утворенні відповідно до Конституції України органи.

5. Вкажіть правильну відповідь, коли, відповідно до ЦК України, державою відшкодовується шкода в повному обсязі:

- 1) завдана особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози для неї;
- 2) завдана особі невиконанням зобов'язань контрагентом;
- 3) у разі прийняття постанови, що припиняє право власності на певне майно;
- 4) завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, якщо встановлено особу, яка вчинила злочин;
- 5) завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, якщо особа, яка вчинила злочин є платоспроможною.

6. Вкажіть правильні відповіді, коли шкода відшкодовується за рахунок коштів місцевого бюджету:

- 1) моральна шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки;

- 2) шкода завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності;
- 3) шкода заподіяна юридичним і фізичним особам в результаті неправомірних рішень, дій або бездіяльності органів місцевого самоврядування;
- 4) шкода завдана особі невиконанням договору контрагентом;
- 5) шкода завдана фізичній особі внаслідок злочину.

7. Вкажіть правильну відповідь відповідно до ЦК України, яким майном держава відповідає за своїми зобов'язаннями:

- 1) своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення;
- 2) чужим майном;
- 3) майном територіальної громади, фізичних осіб;
- 4) у кожному конкретному випадку суд вирішує дане питання;
- 5) ЦК не дає відповідь на поставлене питання.

8. Держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна:

- 1) на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення;
- 2) на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення;
- 3) на яке відповідно до актів Президента України, Кабінету Міністрів України не може бути звернено стягнення;
- 4) на яке відповідно до рішення суду може бути звернено стягнення;
- 5) у кожному конкретному випадку орган держави сам визначає майно, на яке може бути звернено стягнення.

9. Вкажіть правильну відповідь, якою можна продовжити положення: територіальні громади набувають і здійснюють цивільні права та обов'язки через:

- 1) місцеві державні адміністрації;
- 2) органи місцевого самоврядування у межах їхньої компетенції, встановленої законом;
- 3) територіальні органи міністерств;
- 4) посадових осіб, визначених актами законодавства;
- 5) фізичних осіб, що проживають на відповідній території.

10. Вкажіть правильну відповідь, коли держава є суб'єктом цивільних відносин:

- 1) створення юридичних осіб публічного права;
- 2) в усіх договірних зобов'язаннях;
- 3) конфіскації;

- 4) в усіх позадоговірних зобов'язаннях;
- 5) укладення договору довічного утримання.

11. Автономна Республіка Крим набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через:

- 1) фізичних осіб, що проживають на відповідній території;
- 2) органи місцевого самоврядування;
- 3) органи влади Автономної Республіки Крим;
- 4) фізичних осіб, що проживають на відповідній території;
- 5) президента України, посадових осіб, визначених актами законодавства.

12. Вкажіть правові форми участі територіальної громади у цивільних відносинах:

- 1) створення юридичних осіб публічного права, у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України та законом;
- 2) в усіх договірних зобов'язаннях;
- 3) конфіскації;
- 4) в усіх позадоговірних зобов'язаннях;
- 5) укладення договору довічного утримання.

13. Вкажіть правильну відповідь відповідно, яким майном територіальна громада відповідає за своїми зобов'язаннями:

- 1) своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення;
- 2) чужим майном;
- 3) майном держави;
- 4) у кожному конкретному випадку суд вирішує дане питання;
- 5) ЦК не дає відповідь на поставлене питання.

14. У відповіді під котрим номером правильно зазначено пропущене словосполучення із законодавчого положення: Держава _____ за зобов'язаннями Автономної Республіки Крим і територіальних громад:

- 1) відповідає;
- 2) не відповідає;
- 3) відповідає у випадку прийняття відповідного рішенням суду;
- 4) відповідає за наявності відповідної постанови Кабінету Міністрів України;
- 5) ЦК таке положення не містить.

15. У відповідях під котрими номерами правильно вказано принцип, на підставі якого діє Автономна Республіка Крим у цивільних відносинах:

- 1) на рівних правах з іншими учасниками;

- 2) рівноправності сторін;
- 3) майновій рівності сторін;
- 4) вільній згоді особи на виникнення, зміну чи припинення цивільних відносин;
- 5) повній згоді особи на виникнення, зміну чи припинення цивільних відносин.

16. Вкажіть правильну відповідь, якою можна продовжити положення: Автономна Республіка Крим набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через:

- 1) органи влади Автономної Республіки Крим;
- 2) органи місцевого самоврядування у межах їхньої компетенції, встановленої законом;
- 3) територіальні органи міністерств;
- 4) посадових осіб, визначених актами законодавства;
- 5) фізичних осіб, що проживають на відповідній території.

17. Вкажіть пропущене словосполучення: держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади _____ за зобов'язаннями створених ними юридичних осіб, крім випадків, встановлених законом:

- 1) не відповідають;
- 2) відповідають;
- 3) відповідають у випадку звернення з відповідним клопотанням;
- 4) відповідають за окремим рішенням посадової особи цього органу;
- 5) ЦК не регулює цього питання.

18. Вкажіть правильну відповідь, якою починається законодавче положення: _____ від імені держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад за спеціальними дорученнями можуть виступати фізичні та юридичні особи, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування:

- 1) у випадку і в порядку, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами;
- 2) в кожному конкретному випадку;
- 3) у випадку звернення заінтересованої особи;
- 4) за окремим рішенням посадових осіб цих органів;
- 5) за рішенням суду.

19. Вкажіть правильну відповідь, у якому випадку фізичні та юридичні особи, органи державної влади, органи місцевого самоврядування можуть виступати від імені територіальних громад:

- 1) за наявності спеціального доручення в порядку, встановленому законом, іншим нормативно-правовим актом;
- 2) закон не передбачає переліку вимог;
- 3) в порядку, визначеному законом, видано довіреність;
- 4) прямої вказівки в законі;
- 5) прямої вказівки в ЦК України.

Завдання для самоконтролю

Завдання 1. Складіть таблицю «Порівняльна характеристика цивільної правоздатності держави та цивільної правоздатності юридичних осіб».

Завдання 2. Дайте порівняльну характеристику участі держави та територіальної громади у цивільних правовідносинах.

Рекомендована література

1. Дзера О.В. Територіальні громади та Автономна Республіка Крим як суб'єкти цивільного права / О.В. Дзера // Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / за ред. О.В. Дзери та Н.С. Кузнецової. – К: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – С. 131–135.
2. Довгерт А.С. Держава як суб'єкт цивільного права // Цивільне право України: підручник. у 2-х кн. / за ред. О.В. Дзери та Н.С. Кузнецової. –К: Юрінком інтер, 2004. – Кн. 1. – С. 128–131.
3. Клименко О.М. Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. ступеня: спец. 12.00.03 / О.М. Клименко. – К., 2006. – 22 с.
4. Музика Л. Приватизація комунального майна: проблеми законодавства, теорії та практики / Л. Музика // Право України. – 2004. – № 5. – С. 55 – 60.
5. Ямковий В.І. Казна як суб'єкт цивільних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: спец 12.00.03 / В.І. Ямковий. – Харків, 2007. – 20 с.

Глава 6. Об'єкти цивільних прав

Об'єкти цивільних прав – це матеріальні і нематеріальні блага, з приводу яких виникають цивільні правовідносини.

До об'єктів цивільних прав ст. 177 ЦК відносить речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Законодавець не дає визначення об'єктів цивільних прав, а лише пропонує їх приблизний перелік. Цей перелік основних об'єктів цивільних прав, можна вважати невичерпним, оскільки в нормі вживаються терміни «інші матеріальні і нематеріальні блага».

Розгляд об'єктів цивільних прав пов'язаний з визначенням його ознак, і правового режиму. *Правовий режим* – це встановлений у законодавстві порядок набуття, користування та відчуження речей, як об'єктів цивільного права. Право закріплює певний правовий режим об'єктів, який в свою чергу припускає можливість здійснення з ними різних дій або недопущення цього. Цей правовий режим стосується тих осіб, в яких є потреба в певних об'єктах, і завдяки його наявності особи в змозі виконувати певні дії по відношенню до цих об'єктів. Кожний об'єкт цивільних прав характеризується спеціальним правовим режимом, який виявляє статику та динаміку його існування. З огляду на те, що в процесі участі в цивільному обороті режим речей може мінятися (наприклад, змінюється власник речі або форма власності, в якій вона знаходиться), участь суб'єктів у цивільних правовідносинах в значній мірі обумовлена можливістю використовувати та змінювати правовий режим тих або інших об'єктів (крім можливості використовувати їх певні властивості з метою задоволення потреб).

Розмежування об'єктів цивільних прав за змістом правовідносин, що виникають з приводу цих об'єктів, має важливе юридичне значення, оскільки є основною підставою для визначення правового режиму існування та обігу конкретних об'єктів (речей). Необхідною ознакою об'єктів цивільних прав є їх оборотоздатність (ст.178). *За критерієм оборотоздатності* об'єкти цивільних прав поділяються на: 1) речі, які вільно перебувають в обігу; 2) речі, які обмежені в обігу; 3) речі, які вилучені з обігу.

Більшість об'єктів цивільних прав належать до таких, що обертаються вільно. Вони можуть відчужуватися, переходити у власність будь-якого суб'єкта цивільних правовідносин без обмежень.

Речі, які обмежені в обігу, можуть належати і набуватися лише певними учасниками цивільних відносин і їх перебування в обороті регламентується спеціальними правилами. Це обмеження пов'язане з міркувань державної чи

суспільної небезпеки (вогнепальна та мисливська зброя, сильно діюча отрута, наркотичні засоби тощо).

Речі, вилучені з обігу, можуть виступати предметом цивільно-правових правочинів (об'єкти державної власності, об'єкти ядерної енергетики, об'єкти історико-культурної спадщини тощо).

Основним і найпоширенішим об'єктом цивільних прав виступають речі. Відповідно до ст. 179 ЦК **речами визнаються предмети матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки**. До предметів матеріального світу відносяться об'єкти створені природою та об'єкти створені в результаті діяльності людини.

Правове значення речей полягає перш за все в тому, що речі є невід'ємною складовою частиною правовідносин, які входять до предмету цивільно-правового регулювання, а саме майнових правовідносин.

Принципове значення мають властивості речей, зокрема природні, економічні або соціальні, завдяки яким вони мають здатність задовольняти певні потреби людей. Отже, кожна річ (або група речей) має притаманні їй властивості, які можуть бути використані людиною для досягнення особистої або суспільної мети. І саме здатність речей задовольняти ті або інші потреби людей визначають мотив виникнення між ними відносин, різних за характером та способом правового регулювання.

Природні властивості та суспільне значення речей визначають їх здатність бути корисними людині та обумовлюють існування особливого правового режиму, який представляє собою спосіб поведінки людей, пов'язаної з виробництвом, розподілом та споживанням матеріальних благ.

Особливості правового режиму речей лягли в основу класифікації речей. З урахуванням цього в цивільному законодавстві **виділяють наступні групи речей: нерухомі та рухомі речі; індивідуально визначені речі та родові; речі подільні та неподільні; головні та приналежності; речі споживні та неспоживні; складні речі та складові частини речі; продукція, плоди та доходи, гроші, валютні цінності та цінні папери; роботи, послуги; нематеріальні блага**.

В якості особливого об'єкту цивільних прав у ст. 180 ЦК вказані тварини. Згідно цієї статті на них розповсюджується правовий режим речей, крім випадків, встановлених законом. Визнання тварин самостійним об'єктом цивільних прав обумовлено розповсюдженням правочинів, предметом яких є тварини, та необхідністю їх захисту. Зазначена стаття ЦК закріплює майновий характер правовідносин щодо тварин, так як вони можуть бути об'єктом права власності, встановлює обмеження щодо здійснення суб'єктами цивільного права суб'єктивних прав по відношенню щодо тварини, оскільки тварини є живими істотами, встановлені певні правила поведінки з тваринами та обмеження оборотоздатності тварин.

Класифікація речей. Класифікація речей визначає можливі права та обов'язки їхніх володільців, порядок їх набуття та припинення. В юридичній літературі достатньо повно розроблена класифікація речей, в ЦК вона формалізована.

Нерухомі та рухомі речі. В основі поділу речей на нерухомі та рухомі є наявність або відсутність такої природної властивості речі як можливість її переміщення у просторі. Правовий режим нерухомості характеризується ускладненою оборотоздатністю, оскільки потребує здійснення певних процедур, пов'язаних з нотаріальним посвідченням: реєстрацією права власності та правочинів з нерухомістю. Нерухомі речі не можуть бути вільно переміщені в силу їх тісного зв'язку із землею. У ст. 181 ЦК до категорії нерухомих речей віднесено дві основні групи об'єктів – земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни призначення. Крім земельних ділянок, до нерухомого майна належать надра, водні об'єкти, багаторічні насадження, будинки, споруди житлового та виробничого призначення, підприємства як майнові комплекси. Ті об'єкти, що розташовані на земельних ділянках, вважаються нерухомими речами до того моменту, поки існує зв'язок із землею. В разі їх відокремлення ці об'єкти або знецінюються через неможливість використання їх за призначенням, або переходять до категорії рухомих речей (наприклад, багатолітні насадження).

Як правило, нерухоме майно характеризується високою вартістю. Вказані чинники в свою чергу стали підставою для встановлення для нерухомих речей особливого правового режиму.

Зокрема, ті правочини, за допомогою яких здійснюється перехід права власності на нерухомість, незалежно від суб'єктного складу їх учасників підлягають нотаріальному посвідченню. Вимоги щодо здійснення нотаріального посвідчення вказаних правочинів встановлюються спеціальними правовими нормами, що регулюють відповідні інститути права.

Згідно зі ст. 182 ЦК право власності та інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації, головне значення якої полягає в тому, що право власності та інші речові права виникають саме з моменту реєстрації виникнення, припинення та переходу відповідних прав.

Правовий спосіб регламентування нерухомих речей в окремих випадках застосовується до деяких видів рухомих речей. А саме, режим нерухомої речі поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. Тобто, вказаний перелік не є вичерпним і на підставі прямого зазначення в законі режим нерухомих речей може бути застосований до рухомих речей.

ЦК визначає в якості рухомих речей всі речі, які можна вільно перемішувати у просторі. Як правило, рухомі речі можуть бути відчужені при дотриманні загального порядку укладення правочинів. Але, в окремих випадках, існують або можуть бути встановлені додаткові вимоги щодо особливих формальностей.

Речі подільні та неподільні. Подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення. Неподільною є річ, яку, відповідно, не можна поділити без втрати її цільового призначення (ст. 183 ЦК).

В основу такої класифікації покладено природну властивість речей зберігати або втрачати своє господарське призначення після відділення будь-якої частини. У фізичному сенсі кожний матеріальний предмет можна розділити на частини, наприклад, автомобіль можна розібрати на запчастини, але це не завжди можливо без його погіршення і, відповідно, втрати можливості бути використаним за призначенням. Таким чином, саме збереження здатності виконувати господарську функцію навіть після поділу речі має значення для визнання речі подільною або неподільною.

Існування цієї групи речей має особливе юридичне значення при розділі майна, яке знаходиться у спільній власності, коли є необхідність відокремлення певної частки від загальної майнової маси. Подільні речі діляться в натурі з виділом кожному його частини. Неподільна річ передається одному із співвласників, інші власники отримують грошову чи майнову компенсацію. Також неподільна річ, яка знаходиться у спільній власності, може бути продана з подальшим розподілом отриманої суми між співвласниками пропорційно частині кожного (ст. ст. 364, 370 ЦК).

Крім того, відповідно до ст. 541 ЦК неподільність предмета зобов'язання у випадках, встановлених договором або законом, обумовлює виникнення солідарного обов'язку або солідарної вимоги. Вказана норма має в якості предмета зобов'язання як майно, так і права вимоги. Щодо розглядуваного питання, слід звернути увагу на значення неподільного характеру окремих речей при виконанні зобов'язань.

В окремих випадках як неподільна річ виступає сукупність однорідних або різних речей, об'єднаних загальним призначенням, комплекс яких забезпечує можливість в повній мірі задовольняти певні потреби людей або які мають значну вартість. Наприклад, меблевий гарнітур, бібліотека, колекція тощо. До сукупності відносяться парні речі, наприклад, взуття, рукавички.

Речі, визначені індивідуальними або родовими ознаками. Матеріальні предмети, що відповідно до вказаної класифікації поділяються в залежності від можливості відокремити їх за наявності індивідуальних ознак.

Річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки її властивими ознаками, що відрізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її (ст.184 ЦК). Речі, наділені індивідуальними ознаками, є

незамінними. Вони мають властивості, зовнішні риси, які дозволяють виділити їх серед подібних речей.

До речей, наділених індивідуальними ознаками, належать як речі неповторні та унікальні, що існують в єдиному примірнику, так і ті, що набрали статусу індивідуально визначених у процесі вибору їх серед інших товарів або через приналежність їм особливих ознак. Наприклад, при укладенні правочину, предметом якого є певна річ, сторони визначають її особисті властивості, параметри, якість, зовнішні характеристики, тим самим наділяючи річ індивідуальними ознаками, оскільки саме ця річ, а не інша, стала предметом правочину,

Обумовлений особливий порядок відшкодування шкоди, завданої втраченою або пошкодженою речі визначеної індивідуальними ознаками. Зокрема, боржник звільняється від обов'язку передати цю річ кредитору, але залишається обов'язок виплатити грошову компенсацію її вартості. Якщо індивідуально визначена річ, що є предметом зобов'язання, існує в натурі, боржник не вправі замінити її грошовою компенсацією без згоди кредитора.

Річ, визначена родовими ознаками, відповідно ч. 2 ст. 184 ЦК, є такою, якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою. Таким чином, вказані речі не мають будь-яких спеціальних ознак, тому при укладенні правочинів сторони визначають тільки родові ознаки.

Відповідно вказаної норми речі, визначені родовими ознаками, є замінними. З цього положення витікає правило, згідно з яким в разі загибелі вказаного виду майна боржник не звільняється від виконання обов'язку в натурі, а саме, передати кредитору визначену в договорі кількість однорідних речей.

Поділ речей на індивідуально визначені та родові дозволяє визнати, що предметом певного переліку договорів можуть бути виключно речі, визначені індивідуальними ознаками (договір найму, договір оренди, договір підряду тощо), в інших випадках предметом можуть бути тільки речі, визначені родовими ознаками (договір найму, контрактації). А предметом таких договорів, як наприклад, купівля-продаж, міна, дарування, можуть бути речі обох категорій.

Речі споживні та неспоживні. Такий спосіб поділу речей обумовлений різним характером та строком використання корисних властивостей речей. Під час використання одні речі повністю знищуються, інші перетворюються в нову річ, треті зберігають свою цілісність протягом тривалого періоду часу.

Споживними речами є такі, які через одноразове їх використання знищуються або припиняють існувати у первісному вигляді. Отже, їх існування припиняється взагалі або вони трансформуються в іншу річ. Прикладом таких речей можуть бути пальне, сировина, продукти харчування тощо (ст. 185 ЦК).

Неспоживними є речі, призначені для неодноразового використання, які зберігають при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу. Існування таких речей не припиняється і, не зважаючи на те, що вони підлягають

зносую або амортизації, вони зберігають свої корисні властивості. Такими є будівлі, обладнання, транспортні засоби, одяг тощо,

Правове значення виділу такої групи при класифікації речей полягає в тому, що вказані речі можуть бути предметом лише певних правочинів, зокрема, споживні речі – тільки таких правочинів, якими передбачається їх використання шляхом споживання. Вони не можуть бути предметом договорів найму, позички, лізингу тощо. Так, неможливо передати за договором найму споживну річ, оскільки повернути слід саме передану річ, що можливе тільки відносно неспоживних речей. Але такі договори як купівлі–продажу, поставки, міни, дарування та зберігання можуть бути укладені як відносно споживних речей, так і відносно неспоживних речей.

Головна річ і приналежність. Наявність такої групи речей продиктовано існуванням таких умов, за яких дві або декілька речей пов'язані загальним господарським призначенням. Загальне господарське призначення полягає в тому, що разом вони використовуються для досягнення єдиної мети. Але одна річ виконує основну функцію в досягненні певної мети, а інша має допоміжний характер.

У ст. 186 ЦК визначено, що річ, призначена для обслуговування іншої (головної) речі і пов'язана з нею спільним призначенням, є її приналежністю.

Таким чином, головна річ та приналежність представляють собою різні предмети, фізично не пов'язані між собою. Кожна з цих речей має своє призначення, оскільки головна річ має самостійне значення, може бути використана за призначенням без допомоги приналежності, а приналежність залежить від головної речі, не може існувати самостійно, тобто, не може бути використана самостійно за загальним призначенням, і тому має допоміжну функцію (наприклад, скрипка та футляр).

Правове значення поділу речей на головну та приналежність полягає у визначенні правового режиму приналежності, згідно з яким приналежність слідує за головною річчю. Це загальне правило, згідно з яким за договором передається головна річ, а з нею передається і приналежність без встановлення окремого обов'язку щодо цієї дії. Але ця норма є диспозитивною, оскільки припускає можливість змінити комплектацію шляхом спеціальної вказівки відносно того, які саме речі мають бути передані за договором – тільки головна річ або з приналежністю.

Складові частини речі. Згідно зі ст. 187 ЦК складовою частиною речі є все те, що не може бути відокремлене без її пошкодження або істотного знецінення (наприклад, замок та ключ до нього, автомобіль з вбудованим кондиціонером тощо).

Певна річ може бути як самостійним об'єктом, так і частиною складної речі. Складові частини речі є частинами єдиної структури речі і перебувають

у функціональному зв'язку між собою, порушення якого призведе до неможливості її використання за прямим призначенням.

Виділення такої групи речей робить акцент на тому, що складові частини речі становлять у сукупності єдиний об'єкт.

За загальним правилом при переході права на річ її складові частини не підлягають відокремленню. Тільки в разі припинення існування речі як єдиного предмету можливе відділення її складових частин і реалізація їх як самостійних об'єктів.

Складні речі. Складною річчю є така, що складається з кількох речей, які в сукупності представляють собою єдиний об'єкт і використовуються за одним призначенням (наприклад, столовий сервіз) (ст.188 ЦК).

Для складних речей є характерним те, що речі які входять в її склад об'єднані однаковими видовими ознаками.

Частини складної речі не мають між собою фізичного зв'язку і кожна з них може використовуватись самостійно за тим же призначенням, що і всі інші. Але значення всієї сукупності речей в тому, що разом вони використовуються за загальним призначенням, виконуючи певну функцію.

Правочин щодо складної речі поширюється на всі її складові частини, якщо інше не встановлено договором.

Юридичне визнання існування складних речей має значення щодо здійснення певних правових дій, зокрема, щодо виконання зобов'язання частинами, яке буде вважатися виконаним після передачі останньої частини складної речі, щодо поділу майна, яке знаходиться у спільній частковій власності, відносно якого виник спір, в результаті чого складна річ може бути визнана неподільною, а також щодо визначення комплектності товарів.

Продукція, плоди та доходи. В основу існування цієї класифікації речей покладено можливість створення нових об'єктів в результаті користування (експлуатації) інших речей. У ст. 189 ЦК надається перелік таких речей, якими визнаються продукція, плоди та доходи, до яких належить усе те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься річчю.

Продукцією вважається майно, отримане в результаті переробки речі (наприклад, сировини) або іншого її використання за призначенням. Зокрема, це виготовлені товари, збудовані споруди та будинки тощо.

Плоди – це речі, що є результатом органічного розвитку інших речей (тварин і рослин). Наприклад, плоди дерев, приплід тварин та птахів, продукти харчування, що від них отримуються.

Доходи – це грошові та інші матеріальні надходження, які приносить майно, що знаходиться в експлуатації та цивільному обігу.

Правове значення такого поділу речей полягає у визначенні правового режиму продукції, плодів та доходів, які належать власникові речі, якщо інше не встановлено договором, законом. В силу диспозитивного характеру цієї норми

договорами або правовими актами може бути передбачений інший порядок розподілу продукції, плодів та доходів.

Майно. Згідно зі ст. 190 ЦК майном як особливим об'єктом вважається річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Із змісту цього положення можна зробити висновок, що термін «майно» має збірний характер і є загальним щодо терміну «річ».

Як зазначено вище, речами є матеріальні цінності, які мають певну цінність та з приводу яких виникають цивільні правовідносини. До об'єктів цивільних прав речі віднесені в силу належної їм властивості задовольняти індивідуальні або суспільні потреби людей.

Вживання терміна «майно» відносно сукупності речей є доречним та коректним як для суб'єктів законотворчої діяльності, так і для практичного застосування учасниками правовідносин.

Як майно також зазначені майнові права та обов'язки.

В окремих нормах, в тому числі й ЦК, під майном визначаються одночасно як матеріальні предмети, так і права вимоги, борги тощо (ст. 132 ЦК; спадщина).

Таким чином, тлумачення терміну «майно» важливе в кожному конкретному випадку для визначення його змісту, а також конкретних прав та обов'язків учасників правовідносин.

Підприємство як єдиний майновий комплекс. Особливим різновидом об'єкта, на який поширюється режим нерухомості (ст. 191 ЦК) визнається підприємство. Виділення його як окремого об'єкта цивільних прав забезпечує спеціальне нормативне визначення та встановлення правового режиму.

Головне призначення підприємства полягає у застосуванні його для підприємницької діяльності. Підприємство виступає в цивільному обігу як юридична особа, має право від свого імені здійснювати всі види правочинів щодо належного йому майна.

До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, враховуючи, земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировина, продукція, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення або інші права. Саме підприємство як певний вид майна може бути предметом договорів купівлі-продажу, оренди, застави та інших правочинів. Підприємство як єдиний майновий комплекс визначається нерухомістю.

Гроші, валютні цінності та цінні папери як об'єкти цивільного права. Гроші відносяться до об'єктів цивільних прав в силу їх приналежності до матеріально виражених речей. Головна особливість грошей як об'єкта цивільних прав полягає у тому, що вони, будучи загальним еквівалентом, можуть замінити собою майже будь-який об'єкт майнових відносин. Грошовою одиницею України відповідно до Конституції України є гривня.

Отже, виконуючи функцію законного платіжного засобу, обов'язкового до приймання на всій території України (ст. 192 ЦК), гроші мають низку ознак, обумовлених їх властивостями. Зокрема, гроші характеризуються як рухомі, подільні та родові речі.

Гроші оцінюються не за кількістю грошових знаків, а за числом грошових одиниць і вони є універсальним еквівалентом вартості будь-якого товару. Гроші як речі є заміінними.

Використання грошей відбувається для забезпечення всіх видів платежів, розрахунків, відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Грошовий обіг відбувається у готівковій та безготівковій формах і регулюється законодавством України.

Гроші можуть виконувати роль товару (предмету) щодо окремих видів договорів (позики, дарування).

Використання іноземної валюти регламентується спеціальним законодавством щодо розрахунків між юридичними особами-резидентами.

Як окремий вид об'єктів цивільних прав виступають валютні цінності, до яких відносяться певні види майна, визначені Декретом КМУ «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 19 лютого 1993 р. Зокрема, до таких відносяться валюта України, іноземна валюта і монетарні метали.

Цінним папером відповідно до ст. 194 ЦК є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), та власником і передбачає виконання зобов'язань у відповідності з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що випливають з цього документа, іншим особам.

У ЗУ «Про цінні папери і фондовий ринок» та ст. 163 ГК дається аналогічне визначення цінного паперу.

Сутність цінних паперів розкривається у їх функціях, важливими з яких є: перерозподіл грошових коштів сфері економіки; надання їх власникам певних додаткових прав; забезпечення отримання доходу на капітал, та можливості його повернення.

Таким чином, сутність цінного паперу полягає в особливому правовому зв'язку, між правом на цінний папір і правом з цінного паперу.

До ознак, які притаманні цінним паперам, належать:

- а) оборотоздатність як результат спроможності бути об'єктом цивільних прав;
- б) майновий характер, оскільки засвідчується майнове право, право власності, право володіння або інші майнові права;
- в) необхідність пред'явлення для реалізації майнового права, засвідченого в ньому;
- г) можливість передавати засвідчені майнові права іншим особам.

Види цінних паперів, їх правовий режим визначаються ст.ст.194–198 ЦК. Зокрема, згідно зі ст.195 ЦК цінні папери можуть бути: **пайові**, які засвідчують участь у статутному капіталі; **боргові** – засвідчують відносини позики; **похідні** – засвідчують право на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором цінних паперів або товарних ресурсів; **товаророзпорядчі** – надають право розпоряджатися майном, вказаним у документах. Законом України «Про цінні папери і фондовий ринок», крім перерахованих, передбачається ще такі цінні папери: іпотечні – засвідчують право власника на отримання від емітента належних їм коштів; приватизаційні – посвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду.

Класифікація цінних паперів можлива за різними підставами. В юридичній літературі зустрічаються різні кваліфікаційні чинники. Закон України «Про цінні папери і фондовий ринок» цілком коректно і у відповідності з сучасними потребами економіки класифікує цінні папери:

- а) за порядком розміщення – емісійні, неемісійні;
- б) за формою існування – документарні, без документарні;
- в) за формою випуску – на пред'явника, іменні, ордерні.

В Україні в цивільному обігу перебувають такі види цінних паперів: акції, облігації, векселі, казначейські зобов'язання, приватизаційні папери, ощадні сертифікати, іпотечні сертифікати тощо.

Крім того, існують такі цінні папери, які передбачені іншими нормативними актами: коносамент, чеки, бони, складські свідоцтва.

Роботи і послуги як об'єкти цивільних прав. Об'єктами цивільних прав є також роботи і послуги.

Роботи – це правомірні дії суб'єктів правовідносин, в результаті яких створюється нова річ або змінюються (відновлюються, покращуються) фізичні характеристики існуючих речей, тобто, наслідком виконання робіт є певний матеріальний результат.

Послуги – це правомірні дії суб'єктів правовідносин, в результаті яких задовольняються певні потреби інших осіб. Надання послуг також має прикінцевий результат, але, як правило, він не має чіткого уречевленого характеру, крім того, такий результат може бути навіть не наявним.

Послуги, що є об'єктами цивільних прав, поділяються на такі, що мають правовий характер (юридичний), і такі, що не мають правового характеру (фактичні). Юридичні послуги тягнуть виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків для зацікавленої особи. Фактичні послуги – просте виконання обов'язку у зобов'язальному правовідношенні.

Нематеріальні блага як об'єкти цивільних прав. До нематеріальних благ як об'єктів цивільного права відносяться особисті немайнові блага, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація.

Відповідно до Конституції України найвищою соціальною цінністю визнаються життя і здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпека.

У ст. 201 ЦК надається перелік особистих немайнових прав, які охороняються цивільним законодавством, зокрема це здоров'я, життя, честь, гідність і ділова репутация, ім'я (найменування), авторство, свобода літературної, художньої, наукової та технічної творчості, а також інші блага.

Особисті немайнові блага є невідчужуваними, оскільки нерозривно пов'язані з особистістю, не підлягають передачі іншим особам, позбавлені майнового змісту і не пов'язані з майновими відносинами. В силу закону особисті немайнові блага є недоторканими.

Також законодавством передбачається певний комплекс засобів щодо захисту окремих із зазначених благ, в інших випадках застосовуються загальні способи цивільно-правового захисту.

Призначення кожного з нематеріальних благ є підставою для їх класифікації на блага, які опосередковують: природне існування людини; соціальне буття; незалежність особистості; охорону результатів інтелектуальної та іншої діяльності особи.

Результати інтелектуальної, творчої діяльності та інші об'єкти права інтелектуальної власності також відносяться до нематеріальних благ та віднесені до окремої категорії об'єктів відповідно до ст. 199 ЦК.

Інформація відповідно до ст. 200 ЦК визнається як об'єкт цивільних прав, який характеризується певною цінністю, що має комерційний, професійний, виробничий або інший характер, а в окремих випадках – відсутністю вільного доступу до неї інших осіб. До неї належать будь-які відомості та / або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

Питання для самоконтролю

1. Які особливі об'єкти цивільних прав?
2. Щодо яких об'єктів цивільних прав встановлюються спеціальні правила оборотоздатності?
3. Метали якої групи належать до монетарних металів?
4. Які види цінних паперів виділяє ЦК?
5. Які суб'єкти можуть випускати (видавати) цінні папери?
6. До якого виду цінних паперів за змістом належать коносамент?

Тести для самоконтролю

1. Не є об'єктами цивільних прав:

- 1) гроші;
- 2) цінні папери;
- 3) правочин;
- 4) інформація.

2. Об'єктами, що не можуть бути предметом правочинів є:

- 1) об'єкти, що перебувають у вільному обігу;
- 2) об'єкти, що обмежені в цивільному обігу;
- 3) цінні папери;
- 4) об'єкти, що вилучені з цивільного обігу.

3. Майно - це:

- 1) окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки;
- 2) сукупність речей;
- 3) сукупність речей, що утворюють єдине ціле;
- 4) сукупність нерухомих речей.

4. Складові частини речі - це:

- 1) сукупність речей, які утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням;
- 2) все те, що не може бути відокремлене від речі без її пошкодження або істотного знецінення;
- 3) все те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься річчю;
- 4) все те, що може бути виділене з речі без втрати її цільового призначення.

5. Кому належать продукція, плоди та доходи від речі?

- 1) власникові речі;
- 2) власникові речі, якщо інше не встановлено договором або законом;
- 3) володільцеві речі;
- 4) користувачеві речі.

6. Чи може бути предметом застави підприємство як єдиний майновий комплекс?

- 1) так, якщо інше не встановлено законом або договором;
- 2) так;
- 3) ні;
- 4) лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

7. Емісія – це:

- 1) вид цінного паперу;
- 2) встановлена законодавством послідовність дій щодо вилучення з обігу цінних паперів;
- 3) встановлена законодавством послідовність дій щодо випуску та розміщення цінних паперів;
- 4) передавальний напис на ціному папері.

8. Цінні папери за формою існування можна поділити на:

- 1) емісійні та неемісійні;
- 2) документарні та бездокументарні;
- 3) іменні та ордерні;
- 4) боргові та товаророзпорядчі.

9. Цінні папери за формою випуску можуть бути:

- 1) документарні та бездокументарні;
- 2) пайові та похідні;
- 3) на пред'явника, іменні та ордерні;
- 4) емісійні та неемісійні.

10. До якого виду цінних паперів відносяться акції?

- 1) пайових;
- 2) боргових;
- 3) похідних;
- 4) товаророзпорядчих.

11. До боргових цінних паперів не належать:

- 1) облігації підприємств;
- 2) векселі;
- 3) ощадні (депозитні) сертифікати;
- 4) інвестиційні сертифікати.

12. До іпотечних цінних паперів не відносяться:

- 1) заставні;
- 2) іпотечні сертифікати;
- 3) іпотечні облігації;
- 4) коносаменти.

13. Як передаються права, посвідчені ордерним цінним папером?

- 1) шляхом вручення цінного паперу іншій особі;
- 2) у порядку, встановленому законами України;
- 3) шляхом укладення окремого договору;
- 4) шляхом вчинення індосаменту.

14. Мінімальна номінальна вартість акції не може бути меншою, ніж:

- 1) одна копійка;
- 2) десять копійок;
- 3) одна гривня;
- 4) сто гривень.

15. Частка привілейованих акцій у статутному капіталі акціонерного товариства не може перевищувати:

- 1) 25 відсотків;
- 2) 20 відсотків;
- 3) 10 відсотків;
- 4) 50 відсотків.

16. Який цінний папір посвідчує безумовне грошове зобов'язання?

- 1) індосамент;
- 2) коносамент;
- 3) вексель;
- 4) облігація.

17. Інформація – це:

- 1) публічно оголошені відомості;
- 2) відомості, що можуть поширюватися на визначених суб'єктом умовах;
- 3) документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце у суспільстві, державі та навколишньому середовищі;
- 4) відомості, розголошення яких може завдати шкоди суспільству або окремим особам.

18. Масова інформація – це:

- 1) публічно поширювана друкована та аудіовізуальна інформація;
- 2) сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про особу, державу, суспільство;
- 3) офіційна документована інформація, яка створюється в процесі діяльності органів влади;
- 4) відомості про ставлення окремих громадян і соціальних груп до суспільних подій.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. Когут протягом тривалого часу колекціонував старовинні ікони. Після смерті Когута, було оголошено складений Когутом заповіт, за яким все майно, в тому числі і колекція ікон повинна перейти у рівних частках до дружини і дочки та до його рідного брата. Дружина Когута заперечувала проти поділу колекції ікон, вважаючи, що колекція є неподільною і пропонувала рідному брату його частку в колекції замінити іншим майном із своєї частки або відшкодувати вартість цієї частини спадку грошми. Брат Когута не потоджувався з жодним із варіантів і вимагав передачі відповідної частини колекції в натурі. Дружина Когута звернулася до суду за захистом своїх прав.

Дайте правовий аналіз цивільно- правових відносин.

Задача 2. ПрАТ «Оксамит» випустило акції і розподілило між своїми працівниками. Представники ПрАТ «Сяйво» почали укладати договори купівлі-продажу акцій у пенсіонерів (колишніх працівників товариства «Оксамит»). ПрАТ «Оксамит» звернулося до суду з позовом про визнання вчинених правочинів представниками ПрАТ «Сяйво» недійсними.

Чи мали право колишні працівники ПрАТ «Оксамит» продавати акції товариства ?

Яке рішення повинен винести суд по даній справі?

Задача 3. У громадянина України Савченко було два сини Іван і Богдан. Після смерті за складеним ним заповітом, дача заповідалась Івану, а гараж і автомобіль Богдану. Іван, який прийняв у спадщину дачу, звернувся до брата Богдана з вимогою віддати йому деякі частини автомобіля (колеса, мотор), щоб урівняти вартість їхніх часток, але Богдан не погодився, мотивуючи тим, що в такому разі вартість автомобіля значно зменшиться. З метою досягнення справедливості Іван звернувся до суду.

Сформулюйте правові питання. Дайте відповідь.

Задача 4. Подружжя Струків протягом довгого часу колекціонували значки. Після смерті Струка, відповідно до складеного ним заповіту, належне йому майно повинно перейти в рівних частках до дружини і сина від першого шлюбу.

Дружина Струка категорично заперечувала проти поділу колекції, вважаючи, що колекція є неподільною, і пропонувала другому спадкоємцю частку в колекції замінити іншими речами із своєї частки. Син Струка вимагав передачі йому відповідної частини колекції в натурі.

Визначте, що належить до подільних і неподільних речей?

Чи можливий поділ колекції значків у натурі?

2 варіант:

Як би вирішувався спір, якби його предметом були:

а) фарфоровий столовий сервіз; б) колекції старовинних монет; в) бібліотека, г) колекція марок; д) однокімнатна квартира (приватна); е) жилий будинок.

Рекомендована література

1. Ромовська З. В. Майно та речі як об'єкти цивільних прав // Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс: підручник. – К.: Атіка, 2005. – С. 205–217.
2. Яроцький В.Л. Об'єкти цивільних прав // Цивільне право України: підручник: у 2 т. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К: Юрінком Інтер, 2004.– Т. 1. – С. 166–199.

3. Онуфрієнко О. До питання про критерії класифікації цінних паперів / О. Онуфрієнко // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 3. – С. 39–42.
4. Петров Є.В. Інформація як об'єкт цивільно–правових відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. / Є.В. Петров. – Харків, 2003. – 20 с.
5. Сергєєва О. Питання співвідношення ноу–хау та комерційної таємниці в праві України / О. Сергєєва // Право України. – 2000. – № 11. – С. 85–88.
6. Серова І. Право людини на індивідуальний образ / І. Серова // Право України. – 1999. – № 8. – С. 50 – 52.
7. Скаржинський М.В. Житло як об'єкт цивільно–правових відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / М.В. Скаржинський – К., 2006. – 20 с.
8. Фат'янов А.А. Тайна как социальное и правовое явление. Её виды / А.А. Фат'янов // Государство и право. – 1998. – № 6. – С. 5 – 14.

Глава 7. Правочини

План викладу матеріалу

- 7.1. *Поняття правочину, його ознаки та види.*
- 7.2. *Умови дійсності правочину. Форма правочину.*
- 7.3. *Недійсні правочини.*
- 7.4. *Правові наслідки недійсності правочину.*

7.1. Поняття правочину, його ознаки та види

Інститут правочинів посідає одне з головних місць у системі цивільного права. Правочин – один з найпоширеніших механізмів цивільно-правового регулювання, що належить до найважливіших юридичних підстав виникнення, зміни й припинення цивільних правовідносин. З правочинами пов'язані майже всі майнові правовідносини в державі. За їх допомогою громадяни та юридичні особи задовольняють свої інтереси в тій чи іншій сфері життєдіяльності.

Правочин – це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 202 ЦК).

Зі змісту правочину можна визначити такі основні ознаки:

- 1) правочин є юридичним фактом, оскільки внаслідок його вчинення виникають, змінюються або припиняються цивільні права та обов'язки;
- 2) правочином є вольова дія суб'єктів цивільного права, яка спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. За цією ознакою правочин відрізняється від юридичних вчинків, правові наслідки яких настають в силу закону незалежно від волі його суб'єктів;
- 3) правочин – це не лише дія, яка спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, а й яка породжує правовий результат. Тому, наприклад, досягнення між сторонами згоди про розірвання договору тягне за собою припинення цивільних прав та обов'язків між його сторонами; бажання спадкодавця заповідати своє майно визначеному суб'єкту зумовлює виникнення для нього цивільних прав та обов'язків;
- 4) правочин – це завжди дії незалежних та рівноправних суб'єктів цивільного права. За цією ознакою вони відрізняються від адміністративних актів, які теж направлені на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, але видаються компетентними органами державної влади. Особи, яким адресовані такі акти, зобов'язані виконувати їх незалежно від свого бажання;
- 5) правочином може бути лише правомірна дія. Відсутність правомірності у вчиненому правочині зумовлює необхідність розглядати його як цивільне

правопорушення, що випливає з системи юридичних фактів, де протиправні дії (правопорушення) протиставляються діям правомірним. Тому, якщо особа намагається досягнути бажаного правового результату, але порушує права іншої особи, таку дію неможливо віднести до правочинів через відсутність у ній правомірності.

Правочини можна класифікувати за рядом критеріїв.

За кількістю сторін, які вчиняють правочин, вони поділяються на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Відповідно до ч. 3 ст. 202 ЦК **одностороннім** правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами (наприклад, складання заповіту, оголошення конкурсу тощо). Двосторонні та багатосторонні правочини називаються договорами. **Дво- чи багатостороннім** правочином є такий правочин, для вчинення якого необхідна погоджена дія на настання, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків двох або більше сторін. Як приклад двостороннього правочину – договір купівлі-продажу. Багатостороннім правочином є, наприклад, договір про сумісну діяльність, укладений між трьома або більше сторонами.

За моментом настання цивільних прав та обов'язків правочини поділяються на консенсуальні та реальні. Для вчинення **консенсуального** правочину достатньо лише досягнення між сторонами згоди стосовно усіх істотних умов. Так, досягнення згоди між продавцем і покупцем стосовно істотних умов за договором купівлі-продажу покладає на продавця обов'язок передати річ покупцю, а останній зобов'язується сплатити за неї визначену суму грошей. Для вчинення **реального** правочину, на відміну від консенсуального, досягнення згоди стосовно істотних умов є недостатньо. Сторони також зобов'язані вчинити фактичні дії (передати майно), лише після чого такий правочин буде вчиненим. Наприклад, за договором позики права та обов'язки між його сторонами виникають лише з моменту передачі речі. До такої передачі речі сторони не можуть вимагати один від одного примусового виконання такого договору, не дивлячись на досягнення згоди відносно всіх істотних умов.

За майновим інтересом для сторін правочини поділяються на платні і безоплатні. У **платних** правочинах дії сторін носять майновий інтерес: дії однієї сторони відповідає обов'язок іншої вчинити зустрічну дію, пов'язану з наданням майна. Наприклад, за договором купівлі-продажу обов'язок продавця передати річ покупцю у власність тягне за собою обов'язок останнього сплатити за нього визначену суму грошей. В свою чергу за **безоплатним** правочином зустрічного майнового задоволення сторона не отримує: правочин носить майновий інтерес лише для однієї сторони. Так, за договором дарування майновий інтерес має лише обдарований, який отримує від дарувальника майно у власність безоплатно.

За значенням підстав (мети) правочину для його дійсності правочини поділяються на каузальні та абстрактні. Більшість правочинів є **каузальними**.

Це правочини, які мають підставу (мету) вчинення. Так, за договором купівлі-продажу майно покупцю передається у власність; за договором майнового найму – у користування. Відсутність підстави (мети) у вчиненому правочині може зумовити його недійсність. В **абстрактних** правочинах не визначаються підстави їх вчинення. Як приклад абстрактного правочину можна навести вексель. Незалежно від підстави отримання векселя (чи в наслідок купівлі-продажу, чи майнового найму), він зобов'язує одну особу виплатити визначену грошову суму іншій особі.

За *строковістю правочини* можна класифікувати на строкові та безстрокові. **Строкові** характеризуються наявністю строків дії цивільних прав та обов'язків сторін (наприклад, договір майнового найму, в якому визначений строк його дії). В **безстрокових** правочинах не вказується термін чинності правочину (той же договір майнового найму, але укладений на невизначений строк).

Від строкових правочинів слід відрізнити **умовні правочини**, у яких виникнення, зміна або припинення цивільних прав і обов'язків пов'язується з настанням якоїсь обставини. Для того, щоб правочин був визнаний умовним, ця обставина мусить мати місце в майбутньому і до того ж невідомо, настає вона чи ні. Отже, умовні правочини відрізняються від строкових тим, що строк настає завжди, а умова може настати, а може не настати (ст. 212 ЦК).

Якщо настання умови тягне виникнення або зміну цивільних прав і обов'язків, така умова називається *відкладальною*. Якщо настання умови тягне припинення цивільних прав і обов'язків, ця умова є *скасувальною*.

Правочини, що не містять відкладальних або скасувальних умов, є **безумовними**.

Можна ще назвати інші види правочинів: **легітарні** (ґрунтуються на положеннях закону) та **волюнтарні** (не передбачені законом); **біржові** (ті, що укладаються на біржах і відносно біржових товарів); **фидуціарні** (такі, що мають довірчий характер). При цьому втрата довіри сторін одна до одної може спричинити розірвання договору в односторонньому порядку, наприклад, доручення, довіреність, комісія та інші.

Цивільний кодекс України (ст. 31) згадує також **дрібний побутовий правочин**, тобто такий, що задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість.

7.2. Умови дійсності правочину. Форма правочину

Для набрання правочином юридичної сили, він має відповідати умовам (вимогам) щодо його дійсності. *Дійсністю правочину* називається його можливість породжувати, змінювати або припиняти для його сторін цивільні права та обов'язки.

Під умовами дійсності правочину розуміються такі вимоги, яким повинен відповідати вчинений правочин.

Загальні *вимоги, дотримання яких є необхідним для чинності правочину*, визначено у ст. 203 ЦК. Це вимоги щодо:

- змісту правочину, який не може суперечити ЦК, іншим засадам цивільного законодавства, інтересам держави та суспільства, а також моральним засадам суспільства (ч. 1);
- дієздатності особи. Особа, яка вчиняє правочин повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності (ч. 2);
- волевиявлення учасника правочину. Воно має бути вільним і відповідати його внутрішній волі (ч. 3);
- форми правочину. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом (ч. 4);
- правових наслідків правочину. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним (ч. 5);
- прав та обов'язків батьків (усиновлювачів), які вчиняють правочин в інтересах дітей. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами) не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ч. 6).

Порушення зазначених вимог чинності правочину, за винятком вимоги щодо форми, є підставою його недійсності (ч. 1 ст. 215 ЦК).

Для вчинення правочину недостатньо лише волевиявлення, необхідно також його належним чином оформити. Тому спосіб вираження волі сторін називають **формою правочину**.

Сторони правочину мають право обирати його форму, якщо інше не встановлено законом.

Цивільне законодавство визначає такі форми правочину:

- 1) *конклюдентні дії*. Це дії особи, які свідчать про намір вчинити правочин. Шляхом конклюдентних дій можна вчинити правочин, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма (ч. 2 ст. 205 ЦК). Наприклад, кидаючи жетон в автомат, особа виражає волю на укладення договору перевезення громадським транспортом (метро);
- 2) *мовчання*. За цієї формою воля особи до вчинення правочину може виражатися лише у випадках, визначених законом або договором. Так, відповідно до ст. 764 ЦК, якщо наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, то за відсутності заперечення наймодавця протягом одного місяця договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором;
- 3) *усна (словесна) форма*. Застосовується у всіх випадках, коли для конкретного виду правочину законом не передбачено іншу форму. Відповідно до ч. 1 ст. 206 ЦК усно можуть вчинятися правочини, які повністю викону-

ються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність;

- 4) *письмова форма*. Виражається в тому, що правочин вчиняється шляхом фіксації його змісту за допомогою письмового тексту і підписання особами, які його вчинили, або за дорученням іншою особою у випадках, визначених законом. До письмової форми прирівнюється вираження волі сторін за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку (ч. 1 ст. 207 ЦК).

Письмова форма поділяється на просту *письмову та нотаріально посвідчену*. Відповідно до ст. 208 ЦК у простій письмовій формі належить вчиняти правочини між юридичними особами; правочини між фізичною та юридичною особою, крім тих, що повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення; правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім тих, що повністю виконуються сторонами в момент вчинення; інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін.

Цивільне законодавство встановлює необхідність нотаріального посвідчення договорів купівлі-продажу, дарування, міни нерухомого майна (ст. 657, ч. 2 ст. 719 ЦК), дарування валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян (ч. 5 ст. 719 ЦК), договір ренти, договір про передачу нерухомого майна під виплату ренти (ч. 2 ст. 732 ЦК), договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) строком на три роки і більше (ч. 2 ст. 793 ЦК), найму транспортного засобу за участю фізичної особи (ч. 2 ст. 799 ЦК), позички транспортного засобу (крім наземних самохідних транспортних засобів) за участю фізичної особи (ч. 4 ст. 828 ЦК), заповітів (ч. 3 ст. 1247 ЦК) тощо.

За згодою сторін, які вчиняють правочин, нотаріальному посвідченню може підлягати будь-який правочин, навіть той, для якого ця вимога не є обов'язковою. У такому випадку перевірка правочину нотаріусом є додатковою гарантією законності його змісту.

Необхідною умовою окремих правочинів є їх *державна реєстрація*. Згідно з ч. 1 ст. 210 ЦК правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом.

Від державної реєстрації правочинів необхідно відрізнити державну реєстрацію права власності та інших речових прав. У визначених випадках повинна здійснюватись державна реєстрація права власності, інших речових

прав на нерухомі речі, обтяження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення (ст. 182 ЦК). Така державна реєстрація проводиться у відповідності до ЗУ від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». У разі вчинення нотаріальної дії з нерухомим майном або об'єктом незавершеного будівництва (наприклад, перехід права власності за договором купівлі-продажу, дарування, міни тощо) державним реєстратором виступає нотаріус, яким вчинено таку дію. Державна реєстрація прав, їх обтяжень проводиться одночасно з вчиненням цієї нотаріальної дії.

Подвійна державна реєстрація (правочинів та права власності та інших речових прав), яка існувала до 11 лютого 2010 р. скасована ЗУ «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України». Зокрема зазначеним законом скасовано державну реєстрацію договорів з нерухомим майном: договорів купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна (ст. 657 ЦК), договорів про передачу нерухомого майна під виплату ренти (ст. 732 ЦК), довічного утримання, за яким передається набувачеві у власність нерухоме майно (ст. 745 ЦК), договорів найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини), укладених на строк не менше ніж на три роки (ст. 794 ЦК), договорів управління нерухомим майном (ст. 1031 ЦК).

Аналізуючи норми цивільного законодавства, реєстрація правочинів передбачена для договорів розпорядження майновими правами інтелектуальної власності (ст. 1114 ЦК), договору комерційної концесії (ст. 1118 ЦК), спадкового договору (ст. 1304 ЦК), договору суборенди земельної ділянки (ст. 8 ЗУ «Про оренду землі») тощо.

7.3. Недійсні правочини

Забезпечити суб'єктам цивільного права набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків не можуть ті правочини, які визнаються недійсними.

Під *недійсним правочином* необхідно розуміти дію суб'єкта цивільного права, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, або вчинену без наміру створення правових наслідків, яка у зв'язку з порушенням умов чинності правочину не породжує правових наслідків з моменту вчинення. Такий правочин породжує інші наслідки, визначені в законі, які сторони не бажали досягнути.

До недійсних правочинів слід відносити правочини: 1) **недійсні самі по собі** та 2) **недійсні в силу рішення суду**.

Нікчемний правочин є одним із видів недійсних правочинів. Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК, правочин є нікчемним, якщо його недійсність встановлена законом. Тому визнання його недійсним судом не вимагається. Нікчемні

правочини можуть не виконуватися його сторонами без будь-яких негативних наслідків. Стосовно нікчемного правочину діє презумпція його недійсності.

Цивільний кодекс України *до нікчемних правочинів відносить:*

- правочин з порушенням вимоги закону про письмову форму, якщо нікчемність такого правочину встановлена законом (ст. 218);
- односторонній правочин (договір) з порушенням вимоги закону про його нотаріальне посвідчення (ст.ст. 219, 220);
- правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221);
- правочин, учинений у визначених законом випадках без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224);
- правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ст. 226);
- правочин, який порушує публічний порядок (ч. 1 ст. 228) та інші.

Нікчемність багатьох правочинів є очевидною. Той чи інший недолік правочину можна відразу виявити (порушення обов'язкової письмової форми, порушення вимоги закону про нотаріальне посвідчення правочину, вчинення правочину малолітньою та недієздатною особою тощо). Однак, в окремих випадках нікчемність правочину є неочевидною та потребує доказування і може бути встановлена лише в судовому порядку. Наприклад, для того щоб кваліфікувати вчинений правочин недійсним з підстав, передбачених ч. 1 ст. 228 ЦК, необхідно судовим шляхом встановити порушення вчиненим правочином публічного порядку. При цьому цей факт часто не буває безспірним, враховуючи оціночне поняття «публічний порядок».

Нікчемні правочини залежно від можливостей породження для його сторін цивільних прав та обов'язків можна поділяти на *відносно нікчемні* та *абсолютно нікчемні*.

До *абсолютно нікчемних* слід відносити такі нікчемні правочини, недійсність яких встановлена законом і які за жодних обставин не можуть породжувати для його сторін правових наслідків. Наприклад, правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування – ст. 224 ЦК; правочин, що порушує публічний порядок – ст. 228 ЦК тощо.

До *відносно нікчемних* правочинів необхідно відносити такі правочини, які за позовом зацікавлених осіб можуть бути визнані судом дійсними, а саме:

- укладений усно правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, якщо одна зі сторін учинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання (ч. 2 ст. 218 ЦК);
- односторонній правочин з недодержанням нотаріальної форми, якщо він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ч. 2 ст. 219 ЦК);

- договір з недодержанням нотаріальної форми, якщо сторони домовилися щодо всіх істотних умов, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення (ч. 2 ст. 220 ЦК);
- правочин, який учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, якщо буде встановлено, що він учинений на користь цієї особи (ч. 2 ст. 221 ЦК);
- правочин, який у визначених законом випадках учинений без дозволу органу опіки та піклування, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК);
- правочин, який учинений недієздатною фізичною особою, якщо буде встановлено, що він учинений на користь цієї особи (ч. 2 ст. 226 ЦК).

Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (ч. 3 ст. 215 ЦК). Такий правочин називається **оспорюваним**.

До оспорюваних правочинів цивільне законодавство відносить:

- правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК);
- правочин, вчинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК);
- правочин, вчинений дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК);
- правочин, вчинений юридичною особою без відповідного дозволу (ліцензії) (ст. 227 ЦК);
- правочин, який вчинено під впливом помилки (ст. 229 ЦК);
- правочин, вчинений під впливом обману (ст. 230 ЦК);
- правочин, вчинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК);
- правочин, вчинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК);
- правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК) та інші.

Дійсність правочину, який може бути оспорений, є нестійкою, нестабільною. Недоліки такого правочину надають зацікавленій особі можливість звернутися до суду з позовом про визнання його недійсним. Але таке звернення ще не означає, що воно буде задоволено судом і оспорюваний правочин буде визнано недійсним, оскільки позивач може не довести під час судового розгляду справи обґрунтованості своїх вимог.

Однією з ознак, яка відрізняє оспорюваний правочин від нікчемного є *презумпція його правомірності*, що діє з моменту вчинення такого правочину.

Відповідно до ст. 204 ЦК правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним.

У випадку визнання оспорюваного правочину недійсним, він нічим не відрізняється від нікчемного, оскільки він за рішенням суду вважається недійсним зі зворотною силою – з моменту його вчинення. До нього, як і до нікчемного правочину застосовуються наслідки недійсності правочинів.

На практиці нікчемні і оспорювані правочини розрізняють відповідно до тексту норм, що містяться у главі 16 «Правочини» та інших главах ЦК. Тут передбачено два формулювання: «правочин є нікчемним» (ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220, ч. 2 ст. 221, ч. 1 ст. 224, ч. 1 ст. 226, ч. 2 ст. 228 тощо) та «правочин... може бути визнаний судом недійсним» (ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 223, ч. 1 ст. 225, ч. 1 ст. 227, ч. 3 ст. 228 тощо). З тлумачення першого формулювання можна зробити висновок, що у зазначених статтях йдеться про нікчемні правочини. Друге формулювання має на увазі оспорювані правочини.

Вбачається неможливим відносити правочини до нікчемних та оспорюваних лише за формальним критерієм – формулюванням норми закону. Наприклад, недійсність фіктивного (ст. 234) та удаваного (ст. 235) правочинів ЦК не встановлено. Щодо фіктивного правочину цивільне законодавство містить правило про визнання такого правочину недійсним судом (на зразок оспорюваного правочину). Недійсність удаваного правочину теж не визначається, а презюмується положенням про потребу у разі вчинення удаваного правочину відносити сторін врегулювати правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили. Проте, фіктивний та удаваний правочини необхідно відносити до нікчемних, оскільки вони за своїм юридичним змістом не можуть породжувати для його сторін цивільні права та обов'язки, а тому не можуть належати до оспорюваних.

Недійсність правочину зумовлюють недоліки його ознак або елементів, недотримання вимог, які є обов'язковими для його дійсності (ст.ст. 203, 215 ЦК).

Це можуть бути: дефекти суб'єктного складу; дефекти (недотримання) форми; дефекти волі; дефекти змісту.

Зазначені недоліки правочинів дають можливість згрупувати недійсні правочини у чотири групи:

- 1) правочини з дефектами суб'єктного складу;
- 2) правочини з дефектами (недотримання) форми;
- 3) правочини з дефектами волі;
- 4) правочини з дефектами змісту.

Поділ усіх правочинів на вказані чотири групи є досить умовним, оскільки окремі недійсні правочини можуть бути віднесені до різних груп. Крім цього слід вказати, що правочин може мати складну недійсність (ряд дефектів). В таких випадках правочин визнається недійсним за декількома підставами.

Правочини з дефектами суб'єктного складу.

Правочини з недоліками суб'єктного складу поділяють на дві групи. Перша – правочини, вчинені фізичною особою за межами її цивільної дієздатності; друга – правочини, пов'язані з недоліками (спеціальною правоздатністю) юридичних осіб.

До дефектних правочинів (вчинених фізичною особою за межами її цивільної дієздатності) слід віднести:

- правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221 ЦК);
- правочин, учинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК);
- правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК);
- правочин, вчинений дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК);
- правочин, вчинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК);
- правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК).

Правочини, пов'язані з недоліками (спеціальною правоздатністю) юридичних осіб – це правочини юридичних осіб, яких вона не мала права вчиняти, і охоплюються ст. 227 ЦК.

Правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221 ЦК). Правочини, вчинені малолітніми особами, є нікчемні, за винятком дрібних побутових, які вони можуть вчиняти самостійно.

Учинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності в окремих випадках може породити цивільні права та обов'язки. Цивільне законодавство встановлює два способи визнання правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, дійсним: по-перше, при подальшому схваленні такого правочину батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким проживає малолітня особа, або опікуном (ч. 1 ст. 221 ЦК); по-друге, у випадку пред'явлення в суд позову про визнання його дійсним (ч. 2 ст. 221 ЦК).

Закон не вимагає особливої форми подальшого схвалення батьками (усиновлювачами) або опікуном правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності. Подальше схвалення правочину малолітньої особи можливе у вигляді юридичної бездіяльності (мовчання) – незаявлення претензій другій стороні протягом одного місяця з моменту, коли стало відомо про його вчинення (ч. 1 ст. 221 ЦК). У випадку незгоди з учиненим малолітньою особою правочином батьки (усиновлювачі) або опікун зобов'язані пред'явити свої претензії до іншої сторони в активній формі, наприклад, вимагати повернення переданого малолітньою особою майна, інакше після

закінчення місячного строку правочин малолітньої особи автоматично стає дійсним.

Крім можливості подальшого схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою за межами цивільної дієздатності, цивільне законодавство встановлює також інший спосіб визнання правочину малолітньої особи дійсним. Йдеться про визнання його дійсним за рішенням суду. За позовом заінтересованої особи суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він учинений на користь малолітньої особи (ч. 2 ст. 221 ЦК).

Правочин, учинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК). Відповідно до ч. 1 ст. 32 ЦК крім дрібних побутових правочинів, неповнолітня особа має право: 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; 4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Усі інші правочини неповнолітня особа вчиняє за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Розпоряджатися грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на її ім'я, неповнолітня особа може за згодою органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Цивільне законодавство не визначає форму згоди батьків (усиновителів), піклувальників на вчинення правочинів неповнолітніми особами. Вона може надаватися як в усній, так і в письмовій формі. Проте відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 32 ЦК на вчинення правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника повинна бути письмова нотаріально посвідчена. Крім того слід ще й отримати дозвіл органу опіки та піклування.

На практиці згода батьків або піклувальників нерідко виявляється у формі мовчазного схвалення вже здійснених неповнолітнім дій, що спрямовані на задоволення його культурних та матеріальних потреб.

Відповідно до ч. 1 ст. 222 ЦК правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника, може бути згодом схвалений ними у такому ж порядку, як і у разі вчинення правочину малолітньою особою. Тобто подальше схвалення правочину можливе у вигляді юридичної бездіяльності (мовчання) – незаявлення претензій другій стороні протягом одного місяця з моменту, коли стало відомо про його вчинення (ч. 1 ст. 221 ЦК).

Відсутність згоди і наступного схвалення батьків (усиновлювачів), піклувальників правочину, укладеного неповнолітньою особою за межами її ци-

вільної дієздатності, є підставою для визнання судом такого правочину недійсним за позовом заінтересованих осіб.

Відповідно до п. 15 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимоги про визнання правочину недійсним за цією підставою можуть заявлятися як батьками (усиновлювачами), піклувальником, а також бабою і дідом (ч. 2 ст. 258 СК), так і будь-якою заінтересованою особою, а також самою неповнолітньою особою, відповідно до ч. 2 ст. 29 ЦПК.

У випадку якщо такий позов не пред'явлений, правочин є дійсним, оскільки фактично має місце схвалення його вказаними особами.

Правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК). Правочин, вчинений недієздатною особою, незалежно від того, чи він є дрібним побутовим, є нікчемним.

Цивільний кодекс дає право опікуну схвалити дрібний побутовий правочин підопічного після його вчинення шляхом незаявлення претензії другій стороні протягом одного місяця (ч. 1 ст. 226 ЦК). Крім цього, на вимогу опікуна правочин, учинений недієздатною фізичною особою (як дрібний побутовий, так і правочин, що виходить за межі дрібного побутового), може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він учинений на користь недієздатної фізичної особи (ч. 2 ст. 226 ЦК).

Правочин, який учинений особою, яка не була визнана в судовому порядку недієздатною, але в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, не може бути кваліфікований судом за ст. 226 ЦК, що визначає наслідки вчинення правочину недієздатною фізичною особою. Для недійсності правочину за ст. 226 ЦК не має значення похилий вік особи, яка вчиняє правочин, тяжка хвороба, вчинення правочину за декілька днів до смерті, вчинення правочину психічно хворою особою, але не визнаною в судовому порядку недієздатною на момент його вчинення, усвідомлення недієздатною фізичною особою характеру і наслідків учинених дій. Враховується лише її недієздатність в момент учинення правочину.

Правочин, вчинений дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК). Несвідомий стан особи в момент вчинення правочину, коли особа не усвідомлює значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути зумовлений різними обставинами. До них, наприклад, належать нервове потрясіння, фізична травма, глибоке алкогольне або наркотичне сп'яніння, психічні розлади.

Відповідно до п. 16 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» правила статті 225 ЦК поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину

особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервово потрясіння тощо).

Для недійсності правочину за ст. 225 ЦК необхідно:

- 1) знаходження особи в такому стані, коли вона не може розуміти значення своїх дій та керувати ними;
- 2) вчинення правочину в такому стані;
- 3) звернення такою особою до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним.

У разі смерті такої особи правочин може бути визнаний судом недійсним за позовом інших осіб, чії цивільні права та інтереси порушені.

У разі наступного визнання фізичної особи, яка вчинила правочин, недієздатною позов про визнання правочину недійсним може пред'явити її опікун.

Для того, щоб визначити стан фізичної особи у момент укладення правочину, суд призначає судово-психіатричну експертизу і виносить рішення про визнання правочину недійсним, враховуючи при цьому як висновок судово-психіатричної експертизи, так і інші докази, які підтверджують перебування фізичної особи у момент вчинення правочину в стані, за якого вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Правочин, вчинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК). Відповідно до ст. 37 ЦК особа, яка у судовому порядку обмежена у цивільній дієздатності, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються нею за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду.

Відповідно до п. 15 постанови Пленуму ВС України № 9 від 6 листопада 2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимоги про визнання правочину недійсним за цією підставою можуть заявлятися як піклувальником, так і будь-якою заінтересованою особою, а також самою особою, цивільна дієздатність якої обмежена, відповідно до ч. 2 ст. 29 ЦПК.

Частина 1 ст. 223 ЦК визначає, що правочин (за винятком дрібного побутового, який особа, дієздатність якої обмежено, може вчиняти самостійно), вчинений особою, дієздатність якої обмежено, без згоди піклувальника, може бути згодом схвалений піклувальником. Правочин вважається схваленим, якщо піклувальник, дізнавшись про його вчинення, не висунув претензій до іншої сторони протягом місяця.

У разі відсутності такого схвалення правочин за позовом піклувальника може бути визнаний судом недійсним, якщо буде встановлено, що він супер-

чить інтересам самого підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний утримувати.

Відповідно до ст. 44 ЗУ від 2 вересня 1993 р. «Про нотаріат» нотаріус (посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії) під час посвідчення правочинів визначає обсяг цивільної дієздатності фізичних осіб, які беруть у них участь. У разі потреби нотаріусу надається довідка про те, що особа не страждає на психічний розлад, який може вплинути на її здатність усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними. У разі наявності сумнівів щодо обсягу цивільної дієздатності фізичної особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, нотаріус зобов'язаний звернутися до органу опіки та піклування за місцем проживання відповідної фізичної особи для встановлення факту відсутності опіки або піклування над такою фізичною особою. Нотаріус (посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії) відмовляє у вчиненні нотаріальної дії, якщо є сумніви у тому, що фізична особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, усвідомлює значення, зміст, правові наслідки цієї дії.

Правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК). Особи, які залишилися без батьківського піклування, до досягнення ними повноліття, а також особи, які були обмежені в цивільній дієздатності або визнані судом недієздатними, не можуть самостійно реалізувати надані їм майнові та особисті немайнові права. Вони вправі здійснювати лише такі юридично значимі дії, що входять в обсяг їх цивільної дієздатності.

Опікун учиняє від імені підопічного, а піклувальник дає згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових. При цьому існує низка правочинів з майном підопічного, які опікуни не можуть учиняти, а піклувальники давати згоду на їх учинення без дозволу органу опіки та піклування. Це правочини, в яких опікун (піклувальник):

- відмовляється від майнових прав підопічного;
- видає письмові зобов'язання від його імені;
- укладає договори, що підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, у тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- укладає договори щодо іншого цінного майна (ст. 71 ЦК).

Дозвіл на відчуження майна особи, яка перебуває під опікою або піклуванням, може дати лише орган опіки і піклування.

Що стосується майнових відносин батьків та дітей, вони можуть бути самостійними власниками майна, не залежно від того, проживають вони разом чи окремо (ч. 1 ст. 173 СК). Зокрема, діти можуть отримати майно, прийнявши в подарунок, у спадок, також шляхом приватизації житла або отримання заробітку тощо. Будучи власником майна, дитина (наприклад, малолітня) не може самостійно ним розпоряджатися через відсутність відповідного обсягу цивільної дієздатності. За таких обставин батьки є законними представниками

інтересів своїх дітей, і однією з функцій такого представництва є управління їх майном.

Батьки, як законні представники дітей, повинні здійснювати управління майном дітей насамперед в їх інтересах, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 155 СК батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.

У разі вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, батьки зобов'язані отримати дозвіл органу опіки та піклування. Відповідно до ст. 77 СК батьки малолітньої дитини не мають права вчиняти, а батьки неповнолітньої дитини не мають права дитині давати згоду на вчинення без дозволу органів опіки та піклування правочинів щодо майнових прав:

- укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- видавати письмові зобов'язання від імені дитини;
- відмовлятися від майнових прав дитини.

Правові наслідки вчинення правочинів без дозволу органу опіки та піклування визначаються ст. 224 ЦК. Зокрема, такі правочини є нікчемними.

В окремих випадках закон надає право опікуну вчинити правочин, що виходить за межі дрібного побутового, а піклувальнику дати згоду на його вчинення без дозволу органу опіки та піклування (наприклад, за неможливості отримати такий дозвіл через наявність неробочих днів, коли зволікання при вчиненні такого правочину може призвести до завдання шкоди підопічному). Такий правочин може бути за позовом зацікавленої особи визнаний судом дійсними при встановленні відповідності його інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК).

Необхідно звернути увагу, що ч. 2 ст. 224 ЦК не дає право суду за позовом зацікавленої особи визнавати дійсними правочини батьків щодо майна малолітніх дітей, а також правочини неповнолітніх дітей, вчинені без згоди батьків, за відсутності дозволу органу опіки та піклування при встановленні відповідності їх інтересам дитини. Тому доцільно внести відповідні зміни у зазначену норму ЦК або застосовувати аналогію закону, надаючи можливість суду визнавати такі правочини дійсними.

Правочин, вчинений юридичною особою, якого не мала права вчиняти (ст. 227 ЦК). Зміст ст. 227 ЦК зводиться лише до зазначення про можливість оспорення правочину юридичної особи, вчиненого нею без відповідного дозволу (ліцензії), хоча назва цієї статті надає змогу для застосування значно ширших підстав недійсності правочинів.

Слід зауважити, що ст. 50 ЦК УРСР 1963 р. передбачала недійсність угоди юридичної особи, укладеної в суперечності з встановленими статутом цілями її діяльності (позастатутні угоди), з огляду на те, що за цивільним законодавством радянського періоду, юридичні особи мали лише спеціальну правосдатність.

Відповідно до ст. 91 ЦК юридична особа здатна мати такі ж права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Тобто юридична особа наділяється загальною правоздатністю, а тому може здійснювати будь-які види діяльності (в тому числі вчиняти правочини), що не суперечать закону.

Правочиноздатність юридичної особи обмежується не її статутними цілями, а вимогою наявності у неї відповідного дозволу (ліцензії) на вчинення певного правочину або правочинів певного типу. Відповідно до ст.1 ЗУ «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р. ліцензією є документ державного зразка, який засвідчує право суб'єкта господарювання на провадження зазначеного в ньому виду господарської діяльності протягом визначеного строку за умови виконання ліцензійних умов. Коло видів діяльності, на здійснення яких необхідно отримати ліцензію, визначено ч. 3 ст. 9 ЗУ «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» та іншими Законами України. Відповідно до спеціальних законів ліцензуванню підлягають такі види господарської діяльності: 1) банківська діяльність; 2) професійна діяльність на ринку цінних паперів; 3) із надання фінансових послуг; 4) зовнішньоекономічна діяльність; 5) діяльність у галузі телебачення і радіомовлення; 6) діяльність у сфері електроенергетики та використання ядерної енергії; 7) діяльність у сфері освіти; 9) виробництво і торгівля спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами; 10) діяльність у сфері телекомунікацій; 11) будівельна діяльність; 12) надання послуг з перевезення пасажирів, вантажу повітряним транспортом (ч. 1 ст. 9 ЗУ «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»).

Відповідно до ст. 227 ЦК правочин, вчинений юридичною особою без відповідного дозволу (ліцензії), є оспорюваним і може бути визнаний судом недійсним. Особливість такого правочину полягає в тому, що однією стороною завжди є юридична особа, яка діє без відповідного дозволу (ліцензії), іншою – будь-який суб'єкт цивільного права.

Юридична особа вважається такою, що не має ліцензії, якщо вона її не отримувала, закінчився термін її дії або вона була відкликана у визначеному законом порядку. При цьому не має значення, з яких причин була відсутня ліцензія, а також чи знала або повинна була знати про це інша сторона правочину.

Недійсність правочину юридичної особи спричиняє відсутність дозволу (ліцензії) в момент його вчинення. Якщо в момент вчинення правочину дозвіл (ліцензія) був, а в подальшому він відкликаний, в такому випадку не можна вести мову про недійсність правочину.

Дещо по іншому вирішується питання, якщо в момент вчинення правочину дозволу (ліцензії) не було, а в подальшому він був отриманий юридичною особою. Як зазначив Вищий ГС України у п. 3.6 постанови Пленуму від 29

травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», у разі коли на момент вчинення правочину юридична особа не мала ліцензії, а на час, коли правочин був виконаний або мав бути виконаний, вона ліцензію отримала, підстави для визнання правочину недійсним відсутні.

Відповідно до п. 17 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимоги про визнання недійсним правочину юридичної особи, вчиненого без відповідного дозволу (ліцензії), можуть заявлятися як сторонами правочину, так і будь-якою заінтересованою особою в разі, якщо таким правочином порушено її права чи законні інтереси, а також органами державної влади, які відповідно до закону здійснюють контроль за видом діяльності, яка потребує ліцензування.

Цивільний кодекс України не виключає можливості надання певним юридичним особам спеціального правового статусу. Так, окремими законами встановлюється спеціальний правовий статус банків та інших фінансово-кредитних установ, довірчих товариств, благодійних організацій, релігійних організацій, політичних партій тощо.

Наприклад, ст. 48 ЗУ від 7 грудня 2000 р. «Про банки та банківську діяльність» банкам забороняється діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації пам'ятних, ювілейних і інвестиційних монет) та страхування, крім виконання функцій страхового посередника; виключним видом діяльності кредитних спілок є надання фінансових послуг (ч. 2 ст. 1 ЗУ від 20 грудня 2001 р. «Про кредитні спілки»), тощо.

Вчинення юридичною особою правочину, який вона не може вчиняти через наявність певних законодавчих заборон, зумовлює його недійсність у зв'язку із порушенням загальних вимог, що пред'являються до правочинів та передбачені ст. 203 ЦК.

Правочини з дефектами (недотримання) форми

Цивільний кодекс до правочинів з дефектами форми відносить правочини вчинені з порушенням обов'язкової письмової та нотаріальної форми.

За загальним правилом недодержання сторонами *письмової форми* правочину, встановленої законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом. Недотримання такої форми, як правило, не має наслідком недійсність правочину, а лише позбавляє суд при винесенні рішення права ґрунтуватися на показаннях свідків для заперечення факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин. Такі заперечення можуть доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами (ч. 1 ст. 218 ЦК).

Водночас випадки, коли свідчення свідків допускаються як засіб доказування факту вчинення правочину, прямо визначені у ЦК. Так, відповідно до

ч. 2 ст. 937 ЦК прийняття речі на зберігання при пожежі, повені, раптовому захворюванні або за інших надзвичайних обставин може підтверджуватися свідченням свідків.

Крім цього, цивільним законодавством визначаються також інші випадки можливості учасників правочину ґрунтуватися на свідченнях свідків у випадку порушення письмової форми правочину. Відповідно до ст. 1051 ЦК, якщо договір позики має бути укладений у письмовій формі, рішення суду може ґрунтуватися на свідченнях свідків для підтвердження того, що гроші або речі насправді не були одержані позичальником від позикодавця або були одержані в меншій кількості, ніж встановлено договором. Зазначене положення застосовується лише у випадках, коли договір був укладений під впливом обману, насильства, зловмисної домовленості представника позичальника з позикодавцем або під впливом тяжкої обставини.

Учинений з порушенням письмової форми правочин є нікчемний лише у випадках, коли такий наслідок передбачено правовою нормою, що регулює даний вид правочину. Письмова форма є обов'язковим елементом, наприклад, для правочинів щодо забезпечення виконання зобов'язань, а саме: неустойки, поруки, гарантії, завдатку, застави (ч. 2 ст. 547 ЦК); договору дарування майнового права та договору дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому (ч. 3 ст. 719 ЦК); договору страхування (ч. 2 ст. 981 ЦК); кредитного договору (ч. 2 ст. 1055 ЦК), договору банківського вкладу (ч. 2 ст. 1059 ЦК), договору комерційної концесії (ч. 1 ст. 1118 ЦК) та ін.

Цивільний кодекс України визначив можливість суду визнавати дійсним правочин з порушенням встановленої законом письмової форми, недодержання якої породжує його недійсність. Відповідно до ч. 2 ст. 218 ЦК, для визнання судом правочину з порушенням обов'язкової письмової форми дійсним необхідно, щоб одна зі сторін учинила дію, а інша сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання.

Низка правочинів, що вчинені в письмовій формі, мають бути *нотаріально посвідчені*. Відповідно до ч. 1 ст. 209 ЦК правочин підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін. Наслідки недотримання нотаріального посвідчення правочину є більш жорсткі, ніж у випадку порушення письмової форми, і полягають у його нікчемності.

Але з цього правила існує виняток: односторонній правочин з порушенням обов'язкової нотаріальної форми може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню перешкождала обставина, яка не залежала від її волі (ч. 2 ст. 219 ЦК).

Незважаючи на здатність визнання судом дійсним одностороннього правочину з порушенням вимоги закону про нотаріальне посвідчення (ч. 2 ст.

219 ЦК), слід звернути увагу на неможливість відновлення чинності заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. Верховний Суд України у п. 14 постанови Пленуму від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вказав, що норми глави 85 ЦК «Спадкування за заповітом» не передбачають можливості визнання заповіту дійсним.

Суд також може прийняти рішення про визнання дійсним договору, щодо якого сторонами недодержано вимоги закону про нотаріальне посвідчення. Суд має таке право за наявності умов: якщо сторони домовилися щодо всіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами; відбулося повне або часткове виконання договору хоча б однією стороною; ухилення від нотаріального посвідчення правочину сторони, на яку був покладений такий обов'язок (ч. 2 ст. 220 ЦК).

Відповідно до ч. 2 ст. 220 ЦК у випадку визнання договору з порушенням вимоги закону про нотаріальне посвідчення дійсним наступного його нотаріального посвідчення не вимагається.

Як зазначено у п. 15 постанови Пленум ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, суди повинні з'ясувати, чи підлягав виконаний правочин нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно сторона ухилилася від його посвідчення та чи втрачена така можливість, а також чи немає інших підстав нікчемності правочину.

Зокрема суд повинен встановити факт ухилення однієї зі сторін від нотаріального посвідчення договору. Спосіб ухилення від нотаріального посвідчення договору сторони, на яку був покладений такий обов'язок, може бути різноманітний і включати в себе як пасивні дії шляхом бездіяльності, так і активні – учинення з предметом договору інших правочинів. Неможливість посвідчити договір у нотаріуса через інші обставини, що не залежали від волі особи, на яку покладалася такий обов'язок, не може бути підставою для прийняття судом рішення про визнання правочину дійсним.

Ухилення від нотаріального посвідчення договору, яке надає можливість визнати договір дійсним, повинно бути безповоротним, тобто таким, внаслідок якого добросовісна сторона повністю втрачала можливість нотаріально посвідчити договір.

Якщо правочин з порушенням обов'язкової письмової або нотаріальної форми за визначених законом умов, при яких він може бути визнаний судом дійсним, міститиме інші підстави нікчемності правочину (наприклад, вчинення його малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності або особою, визнаною в судовому порядку недієздатною тощо), суд повинен відмовити сторонам у задоволенні позову про визнання правочину дійсним.

Якщо правочин з порушенням обов'язкової письмової або нотаріальної форми міститиме підстави оспорюваності правочину (наприклад, вчинення його неповнолітньою або обмежено дієздатною особою за межами їх цивільної дієздатності тощо), керуючись презумпцією дійсності правочину за відсутності позову зацікавлених осіб про визнання його недійсним, суд вправі визнати правочин дійсним при наявності визначених у ЦК (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220) умов.

Цивільний кодекс України визначає недійсність правочину (договору) лише у випадку недодержання сторонами форми, яка встановлена законом (ст. ст. 218, 219, 220). Тому недодержання обумовленої сторонами форми правочину не має наслідком його недійсність. Відповідно до ч. 2 ст. 639 ЦК, якщо сторони домовилися укласти договір у певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для даного виду договорів не вимагалася.

Визначивши у ст. 210 ЦК положення про *державну реєстрацію* правочинів лише у випадках, встановлених законом, наслідки порушення такої вимоги цивільне законодавство не визначило.

Законом України від 11 лютого 2010 р. «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України було внесено зміни до ч. 3 ст. 640 ЦК, яка визначала момент вчинення договору, що підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації з дня державної реєстрації. Зазначеним законом введено правило: «договір, що підлягає нотаріальному посвідченню, є укладеним з дня такого посвідчення». При цьому положення ст. 210 ЦК про правочин, що підлягає державній реєстрації, який є вчиненим з моменту державної реєстрації, залишено, що підтвердило непослідовність та суперечливість законодавця.

Вимога закону про державну реєстрацію правочинів не належить до умов чинності правочину, визначених у ст. 203 ЦК; порушення такої вимоги закону не відноситься до підстав недійсності правочину, встановлених у ч. 1 ст. 215 ЦК, тому державна реєстрація правочину не має впливати на дійсність укладеного у відповідній формі правочину.

Правочини з дефектами волі

Велику кількість недійсних правочинів становлять правочини, вчинені всупереч волі їх учасників. У правочинах з дефектами волі внутрішня воля відсутня взагалі, або не співпадає із зовнішнім волевиявленням. Це такі правочини, у яких внутрішня воля відсутня взагалі, або неправильно сформована внаслідок певних обставин: помилки, обману, психічного або фізичного насильства і т.п.

Внутрішня воля, на відміну від зовнішнього волевиявлення, недоступна зовнішньому сприйняттю та впливу права. Тому будь-яка воля у вчиненому

правочині презюмується: вважається, що вона відповідає зовнішньому волевиявленню. Однак, така презумпція відповідності волі та волевиявлення може бути спростована в судовому порядку з підстав та в порядку, передбаченому ЦК.

До правочинів з дефектами волі можна віднести:

- правочин, вчинений під впливом помилки (ст. 229 ЦК);
- правочин, вчинений під впливом обману (ст. 230 ЦК);
- правочин, вчинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК);
- правочин, вчинений в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК);
- правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК).

Зазначені правочини можна поділити на *дві групи*:

- 1) *правочини, при укладенні яких воля однієї або обох сторін сформувалася невірно*. Особи, що вчиняють правочини, які належать до даної категорії, здатні самостійно формувати свою волю, але внаслідок певних факторів хиблять при її формуванні або вираженні. Сюди можна віднести правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК), обману (ст. 230 ЦК), помилки (ст. 229 ЦК);
- 2) *правочини, здійснені без внутрішньої волі особи на вчинення правочину*. Такі правочини визнаються недійсними через те, що волевиявлення одного з суб'єктів даного правочину не відображає його власної волі. Зміст правочину формується під впливом іншої особи, яка при цьому не обов'язково є суб'єктом вказаного правочину. Законодавець до правочинів, здійснених без внутрішньої волі, відносить правочини, вчинені під впливом насильства (ст. 231 ЦК), а також правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК).

Правочин, вчинений під впливом помилки (ст. 229 ЦК). Причини помилки особи під час вчинення правочину можуть бути пов'язані: 1) з діями третіх осіб (хтось підробив картину, яка стала предметом договору між покупцем та продавцем); 2) з діями другої сторони правочину (одна зі сторін своєю необережною поведінкою сприяла помилці іншої сторони); 3) з власним недбальством, неуважністю сторони, яка помилялася.

Помилки можна поділяти на 1) односторонні та 2) двосторонні.

Також розрізняють помилки 1) неістотні та 2) істотні.

Відповідно до ст. 229 ЦК недійсність правочину спричиняє наявність помилки щодо обставин, які мають істотне значення. Вирішення цього питання залежить від обставин справи і визначатиметься судом.

Відповідно до ст. 229 ЦК істотне значення має помилка щодо: 1) природи правочину; 2) прав та обов'язків сторін; 3) таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Цей перелік істотних помилок є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Помилка стосовно правової природи правочину є єдиним випадком, коли має значення помилка в правових категоріях. В усіх інших випадках (незнання закону) помилка не має правового значення.

Помилка стосовно прав та обов'язків сторін, пов'язана з попередньою помилкою, оскільки права та обов'язки сторін визначають зміст правочину. Вчиняючи правочин з іншою правовою природою (наприклад, дарування замість довічного утримання), змінюється зміст правовідношення, яким є права та обов'язки сторін.

Помилка щодо властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням може мати місце, наприклад, у випадках укладення договорів купівлі-продажу квартир. Часто такі правочини визнаються недійсними у зв'язку з виявленням у квартирах після вчинення правочину істотних дефектів. Можна навести інший приклад: громадянин продає музею картину, яка, на його думку, написана відомим художником. Працівники музею, придбавши картину, також впевнені у цьому. Проте згодом картина виявляється копією. Якщо у наведеному прикладі продавець свідомо приховав факт підробки картини, договір слід визнавати недійсним за ст. 230 ЦК з підстав введення іншої сторони договору (працівників музею) в оману.

Як зазначено у п. 3.9 постанови Пленуму Вишого ГС України від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», істотною вважається така помилка, наслідки якої неможливо усунути або їх усунення вимагає значних витрат від особи, що помилилася, – з урахуванням її майнового становища, характеру діяльності тощо.

Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом. Мотив правочину може мати юридичне значення у разі укладення умовного договору.

Обставини, щодо яких помилилася сторона правочину, мають існувати саме на момент вчинення правочину.

Правочин, вчинений під впливом помилки, є оспорюваним і відповідно до ст. 229 ЦК може бути визнаний недійсним за позовом зацікавленої сторони. Як правило, це особа, яка помилялася, хоча нею може бути і інша сторона. Сторона на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка насправді мала місце, тобто надати докази, які б свідчили про помилку.

Правочин, вчинений під впливом обману (ст. 230 ЦК). Особливістю такого правочину є умисел особи ввести іншу сторону в оману. За цією ознакою правочин відрізняється від правочину, вчиненого під впливом помилки.

Обман під час вчинення правочину може бути здійснений двома способами:

- 1) шляхом вчинення активних дій (заперечення обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину). Наприклад, повідомлення неправди-

- вих відомостей, пред'явлення підроблених документів тощо.
- 2) шляхом бездіяльності (замовчування існування таких обставин). Це може бути замовчування стороною договору відомостей про обставини, які б суттєво вплинули на поведінку контрагента. Якщо б останній знав про їх існування, договір не був би укладений.

Різновидом обману є *зловживання довірою*, що полягає у використанні винним довірливих відносин з потерпілим, заснованих на родинних, службових відносинах, знайомстві, інших цивільно-правових відносинах.

Відповідно до ст. 230 ЦК, правочин може бути визнаний судом недійсним, якщо особа була введена в оману щодо обставин, що мають істотне значення. Перелік обставин, що мають істотне значення такий самий, як і у правочині, вчиненому під впливом помилки. Ці обставини стосуються: природи правочину; прав та обов'язків сторін; властивостей та якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням.

Введення в оману щодо мотивів правочину не дає стороні права для застосування відповідних правових наслідків до сторони, яка вчинила таку оману.

Обман вчиняється однією стороною щодо іншої. Тому ст. 230 ЦК поширюється лише на дво- та багатосторонні правочини. Як зазначено у п. 20 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» норми статті 230 ЦК не застосовуються щодо односторонніх правочинів (наприклад, заповіт, довіреність).

Лише зацікавлена сторона може оспорювати правочин, вчинений під впливом обману. Як зазначено у п. 20 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» наявність умислу з боку відповідача, істотність значення обставин, щодо яких особу введено в оману, і сам факт обману повинна довести особа, що діяла під впливом обману.

Правочин, вчинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК). Відповідно до ч. 1 ст. 231 ЦК правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним. Зміст ст. 231 ЦК дозволяє зробити висновок, що законодавець допускає оскарження на цій підставі не лише двостороннього (багатостороннього), а й одностороннього правочину.

Насильством вважається протиправний фізичний та психічний тиск, спрямований як на особу, так і на її близьких та рідних з метою примусити до вчинення правочину. Воно може стосуватися майнових прав особи, яку примушують вчинити правочин (наприклад, підпал будинку, пошкодження автомобіля тощо).

Для визнання насильства підставою недійсності правочину, дія недобросовісної особи повинна відповідати наступним вимогам:

- 1) ця дія повинна заподіяти або справити на особу враження реальної можливості заподіяння їй, її близьким родичам і майну майнової або моральної шкоди;
- 2) дія повинна бути незаконною та протиправною. Примус батька поручитися за борги сина під страхом оголошення його банкрутом не є насильством, оскільки порушення питання про банкрутство є правомірною дією, хоча може в значній мірі погіршити соціальне положення сина;
- 3) дія повинна мати на меті заставити особу вчинити правочин всупереч власної внутрішньої волі.

Насильство може виражатися в нанесенні побоїв, мордуванні, спричиненні тілесних ушкоджень, незаконному позбавленні волі і т.п. В багатьох випадках таке насильство підпадає під відповідні статті кримінального законодавства. Наприклад, ст. 126 КК передбачає відповідальність за побої і мордування; ст. 127 – катування; ст. 129 – погрозу вбивством; ст. 146 – незаконне позбавлення волі або викрадення людини; ст. 189 – вимагання; ст. 355 – примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань тощо.

При цьому насильство, як підстава визнання правочину недійсним, не обов'язково передбачає кримінальну відповідальність. Як зазначено у п. 8 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» насильство виражається в незаконних, однак не обов'язково злочинних діях. Факт насильства не обов'язково має бути встановлений вироком суду.

Насильницькі дії можуть вчинятися як недобросовісною стороною правочину, так і іншою особою. Не обов'язково, щоб сторона, яка має зацікавленість у вчиненні правочину, самостійно здійснювала насильство. Такі дії можуть вчинятися за дорученням або по власній ініціативі в інтересах недобросовісної сторони договору. В такому випадку достатньо, щоб контрагент потерпілої сторони знав про насильницькі дії третіх осіб та використовував цю обставину на свою користь.

Насильство може бути *фізичним* і *психічним*.

Фізичне насильство полягає у спричиненні болю, страждань особі, членам його сім'ї, родичам шляхом нанесення побоїв, здійснення катування для того, щоб примусити особу вчинити правочин. При цьому таке насильство має місце, як правило, в момент вчинення правочину або безпосередньо перед його вчиненням.

Психічне насильство проявляється у психічному тиску на особу, членів сім'ї, родичів (заякування, погроза вбивством, заподіянням тілесних ушкоджень самій особі або її родичам і т.п.).

Різновидом психічного насильства є *погроза*. Погроза – це попередження про спричинення зла в майбутньому, тоді, як насильство – це зло, яке здійснюється в теперішньому часі. На відміну від насильства погроза полягає в

здійсненні тільки психічного впливу. Вона є протиправною дією і створює в особи, що вчиняє правочин, уявлення про дійсну можливість у майбутньому заподіяння їй, членам сім'ї, родичам суттєвої шкоди. З метою запобігання цьому особа змушена укласти правочин.

Погроза може виражатися в усному висловлюванні, бути письмовою, доводиться до відома за допомогою технічних засобів.

Погроза як підстава недійсності правочину повинна відповідати таким ознакам:

- 1) між погрозою та вчиненням правочину має бути *причинно-наслідковий зв'язок*. В судовому порядку необхідно довести, що правочин вчинено потерпілим саме тому, що мала місце погроза. Наприклад, внаслідок примушування повернути борг, особа укладає кредитний договір, за яким згодом відмовляється повернути кошти. В даному випадку кредитний договір не можливо оспорити з підстав, передбачених ст. 231 ЦК, оскільки відсутній причинний зв'язок між примушуванням особи та укладенням договору;
- 2) погроза повинна мати *персоніфікований характер*, бути конкретною та спрямованою на певну фізичну особу. Погрози до конкретної особи можуть доводитись не обов'язково через недобросовісну сторону правочину, а й через сторонніх осіб. В такому випадку необхідно довести, що сторона правочину знала про те, що воля контрагента формувалася під впливом цієї погрози;
- 3) погроза повинна бути *істотною*. Істотність погрози полягає у можливості спричинення шкоди істотним благам особи, членам її сім'ї або родичам (наприклад, життю, здоров'ю, честі, гідності, майну). Неістотною вважається погроза, наприклад, припинити дружні відносини у випадку неукладення договору; виділити частку майна в натурі зі спільної сумісної власності тощо;
- 4) погроза має бути *дійсною*. Дійсною є та погроза, яка існує об'єктивно, а не в уяві особи, якій погрожують;
- 5) погроза має бути *реальною*. Реальність погрози визначається достатністю підстав побоювання її виконання, які у кожному випадку є різними. При вирішенні цього питання слід враховувати як суб'єктивний критерій (сприйняття погрози її адресатом), так і об'єктивний (спосіб та інтенсивність, обстановку, обставини її вираження; особу недобросовісної сторони; характер стосунків між сторонами). Реальність погрози також визначається наявністю в особи можливостей її реалізації, а також можливістю її здійснення взагалі. Наприклад, погроза перетворити людину в тварину є нездійсненою;
- 6) погроза має бути *протизаконною*. При цьому вона може стосуватися як *протиправних* (наприклад, погроза вбивством), так і *правомірних дій* (наприклад, погроза повідомити правоохоронні органи про здійснення особою злочинної діяльності).

Протиправність примушування вчинити правочин під погрозою нанесення

тілесних ушкоджень не викликає заперечень. Зупинимося на погрозі застосуванням правомірних дій. Наприклад, протизаконною є погроза особі звернення до правоохоронних органів про вчинення злочину, яка супроводжується примусом укласти договір дарування житла. В даному випадку погроза стосується правомірних дій (звернення до правоохоронних органів), проте не дає особі права вимагати укладення договору дарування житла. Незважаючи на те, що особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, вона має право оспорити договір дарування.

Правочин, вчинений в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК). Стаття 232 ЦК розрахована на випадки, коли особа, яка вчиняє правочин від імені однієї зі сторін (як результат представництва), умисно вступає в зговір з іншою стороною і укладає договір всупереч інтересів сторони, від імені якої вона діє.

Суб'єктний склад таких правочинів характеризується обов'язковою наявністю відносин представництва. Відповідно до ч. 1 ст. 237 ЦК, представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Воно виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства.

Основне завдання представника полягає в тому, щоб донести до контрагента волю особи, яку він представляє. При цьому він повинен діяти (вчиняти правочини) в інтересах особи, яку представляє, керуючись наданими йому повноваженнями. Частина 3 ст. 238 ЦК вказує на добросовісність представника. Зокрема, представник не може вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є.

Під зловмисною домовленістю слід розуміти умисну змову представника однієї сторони правочину з другою стороною, внаслідок чого настають несприятливі наслідки для особи, від імені якої вчинено правочин. Форма зловмисної домовленості законом не визначається, тобто значення не має. Вона може бути як усною, так і письмовою.

До ознак правочину, який вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, необхідно віднести:

- 1) *здійснення дії представника в межах наданих йому повноважень.* Якщо правочин представник вчинив після закінчення наданих йому довірительом повноважень, підстави для визнання його недійсним відповідно до ст. 232 ЦК відсутні, навіть якщо вихід за межі повноважень було обумовлено зловмисною домовленістю представника однієї сторони з другою стороною;
- 2) *наявність умисної змови між представником потерпілої сторони і іншою стороною.* Зі змісту ст. 232 ЦК, а саме вказівки на зловмисну домовленість, можна зробити висновок, що визнання судом такого правочину може мати

місце у випадку наявності умисної змови представника однієї сторони з іншою стороною.

Таку ж позицію висловлено у п. 22 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»: для визнання правочину недійсним на підставі статті 232 ЦК необхідним є встановлення умислу в діях представника: представник усвідомлює, що вчиняє правочин всупереч інтересам довірителя та бажає (або свідомо допускає) їх настання, а також наявність домовленості представника однієї сторони з іншою стороною і виникнення через це несприятливих наслідків для довірителя.

На практиці довести змову представника потерпілої сторони та третьої особи доволі важко. Невигідність договору для довірителя (завищена або занижена ціна, невигідні умови і т.п.) сама по собі може бути лише побічним доказом наявності такої змови. Суд у кожному конкретному випадку повинен визначити, в чому полягає суть зловмисної домовленості. За відсутності під час вчинення правочину умислу у представника на зловмисну домовленість з іншою стороною, застосовуються правила, передбачені у ст. 241 ЦК «Вчинення правочинів з перевищенням повноважень»;

3) *настання несприятливих наслідків для особи, яку представляють.* Такі наслідки, як правило, зачіпають майнові інтереси особи. Хоча не виключається можливість заподіяння особі, яку представляють, правочинном у результаті зловмисної домовленості представника з іншою стороною шкоди немайнового характеру.

В свою чергу представник, який вчинив правочин, переслідуючи власні інтереси і нехтуючи інтересами особи, яку він представляв, теж бажає досягти певну мету. Проте цілі, які переслідували учасники змови, для визнання правочину недійсним значення не мають. Не має значення, чи одержав учасник такої домовленості яку-небудь вигоду від здійснення правочину, чи правочин був вчинений з метою завдання шкоди довірителю;

4) *причинний зв'язок між зловмисною домовленістю і несприятливими наслідками для особи, яку представляють.* Несприятливих наслідків не було б, якщо не було б зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною.

Лише за наявності усіх перерахованих ознак правочин, вчинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною, може бути визнаний за позовом зацікавленої особи судом недійсним за ст. 232 ЦК.

Правочин, вчинений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою, за позовом зацікавленої сторони може бути судом визнаний недійсним (відноситься до оспорюваних). При цьому слід враховувати, що такий правочин в момент вчинення є дійсним і породжує для особи, яку представляють, до моменту винесення судом рішення про його недійсність

цивільні права та обов'язки. Рішення, чи оспорювати правочин, приймає сам довіритель.

Правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною необхідно відмежовувати від правочинів, вчинених представником у зв'язку недбалістю, недосвідченістю на невивігдних умовах для особи, яку представляють.

У такому разі довіритель може в судовому порядку на підставі ст. 22 ЦК вимагати від свого представника відшкодування збитків, завданих йому неналежним виконанням представником своїх обов'язків за договором доручення. Підстав же для визнання правочину недійсним немає; він створює права та обов'язки безпосередньо для довірителя.

Правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на край невивігдних умовах (ст. 233 ЦК). Такого роду правочини називають кабальними.

Правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини (кабальний правочин), має такі ознаки:

1) *збіг тяжких обставин у потерпілого.* До них належать не тільки тяжке матеріальне становище, але й інші особисті обставини, що спонукають особу вчиняти правочин, який за інших умов не був би вчинений.

Як зазначено у п. 23 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» тяжкими обставинами можуть бути тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин.

Тяжкі обставини судді розуміють як не будь-яке несприятливе матеріальне, соціальне чи інше становище, а як його крайні форми. Тому кабальність правочину має бути очевидною. Недоведеність особою наявності тяжких обставин є підставою для відмови суду у задоволенні позову про визнання правочину недійсним з цієї підстави.

Розглядаючи справу, суд повинен враховувати соціальний статус особи; психічний стан осіб та їх близьких напередодні й на момент вчинення правочину; майнове становище особи, яка вчиняє правочин під впливом тяжкої обставини (наприклад, наявність іншого житла або іншого місця помешкання в разі відчуження житла); обстановку його вчинення тощо. При цьому необов'язково, щоб в особи, яка вчиняє кабальний правочин, мають бути відсутні засоби до існування.

Особа, яка оскаржує правочин, має довести, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено взагалі або вчинено не на таких умовах;

2) *явно виражені вкрай невивігдні для потерпілого умови вчинення правочину.*

Наприклад, земельна ділянка віддається безоплатно або за ціною, в декілька разів нижчою за її дійсну вартість; надзвичайно низька винагорода за ви-

конану роботу або надану послугу. Співмірність виконаних робіт, наданих послуг, переданого за правочином майна є оціночними поняттями, які суд буде встановлювати в кожному конкретному випадку;

- 3) *добровільність вчинення особою правочину під впливом тяжкої обставини і на вкрай не вигідних умовах.* Для визнання такого правочину недійсним, особа має його вчиняти добровільно, без наявності насильства, обману чи помилки. На відміну від правочину, вчиненого під впливом помилки, обману, вчиняючи правочин під впливом тяжкої обставини, потерпіла особа усвідомлює зміст своїх дій і те, що вчиняє його на вкрай не вигідних умовах, проте вимушена це зробити через важкі обставини. Тобто в таких випадках обман або помилка відсутні;
- 4) *причинний зв'язок між збігом у потерпілого тяжких обставин та вчинення ним правочину на явно не вигідних для нього умовах.* Цей зв'язок буде встановлювати суд;
- 5) *поінформованість недобросовісної сторони про тяжкі обставини потерпілого і використання їх для своєї вигоди.* Немає значення, чи попала потерпіла особа в таке становище внаслідок обставин, які залежать від іншої сторони, або це відбулося незалежно від нього. Не має також значення чи діє особа, укладаючи правочин, активно, чи лише приймає пропозицію свого контрагента, який самостійно сформулював умови кабального договору. Юридичне значення має лише факт усвідомлення сторони про те, що правочин вчиняється іншою стороною вимушено, під впливом тяжких обставин.

Умовою визнання недійсним кабального правочину є те, що недобросовісна сторона повинна скористатися тяжкою обставиною потерпілого. Як зазначено у п. 23 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» правочин може бути визнаний судом недійсним на підставі статті 233 ЦК, якщо його вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, *чим друга сторона правочину скористалася.*

При цьому не зрозуміло, чим саме повинна скористатися недобросовісна сторона: 1) збігом тяжких обставин, 2) вкрай не вигідними умовами правочину, чи першим та другим. Адже від відповіді на це питання залежить предмет доказування у справі про визнання правочину недійсним.

Сам лише факт вчинення кабального правочину (без його виконання) свідчить про те, що недобросовісна сторона ним скористалася.

Правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, відноситься до оспорюваних і за позовом зацікавленої сторони може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину.

Правочини з дефектами змісту.

Цивільний кодекс України на відміну від ЦК УРСР 1963 р. (ст. 48) не містить загальної норми, яка б встановлювала недійсність правочинів, які порушують вимоги законодавчих актів. Якщо недійсність не встановлена у законі, правочини, які суперечать ЦК, іншим актам цивільного законодавства, є оспорюваними та можуть визнаватися судом недійсними як такі, що порушують загальні вимоги чинності правочину.

До правочинів з дефектами змісту можна віднести фіктивні, удавані правочини, правочини, що порушують публічний порядок, інтереси держави та суспільства, моральні засади суспільства.

Фіктивний правочин (ст. 234 ЦК). Відповідно до ч. 1 ст. 234 ЦК фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, що обумовлювалися цим правочином.

Таку дію важко назвати правочином, оскільки в ній відсутня одна з ознак правочину: спрямованість сторін на настання правового результату. Правочину насправді не існує. Це є дії, які зовнішньо нагадують правочин: має місце лише імітація правочину. Тому факт фіктивності вчиненого правочину має бути встановленим у судовому порядку.

Як зазначено у п. 3.11 постанови пленуму Вищого ГС України від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» з урахуванням того, що фіктивний правочин не спрямований на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, він не створює цивільно-правових наслідків незалежно від того, чи він був визнаний судом недійсним.

Фіктивний правочин характеризується такими ознаками:

- 1) *бажання сторін створити видимість правовідносин перед третіми особами.* Правочин вчиняється «для вигляду»;
- 2) *наявність зовнішньої форми правочину (волевиявлення).* Зазвичай укладення фіктивного правочину передбачає складання письмового договору, досить часто – нотаріально посвідченого. При цьому зміст правочину, як правило, відповідає всім вимогам закону;
- 3) *невиконання правочину його учасниками.* Подальша поведінка сторін фіктивного правочину характеризується бездіяльністю (майно не передається, оплата не проводиться і т. ін.). Саме по собі невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин;
- 4) *відсутність у сторін дійсного наміру створити наслідки, які обумовлювалися у цьому правочині.*

Якщо в момент учинення правочину його учасники бажали настання правових наслідків, що породжуються відповідним правочином, останній фіктивним не є. Також суд повинен відмовити в задоволенні позову про визнання правочину фіктивним, якщо одна сторона, укладаючи договір, прагне досягти правового результату, а інша – діє лише про людське око («для вигляду»).

Укладення фіктивного правочину завжди відбувається з певною метою і умисно. Як зазначено у п. 24 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» для визнання правочину фіктивним, необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину.

Обумовлюючи у вчиненому правочині ненастання цивільних прав та обов'язків, його учасники цим самим прагнуть приховати справжні наміри. Фіктивний правочин, як правило вчиняється із протизаконною метою. Наприклад, вчинення фіктивного договору про відчуження майна з метою уникнути його конфіскації; приховування майна для недопущення його поділу при розірванні шлюбу тощо. Проте при віднесенні правочину до фіктивного мета значення не має.

Якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний (п. 24 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»). Хоча можливі випадки, коли майно за таким правочином передається для видимості з подальшим поверненням.

Удаваний правочин (ст. 235 ЦК). Відповідно до ст. 235 ЦК удаваним є правочин, який учинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили. Удаваним правочином, на відміну від фіктивного, сторони намагаються прикрити інший правочин, який насправді бажають учинити. За удаваним правочином сторони мають намір своїми діями досягти такого правового результату, про який вони фактично домовились і який не є за законом наслідком даного волевиявлення.

Досліджуючи удаваний правочин необхідно мати на увазі, що сторони вчиняють два правочини: правочин, який фактично був учинений, та правочин, укладений для прикриття першого правочину. Саме у другому правочині відсутня справжня воля сторін на його вчинення, тому він називається удаваним. Наприклад, поширеною є практика коли з метою зменшення платежів, пов'язаних з відчуженням транспортних засобів, здійснюється так званий продаж автомобіля «по довіреності». При цьому, продавець видає покупцю довіреність на право розпорядження транспортним засобом. Тут має місце приховування відносин купівлі-продажу за удаваним договором доручення.

Правочин буде удаваним лише в тому випадку, якщо сторони безпосередньо в момент його вчинення матимуть на меті інший правочин. Якщо в момент учинення правочину сторони (сторона) прагнуть настання правового результату, що з нього випливає, удаваність правочину відсутня.

У ЦК відсутня пряма вказівка на те, до якого виду недійсних правочинів (нікчемних чи оспорюваних) необхідно відносити удавані правочини, а лише

закріплене правило, що якщо буде встановлено, що правочин був учинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили (ч. 2 ст. 235 ЦК). Недійсність удаваного правочину прямо законом не встановлена, а лише припускається.

До ознак удаваного правочину слід віднести:

- 1) наявність зовнішньої форми удаваного правочину (волевиявлення). Як правило, удаваний правочин укладається у письмовій формі; доволі часто – нотаріально посвідчується. При цьому зміст правочину, як правило, відповідає всім вимогам закону;
- 2) приховання удаваним правочином іншого правочину (прихованого);
- 3) наявність у сторін наміру створити наслідки, які обумовлюються прихованим правочином. Відсутність хоча б у однієї особи умислу на вчинення прихованого правочину вказує на його дійсність або можливість визнання його недійсним з інших підстав;
- 4) бажання сторін створити видимість правовідносин перед третіми особами. Удаваний правочин як правило вчиняється із протизаконною метою. Мета такого правочину – це обійти вимоги закону, порушити права інших осіб, уникнути виконання обов'язків. Проте при віднесенні правочину до удаваного мета значення не має.

Що стосується прихованого правочину, то його дійсність оцінюється на загальних підставах. Тому, якщо правочин не відповідатиме загальним умовам дійсності, що передбачені у ст. 203 ЦК, міститиме недоліки форми, змісту, волі, суб'єктного складу, він може бути нікчемним або визнаний судом недійсним із застосуванням наслідків його недійсності.

Відповідно до п. 25 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» якщо правочин, який насправді вчинено, суперечить закону, суд ухвалює рішення про встановлення його нікчемності або про визнання його недійсним.

Якщо правочин, що прикривається, не має дефектності елементів складу, визнається законодавцем дійсним. Тому сам лише факт прикриття правочину іншим не може бути підставою визнання його недійсним.

Правочин, що порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства (ст. 228 ЦК). Законом України від 2 грудня 2010 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку прийняттям Податкового кодексу України» внесено доповнення до ст. 228 ЦК, яка визначала правові наслідки вчинення правочину, що порушує публічний порядок.

Відповідно до внесених у ЦК змін стаття доповнена частиною 3, яка передбачає правові наслідки вчинення правочину, що суперечить інтересам

держави і суспільства, його моральним засадам. Внесеними змінами назва статті стала іменуватися «Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства»¹.

Вище названі зміни були спрямовані на усунення протиріч між ст. 228 ЦК, яка оперувала поняттям «публічний порядок», та ст. 208 ГК, яка визначає наслідки вчинення господарського зобов'язання з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства.

Після внесених змін ст. 228 ЦК закріпила правові наслідки двох самостійних недійсних правочинів:

- 1) правочину, який порушує публічний порядок (ч. 1, 2);
- 2) правочину, який суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 3).

Стаття 228 ЦК правочин, який порушує публічний порядок відносить до нікчемних (ч. 2), а правочин, який суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, є оспорюваний вказівкою законодавця у ч. 3 вказаної статті, що такий правочин «...може бути визнаний недійсним».

Поняття «публічний порядок» та «інтереси держави та суспільства» є взаємопов'язаними і застосовуються не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо суттєвих основ правопорядку. Розмежування цих правочинів на практиці є доволі проблематичним, оскільки відсутні законодавчі положення щодо змісту понять «публічний порядок» та «інтереси держави та суспільства». Суди, ухвалюючи рішення, керуватимуться оціночними критеріями.

Перелік правочинів, які є нікчемними як такі, що порушують *публічний порядок*, визначений статтею 228 ЦК. Це:

- 1) правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- 2) правочини, спрямовані на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, АРК, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, не є такими, що порушують публічний порядок.

Обов'язковою ознакою правочину, що порушує публічний порядок, є *спрямованість дії його учасників на досягнення протиправного результату*. Спрямованість дії вказує на усвідомлення протиправності своєї поведінки й бажання настання протиправного результату.

Виходячи з поняття умислу в цивільному праві, можна стверджувати, що спрямованість дії на досягнення протиправного результату при вчиненні пра-

¹Зазначена назва сформульована вузько і не охоплює усі випадки недійсності правочинів за даною статтею кодексу, зокрема правочини, вчинені у зв'язку з порушенням моральних засад суспільства, а також вчинення неумисних правочинів, що суперечать інтересам держави та суспільства.

вочину, що порушує публічний порядок, означає вчинення такого правочину з умислом.

Як зазначено у п. 18 постанови Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» доказом вини може бути вирок суду, постановлений у кримінальній справі, щодо знищення, пошкодження майна чи незаконного заволодіння ним тощо.

Правочини, які порушують державні або суспільні інтереси і не підпадають під правочини, що порушують публічний порядок (ч. 1 ст. 228 ЦК), можуть бути визнані такими, що порушують інтереси держави та суспільства.

Якщо зміст терміна «публічний порядок», як критерію оцінки правочину, розкритий у ч. 1 ст. 228 ЦК, то зміст терміна «інтереси держави і суспільства» чинне законодавство не визначає, що дає підстави тлумачити його надзвичайно широко.

Інтереси держави та суспільства порушуються у разі недотримання нормативних актів, у яких вони закріплені. Безпосереднім об'єктом посягання з боку учасників незаконного правочину є публічно-правові акти за своєю природою.

Одним з таких нормативно-правових актів є, наприклад, ЗУ від 19 червня 2003 р., «Про основи національної безпеки України» який у ст. 3 об'єктами національної безпеки проголошує конституційні права і свободи людини і громадянина; духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне й навколишнє природне середовище і природні ресурси суспільства; конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість держави. При цьому у ст. 7 зазначеного Закону визначено основні реальні та потенційні загрози національним інтересам і національній безпеці України у зовнішньо- та внутрішньополітичній, економічній, соціальній та гуманітарній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній сферах, а також у сферах державної безпеки та безпеки державного кордону України.

Орієнтовний перелік правочинів, що суперечать інтересам держави та суспільства, визначено у п. 3.6 постанови Пленуму Вищого ГС України від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними». Зокрема до таких господарських договорів віднесені ті, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави і суспільства і спрямовані, зокрема, на:

- використання всупереч законіві державної або комунальної власності;
- незаконне заволодіння, користування розпорядження (в тому числі відчуження) об'єктами права власності українського народу - землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (статті 14, 15 Конституції України);

- відчуження викраденого майна;
- виробництво і відчуження певних об'єктів, вилучених або обмежених у цивільному обігу (відповідні види зброї, боєприпасів, наркотичних засобів, іншої продукції, що має властивості, небезпечні для життя та здоров'я громадян, тощо);
- виготовлення і поширення літератури та іншої продукції, що пропагує війну, національну, расову чи релігійну ворожнечу;
- приховування від оподаткування доходів, інше ухилення від сплати податків;
- виготовлення чи збут підробних документів і цінних паперів;
- незаконне вивезення за кордон валютних коштів, матеріальних чи культурних цінностей;
- використання власного майна на шкоду інтересам суспільства, правам, свободі і гідності громадян.

Правочини, що порушують інтереси держави та суспільства, неможливо визначити вичерпним переліком у нормативно-правових актах. Оціночна конструкція «інтереси держави та суспільства» покликана виконувати універсальну заборонну функцію. Під такий антисоціальний правочин мають підпадати правочини, які порушують публічні нормативно-правові акти: валютне, митне, податкове, антимонопольне та інше публічно-правове законодавство, в якому закріплені основи державного ладу, політичної системи, економічної безпеки держави.

Відповідно до ч. 3 ст. 228 ЦК для визнання правочину недійсним з підстав суперечності інтересам держави та суспільства, його моральним засадам на відміну правочину, що порушує публічний порядок (ч. 1 ст. 228 ЦК) не вимагається умислу на настання протизаконного результату.

Умисел сторін у разі вчинення правочину, що суперечить інтересам держави та суспільства, його моральним засадам, впливає лише на його наслідки, які носять конфіскаційний характер.

Так, якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін - в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише у однієї із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

При цьому слід зазначити, що наслідком правочину, що порушує публічний порядок, незважаючи на його спрямованість на досягнення шкідливого результату, є двостороння реституція.

Підставою недійсності правочину за ст. 228 ЦК є також *порушення вчиненим правочином моральних засад суспільства*.

Вимоги моральності, на відміну від права, не закріплені в системі писаних норм. Вони одержують своє вираження в загальноновизнаних уявленнях про належну поведінку, що склалися в результаті тривалого суспільного розвитку.

Законодавець, бажаючи уникнути питань про зміст моральності, додав слово «засади» до терміна «моральність», маючи на увазі не всяку моральну норму, а ту, котра існує в суспільстві об'єктивно, як загальновідома.

Відсутність змісту «моральних засад суспільства», яким має відповідати правочин, в чинному законодавстві є законодавчою прогалиною. Тому необхідно уникати розширеного тлумачення цього поняття, адже це може призвести до добровільного визнання недійсним будь-якого правочину, який містить неістотні дефекти. О.В. Дзера пропонує до недійсних правочинів з підстав суперечності моральним засадам суспільства відносити ті, у яких порушено моральні засади, при цьому у прямій чи загальній формі вони знайшли своє нормативне закріплення, наприклад у Конституції України, ЗУ «Про захист суспільної моралі».

7.4. Правові наслідки недійсності правочину

Цивільне законодавство визначає такі *види наслідків недійсності правочинів*:

1) **юридичні наслідки** випливають з факту вчинення недійсного правочину і полягають у ненастанні юридичних наслідків, які прагнули досягнути сторони. Вони обмежуються лише постановкою питання про недійсність правочину. Це пов'язано з тим, що недійсний правочин не може породити інших правових наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю (ч. 1 ст. 216 ЦК). Нікчемний правочин є недійсним з моменту вчинення і не породжує для його сторін цивільні права та обов'язки. Оспорюваний правочин хоча і породжує в момент вчинення правові наслідки, проте після його оспорення зацікавленою особою і визнання недійсним судом, є недійсним і нічим не відрізняється від нікчемного.

Нікчемний правочин, як і правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту вчинення. Якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється (ст. 236 ЦК).

Невідповідність окремої частини правочину вимогам закону не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо допускається відокремлення цієї частини від інших частин правочину і є можливість припустити, що він був би вчинений сторонами і без включення до нього недійсної частини;

2) **майнові наслідки** недійсності правочинів породжують такі два юридичних факти, як вчинення недійсного правочину та виконання його хоча б

однією стороною повністю чи частково. Такі правові наслідки називаються майновими, оскільки визначають юридичну долю переданого за недійсним правочином майна.

Відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Такий наслідок недійсності вчиненого правочину називається *двосторонньою реституцією*.

Як зазначено у постанові Пленуму ВС України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання виндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача – з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК;

3) **додаткові майнові наслідки** сторін недійсного правочину полягають у обов'язку відшкодування винною стороною заподіяних збитків та моральної шкоди іншій стороні або третій особі (ч. 2 ст. 216 ЦК).

Додаткові майнові наслідки можуть також передбачатись окремими складами недійсних правочинів. Так, відповідно до ч. 4 ст. 221 ЦК, крім обов'язку повернути майно малолітній особі, на дієздатну сторону покладається також обов'язок відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо в момент вчинення правочину вона знала або могла знати про вік другої сторони.

Відшкодування моральної шкоди недобросовісною стороною недійсного правочину передбачено у ст.ст. 225, 226, 227, 230, 231, 232, 233 ЦК.

Законом можуть бути встановлені *особливі умови застосування правових наслідків недійсності правочинів* або *особливі правові наслідки окремих недійсних правочинів*.

Особливі умови застосування та особливі правові наслідки визначаються особливостями того чи іншого складу недійсного правочину. Наприклад, відповідно до ст. 228 ЦК у разі, якщо правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в

дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першої сторони на відшкодування одержаного (*недопущення реституції*).

За наявності умислу лише в однієї зі сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави (*одностороння реституція*).

Цивільним кодексом України встановлено такий особливий правовий наслідок як відшкодування збитків у подвійному розмірі, що застосовується до недобросовісної сторони у випадках визнання правочину недійсним внаслідок обману та насильства (ст.ст. 230, 231 ЦК).

Якщо в законі немає вказівки на застосування до сторін особливих умов або правових наслідків недійсності вчинених правочинів, то застосовуються загальні правові наслідки, визначені ч. 1, 2 ст. 216 ЦК, а саме: двостороння реституція та відшкодування винною особою збитків та моральної шкоди потерпілій особі.

Питання для самоконтролю

1. Як між собою співвідносяться правочин і договір?
2. Які критерії класифікації правочинів?
3. Назвіть ознаки правочину.
4. За яких умов правочин може бути визнаний судом недійсним?
5. В чому зміст презумпції правомірності правочину?
6. Яка різниця між нікчемним, оспорюваним та неукладеним правочином?
7. Які недійсні правочини можуть бути визнані судом дійсними?
8. Чим правочин, що порушує публічний порядок відрізняється від правочину, вчиненого з метою, що суперечить інтересам держави та суспільства?
9. Які наслідки вчинення правочину, що порушує норми законодавчих актів?
10. За яких умов настають конфіскаційні наслідки недійсності правочину?
11. У результаті вчинення яких недійсних правочинів можна вимагати відшкодування моральної шкоди?

Тести для самоконтролю

1. Правочин - це:

- 1) діяльність, що тягне за собою юридичні наслідки;
- 2) дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків;
- 3) цивільно-правовий договір;
- 4) контракт.

2. Складання заповіту - це:

- 1) односторонній договір;
- 2) односторонній правочин;

- 3) угода;
- 4) делікт.

3. Правочин між юридичними особами:

- 1) вчиняється у будь-якій формі;
- 2) вчиняється у письмовій формі;
- 3) вчиняється у письмовій формі, за домовленістю сторін – в усній;
- 4) вчиняється у формі, визначеній за домовленістю сторін.

4. У разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину є:

- 1) нікчемним;
- 2) удаваним;
- 3) неукладеним;
- 4) оспорюваним.

5. Правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, вважається схваленим її батьками (усиновлювачами) (одним із батьків, з ким вона проживає) або опікуном:

- 1) якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні;
- 2) якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом трьох місяців не заявили претензії другій стороні;
- 3) якщо ці особи не знали і не могли знати про його вчинення;
- 4) якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом загального строку позовної давності не заявили претензії другій стороні.

6. Фіктивним є правочин:

- 1) який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином;
- 2) який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили;
- 3) про людське око без наміру створити права та обов'язки;
- 4) який вчинено в результаті обману або зловмисної домовленості сторін.

7. Удаваним є правочин:

- 1) який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили;
- 2) який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином;
- 3) який сторони не мали на увазі;
- 4) який не відповідає волі сторін.

8. Правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними:

- 1) є нікчемним;
- 2) може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи;
- 3) визнається судом недійсним;
- 4) є фіктивним.

9. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами):

- 1) не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей;
- 2) повинен укладатись у письмовій формі;
- 3) не може укладатись без дозволу органу опіки та піклування;
- 4) повинен укладатись у письмовій формі і посвідчуватись нотаріусом.

10. Недійсність окремої частини правочину:

- 1) має наслідком недійсність інших його частин;
- 2) не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини;
- 3) є підставою для визнання правочину недійсним;
- 4) не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому.

11. Правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом _____:

- 1) нікчемним;
- 2) недійсним;
- 3) фіктивний;
- 4) оспорюваним.

12. Нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним є:

- 1) недійсним з моменту його вчинення;
- 2) нікчемний з моменту його вчинення;
- 3) недійсним з моменту винесення судом рішення про його недійсність;
- 4) неукладеним.

13. Правочин, недійсність якого встановлена законом, називається:

- 1) оспорюваним;
- 2) заперечним;
- 3) фидуціарним;
- 4) нікчемним.

14. Основним наслідком недійсності правочину є:

- 1) одностороння реституція та відшкодування збитків і моральної шкоди;
- 2) двостороння реституція та відшкодування збитків і моральної шкоди;
- 3) заборона реституції;
- 4) відшкодування збитків і моральної шкоди.

15. Правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії):

- 1) підлягає анулюванню;
- 2) може бути визнаний судом недійсним;
- 3) є нікчемним;
- 4) вважається неукладеним.

16. Правочин, що порушує публічний порядок:

- 1) є заперечним;
- 2) є нікчемним;
- 3) є оспорюваним;
- 4) може бути визнаний недійсним за рішенням суду.

17. Особа, яка вчиняє правочин, повинна:

- 1) бути громадянином України;
- 2) мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;
- 3) бути деліктоздатною;
- 4) бути дієздатною.

18. Відшкодування моральної шкоди як наслідок недійсності правочину передбачений для:

- 1) правочину, вчиненого під впливом обману;
- 2) правочину, вчиненого без дозволу органу опіки та піклування;
- 3) правочину з порушенням нотаріальної форми;
- 4) правочину, що порушує публічний порядок.

19. Звернення майна в дохід держави, переданого за недійсним правочиним, як наслідок недійсного правочину, передбачений для правочину, який:

- 1) вчинено під впливом обману;
- 2) вчинено під впливом насильства;
- 3) порушує публічний порядок;
- 4) було вчинено з метою, суперечною інтересам держави та суспільства.

20. До правочинів з дефектом волі правочину входять:

- 1) правочини, укладені під впливом помилки;
- 2) правочини, укладені особами за межами їх правоздатності;
- 3) правочини, укладені недієздатними чи обмежено дієздатними особами;
- 4) правочини, укладенні малолітніми (до 14 років).

Задачі для самоконтролю

Задача 1. Ходоровський подарував Петренку японський магнітофон, який коштував значну суму. Через кілька днів він звернувся з позовом до суду з проханням визнати цей правочин недійсним. В позовній заяві він сказав, що Петренко змусив його подарувати магнітофон, оскільки в протилежному випадку повідомить нареченій Ходоровського, що той лікувався від хронічного алкоголізму.

Яке рішення повинен прийняти суд ?

Задача 2. Дорошенко страждав хронічною душевною хворобою, яку зі сторони важко було помітити. Тітка хворого була призначена його опікуном, але за характером роботи часто була змушена відлучатися з домівки. Повернувшись з відрядження, вона дізналася, що Дорошенко у її відсутності продав Адейкіну спільний гарнітур. Тому вона подала позов про повернення гарнітуру. Адейкін проти позову заперечував, вказуючи те, що він не знав про знаходження Дорошенка під опікою, сплатив всю суму повністю, затратив кошти на перевезення меблів і не повинен зазнавати збитків від того, що тітка залишила племінника без нагляду.

Яке рішення повинен винести суд ?

Задача 3. Власова за нотаріально посвідченим правочином подарувала Несторову 1/3 частину житлового будинку. Через два роки вона подала позов на Несторова про визнання договору недійсним. Свою вимогу вона мотивувала тим, що сама зробити ремонт будинку була не в змозі через нестачу коштів і будівельних матеріалів, а Несторов за дарунок в усній формі зобов'язався це зробити.

Яке рішення повинен прийняти суд ?

Задача 4. Тимчишин погодився продати Черкунову телевізор за 1500 грн. Черкунов віддав гроші Тимчишину, але той передати телевізор відмовився. Черкунов звернувся з позовом до суду з вимогою повернення йому грошей. У судовому засіданні Тимчишин заявив, що ніякого договору з позивачем не укладав і грошей від нього не отримував. Черкунов же стверджував, що при укладенні договору були присутні Лосев і Дружко, які можуть підтвердити факт передачі ним грошей відповідачу.

Як вирішити спір ?

Задача 5. Дунаєвський придбав у комісійному магазині картину видатного художника і повісив її у своєму кабінеті, прикріпивши до неї табличку з даними про автора. Один із його клієнтів звернув увагу на те, що картина є підробкою, оскільки її оригінал знаходиться в музеї. Дунаєвський звернувся до фахівців, які підтвердили, що картина є копією. Тоді він подав до суду позов про визнання договору купівлі-продажу недійсним і про повернення йому виплаченої за картину суми.

Яке рішення повинен прийняти суд?

Задача 6. Власник житлового будинку Назарова уклала договір довічного утримання з Волович. Після смерті Назарової її спадкоємці пред'явили позов про визнання договору довічного утримання недійсним як укладеного під впливом тяжкої обставини і на вкрай невігідних умовах.

Як слід вирішити справу?

Задача 7. В 2007 р. Березовська купила на ринку у невідомого громадянина золотий браслет, заплативши за нього 600 грн. В 2008 р. вона подарувала його своїй сестрі Ірині. В цьому ж році органами міліції був затриманий Юрченко, який скоїв в 2008 р. крадіжку золотих речей із ювелірної крамниці. На допиті він назвав ряд осіб, в тому числі і Березовську, яким продав викрадене. Як було встановлено вартість золотого браслету, проданого Юрченком Березовській складає 800 грн.

Чи дійсні правочини між Юрченком і Березовською, між Березовською і її сестрою?

Хто повинен бути визнаним власником браслета?

Рекомендована література

1. Романюк Я.М. Умови та порядок визнання нікчемних правочинів дійсними / Я.М. Романюк // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 2. – С. 35–40.
2. Романюк Я.М. Захист прав добросовісного набувача у разі визнання правочину недійсним / Я.М. Романюк // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 6. – С. 35–38.
3. Гусак М. Нікчемні та оспорювані правочини: регулювання за Цивільним кодексом України / М. Гусак, В. Данішевська, Ю. Попов // Право України. – 2009. – № 6. – С. 114–120.
4. Яковіщук Я. Форма правочину та правові наслідки її недодержання / Я. Яковіщук // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 74–77.
5. Безклубий І.А. Чинність правочину / І.А. Безклубий // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 12. – С. 27–33.
6. Бобко Т. Письмова форма правочинів: проблеми законодавчого регулювання / Т. Бобко // Право України. – 2007. – № 11. – С. 110–114.

7. Підвисоцький В.І. Майнові наслідки недійсності правочинів / В.І. Підвисоцький // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 12. – С. 146–151.
8. Зайцев О.Л. Поняття та ознаки правочинів / О.Л. Зайцев // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 32. – С. 288–291.
9. Підвисоцький В.І. Правова природа та поняття недійсного правочину / В.І. Підвисоцький // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 2. – С. 76–80.
10. Семушина О.В. Двостороння реституція як наслідок вчинення недійсного правочину: правові аспекти застосування / О.В. Семушина // Правова держава. – 2004. – Вип. 15. – С. 438–446.
11. Дзера О. Загальні положення про правочини в новому Цивільному кодексі України / О. Дзера // Юридична Україна. – 2003. – № 7. – С. 24–31.
12. Дзера О. Недійсність правочину (угоди) за новим Цивільним кодексом України / О. Дзера, О. Отраднава // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 5–18.
13. Жеков В.І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. / В.І. Жеков. – Одеса, 2006. – 23 с.
14. Кучер В.О. Нікчемні правочини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. / В.О. Кучер. – Львів, 2005. – 16 с.
15. Хатнюк Н.С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Н.С. Хатнюк. – К., 2003. – 20 с.
16. Семушина О. В. Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Семушина. – К., 2010. – 16 с.
17. Давидова І.В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І. В. Давидова. – О., 2011. – 20 с.
18. Перова О.В. Недійсність правочину, який порушує публічний порядок: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.В. Перова. – Х., 2010. – 15 с.
19. Таш'ян Р.І. Односторонні правочини в цивільному праві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Р.І. Таш'ян. – Х., 2009. – 20 с.
20. Цуріков М. О. Система правочинів, що підлягають державній реєстрації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М. О. Цуріков. – Х., 2011. – 21 с.

Глава 8. Представництво

Відповідно до ч. 1 ст. 237 ЦК представництвом є **правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.**

Аналіз ч. 1 ст. 237 ЦК дозволяє виділити такі *ознаки представництва*:

1. *Представництво – це правовідношення, яке виникає між представником та особою, яку він представляє.*

В юридичній літературі правовідношення представництва розглядається як складноструктурне, яке охоплює внутрішнє правовідношення, що існує між представником та особою, яку представляють, та зовнішнє правовідношення, що виникає між представником і третьою особою та між особою, яку представляють, і третьою особою. Внутрішнє правовідношення представництва слід визначати як правовідношення, в якому одна особа (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені і в інтересах особи, яку представляють, а особа, яку представляють, зобов'язана визнати юридичні наслідки дій представника, вчинені в межах наданих повноважень. Щодо зовнішніх правовідносин представництва, то їх виділення є дискусійним. Правовідношення між особою, яку представляють, і третьою особою є результатом представництва, тому в склад правовідносин представництва не входить, хоча має істотне значення для досягнення цілі представництва. Виникнення правовідносин між представником та третьою особою необхідно пов'язувати з належним виконанням зобов'язання з боку представника – вчинення правочину від імені особи, яку представляють. Зокрема, вони пов'язані з обов'язком представника повідомити третю особу про свій статус та надати на її вимогу уповноважуючі документи. Отже, специфіка правовідносин представництва між представником та особою, яку представляють, зумовлює виникнення в процесі виконання зобов'язань представником також правовідносин між ним та третіми особами. Проте такі правовідносини не набувають значення самотійного різновиду правовідносин представництва.

2. *Сторонами правовідносин представництва є представник та особа, яку він представляє.* Вимоги до сторін правовідношення представництва залежать від виду представництва. У відносинах добровільного представництва особою, яку представляють, та представником може бути дієздатна фізична особа або юридична особа. У випадку обов'язкового представництва особою, яку представляють, може виступати правоздатна фізична особа від моменту її народження. Представником може бути лише дієздатна фізична особа.

Важливо з'ясувати правовий статус замісника, якому представник може передати своє повноваження частково або в повному обсязі, якщо це встанов-

лено договором або законом між особою, яку представляють, і представником, або якщо представник був вимушений до цього з метою охорони інтересів особи, яку він представляє (ч. 1 ст. 240 ЦК). Враховуючи те, що правочин, вчинений замісником, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє (ч. 3 ст. 240 ЦК), замісника слід вважати представником особи, яку представляють. Відповідно, при передорученні викають правовідносини представництва між особою, яку представляють, та замісником.

3. *Згідно з правовідношенням представництва представник зобов'язаний або має право вчинити правочин.* Відповідно до ч.1 ст. 202 ЦК правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Важливо розмежовувати терміни «юридична дія», «правочин», «договір». Поняття «юридична дія» є ширшим від поняття «правочини», оскільки може бути спрямована на набуття, зміну або припинення не лише цивільних прав та обов'язків. Прикладом юридичних дій, які не є правочинами, є дії представника при здійсненні судового представництва. Поняття «договір» є вузьким за поняття «правочин», оскільки позначає лише дво- та багатосторонній правочин. Прикладом правочину, який не є договором є односторонній правочин (видача довіреності, складення заповіту).

Цивільний кодекс передбачає обмеження щодо вчинення представником правочинів, право на вчинення яких не має особа, яку він представляє, а також правочинів, які відповідно до змісту можуть бути вчинені лише особисто тією особою, яку він представляє (ч. 1, 2 ст. 238 ЦК). Слід зауважити, що представник не може уповноважуватися лише на вчинення фактичних дій, що сприяють вчиненню правочину. Не є представником особа, уповноважена на ведення переговорів щодо можливих у майбутньому правочинів (ч. 2 ст. 237 ЦК).

4. *Представник завжди вчиняє правочин від імені особи, яку він представляє.* Відповідно до ч. 2 ст. 237 ЦК не є представником особа, яка хоч і діє в чужих інтересах, але від власного імені. Деякі вчені (В.О. Рясенцев, В.К. Андреев, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський та інші) виділяють пряме представництво (представник виступає від імені іншої особи) та непряме представництво (представник виступає від власного імені, але в інтересах іншої особи). Законодавець не передбачає можливість непрямого представництва.

Ця ознака зумовлює те, що правочин, вчинений представником, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє (ч. 1 ст. 239 ЦК). Представник не стає стороною даного правочину.

5. *Представник діє в інтересах особи, яку представляє.* Представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є, за винятком комерційного представництва, а також щодо інших осіб, встановлених законом (ч. 3 ст. 238 ЦК).

Варто зауважити, що представництво передбачає вчинення представником правочинів від імені особи, яку він представляє, лише в межах наданих повноважень. Доцільно поняття «повноваження» розглядати як можливість або суб'єктивне право представника діяти від імені особи, яку він представляє, а також як чинник, що визначає зміст і межі такої дії. Цивільний кодекс передбачає правові наслідки вчинення представником правочинів з перевищенням повноважень. Відповідно до ст. 241 ЦК правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, лише в разі наступного схвалення правочину цією особою. Правочин вважається схваленим зокрема у разі, якщо особа, яку він представляє, вчинила дії, що свідчать про прийняття його до виконання. Наступне схвалення правочину особою, яку представляють, створює, змінює і припиняє цивільні права та обов'язки з моменту вчинення цього правочину.

Відповідно до ч. 3 ст. 237 ЦК *представництво виникає на підставі:*

- 1) *договору*; в юридичній літературі представництво, яке виникає на підставі договору, називають добровільним (договірним), оскільки воно засноване на волевиявленні особи, яку представляють, яке виражене у відповідному правочині. Класичним договором про представництво є договір доручення, якому присвячена глава 68 ЦК.
- 2) *закону*; в юридичній літературі представництво, яке виникає на підставі закону, називають обов'язковим (законним), оскільки його виникнення не залежить від волі особи, яку представляють, та представника, має для них обов'язковий характер і виникає у випадках та в межах, чітко передбачених законодавством. У ст. 242 ЦК, де йдеться про випадки представництва за законом, конкретно вказується тільки на два випадки представництва. По-перше, це представництво батьками (усиновлювачами) своїх малолітніх дітей (ч. 1 ст. 242 ЦК). По-друге, це представництво опікунами їхніх підопічних – малолітніх дітей та фізичних осіб, визнаних недієздатними (ч. 2 ст. 242 ЦК). Цей перелік не є вичерпним, оскільки у ч. 3 цієї ж статті ЦК міститься вказівка на те, що законним представником у випадках, встановлених законом, може бути інша особа. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 256-2 СК усиновлювачі є законними представниками всиновлених і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники.
- 3) *акта органу юридичної особи*; наприклад, призначення на певну посаду, пов'язану із здійсненням представницьких дій.

Питання про виникнення представництва на підставі акта органу юридичної особи в юридичній літературі є дискусійним. Юридична особа є суб'єктом цивільного права, але не може самостійно реалізувати свою правосуб'єктність. Відповідно до ч. 1 ст. 92 ЦК, юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповід-

но до установчих документів та закону. Отже, орган юридичної особи цивільною правосуб'єктністю не володіє і не може самостійно виступати як суб'єкт правовідносин представництва (представник), при цьому здатний реалізувати правосуб'єктність юридичної особи. Тому представниками не можуть бути органи юридичної особи, яка виступає особою, яку представляють.

4) з *іншого, встановленого актами цивільного законодавства*; наприклад, відповідно до ст. 65 СК, яка передбачає права подружжя на розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, при укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя.

Як самостійний різновид добровільного представництва ЦК (ст. 243) виділяє **комерційне представництво**. Ознаками комерційного представництва є те, що:

- 1) об'єктом комерційного представництва є вчинення договорів у сфері підприємницької діяльності;
- 2) комерційним представником та особою, яку представляють, можуть бути фізична особа – підприємець або юридична особа, яка є суб'єктом підприємницької діяльності;
- 3) комерційний представник, як правило, у межах цих правовідносин укладає договори неодноразово; відносини комерційного представництва характеризуються тривалим характером;
- 4) відплатний характер представницьких послуг комерційного представника, зумовлений особливостями сфери використання моделі комерційного представництва та суб'єктного складу правовідносин комерційного представництва;
- 5) комерційне представництво одночасно кількох сторін правочину допускається за згодою цих сторін та в інших випадках, встановлених законом;
- 6) повноваження комерційного представника можуть бути підтверджені письмовим договором між ним та особою, яку він представляє, або довіреністю.

Цивільний кодекс виділяє *«представництво за довіреністю»* (ст. 244 ЦК). Аналіз цієї статті дозволяє зробити висновок, що довіреність не розглядається як самостійна підстава виникнення правовідносин представництва. Зокрема, відповідно до ч. 1, 2 цієї статті представництво може здійснюватися за довіреністю, яке ґрунтується на договорі або акті органу юридичної особи (це самостійні підстави виникнення представництва). У ч. 3 ст. 244 ЦК закріплене визначення довіреності як письмового документу, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами. Отже, довіреність видається представнику для підтвердження наявності повноважень вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє, перед третіми особами. Тому

довіреність на вчинення правочину представником може бути надана особою, яку представляють (довірителем), безпосередньо третій особі. Варто зазначити, що аналіз ч. 1 ст. 244 ЦК свідчить, що видача особою, яку представляють, представнику довіреності є правом, а не обов'язком. Проте, законодавство містить положення, згідно з якими видача довіреності є необхідною умовою здійснення представницьких повноважень. Так, згідно, з ч. 1 ст. 1007 ЦК довіритель зобов'язаний видати повіреному довіреність на вчинення юридичних дій, передбачених договором доручення.

Відповідно до ст. 245 ЦК *форма довіреності* повинна відповідати формі, в якій відповідно до закону має вчинятися правочин. Оскільки довіреність це письмовий документ, її форма є письмовою за будь-яких умов. У довіреності обов'язково повинна бути вказана дата її вчинення. Інакше ця довіреність є нікчемною (ч. 3 ст. 247 ЦК). Спеціальні вимоги законом передбачені для довіреності юридичної особи. Відповідно до ч. 1 ст. 246 ЦК, довіреність від імені юридичної особи видається її органом або іншою особою, уповноваженою на це її установчими документами, та скріплюється печаткою цієї юридичної особи.

Якщо правочин, на вчинення якого уповноважується представник, підлягає нотаріальному посвідченню, довіреність повинна бути нотаріально посвідченою. Основні правила нотаріального посвідчення довіреностей передбачені Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженим наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р.

До нотаріально посвідченої довіреності прирівнюються (ч. 3-5 ст. 245 ЦК):

- довіреності військовослужбовців або інших осіб, які перебувають на лікуванні у госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі, посвідчені начальником цього закладу, його заступником з медичної частини, старшим або черговим лікарем;
- довіреності військовослужбовців, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріусів чи органу, що вчиняють нотаріальні дії, а також довіреності працівників, членів їхніх сімей та членів сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ або закладів;
- довіреності осіб, які тримаються в установах виконання покарань чи слідчих ізоляторах, посвідчені начальником установи виконання покарань;
- довіреності осіб, які проживають у населених пунктах, де немає нотаріусів, посвідчені уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування, крім довіреностей на право розпорядження нерухомим майном, довіреностей на управління і розпорядження корпо-

ративними правами та довіреностей на користування і розпорядження транспортними засобами;

- довіреності на одержання заробітної плати, стипендії, пенсії, аліментів, інших платежів та поштової кореспонденції (поштових переказів, посилок тощо), посвідчені посадовою особою організації, в якій довіритель працює, навчається, перебуває на стаціонарному лікуванні, або за місцем його проживання;
- довіреності на право участі та голосування на загальних зборах, посвідчені реєстратором, депозитарієм, зберігачем, нотаріусом та іншими посадовими особами, які вчиняють нотаріальні дії, чи в іншому порядку, передбаченому законодавством.

Довіреність, що видається у порядку передоручення, підлягає нотаріальному посвідченню, крім випадків, встановлених ч. 4 ст. 245 ЦК (ч. 2 ст. 245 ЦК).

Цивільний кодекс (ч. 1 ст. 248) *передбачає підстави припинення представництва, яке здійснюється за допомогою довіреності:*

- 1) *закінчення строку довіреності;* слід зауважити, що якщо довіреність видана на строк, менший від строку дії договору про представництво (договір доручення), то особа, яку представляють, вправі видати нову довіреність у межах строку дії договору. Тому в такому випадку правовідношення представництва не припиняється;
- 2) *скасування довіреності особою, яка її видала;* відмова від цього права є нікчемною. Варто зазначити, що законом може бути встановлено право особи видавати безвідкличні довіреності на певний час (ч. 1, 4 ст. 249 ЦК). Особа, яка видала довіреність і згодом скасувала її, повинна негайно повідомити про це представника, а також відомих їй третіх осіб, для представництва перед якими була видана довіреність. Права та обов'язки щодо третіх осіб, що виникли внаслідок вчинення правочину представником до того, як він довідався або міг довідатися про скасування довіреності, зберігають чинність для особи, яка видала довіреність, та її правонаступників. Це правило не застосовується, якщо третя особа знала або могла знати, що дія довіреності припинилася (ч. 2, 3 ст. 249 ЦК);
- 3) *відмова представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;* представник зобов'язаний негайно повідомити особу, яку він представляє, про відмову від вчинення дій, які були визначені довіреністю; представник не може відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю, якщо ці дії були невідкладними або такими, що спрямовані на запобігання завданню збитків особі, яку він представляє, чи іншим особам. Представник відповідає перед особою, яка видала довіреність, за завдані їй збитки у разі недодержання ним даних вимог (ч. 2-4 ст. 250 ЦК);
- 4) *припинення юридичної особи, яка видала довіреність;*
- 5) *припинення юридичної особи, якій видана довіреність;*

- 6) *смерть особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.* У разі смерті особи, яка видала довіреність, представник зберігає своє повноваження за довіреністю для ведення невідкладних справ або таких дій, невиконання яких може призвести до виникнення збитків;
- 7) *смерть особи, якій видана довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.*

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття та ознаки представництва.
2. Які існують підстави виникнення представництва?
3. Визначте особливості комерційного представництва.
4. Визначте правову природу довіреності.
5. Які вимоги ЦК передбачені до форми довіреності ?
6. Які передбачені ЦК підстави припинення представництва, що здійснюється за довіреністю?
7. Проаналізуйте правові наслідки вчинення представником правочинів з перевищенням повноважень.

Тести для самоконтролю

1. Правовідношення, в якому одна сторона зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє, називається:

- 1) правочином;
- 2) договором;
- 3) представництвом;
- 4) актом;
- 5) довіреністю.

2. Представництво виникає на підставі:

- 1) договору, закону, акта юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства;
- 2) договору та довіреності;
- 3) договору комісії;
- 4) дилерського договору;
- 5) маклерського договору.

3. Письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами називається:

- 1) правочином;
- 2) договором;

- 3) представництвом;
- 4) актом;
- 5) довіреністю.

4. Комерційним представником є особа, яка:

- 1) постійно та самостійно виступає представником підприємців при укладенні ними договорів у сфері підприємницької діяльності;
- 2) не є суб'єктом підприємницької діяльності;
- 3) від власного імені, за рахунок іншої особи укладає договори у сфері підприємницької діяльності;
- 4) від власного імені, за власний рахунок укладає договори у сфері підприємницької діяльності;
- 5) постійно та самостійно виступає представником підприємців при вчиненні ними односторонніх правочинів у сфері підприємницької діяльності.

5. Повноваження комерційного представника можуть бути підтверджені:

- 1) лише письмовим договором про комерційне представництво;
- 2) лише довіреністю;
- 3) лише договором доручення;
- 4) письмовим договором між ним та особою, яку він представляє, або довіреністю;
- 5) договором про комерційне посередництво.

6. Якщо строк довіреності не встановлений, вона:

- 1) є чинною 1 рік;
- 2) зберігає чинність до припинення її дії;
- 3) є нікчемною;
- 4) є незаконною;
- 5) зберігає чинність до припинення її дії, але не більше 3 роки.

7. Довіреність, у якій не вказана дата її вчинення:

- 1) завжди породжує правові наслідки;
- 2) є нікчемною;
- 3) є оспорюваною;
- 4) є фіктивною;
- 5) вважається укладеною строком на 1 рік.

8. Юридично значима дія представника, в силу якої його права як представника переходять до іншої особи називається:

- 1) представництвом;
- 2) договором;
- 3) правочином;
- 4) довіреністю;
- 5) передорученням.

9. Представник може передати своє повноваження іншій особі, якщо:

- 1) це встановлено договором або законом;
- 2) це встановлено лише договором;
- 3) це встановлено лише законом;
- 4) він вимушений до цього з метою охорони власних інтересів;
- 5) лише наявні ознаки комерційного представництва.

10. Опікун є законним представником:

- 1) неповнолітньої особи;
- 2) малолітньої особи;
- 3) фізичної особи з частковою цивільною дієздатністю;
- 4) обмежено дієздатної особи;
- 5) фізичної особи з неповною цивільною дієздатністю.

11. Піклувальник є законним представником:

- 1) фізичної особи з неповною цивільною дієздатністю;
- 2) фізичної особи з частковою цивільною дієздатністю;
- 3) малолітньої особи;
- 4) недієздатної особи;
- 5) обмежено дієздатної особи.

12. Представник не може вчиняти правочини:

- 1) від імені особи, яку він представляє;
- 2) від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є;
- 3) від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є за умови комерційного представництва;
- 4) право на вчинення яких має особа, яку він представляє;
- 5) про передачу майна у власність.

13. Правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень:

- 1) створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, лише у разі наступного схвалення правочину цією особою;

- 2) створює, змінює, припиняє лише цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє;
- 3) не створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє;
- 4) не створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє у разі вчинення нею дій, що свідчать про прийняття правочину до виконання;
- 5) є недійсним.

14. Представництво за довіреністю припиняється у разі:

- 1) смерті особи, яка видала довіреність;
- 2) скасування довіреності третьою особою;
- 3) безвідкличної довіреності на певний час;
- 4) якщо дії були безвідкладними або такими, що спрямовані на запобігання завданню збитків особі, яку представник представляє;
- 5) закінчення річного терміну її дії.

15. Вкажіть правильне законодавче положення про відмову представника від вчинення дій, які були визначені довіреністю:

- 1) представник може відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю, якщо ці дії були невідкладними;
- 2) представник зобов'язаний негайно повідомити особу, яку він представляє, про відмову від вчинення дій, які були визначені довіреністю;
- 3) представник може відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю, якщо ці дії були такими, що спрямовані на запобігання завданню збитків особі, яку він представляє, чи іншим особам;
- 4) представник не має право відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю;
- 5) представник має право відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю, лише за попереднім погодженням з особою, яку він представляє.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. Між ТОВ «Сервіс» та фізичною особою – суб'єктом підприємницької діяльності було укладено договір, згідно з умовами якого фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності зобов'язався надати послуги, пов'язані із пошуком контрагентів та проведення з ними переговорів щодо укладення між ними та ТОВ «Сервіс» господарських договорів, для чого була видана відповідна довіреність.

Чи виникли між ТОВ «Сервіс» та фізичною особою – суб'єктом підприємницької діяльності правовідносини представництва? Розмежуйте поняття «представництво» та «посередництво».

Задача 2. ТЗОВ «Зоря» довіреністю уповноважило Особу Д. керувати і розпоряджатися автомобілем. Особа «Д» уклала кредитний договір від свого імені і у своїх інтересах з КС «Ефір», відповідно до якого отримала кредит у розмірі 13083 гривень. Особа Д. уклала договір застави в інтересах Особи «Зоря», згідно якого автомобіль передається з метою забезпечення зобов'язання, що виникло у Особи «Д» за укладеним з КС «Ефір» кредитним договором. Особа «Зоря» звернулася до суду з вимогою про визнання договору застави недійсним, оскільки вона не уповноважувала на укладення даного договору.

Чи підлягають позовні вимоги задоволенню? Які правові наслідки вчинення представником правочину з перевищенням повноважень?

Задача 3. ТЗОВ «Саніда Пласт» звернулося з позовом до суб'єкта підприємницької діяльності – фізичної особи про стягнення збитків у зв'язку з невиконанням ним своїх зобов'язань. З матеріалів справи відомо, що відповідно до договору доручення, укладеного сторонами, підприємець (повірений) зобов'язаний за винагороду представляти інтереси ТЗОВ «Саніда Пласт» (довірителя) в південному регіоні України і здійснювати за рахунок та за його дорученням такі дії – пошук покупців продукції принципала, укладення угод на поставку продукції, проведення маркетингових досліджень. Позивач обґрунтовує свої претензії щодо невиконання повіреним зобов'язань тим, що відповідач не знайшов жодного потенційного покупця продукції принципала в південному регіоні, не уклав жодного договору на поставку продукції, не провів маркетингових досліджень. Суд прийшов до висновку про відсутність факту винного невиконання зобов'язань відповідачем, оскільки в матеріалах справи є листи від різних господарюючих суб'єктів, місцезнаходженням яких є м. Сімферополь, у яких йдеться, що суб'єкти від підприємця одержали інформацію про продукцію ТЗОВ «Саніта Плюс», в тому числі рекламні матеріали, контактні телефони та прайси з відомостями про цінову політику та умови співпраці.

Проаналізуйте ситуацію.

Рекомендована література

1. Андреев В.К. Представительство в гражданском праве / В.К. Андреев. – Калинин, 1978. – 87 с.
2. Брагинский М.И. Договорное право: в 3 кн. / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 2007. – Кн. 3: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. – 1055 с.
3. Верес І.Я. Цивільно-правове регулювання комерційного представництва: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / І.Я. Верес. – К., 2010. – 200 с.

4. Верес І.Я. Поняття комерційного представництва / І.Я. Верес // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 7(199). – С. 11-15.
5. Верес І.Я. Права та обов'язки комерційного представника / І.Я. Верес // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 4(138) – С. 24-31.
6. Гелецька І.О. Правове регулювання представництва у цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / І.О. Гелецька. – К., 2005. – 24 с.
7. Доманова І.Ю. Інститут добровільного представництва в цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / І.Ю. Доманова.– К., 2006. – 17 с.
8. Дядюк А. Л. Правове регулювання комерційного посередництва (агентських відносин) у сфері господарювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / А.Л. Дядюк. – К., 2010. – 20 с.
9. Жорнік М. Деякі особливості розгляду судами цивільних справ про визнання недійсними довіреностей / М. Жорнік // Право України. – 2013. – № 10. – С. 35-39.
10. Керимов С.Г. Представництво за законом в цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право»/ С.Г. Керимов. – К., 2006. – 19 с.
11. Невзгодина Е.Л. Представительство по советскому гражданскому праву / Е.Л. Невзгодина. – Томск, 1980. – 156 с.
12. Рясенцев В.А. Представительство и сделки в современном гражданском праве / В.А. Рясенцев. – М.: Статут, 2006. – 603 с.
13. Харитонов Є.О. Добровільне представництво у цивільному праві України: навч. посібник / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, А.І. Дрішлюк. – К.: Істина, 2007. – 306 с.

Глава 9. Захист цивільних прав та інтересів

Суб'єктивне право може бути лише тоді визнано мірою можливої поведінки уповноваженої особи, коли воно забезпечено (гарантовано) від неправомірного впливу зовнішніх чинників. Така гарантія найбільш ефективно втілюється у можливості вимагати захисту цивільного права та інтересу. Під **захистом суб'єктивних цивільних прав та інтересів** в науковій літературі розуміють *правозастосовчу діяльність, що здійснюється компетентним органом або безпосередньо уповноваженою особою у випадках, визначених законом, з метою відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права та інтересу.*

Відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦК **підставами захисту цивільних прав та інтересів є їх порушення, невизнання або оспорювання.** На жаль, законодавець не розкриває зміст цих понять. Проте їх визначення дається науковцями—цивілістами. Так, під *порушенням* цивільних прав у науковій літературі прийнято розуміти такий стан суб'єктивного права, за якого воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок чого суб'єктивне право уповноваженої особи зменшилося або зникло як таке. Невизнання цивільного права полягає у запереченні в цілому або у певній частині наявності у особи суб'єктивного цивільного права, що створює непевність у правовому статусі носія суб'єктивного права, в результаті чого уповноважена особа позбавлена можливості реалізувати своє право. *Оспорювання* суб'єктивного права відображає такий стан правовідношення, коли у юрисдикційному органі заперечується наявність або відсутність суб'єктивного цивільного права в особи, або належність їй такого права.

Цивільно-правовому захисту підлягають як майнові, так і особисті немайнові права суб'єктів цивільного права. Об'єктом *цивільно-правового захисту* поряд із цивільним правом є також інтерес, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства (ч. 2 ст. 15 ЦК). Офіційне тлумачення змісту поняття «інтерес» дано Конституційним Судом України, який і своєму Рішенні у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 ЦПК (справа про охоронюваний законом інтерес) зазначив, що «охоронюваний законом інтерес» треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам.

Суб'єктами захисту цивільних прав та інтересів є: суд, Президент України, органи державної влади, органи влади АРК, органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади, нотаріус (приватний і державний, посадові особи, на яких покладено Законом України «Про нотаріат» виконання функцій нотаріуса – консульські і дипломатичні представництва, виконками сільських, селищних та міських рад) та ін. Захист майнових та немайнових прав і законних інтересів можуть здійснювати й інші державні чи громадські органи: органи опіки і піклування, комісії з трудових спорів та ін. Після використання всіх національних засобів правового захисту учасник цивільних відносин може звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, наприклад, до Європейського Суду з прав людини.

Право на захист особа здійснює на свій розсуд. Нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення цивільного права, що порушене, крім випадків, встановлених законом (ст. 20 ЦК).

У науковій літературі домінує позиція, згідно з якою охорона та захист цивільних прав та інтересів хоча і є тісно пов'язаними категоріями, проте нетотожними. Охорона прав є ширшою правовою категорією, ніж захист, і містить у собі всі юридичні правила щодо визначеного блага. Тобто інакше кажучи, охорона прав має на увазі застосування сукупності засобів, що забезпечують реалізацію приналежних особі прав, забезпечуючи їх непорушність, цілісність, можливість поновлення у випадку порушення. А захист цивільних прав є більш вузьким поняттям у порівнянні з терміном «охорона цивільних прав» і охоплює собою передбачені законом міри і порядок захисту порушених прав чи усунення реальної загрози їх порушення. Захист варто розглядати як логічний наслідок порушення, невизнання чи оспорювання права особи. Можна сказати, що між охороною і захистом перебуває факт порушення права, тобто для того, щоб охорона перейшла у захист необхідна наявність факту порушення чи оскарження права.

Форми захисту цивільних прав та інтересів. У цивільному праві під **формою захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів** розуміється *комплекс внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що відбуваються в рамках єдиного правового режиму і здійснюваних уповноваженими органами, а також самою уповноваженою особою (носієм права).*

Залежно від суб'єктів здійснення дій розрізняють дві основні форми:

- *юрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів*, що здійснюється різними спеціально уповноваженими на цей вид діяльності державою органами із властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності;
- *неюрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів*, яка являє собою сукупність дій уповноваженої особи з відновлення порушеного

права без звернення за захистом цього права до компетентних державних органів й організацій.

Ці дві форми захисту цивільних прав та інтересів є узагальненими поняттями, що включають в себе кілька форм захисту. Так, юрисдикційна форма захисту цивільних прав та інтересів включає в себе судову, адміністративну та нотаріальну форми.

Судова форма захисту є основною. Відповідно до ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» кожному гарантується захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону. Для забезпечення справедливого та неупередженого розгляду справ у розумні строки, встановлені законом, в Україні діють суди першої, апеляційної, касаційної інстанцій і ВС України. Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України.

Альтернативними формами захисту цивільних прав та інтересів в контексті судової форми захисту визнають діяльність третейських судів. Відповідно до ст. 17 ЦПК сторони мають право передати спір на розгляд третейського суду, крім випадків, встановлених законом.

Захист цивільних прав здійснюється в адміністративному порядку шляхом звертання до вищого органу (посадової особи) або іншого уповноваженого органу. Так, відповідно до ст. 17 ЦК Президент України здійснює захист цивільних прав та інтересів у межах повноважень, визначених Конституцією України. У випадках, встановлених Конституцією України та законом, особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересу до органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування. Орган державної влади, орган влади АРК або орган місцевого самоврядування здійснюють захист цивільних прав та інтересів у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом. Рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду.

Захист цивільних прав може вчинити і нотаріус шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 18 ЦК). Порядок вчинення такої нотаріальної дії регламентується Законом України «Про нотаріат» та Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 282/20595 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України».

Згідно з Постановою КМУ «Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів» від 29 червня 1999 р. № 1172 вчинення виконавчого напису нотаріусом є можливим лише в разі:

- стягнення заборгованості за нотаріально посвідченими угодами, що передбачають сплату грошових сум, передачу або повернення майна, а також право звернення стягнення на заставлене майно;
- стягнення заборгованості, що впливає з відносин, пов'язаних з авторським правом;
- стягнення заборгованості з батьків або осіб, що їх замінюють, за утримання дітей у закладах освіти;
- стягнення заборгованості з батьків або осіб, що їх замінюють, за утримання дітей і підлітків в загальноосвітніх школах і професійно–технічних училищах соціальної реабілітації;
- стягнення за диспашею;
- стягнення заборгованості з військовослужбовців, звільнених з військової служби, і військовозобов'язаних після закінчення зборів;
- повернення об'єкта лізингу;
- стягнення заборгованості з орендної плати за користування державним та комунальним майном;
- стягнення за чеками;
- стягнення заборгованості за векселями, опротестованими нотаріусами в установленому законом порядку.

Нотаріус вчиняє виконавчі написи, якщо подані документи підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем. Заборгованість або інша відповідальність боржника визнається безспірною і не потребує додаткових доказів у випадках, якщо подані документи для вчинення виконавчого напису передбачені переліком документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів, затвердженим Постановою КМУ.

Законодавством України можуть бути встановлені випадки заборони звернення стягнення на окремі види майна. Так, звернення стягнення на майно, що є предметом іпотеки і належить державному чи комунальному підприємству або підприємству, понад 50 відсотків акцій (часток, паїв) якого перебуває у державній власності, здійснюється на підставі рішення суду (ст. 33 ЗУ «Про іпотеку»).

Виконавчий напис (окрім вимоги про неоплату чека) вчиняється нотаріусом незалежно від місця виконання вимоги, знаходження боржника або стягувача.

Нотаріус вчиняє виконавчі написи, якщо подані документи підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років. Якщо для вимоги, за якою видається виконавчий напис, законом встановлено інший строк давності, виконавчий напис видається у межах цього строку. Строки, протягом яких може бути вчинено виконавчий напис, обчис-

люються з дня, коли у стягувача виникло право примусового стягнення боргу. Нотаріус вчиняє виконавчі написи, якщо з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років, а у відносинах між підприємствами, установами та організаціями – не більше одного року. Якщо для вимоги, за якою видається виконавчий напис, законом встановлено інший строк давності, виконавчий напис видається у межах цього строку. Виконавчий напис скріплюється підписом і печаткою нотаріуса.

Стягнення за виконавчим написом провадиться в порядку встановленому Законом України «Про виконавче провадження».

До неюрисдикційних форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів належить самозахист. **Самозахист** полягає в *самостійних односторонніх діях володільця права, а також в самостійних односторонніх діях третьої особи щодо захисту свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань в договірних чи позадоговірних відносинах.*

Виділяють такі ознаки:

- самозахист застосовується у випадку порушення цивільного права чи загрози його порушення (протиправних посягань);
- самозахист застосовується у разі порушення цивільного права особи, яка захищається або іншої особи;
- самозахист здійснюється в односторонньому порядку (тобто, без звернення до компетентних органів);
- самозахист реалізується лише у формі дії;
- способи самозахисту не повинні бути заборонені законом та не суперечити моральним засадам суспільства;
- способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням;
- спрямованість дій при самозахисті на забезпечення недоторканості права, усунення порушення, ліквідацію його наслідків;
- способи самозахисту можуть бути встановлені актами цивільного законодавства чи договором або можуть обиратися самою особою;
- можливість майбутнього оскарження дій особи, яка самостійно захистила своє право до компетентних органів.

Залежно від сфери поширення способи самозахисту поділяють на:

- такі, що застосовуються у договірних зобов'язаннях (оперативні санкції, наприклад, передбачені ст.ст. 665, 666, 672, 690 ЦК);
- такі, що застосовуються у недоговірних зобов'язаннях (заподіяння шкоди в стані необхідної оборони).

Способи захисту цивільних прав та інтересів. Реалізація права на захист цивільних прав відбувається через застосування визначених способів захисту, передбачених ЦК. Під **способами захисту суб'єктивних цивільних прав**

та інтересів розуміють *передбачені договором, законом або звичаєм ділового обороту матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких заінтересована особа, право якої порушено, невизнано чи оспорено, має змогу припинити його порушення, здійснити його відновлення і в такий спосіб реалізувати надане їй суб'єктивне цивільне право на захист.*

Перелік способів захисту цивільного права та інтересу закріплений у ч. 2 ст. 16 ЦК, проте слід зазначити, що такий перелік не є вичерпним, адже відповідно до ч. 3 ст. 16 ЦК суд може для захисту цивільного права або інтересу застосувати інший спосіб, зокрема, такий, що встановлений договором або законом.

Отже, **способами захисту цивільного права та інтересу є:**

- 1) *визнання права* – є одним із основних способів захисту цивільних прав та інтересів, який полягає в підтвердженні існування певного права (речового або зобов'язального), носить універсальний характер і реалізується виключно у юрисдикційному порядку (наприклад, позов про визнання права власності);
- 2) *визнання правочину недійсним* – застосовується у тих випадках, коли необхідно відновити становище, яке існувало до укладення правочину з порушенням умов його дійсності. Метою звернення до суду з таким способом є застосування наслідків його недійсності;
- 3) *припинення дії, яка порушує право* – застосовується у тих випадках, коли необхідно припинити незаконні дії іншої особи, що спрямовані на порушення права, належного особі. В окремих випадках такий спосіб застосовують як запобіжний захід (спосіб забезпечення позову);
- 4) *відновлення становища, яке існувало до порушення* – такий спосіб захисту може бути застосований у випадку, коли суб'єктивне право не було припинене, і його можна було відновити шляхом усунення наслідків правопорушення (наприклад, позов про виселення особи з незаконно зайнятого нею приміщення, усунення перешкод у здійсненні права власності тощо);
- 5) *примусове виконання обов'язку в натурі* – спосіб захисту цивільного права, який впливає із загального принципу повного та належного виконання зобов'язання, застосовується у тих випадках, коли відповідач не виконує або уникає можливості виконати свій обов'язок у зобов'язальних правовідносинах (наприклад, вимога виконати роботу чи надати послуги за договором про виконання робіт та надання послуг, сплатити кошти за виконану роботу за договором підряду тощо);
- 6) *зміна правовідношення* – пов'язаний з необхідністю змінити існуюче правовідношення в інше, переростання одного обов'язку в інший, покладенні на боржника нового обов'язку (наприклад, вимоги про зміну вартості товару, асортимент якого не відповідає умовам договору купівлі–продажу);
- 7) *припинення правовідношення* – пов'язаний з необхідністю припинення існуючого правовідношення у разі, наприклад, невиконання чи неналежного

виконання боржником своїх обов'язків або неправомірного використання кредитором (носієм) свого суб'єктивного права;

- 8) *відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди* – підставою для застосування є наявність заподіяної майнової шкоди особі, цивільне право якої було порушене. Може застосовуватися як самотійно, так і в поєднанні з іншими вимогами; як за порушення договірних зобов'язань, так і позадоговірних.

Захистити цивільне право, яке було порушено можна не лише шляхом заявлення вимоги про відшкодування збитків, але й у інший спосіб, зокрема, заявлення вимоги про відшкодування в натурі. Спосіб відшкодування заподіяної майнової шкоди обирається в залежності від обставин справи самою особою (ч. 4 ст. 22 ЦК).

- 9) *відшкодування моральної (немайнової) шкоди* – пов'язаний із наявністю в особи фізичного болю та (або) душевних страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів, знищенням чи пошкодженням її майна, а також приниженням честі та гідності фізичної особи, ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. За загальним правилом, моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не було встановлено договором або законом;

- 10) *визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб* – полягає у позбавленні у судовому порядку або в іншому порядку, визначеному законом, юридичної сили винесеного рішення, вчиненої дії або зобов'язання вказаних суб'єктів владних правовідносин вчинити певну дію для захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного права чи законного інтересу. Характерними рисами цього способу захисту цивільних прав є: 1) специфічний суб'єкт, що заподіює шкоду (орган державної влади, орган влади АРК або орган місцевого самоврядування, їхні посадові і службові особи), 2) а також те, що така шкода відшкодовується незалежно від вини цих органів (осіб).

У науковій літературі запропоновано усі способи захисту цивільних прав та інтересів розподілити на чотири групи: 1) *відновлювальні* (віндикація, реституція та інші); 2) *присікальні* (припинення дій, які порушують право, визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, припинення правовідношення, визнання правочину недійсним та ін.); 3) *компенсаційні* (заміна предмету виконання його еквівалентом, відшкодування збитків); 4) *охоронно-забезпечувальні* (визнання права, зміна правовідношення, примушення до виконання зобов'язання в натурі).

Право вибору способу захисту порушеного права належить особі, право якої порушено, в межах специфіки правовідносин, у сфері яких було вчинено правопорушення. В окремих випадках вибір способу захисту може визначатися вказівкою спеціального закону, що регулює конкретне цивільне правовідношення або визначатиметься за попередньою взаємною домовленістю.

Питання для самоконтролю

1. Що таке цивільно-правовий захист?
2. У чому полягає відмінність цивільно-правового захисту від охорони та від забезпечення цивільних прав та інтересів?
3. Хто може виступати суб'єктами цивільно-правового захисту?
4. В яких випадках і за яких умов захист цивільних прав здійснюється судами?
5. Як розмежовується компетенція загальних, господарських, та адміністративних судів?
6. В яких випадках і за яких умов захист цивільних прав здійснюється третейськими судами?
7. Що таке самозахист цивільних прав? Які існують види заходів самозахисту?

Тести для самоконтролю

1. У відповіді під котрим номером правильно вказано словосполучення, що пропущене у наведеному положенні: «кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його _____»:

- 1) порушення;
- 2) оспорування;
- 3) невизнання;
- 4) порушення, невизнання або оспорування;
- 5) жодна з відповідей невірна.

2. Президент України здійснює захист цивільних прав та інтересів у межах:

- 1) повноважень, визначених Конституцією України;
- 2) визначених Законом України «Про судоустрій і статус суддів»;
- 3) визначених Законом України «Про президента України»;
- 4) визначених ЦК України;
- 5) необхідних для забезпечення суспільного порядку.

3. Рішення, прийняте органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування щодо захисту цивільних прав та інтересів:

- 1) є перешкодою для звернення за їх захистом до нотаріуса;
- 2) не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду;
- 3) є перешкодою для звернення за їх захистом до Конституційного Суду України;

- 4) є перешкодою для звернення за їх захистом до суду;
- 5) жодна з відповідей невірна.

4. Нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом:

- 1) вчинення нотаріального напису на борговому документі;
- 2) видачі наказу;
- 3) вчинення виконавчого напису на борговому документі;
- 4) посвідчення договору;
- 5) звернення до суду в інтересах фізичної особи.

5. Моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з неприпустимим поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи;
- 5) усі відповіді вірні.

6. Позначте відповідь, у якій міститься найбільш повне визначення поняття «самозахист»:

- 1) це застосування усіх засобів протидії;
- 2) це застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства;
- 3) це застосування засобів протидії, які передбачені законом та не суперечать моральним засадам суспільства;
- 4) це застосування засобів протидії, які не суперечать моральним засадам суспільства;
- 5) ЦК України не дає визначення цьому поняттю.

7. Позначте відповідь, у якій найповніше розкриваються зміст поняття «збитки»:

- 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі;
- 2) витрати, які особа зробила для відновлення свого порушеного права;
- 3) витрати, які особа мусить зробити для відновлення свого порушеного права;
- 4) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якщо її право не було порушене;
- 5) усі перелічені варіанти.

8. Способи самозахисту мають відповідати:

- 1) змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням;
- 2) цивільному законодавству;
- 3) закону та моральним засадам суспільства;
- 4) витратам, які особа мусить зробити для відновлення свого порушеного права;
- 5) завданням збиткам.

9. Судову систему України складають:

- 1) Верховний суд України.
- 2) суди загальної юрисдикції;
- 3) загальні суди;
- 4) спеціальні суди;
- 5) спеціалізовані суди.

10. Назвіть правильні законодавчі положення щодо видів судів загальної юрисдикції:

- 1) система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України будується за принципами територіальності і спеціалізації;
- 2) вищим судовим органом спеціалізованих судів є Верховний Суд України;
- 3) система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України будується за принципами змагальності і гласності;
- 4) норми щодо існування Апеляційного суду України визнані Конституційним Судом України неконституційними;
- 5) найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Касаційний Суд України.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. Зленко та Охримюк, виламавши двері квартири відомого колекціонера Горіхова, проникли до неї з метою викрадення антикварних речей та валютних цінностей. В той час, коли грабіжники, не поспішаючи, пакували в сумки викрадене, Горіхов, який забув у домашньому сейфі необхідні документи, і його охоронець повернулись до квартири. У відповідь на слова Горіхова: «Хто ви? Що ви тут робите?» – Зленко та Охримюк відкрили хаотичну стрілянину з пістолетів, але в результаті пострілів у відповідь, вчинених охоронцем, Зленко та Охримюк були вбиті.

Яку форму захисту цивільних прав було використано в даному випадку?

Чи дотримано охоронцем Горіхова умов правозгідності способів самозахисту?

Чи виникає в утриманців Зленка та Охримюка право на відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника?

Задача 2. Дача Фролова протягом зими була двічі обікрадена невідомими особами. По закінченні чергового дачного сезону Фролов переніс найбільш коштовні речі в темний прикомірок і на горище. При цьому в прикомірку він установив саморобний капкан на великого звіра, а на горищі спорудив пристрій, за допомогою якого з 3-метрової висоти падала важка колода при дотику до складених на горищі речей.

У січні Фролова викликали до міліції, де йому було запропоновано дати пояснення по факту заподіяння тяжких тілесних ушкоджень п. Крючко, що був виявлений на горищі дачі зі зламаним хребтом і відмороженими ногами. Як з'ясувалося згодом, дві попередні крадіжки майна Фролова були також вчинені Крючко. По даному факту була порушена кримінальна справа, але потім вона була закрита за передбаченими кримінально-процесуальним законодавством підставами.

Крючко, визнаний інвалідом I групи, звернувся до Фролова з позовом про відшкодування шкоди, заподіяної втраченою працездатності в зв'язку з отриманою травмою.

Який вид правоохоронювальних заходів був використаний Фроловим?

Чи підлягає позов Крючко задоволенню?

Задача 3. В 2011 р. лікарі психоневрологічної лікарні постановили Савельєву діагноз: психічний розлад у формі шизофренії. В цьому ж році Савельєва поставили на облік у психіатра. В 2014 р. він звернувся до головного психіатра області з заявою, в якій прохав, щоб його оглянули і зняли з обліку, проте відповіді не отримав.

Вважаючи свої права порушеними, Савельєв звернувся до суду зі скаргою, в якій просив зобов'язати головного психіатра області зняти його з обліку як такого, що не страждає і не страждає жодним психічним розладом.

Суддя в прийомі скарги громадянина Савельєва відмовив, мотивуючи дане рішення тим, що дії головного психіатра області необхідно оскаржити в адміністративному порядку до вищестоящої інстанції.

Який порядок та засіб захисту використав Савельєв?

Дайте правову оцінку діям судді.

Задача 4. В січні 2013 р. помер Шкірук – відомий художник. За життя він орендував велику майстерню. Його дочка попросила об'єднання художників, яке виступало орендодавцем майстерні, про відстрочку і сказала, що вона звільнить майстерню через три місяці, тобто після того, як розбере документи, ескізи, полотна та інші предмети, котрі зберігались в майстерні померлого. В

серпні 2013 р. об'єднання художників надало майстерню в оренду народному художнику України Гришаніну. У вересні 2013 р. Гришанін попросив дочку Шкірука передати йому ключі від майстерні. На прохання художника дочка Шкірука відповіла відмовою, вказавши при цьому, що не буде звільняти майстерню, оскільки право оренди, на її думку, є спадщиною після померлого батька.

Гришанін звернувся до прокурора з проханням вжити заходів щодо дочки Шкірука, з тим, щоб вона не перешкождала йому у здійсненні його права на оренду майстерні.

Кому належить право на оренду майстерні?

Яким способом можна захистити порушене право на оренду майстерні?

Як повинен діяти прокурор у даній ситуації?

Задача 5. Родина Новаківських, що складалася з 3 осіб, займала 3-кімнатну квартиру в будинку комунального житлового фонду. Син Новаківських одружився з Рижовою, яка за згодою всіх, хто проживав у помешканні, оселилася в ньому. Через рік молода сім'я розпалася, і Рижова, яка не має іншої житлової площі, запропонувала зробити обмін квартири. Новаківські відповіли на це відмовою. Тоді Рижова пред'явила позов про примусовий обмін житлової площі, подавши суду два конкретних варіанти обміну.

Новаківські, заперечуючи проти обміну, вказували на те, що проживають на даній площі вже понад 40 років і не збираються переїжджати з центрального району міста в райони новобудов. Крім того, на їхню думку, запропоновані Рижовою варіанти обміну ущемляють їхні інтереси, тому що їм доведеться користуватися менш впорядкованим житлом і проживати з дорослим сином у суміжних кімнатах.

Рижова наполягала на задоволенні позову, вважаючи, що знайдені нею варіанти обміну не порушують прав Новаківських, тому що на кожного з них буде приходиться така ж за розміром житлова площа, якою вони користувалися і раніше. До того ж житлова площа в даних квартирах є впорядкованою відповідно до вимог діючого законодавства.

Як вирішити дану справу?

Що являє собою охоронюваний законом інтерес як предмет цивільно-правового захисту?

Рекомендована література

1. Майкут Х. В. До питання нотаріальної форми захисту цивільних прав / Х.В. Майкут // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція». Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 6-1. Том. 2. – С. 65-68.

2. Менджул М.В. Судовий захист прав та законних інтересів громадян: М.В. Менджул. – Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2013. – 212 с.
3. Підлубна Т. Визнання права як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів / Т. Підлубна // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 4 (160). – С. 77-80.
4. Підлубна Т. М. Захист законного інтересу за допомогою категорії абстрактних збитків / Т. М. Підлубна // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – 2009. – Вип. 492. – С. 63–67.
5. Підлубна Т. Поняття захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів / Т. Підлубна // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 9 (153). – С. 96-99.
6. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т.М. Підлубна. – К., 2009. – 20 с.
7. Янчук А. В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Янчук Антон Володимирович. – К., 2011. – 220 с.
8. Ярова Т. М. Критерії розмежування способів захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів / Т. М. Ярова // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8. – С. 12-15.
9. Ярова Т. М. Поняття і види форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів / Т. М. Ярова // Науковий вісник Чернівецького університету: Правознавство. – 2007. – Вип. 375. – С. 63-67.
10. Ярова Т. М. Право на захист як суб'єктивне цивільне право / Т. М. Ярова // Держава і право: збірник наук. пр.. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 37. – С. 390-396.

Глава 10. Відповідальність у цивільному праві

Цивільно-правова відповідальність – один із трьох видів цивільно-правових санкцій, які може бути застосовано у випадках невиконання або неналежного виконання цивільного обов'язку до порушника.

Цивільно-правовими санкціями вважають негативні правові наслідки, передбачені нормами цивільного права, що застосовуються до правопорушників у випадках невиконання або неналежного виконання цивільно-правових обов'язків.

Види цивільно-правових санкцій: 1) примусове виконання добровільно невиконаного обов'язку (здійснюється в судовому порядку, наприклад, ч. 1 ст. 620 ЦК); 2) оперативні санкції (передбачені договором або актом цивільного законодавства засоби оперативного впливу на боржника, спрямовані на попередження інших правопорушень або зменшення їх шкідливих наслідків; не залежать від сили державного примусу; застосовуються управненою особою в односторонньому порядку; за спрямованістю поділяються на: а) оперативні санкції, спрямовані на одностороннє припинення правовідношення, наприклад, ч. 2 ст. 849 ЦК; б) оперативні санкції, спрямовані на односторонню зміну правовідношення, наприклад, ч. 2 ст. 678 ЦК); 3) цивільно-правова відповідальність.

Щодо визначення поняття цивільно-правової відповідальності у науковців немає єдиної позиції. Основні з них такі:

- 1) цивільно-правова відповідальність як обов'язок правопорушника перетерпіти певні негативні наслідки. Відповідальність виражається у заміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку додаткового обов'язку, або у позбавленні права, з якого випливає порушений обов'язок (О. С. Іоффе);
- 2) цивільно-правова відповідальність як «охоронне правовідношення», тобто це не лише обов'язок особи зазнати у майбутньому певних втрат, а правовідношення, зміст якого складають взаємні права та обов'язки правопорушника і органу державної влади (Н. С. Малєїн);
- 3) цивільно-правова відповідальність як санкція (захід державного примусу) (О. А. Красавчіков).

Позиція про те, що цивільно-правова відповідальність існує за межами головного правовідношення, є щодо нього додатковим заходом (В. І. Цікало), видається найбільш обгрунтованою.

Ознаки цивільно-правової відповідальності (О. Г. Чернявський, С. М. Кузнецов):

- 1) майновий характер;

- 2) це відповідальність одного учасника цивільно-правових відносин перед іншим, це відповідальність правопорушника перед потерпілим;
- 3) відповідність обсягу відповідальності обсягові завданої шкоди чи збитків;
- 4) застосування рівних за обсягом заходів відповідальності до різних учасників майнового обороту за однотипні правопорушення.

Отже, *цивільно-правова відповідальність* – це застосування уповноваженим державою органом до порушника цивільних прав передбачених договором або актом цивільного законодавства додаткового негативного наслідку майнового або особистого характеру (В. І. Цікало).

Особливості цивільно-правової відповідальності: 1) здебільшого майновий характер; 2) компенсаційний характер (мета – поновлення порушених прав); 3) додатковий характер для порушника (боржник не звільняється від виконання свого обов'язку).

Значення цивільно-правової відповідальності розкривається через її *функції*: 1) встановлюючи обов'язок правопорушника відновити порушене право управленої особи, зокрема відшкодувати завдані їй збитки, інститут відповідальності виконує компенсаційну роль; 2) загроза застосування заходів відповідальності покликана попереджувати вчинення правопорушень суб'єктами цивільних правовідносин, виховувати їх в дусі поваги до закону, до прав та інтересів інших осіб, неухильного виконання прийнятих на себе обов'язків; 3) як вид юридичної відповідальності цивільно-правова відповідальність є негативною реакцією держави на скоєне правопорушення, яка полягає в його осудженні суспільством і державою і, отже, є карою для правопорушника; 4) застосування заходів відповідальності до особи, що порушує зобов'язання, може негативно відбитися на її матеріальному і фінансовому становищі, призвести до банкрутства юридичної особи тощо.

Цивільно-правова відповідальність буває таких *видів*:

- 1) за підставами виникнення: *договірна* (глава 51 ЦК); *недоговірна* (глава 82 ЦК).
- 2) за розподілом прав та обов'язків між суб'єктами зобов'язання з множинністю осіб: *часткова* (ст. 540 ЦК); *солідарна* (ст.ст. 542–543 ЦК); *субсидіарна* (ст. 619 ЦК).
- 3) за обсягом: *повна* (ч. 1 ст. 1166 ЦК); *обмежена* (ч. 2 ст. 924 ЦК); *кратна*.

Виділяють такі *форми* цивільно-правової відповідальності: *загальна* (відшкодування збитків); *спеціальні* (сплата неустойки, втрата завдатку, примусове позбавлення права власності тощо).

Підставами цивільно-правової відповідальності є договір або акт цивільного законодавства (так звана юридична підстава цивільно-правової відповідальності), а також невиконання або неналежне виконання цивільного обов'язку – правопорушення (фактична підстава цивільно-правової відповідальності).

Умови настання цивільно-правової відповідальності (ст. 1166 ЦК):

- 1) *наявність шкоди (збитків)*. Шкода може бути майновою або немайновою (моральною). Відповідно до ч. 2 ст. 22 ЦК *майновою шкодою або збитками* є: втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Згідно з ч. 2 ст. 23 ЦК *моральна шкода* полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи;
- 2) *протиправність поведінки особи*. Протиправною вважається така поведінка особи, яка порушує норми закону чи іншого нормативного акта або виразилась у невиконанні чи неналежному виконанні договірною зобов'язання або в заподіянні недоговірної шкоди життю, здоров'ю чи майну іншої особи тощо, незалежно від того, чи знав правопорушник про протиправність своєї поведінки, чи ні. При цьому порушуються не лише норми об'єктивного права, а й суб'єктивне право тієї чи іншої особи. Наприклад, якщо майну власника заподіяно шкоду, то він обмежується у своїх можливостях повною мірою володіти, користуватись або розпоряджатись своїм майном, тобто порушується його суб'єктивне право власності. Протиправна поведінка завжди проявляється у конкретних формах, які безпосередньо пов'язані з характером юридичних обов'язків. Обов'язки полягають у: а) необхідності вчиняти певні дії (активний обов'язок); б) необхідності утримуватись від вчинення певних дій (пасивний обов'язок). Залежно від характеру юридичного обов'язку протиправна поведінка може виступати у формі протиправної дії або протиправної бездіяльності. Як протиправна дія, так і протиправна бездіяльність є порушенням юридичного обов'язку;
- 3) *наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою (збитками)*. Причинний зв'язок – це зв'язок, що об'єктивно існує між протиправною поведінкою боржника і наслідком, який настав (шкодою). У тих випадках, коли наслідок є проявом випадкового, незакономірного збігу певних обставин, серед яких поведінка боржника не є істотною, причинний зв'язок відсутній. Не вважається таким випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів тощо;

4) *наявність вини*. Вина – це певне психічне ставлення особи до своєї неправомірної поведінки та її наслідків. В цивільному праві форма вини, як правило, не впливає на розмір відповідальності. Особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. *Презумпція вини особи* полягає у тому, що особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (ч. 1 ст. 614 ЦК). Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання (ч. 2 ст. 614 ЦК). Боржник буде вважатися винуватим доти, доки не доведе свою невинуватість.

Для виникнення цивільно-правової відповідальності форма вини (умисел чи необережність) значення не має, однак у випадках, встановлених законом, може впливати на розмір відшкодування. (Наприклад, ст. 1193 ЦК – урахування вини потерпілого і матеріального становища фізичної особи, яка завдала шкоди (груба необережність); ст. 616 ЦК – суд має право зменшити розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника, якщо кредитор умисно або з необережності сприяв збільшенню розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, або не вжив заходів щодо їх зменшення). Згідно з ч. 3 ст. 1193 ЦК, вина потерпілого не враховується у разі: а) відшкодуванні додаткових витрат при відшкодуванні шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я (зумовлених потребою посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо) (ч. 1 ст. 1195 ЦК); б) відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника (ст. 1200 ЦК); в) відшкодування витрат на поховання (ст. 1201 ЦК); г) якщо потерпілим є малолітня або недієздатна особа.

Для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності необхідні або повний склад правопорушення, який складається з названих вище чотирьох елементів, або у випадках, передбачених у законі чи договорі, – неповний, усічений склад – протиправність і вина. За відсутності хоча б одного з цих елементів (крім випадків відповідальності без вини) цивільна відповідальність не настає.

У випадках, передбачених законом, допускається притягнення особи до цивільно-правової відповідальності незалежно від наявності вини правопорушника (наприклад, відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки (ч. 5 ст. 1187 ЦК), відповідальність професійного зберігача за втрату (нестачу) або пошкодження речі, яку прийнято на зберігання (ст. 950 ЦК) тощо).

Законодавством передбачений особливий порядок з'ясування вини у певних випадках. Наприклад, у разі покладання обов'язку на батьків щодо відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою, відповідно до ст. 1178 ЦК

береться до уваги їх вина у несумлінному здійсненні або ухиленні ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою.

Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності:

- *випадок* (або казус – те, чого заздалегідь не можна передбачити і відвернути настання. Він характеризується суб'єктивною невідворотністю. Тому, якщо буде доведено, що шкода заподіяна випадково, то тим самим буде спростовано наявність вини заподіювача шкоди);
- *непереборна сила* (п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК) або форс-мажорні обставини характеризуються об'єктивною невідворотністю. Інколи дії непереборної сили можна передбачити, але відвернути їх з допомогою відомих засобів неможливо. До дії непереборної сили належать як природні явища (землетруси, повені, урагани та ін.), так і явища суспільного характеру (військові дії, забастовки, заколоти, революції тощо). При цьому необхідно мати на увазі, що ці явища повинні відповідати ознакам надзвичайності й непереборності. Відсутність хоча б однієї з цих ознак буде доказом відсутності явища непереборної сили;
- вина кредитора;
- самозахист цивільних прав (ст. 1169 ЦК);
- крайня необхідність (ч. 2 ст. 1171 ЦК).

Питання для самоконтролю

1. Які існують підходи до визначення цивільно-правової відповідальності? Яке співвідношення понять «цивільно-правова відповідальність» та «цивільно-правова санкція»?
2. Які види цивільно-правової відповідальності?
3. Дайте визначення понять «збитки», «моральна шкода», «реальні збитки», «упущена вигода».
4. Які умови правомірності діяння?
5. Розкрийте зміст підстав цивільно-правової відповідальності. Які підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності?

Тести для самоконтролю

1. Вкажіть види цивільно-правової відповідальності за підставами виникнення:

- 1) договірна, недоговірна;
- 2) часткова, солідарна;
- 3) солідарна, субсидіарна;
- 4) повна, обмежена;
- 5) кратна, повна.

2. Назвіть форми цивільно-правової відповідальності:

- 1) кратна, повна;

- 2) загальна, спеціальна;
- 3) солідарна, субсидіарна;
- 4) повна, обмежена;
- 5) договірна, недоговірна.

3. За розподілом прав та обов'язків між суб'єктами зобов'язання з множинністю осіб цивільно-правова відповідальність є таких видів:

- 1) договірна, не договірна, позадоговірна;
- 2) часткова, солідарна, субсидіарна;
- 3) додаткова, субсидіарна;
- 4) повна, обмежена;
- 5) кратна, повна.

4. За обсягом цивільно-правову відповідальність поділяють на такі види:

- 1) договірна, недоговірна;
- 2) часткова, солідарна;
- 3) солідарна, субсидіарна;
- 4) повна, обмежена, кратна;
- 5) неповна, додаткова.

5. Підстави цивільно-правової відповідальності є таких видів:

- 1) юридичні та соціальні;
- 2) фактичні та моральні;
- 3) юридичні та фактичні;
- 4) економічні;
- 5) немає вірної відповіді.

6. Юридичною підставою цивільно-правової відповідальності є:

- 1) делікт;
- 2) правопорушення;
- 3) неналежне виконання цивільного обов'язку;
- 4) невиконання цивільного обов'язку;
- 5) договір або акт цивільного законодавства.

7. Фактичною підставою цивільно-правової відповідальності є:

- 1) невиконання або неналежне виконання цивільного обов'язку – правопорушення;
- 2) договір;
- 3) акт цивільного законодавства;
- 4) вина;
- 5) шкода.

8. Зв'язок, що об'єктивно існує між протиправною поведінкою боржника і наслідком, який настав (шкодою) – це:

- 1) зворотній зв'язок;
- 2) злочинний зв'язок;
- 3) причинний зв'язок;
- 4) умовний зв'язок;
- 5) небезпечний зв'язок.

9. Яка презумпція передбачас, що особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання?

- 1) вини;
- 2) невинуватості;
- 3) правомірності правочину;
- 4) добросовістості;
- 5) знання законодавства.

10. Шкода може бути:

- 1) повною та неповною;
- 2) майновою або немайновою;
- 3) моральною або аморальною;
- 4) реальною або консенсуальною;
- 5) каузальною та абсолютною.

11. Підставою звільнення від цивільно-правової відповідальності є:

- 1) випадок;
- 2) непереборна сила;
- 3) вина кредитора;
- 4) самозахист цивільних прав;
- 5) усі наведені відповіді правильні.

12. Випадок характеризується:

- 1) суб'єктивною невідворотністю;
- 2) закономірністю настання;
- 3) безпекою;
- 4) спеціальним суб'єктом;
- 5) строковістю.

13. Певне психічне ставлення особи до своєї неправомірної поведінки та її наслідків – це:

- 1) шкода;

- 2) вина;
- 3) протиправна поведінка;
- 4) необхідна оборона;
- 5) крайня необхідність.

14. Вина потерпілого не враховується у разі:

- 1) відшкодуванні додаткових витрат при відшкодуванні шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я (зумовлених потребою посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо);
- 2) відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника;
- 3) відшкодування витрат на поховання;
- 4) якщо потерпілим є малолітня або недієздатна особа;
- 5) усі наведені відповіді правильні.

15. Ознаками цивільно-правової відповідальності є:

- 1) майновий характер;
- 2) це відповідальність одного учасника цивільно-правових відносин перед іншим, це відповідальність правопорушника перед потерпілим;
- 3) відповідність обсягу відповідальності обсягові завданої шкоди чи збитків;
- 4) застосування рівних за обсягом заходів відповідальності до різних учасників майнового обороту за однотипні правопорушення
- 5) усі наведені відповіді правильні.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. Остап, Семен та Гнат будували паркан коло будинку Василя. Під час будівельних робіт вони пошкодили фасад будинку. Кошторисна вартість необхідних ремонтних робіт щодо відновлення фасаду склала 3000 грн. Василь звернувся до суду з позовом до Остапа про стягнення 3000 грн. Остап погодився відшкодувати 1000 грн., мотивуючи тим, що, окрім нього, шкоду завдали Семен та Гнат.

Яке рішення має ухвалити суд?

Задача 2. Петро за договором повинен був поставити Галині партію польських помідорів 23.12.2013 р. на суму 10000 грн. У зв'язку із перевіркою митних органів помідори не було перевезено на митну територію України. За договором між Петром та Галиною за непоставку продукції було передбачено штраф. Галина пред'явила позов до Петра, вимагаючи сплату штрафу. Петро відмовився платити штраф, мотивуючи тим, що його вини у невиконання умов договору немає.

Яке рішення має ухвалити суд?

Задача 3. У травні 2013 року позивач – Публічне акціонерне товариство «Київенерго» – звернувся до суду із вимогами про стягнення заборгованості за спожиту електричну енергію, мотивуючи їх тим, що відповідач В. є власником та є споживачем електричної енергії, постачання якої здійснює позивач. За даною адресою відкрито особовий рахунок споживання електричної енергії № 1. Посилаючись на те, що згідно з даними особової картки у відповідача виникла заборгованість з оплати спожитої електроенергії в сумі 2593,36 грн., позивач просив суд стягнути вказану суму з відповідача з урахуванням індексу інфляції та 3% річних за час порушення строків виконання грошового зобов'язання. У судовому засіданні до участі у справі залучено співвласника квартири – Т. як третю особу. Судом встановлено, що на підставі рішення Печерського районного суду м. Києва від 22 жовтня 2009 року відповідачу В. та третій особі Т. у справі на праві спільної часткової власності належить квартира в рівних частках. За даною адресою відкрито особовий рахунок споживання електричної енергії № 1, за яким утворилася заборгованість. У липні 2012 року електропостачання даного жилого приміщення було припинено. Разом з тим, 26 липня 2012 року з метою створення окремого особового рахунку відповідач сплатив позивачеві 2300 грн., що становило половину боргу, оплатив встановлення працівником позивача окремого електролічильника у вказаній квартирі та 10 серпня 2012 року уклав з позивачем договір про користування електричною енергією. При цьому відповідачеві було відкрито особовий рахунок № 2.

Яке рішення має ухвалити суд?

Задача 4. Позивач – Кредитна Спілка «Нарцис» звернувся в суд з позовом, в якому просить стягнути з відповідачів 21735, 77 грн., мотивуючи тим, що Д. на підставі кредитного договору № 07/У-106 від 07 грудня 2007 року отримав в кредит 15000, 00 грн., під 42% річних, строком користування на 36 (тридцять шість) місяців. У забезпечення повернення кредиту між КС «Нарцис» та Т. укладено договір про солідарну відповідальність № 07/У-118 від 07.12.2007 року та договір про солідарну відповідальність між КС «Нарцис» Ч. № 07/У-117 від 07.12.2007 року. Станом на 24 листопада 2008 року загальна заборгованість складає за позикою – 21735, 77 грн., за кредитом – 14785, 07 грн., за відсотками за користування кредитом – 6950, 70 грн.

Як має вирішити справу суд? Відповідь обгрунтуйте.

Задача 5. У позовній заяві асоціації фермерських господарств «Агро» до А. та відкритого акціонерного товариства «Владівське ремонтно-транспортне підприємство» про стягнення боргу, зазначено, що 01 серпня 2009 року між ВАТ «Владівське РТП», в особі голови правління А. та асоціацією фермерських господарств «Агро», в особі Д. укладено письмовий договір від-

повідального зберігання № 0404-8-Х. Також, до вищезазначеного договору 01.08.09р. між асоціацією фермерських господарств «Агро», в особі голови Д., ВАТ «Владівське РТП» та А. укладено договір поруки № 8, в якому передбачено, що в разі невиконання умов договору відповідального зберігання № 0404-8-Х, боржник та поручитель відповідають перед кредитором солідарно. У зазначеному договорі поруки у п. 2.5 вказано, що виконання зобов'язань поручителем є безумовним. Пунктом 2.1. цього договору передбачено, що в разі не виконання боржником зобов'язань повернення переданого на зберігання майна, згідно з договором зберігання від 01.08.2009 р. боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні божники. Відповідач по справі не виконав умови договору зберігання, не повернув предмет зберігання, ухиляється від виконання взятих на себе зобов'язань. Враховуючи зазначене, позивач просить суд стягнути з відповідача суму заборгованості та судові витрати. Відповідач А. у судовому засіданні позовні вимоги не визнав в повному обсязі. Пояснив, що вони не мають претензій щодо суми боргу, проте вважає, що борг необхідно стягувати лише з ВАТ «Владівське РТП», так як сам А. пішов назустріч підприємству, взявши на себе зоов'язання поручителя, проте особистої вигоди щодо укладених договорів не мав. Представник відповідача ВАТ «Владівське РТП» заперечувала щодо задоволення позовних вимог в частині стягнення богу з А., вважає, що боржником є підприємство ВАТ «Владівське РТП», бо саме через його неплатоспроможність утворилася заборгованість. Крім того, ВАТ «Владівське РТП», згідно постанови господарського суду визнано банкрутом. Суму боргу, вказану в позові, представник відповідача не оспорує.

Яке рішення має ухвалити суд? Хто і в якому обсязі несе відповідальність в цій справі?

Рекомендована література

1. Аверьянов А.В. Объем гражданско-правовой ответственности за нарушение отдельных видов обязательств: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А.В. Аверьянов – СПб., 1997. – 204 с.
2. Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. Теория и практика / А.М. Белякова– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 149 с.
3. Богданов О.В. Вред – как условие гражданско-правовой ответственности.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.В. Богданов. – Саратов, 2001. – 198 с.
4. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории / С.Н. Братусь – М.: Юрид. лит., 1976. – 215 с.
5. Жуковская О. Л. Юридическая природа и перспектива развития правового регулирования обязательств по возмещению вреда, причиненного источником повышенной опасности.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.Л. Жуковская. – К., 1987. – 229 с.

6. Загорулько А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права. / А.И. Загорулька. – Харьков: Консум, 1996. – 78 с.
7. Захарова О.Н. Непреодолимая сила и гражданско-правовая ответственность.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.Н. Захарова. – Иркутск, 2005. – 175 с.
8. Иоффе О. С. Обязательства по возмещению вреда / О.С. Иоффе; отв. ред. Л.И. Картужанский. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1951. – 107 с.
9. Клочков А.В. Компенсация морального вреда как мера гражданско-правовой ответственности.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А.В. Клочков. – Волгоград, 2004. – 168 с.
10. Коновалов С.А. Основание гражданско-правовой ответственности. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С.А. Коновалов. – М., 2006. – 246 с.
11. Милохова А.В. Гражданско-правовая ответственность вследствие причинения вреда: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А.В. Милохова. – М., 2004. – 198 с.
12. Солдатенко О.М. Гражданско-правовое регулирование ответственности за вред, причиненный источником повышенной опасности. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.М. Солдатенков. – Саратов, 2002. – 186 с.
13. Хохлов В.А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение договора.: дис.... докт. юрид. наук: 12.00.03 / В.А. Хохлов. – Самара, 1998. – 349 с.

Глава 11. Визначення та обчислення строків та термінів

План викладу матеріалу

- 11.1. *Поняття, значення та правова природа строків (термінів) у цивільному праві.*
- 11.2. *Види цивільно-правових строків (термінів).*
- 11.3. *Порядок визначення та обчислення строків (термінів).*

11.1. Поняття, значення та правова природа строків (термінів) у цивільному праві

Для будь-яких правовідносин, у тому числі і цивільних, характерним є те, що всі вони виникають, тривають, змінюються і припиняються у часі. Навіть дія самих правових норм, що регулюють ті чи інші правовідносини, обмежується часом.

Цивільне право – приватна галузь права, яка врегульовує приватні майнові та особисті немайнові відносини, що не просто плинуть у часі, а особливого значення у цих відносинах набуває досягнення належного, бажаного, звичайно, законного правового результату, що обумовлюється та деякою мірою визначається застосуванням тих чи інших видів цивілістичних строків та термінів. Учасники цивільних правовідносин, реалізуючи свої права, зацікавлені в тому, щоб ці права та обов'язки здійснювалися не лише належним чином, а й своєчасно. Отже, значення строків у цивільних правовідносинах полягає в тому, що саме вони упорядковують цивільний обіг, стабілізують цивільні відносини, сприяють якісному задоволенню потреб громадян та організацій, забезпечують своєчасний захист цивільних прав.

Сучасне українське цивільне законодавство, (ст. 251 ЦК) **строком** визначає період у часі, зі впливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. **Терміном** визначається момент у часі, із настанням якого пов'язана дія чи подія, яка також має юридичне значення. Факт здійснення прав і обов'язків у часі викликає необхідність закріплення моментів їх виникнення, зміни та припинення в загальному впливі часу для забезпечення визначеності та стабільності цивільних правовідносин, і саме з цією метою використовується категорія строків та відповідно термінів.

Питання про роль та місце строків у цивільних правовідносинах, як правило, розглядають у декількох аспектах:

- 1) строк як момент виникнення (початку) чи припинення правовідносин (у сучасній цивільній науці цей аспект у більшості випадків, розглядається вже як окрема часова категорія, що має назву «термін»);
- 2) строк як одна з умов договору, що визначає його зміст;

3) строк як критерій правомірності поведінки учасників правовідносин із точки зору його своєчасності.

На сьогодні цивільне законодавство, відмежувавши від поняття «строк» поняття «термін», вказало на їх суттєву різницю. Отже, строк що до терміну є більш загальною часовою категорією в цивільному праві, оскільки він, як певний відрізок часу, зі спливом якого наступають юридичні наслідки, визначає період, протягом якого суб'єкт цивільних правовідносин може реалізувати та захистити свої права.

Поряд із строками терміни представляють собою спеціальну часову категорію цивільного права, яка визначає момент часу, з настанням якого виникають, змінюються або припиняються цивільні правовідносини, а також починають обчислюватися чи припиняється обчислення строків, в межах яких здійснюється реалізація та захист учасниками цивільних правовідносин своїх прав та обов'язків.

Строки та терміни охоплюють та характеризують принципово різні темпоральні показники, хоча терміни доцільно розглядати як складову частину строків. Отже, терміни «обслуговують» строки шляхом встановлення їх граничних меж, наприклад, моменту початку перебігу того чи іншого строку та його закінчення.

Самостійного значення терміни, як різновид цивільно-правових строків, набувають, як правило, у випадках встановлення, зміни або припинення ними того чи іншого права. Прикладом правовстановлюючих термінів є момент досягнення особою чотирнадцяти років, у зв'язку з чим особа отримує часткову цивільну дієздатність (ст. 31 ЦК), має право сама вирішувати чи бажає вона отримати медичну допомогу (ч. 3 ст. 284 ЦК), має право у порядку, визначеному законом, змінити своє прізвище та ім'я (ч. 2 ст. 295 ЦК) тощо. Момент досягнення особою вісімнадцяти років є терміном, який встановлює особам повну цивільну дієздатність (ст. 34 ЦК), надає фізичним особам право на достовірну та повну інформацію про стан свого здоров'я (ч. 1 ст. 285 ЦК), встановлює право бути донором крові та її компонентів (ч. 1 ст. 290 ЦК) тощо. Слід зазначити, що досягнення учасниками цивільних правовідносин певного віку є не тільки правовстановлюючими термінами, але (в деяких випадках) і правозмінюючими, наприклад, по відношенню до попереднього статусу особи.

Окрім цього, досить часто у цивільному законодавстві замість поняття «термін» використовується саме поняття «момент», наприклад «момент укладення договору...», «момент набуття права власності...» тощо. Видається, що законодавець поняття «термін» трактує як техніко-юридичну категорію цивільного права, призначену саме для визначення часових показників цивільних правовідносин. Поняття «момент» у цивільному праві є більш складною юридичною категорією, яка визначає процедуру встановлення часу настання правових наслідків та є підґрунтям для визначення терміну. З огляду на це,

недоречним є використання у законодавстві поняття «момент», оскільки закріплення у ЦК поняття «термін» та визначення його як моменту у часі, із настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення, може призвести до ускладнення користування юридичною термінологією.

Досліджуючи цивільно-правові відносини, а саме підстави їх виникнення, зміни та припинення, тобто юридичні факти та місце строків (термінів) в їх системі, слід наголосити, що юридичне значення має не сплив часу взагалі, а сплив певного строку, настання певного моменту тощо.

Більшість строків мають подвійний характер: хоча вони і є вольовими за походженням, вони тісно пов'язані з об'єктивним процесом протікання часу і їх не можна віднести ні до юридичних дій, ні до юридичних подій у «чистому вигляді», оскільки сплив строку або ж настання терміну, з одного боку, не залежить від волі людей, а з іншого – встановлення строків, їх тривалість, змінювання, переривання є вольовими актами – діями.

Як показує аналіз цивілістичної доктрини, трактування правової природи строків у цивільному праві залишається неоднозначним.

У ч.1 ст. 251 ЦК дається поняття строку в цивільному праві як часової категорії. Строк розглядається в якості триваючого у часі проміжку (періоду), з яким пов'язана певна дія чи подія, що має юридичне значення. Дія чи подія, що пов'язана зі строком, набуває правового значення не в процесі його перебігу, а лише зі спливом відповідного строку. Тому з аналізу змісту ч.1 ст. 251 ЦК випливає, що законодавець не вважає строк юридичним фактом. Юридичним фактом є не строк, а дія чи подія, які набувають юридичного значення зі спливом строку.

Таким чином, у цивільному праві строк:

- 1) є певним проміжком часу (термін – моментом (миттю));
- 2) має імперативне або диспозитивне встановлення або закріплення;
- 3) має тісний зв'язок з юридичними фактами (діями та подіями);
- 4) встановлюється, як правило, для упорядкування цивільного обігу або захисту порушених цивільних прав.

Виходячи із зазначених ознак цивільно-правових строків, можна вважати, що строки (терміни) не є окремою підставою виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин, хоча правовий строк є достатньо постійною юридичною категорією. Жодної згадки про строк як підставу виникнення цивільних прав та обов'язків не містить і ст.11 ЦК, де йдеться винятково про ті чи інші юридичні факти як підставу виникнення цивільних прав та обов'язків. Це цілком справедливо, оскільки підставами виникнення цивільних правовідносин є юридичні факти, а строки та терміни, як вже зазначалося, не є діями чи подіями, а лише тими часовими показниками, що мають тісний, практично нерозривний зв'язок з юридичними фактами.

11.2. Види цивільно-правових строків (термінів)

Цивільно-правові строки достатньо різноманітні і підлягають класифікації або поділу на види за різними підставами та критеріями, насамперед за способом визначення та обчислення, підставами встановлення, характером визначення, за призначенням, правовими наслідками тощо.

Розглянемо основні класифікації цивільно-правових строків.

1. *За джерелом встановлення:*

- **законні** – строки (терміни), які визначені актами цивільного законодавства – наприклад, позовна давність (ст.ст. 257, 258 ЦК), строк прийняття спадщини (ст. 1270 ЦК);
- **договірні** – строки (терміни), що встановлюються угодою сторін; наприклад, строки (терміни) виконання певного договору, наприклад, строки виконання роботи або окремих її етапів встановлюються у договорі підряду (ст. 846 ЦК) тощо;
- **судові** – строки (терміни), визначені рішенням суду, – наприклад, за рішенням суду наймачеві може бути наданий строк не більше року для відновлення житла (ст. 825 ЦК).

2. *За способом визначення:*

- **визначені проміжком часу**, що обчислюється роками, місяцями, тижнями, днями або годинами. Так, періодом визначається проміжок часу, в межах якого права і обов'язки повинні виникнути чи будуть існувати (наприклад, рік, квартал, місяць, півмісяця, доба). При обчисленні строку, визначеного періодом часу, необхідно встановити початковий моменти його перебігу (наприклад, помісячно чи поквартально з дня укладення договору) – наприклад, якщо у договорі найму житла строк не встановлений, договір вважається укладеним на п'ять років (ст. 821 ЦК);
- **визначені календарною датою** – календарною датою визначається, що виникнення, зміна чи припинення цивільних прав та обов'язків пов'язується з даним моментом часу (наприклад, 15 січня 2014 р.) або з конкретним числом кожного місяця, кварталу (наприклад, дата щомісячних, щоквартальних поставок) – наприклад, термін виконання договору будівельного підряду – 1 січня 2014 р.;
- **визначені вказівкою на подію, яка має неминуче настати** – мова може йти лише про подію, настання якої неминуче. Якщо у правочині виникнення чи припинення прав і обов'язків пов'язується з подією, щодо якої невідомо, настане вона чи ні, то така подія визначає не строк, а умову правочину – відкладальна чи скасувальна обставина (ст. 212 ЦК) – наприклад, припинення договору довічного утримання пов'язується із смертю відчужувача майна, яка точно настане, але невідомо коли (ч. 2 ст. 755 ЦК).

3. *За ступенем самостійності учасників правовідносин у встановленні строків:*

- **імперативні** – строки, які не можуть бути визначені або змінені за угодою сторін – наприклад, більшість строків спадкового права (ст.ст. 1270, 1298 ЦК), строки набувальної давності (ст.ст. 338, 344 ЦК), не допускається скорочення позовної давності (ст. 259 ЦК);
- **диспозитивні** – строки, які хоч і передбачені законами, але можуть бути змінені угодою сторін – наприклад, більшість строків зобов'язального права (ст.ст. 530, 668, 701 ЦК). Так, боржник повинен виконати зобов'язання, визначене моментом пред'явлення вимоги, у 7-денний строк з дня пред'явлення вимоги кредитором (ст. 530 ЦК), однак за угодою сторони можуть передбачити негайне виконання зобов'язання чи тривалій пільговий строк. За домовленістю сторін встановлена законом позовна давність може бути збільшена (ст. 259 ЦК).

4. *За розподілом обсягу прав та обов'язків:*

- **загальні** – наприклад, загальний строк чинності договору (договір поставки продукції на один рік);
- **окремі** – представляють собою поділ загального строку на частини – наприклад, строк поставки на 1 рік розбивається на поставки по місяцях, кварталах тощо.

5. *За способом застосування:*

- **загальні** – строки, які мають загальне значення, стосуються будь-яких суб'єктів цивільного права та всіх однотипних випадків – наприклад, загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки (ст. 257 ЦК);
- **спеціальні** – спеціальні строки, по відношенню до загальних, встановлені в якості винятків із загального правила і діють тільки тоді, коли є пряма вказівка в законі – наприклад, позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог у зв'язку з недоліками проданого товару (ст. ст. 258, 681 ЦК).

6. *За особливостями їх часового закріплення:*

- **визначені** – визначені строки обраховуються шляхом вказівки на їх тривалість або моменти їх початку та закінчення:
 - а) *абсолютно-визначені* передбачають точний період часу (або момент), з яким пов'язуються юридичні наслідки. До них відносяться строки, визначені календарною датою чи конкретним відрізком часу. Наприклад, загальний строк позовної давності – 3 роки (ст. 257 ЦК);
 - б) *відносно визначені строки* характеризуються меншою точністю, однак також пов'язані з певним періодом чи моментом часу. Наприклад, строк виплати ренти, яка згідно зі ст. 738 ЦК виплачується після закінчення кожного календарного кварталу, якщо інше не встановлено договором ренти;

- **невизначені** – це випадки, коли для здійснення тих чи інших дій законом або договором взагалі не встановлений будь-який часовий орієнтир, хоча і передбачається, що відповідне правовідношення має часові межі. Так, якщо сторони не встановили строку користування річчю, він визначається відповідно до мети користування нею (ст. 831 ЦК).

7. *За цільовим призначенням:*

- **строки здійснення цивільних прав** (проміжки часу, протягом яких правомочна особа може реалізувати своє право):
 - а) *строки існування цивільних прав* – це строки дії права у часі. Наприклад, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір (ст. 446 ЦК); договірне визначення строку договору найму (ст. 763 ЦК), строки виконання роботи за договором підряду (ст. 846 ЦК) тощо;
 - б) *присікальні (преклюзивні) строки* – також надають правомочній особі певний час для реалізації свого суб'єктивного права, але ж вони визначають не строк дії суб'єктивного права у часі (як строки існування суб'єктивних прав), а встановлюють межі існування цивільних прав. Вони надають правомочним особам суворо визначений час для реалізації їх прав під загрозою припинення цих прав. Прикладами присікальних цивільно-правових строків є норми ст. ст. 335, 338, 341, 344 ЦК, згідно з якими встановлюється строк, після спливу якого припиняється абсолютне право власності на безхазяйне майно, загублену річ, бездоглядну домашню тварину та інше майно. Як приклад, штучне переривання вагітності може здійснюватися за бажанням жінки, якщо вагітність не перевищує дванадцяти тижнів (ч. 6 ст. 281 ЦК). Після спливу цього строку жінка втрачає це право, окрім випадків, визначених законодавством;
 - в) *гарантійні строки* – періоди часу, протягом яких продавець, виробник чи інший послугонадавач гарантує придатність товару (речі) чи послуги для використання за звичайним призначенням, а набувач (користувач) вправі вимагати безоплатного усунення виявлених недоліків, заміни товару (послуги) або застосування інших визначених законом чи договором наслідків. Як різновиди гарантійних строків розглядаються *строки придатності, служби, зберігання, реалізації, транспортабельності товару*. Наприклад, ч. 1 ст. 768 ЦК встановлює можливість наймодавця при укладенні договору найму гарантувати якість речі протягом всього строку найму, а ч. 2 зазначеної статті вже визначає наслідки виявлення недоліків речі, переданої в найм з гарантією її використання, що і є змістом гарантійного зобов'язання. Відповідно норма ст. 859 ЦК встановлює зобов'язання підрядника при укладенні договору підряду передати замовникові якісний товар та гарантувати його якість протягом усього гарантійного строку, що встановлюється законодавством або договором. Іноді норми ЦК встановлюють не тільки загальний порядок застосування гарантійного строку та порядок його об-

числення, а й закріплюють мінімальний гарантійний строк. Наприклад, ч. 1 ст. 884 ЦК, яка стосується гарантій якості у договорі будівельного підряду, вказує на те, що гарантійний строк становить 10 років від дня прийняття об'єкта замовником, якщо більший гарантійний строк не встановлений договором або законом;

- **строки виконання цивільних обов'язків** – періоди часу, протягом яких зобов'язані особи повинні виконати покладені на них зобов'язання. Строки виконання цивільних обов'язків, як правило, встановлюються за згодою сторін, а їх зміст тісно пов'язаний зі строками здійснення цивільних прав. Отже, кожному строку здійснення цивільного права відповідає певний строк виконання цивільного обов'язку. Так, відповідно до ст. 631 ЦК строком договору є час, протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов'язки відповідно до договору; за ст. 953 ЦК зберігач зобов'язаний на першу вимогу поклаждавця повернути річ, навіть якщо строк її зберігання не закінчився. У ч. 1 ст. 1049 ЦК визначено, що у разі, якщо договором позики не встановлений строк повернення позики або цей строк визначений моментом пред'явлення вимоги, позика має бути повернена позичальником протягом тридцяти днів від дня пред'явлення вимоги про це, якщо інше не встановлено договором;
- **строки захисту цивільних прав** – періоди часу, що надані правомочним особам для звернення до правопорушника або до суду з вимогою про захист свого порушеного права чи примусове його здійснення: *претензійні строки, строки оперативного захисту, позовна давність*. Наприклад, ст. 709 ЦК встановлює строки заміни товару неналежної якості продавцем, одночасно ці строки виступають строками оперативного захисту прав покупця. Так, за наявності товару вимога покупця про його заміну підлягає негайному задоволенню, а в разі необхідності перевірки якості – протягом 14 днів або за домовленістю сторін. У разі відсутності товару вимога споживача про заміну підлягає задоволенню у двомісячний строк з часу подання відповідної заяви. Відповідно до ст. 256 ЦК позовна давність визначається як строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

11.3. Порядок визначення та обчислення строків (термінів)

Одним із основних питань при застосуванні строків є порядок та способи їх визначення та обчислення. Врегулюванню вказаних питань у загальному аспекті цивільне законодавство приділило чотири статті, що вказують на визначення строку та терміну, встановлюють початок та закінчення перебігу строку, а також порядок вчинення дій в останній день строку.

Щодо визначення строків (термінів), то це вже згадувалося при класифікації цивільно-правових строків за способом їх визначення. Нагадаємо лише,

що строк може визначатися роками, місяцями, тижнями, днями або годинами, а термін визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати (ст. 252 ЦК).

Важливе практичне значення має визначення початку перебігу строку, як орієнтира і правильності його обчислення, і визначення закінчення, а, значить, і тих правових наслідків, що можуть при цьому виникати.

Чинне цивільне законодавство встановлює загальне для всіх правило обчислення початку перебігу строку (ст. 253 ЦК). Так, перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок. Слід звернути увагу, що при цьому чітко розмежовуються два поняття – «початок строку» (точна календарна дата або день настання події) та «початок перебігу строку» (нуль годин наступного дня). Наприклад, здійснення обумовлених договором підряду будівельних робіт, що був укладений 5 травня 2010 р., повинно бути виконане протягом 20 днів з моменту його укладення. Це означає, що згідно зі ст. 253 ЦК, строк виконання підрядних робіт розпочався з 6 травня, а тому і останнім днем робіт слід вважати 25 жовтня. Такий порядок обчислення строків, на мою думку, зумовлений тим, щоб перший день перебігу строку був повною добою.

Сучасне цивільне законодавство не визначило початок перебігу та закінчення строку, визначеного годинами або хвилинами. Виникає питання, яким чином обчислювати строк договору, укладеного, наприклад, на декілька годин? Очевидно, норми ст. 253-254 ЦК застосовуватися не можуть. На практиці договорами, строк яких найчастіше визначається годинами або хвилинами, є договір прокату, договір зберігання тощо. Якщо договір прокату певної речі, наприклад, укладений на годину, то, звичайно, обчислення відповідного строку дії договору буде розпочинатися з моменту укладення договору. Як правило, договори, що укладаються на зазначені строки, є реальними, і тому початок перебігу таких строків буде співпадати з моментом фактичної передачі речі. У тих випадках, коли момент укладення договору не співпадає з моментом передачі речі, початок перебігу строку дії договору буде розпочинатися лише після фактичного передання майна, тобто предмета договору. Це є цілком виправданим, оскільки якщо б було інакше, то тут спостерігалось б пряме порушення цивільних прав однієї з сторін договору. Отже, при визначенні строку годинами або хвилинами початок перебігу строку розпочинається, так би мовити, з наступної хвилини, яка слідує за моментом укладення договору, як правило, після часового моменту фактичного передання предмету договору одній із сторін договору.

Зрозуміло, що важливе значення для строку мають правила його обчислення, визначення не тільки початку, але і закінчення. Правила закінчення строків, закріплені цивільним законодавством (ст. 254 ЦК), розрізняються в залежності від обраної одиниці часу:

- строк, що визначений *роками*, спливає у відповідні місяць та число останнього року строку (наприклад, п'ятирічний строк дії договору, сплив якого розпочався 2 квітня 2010 р., закінчиться 2 квітня 2015 р.);
- строк, що визначений *місяцями*, спливає у відповідне число останнього місяця строку. Так само визначається закінчення строку, що визначений *півроком або кварталом року*. А–от строк, визначений у півмісяця, прирівнюється до п'ятнадцяти днів (наприклад, двомісячний строк, сплив якого розпочався 25 березня, закінчиться 25 травня). Однак, якщо закінчення строку, визначеного місяцем, припадає на такий місяць, у якому немає відповідного числа, строк спливає в останній день цього місяця (наприклад, місячний строк, що розпочався 31 березня 2014 р., закінчиться 30 квітня 2014 р., а той, що розпочався 31 січня, закінчиться 28 або 29 лютого);
- строк, що визначений *тижнями*, спливає у відповідний день останнього тижня строку (наприклад, двотижневий строк, що розпочався у середу 25 грудня 2013 р. закінчиться через два тижні, також у середу – 8 січня 2014 р.).

Слід зазначити, що вказані правила обчислення закінчення строків мають імперативний характер, але закон передбачає виключення у випадку, коли останній день строку припадає на вихідний, святковий або інший неробочий день, що визначений відповідно до закону у місці вчинення певної дії, днем закінчення строку є, в такому випадку, перший за ним робочий день. Зазначене правило не розповсюджується на початок перебігу строку, а вихідні дні не виключаються при підрахунку його тривалості.

Особливо цікавим на практиці є питання порядку вчинення дій в останній день строку. Такий порядок на сьогоднішній день закріплений ст. 255 ЦК, яка вказує, що якщо строк встановлено для вчинення дії, вона може бути вчинена до закінчення останнього дня строку. Отже, за загальним правилом, дія, що підлягає виконанню, може бути виконана до 24 години останнього дня строку. Це, звичайно, стосується фізичних та юридичних осіб із необмеженим у часі режимом роботи. Якщо ж виконання (дія) відноситься до організації з обмеженим строком (режимом) роботи, то строк спливає тоді, коли у відповідній установі за встановленими правилами припиняються відповідні операції (навіть якщо організація і продовжує роботу). Наприклад, деякі банківські операції можуть припинятися о 16 годині, а роботу банк припиняє у 18 годині. При цьому письмові заяви та повідомлення, здані до установи зв'язку до закінчення останнього дня строку, вважаються такими, що здані своєчасно, тобто якщо вони здані до 24 годин останнього дня строку.

Слід ще наголосити, що, окрім проаналізованих вище загальних норм визначення та обчислення строків (термінів), в кожному конкретному випадку ми

звертаємося ще до спеціальних норм тих чи інших цивільно-правових інститутів, які надають нам можливість визначити або момент початку, або момент закінчення того чи іншого строку, або у спеціальному порядку встановлюють початок перебігу того чи іншого строку. Наприклад, ст. 261 ЦК встановлює початок перебігу позовної давності, ст. 334 ЦК – момент виникнення права власності за договором, ст. 338 ЦК встановлює момент, з якого починається відрахування строку, після спливу якого може виникнути право власності на загублену річ тощо.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність між строком та терміном?
2. Які види строків існують у цивільному праві?
3. Який порядок обчислення строків?
4. Відмінність законних та договірних строків.

Тести для самоконтролю

1. У відповіді під котрим номером правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: — _____ - це певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення:

- 1) термін;
- 2) строк;
- 3) подія;
- 4) момент;
- 5) позовна давність.

2. У відповіді під котрим номером правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: — _____ – це певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення:

- 1) термін;
- 2) строк;
- 3) подія;
- 4) момент;
- 5) позовна давність.

3. У відповіді під котрим номером правильно вказано порядок визначення строків:

- 1) роками;
- 2) днями;
- 3) місяцями;
- 4) тижнями;
- 5) усі відповіді є правильними.

4. У відповіді під котрим номером правильно вказано порядок визначення термінів:

- 1) вказівкою на подію, яка має неминуче настати;
- 2) днями;
- 3) годинами;
- 4) вказівкою на домовленість сторін;
- 5) усі відповіді є правильними.

5. Строки можуть визначатися:

- 1) відкладальною умовою договору;
- 2) вказівкою на подію, щодо якої точно не відомо, настане вона чи ні;
- 3) скасувальною умовою договору;
- 4) вказівкою на подію, яка повинна неминуче настати;
- 5) вказівкою на будь-яку подію.

6. Вкажіть момент закінчення строку, що обчислюється місяцями:

- 1) відповідне число останнього місяця строку;
- 2) перший робочий день після останнього числа відповідного місяця;
- 3) 1 січня наступного року;
- 4) останнього числа відповідного місяця;
- 5) 31 грудня поточного року.

7. Перебіг річного строку, який почався 29 лютого 2012 року закінчується:

- 1) 31 грудня 2013 року;
- 2) 29 лютого 2013 року;
- 3) 1 січня 2013 року;
- 4) 28 лютого 2013 року;
- 5) 1 березня 2013 року.

8. Визначте, коли строк не вважається пропущеним:

- 1) першого робочого дня після його спливу;
- 2) якщо документи здані на пошту до закінчення строку;
- 3) якщо документи здані на пошту до 24:00 годин наступного дня після спливу строку;
- 4) якщо до закінчення строку позовну заяву відправлено на е-мейл голови суду;
- 5) якщо особа не знала про останній день строку.

9. Строк, що визначений у півмісяця, дорівнює:

- 1) місяцю;

- 2) двом тижням;
- 3) 15 дням;
- 4) 14 дням;
- 5) жодна з наведених відповідей не є правильною.

10. У відповіді під котрим номером правильно вказано порядок вчинення дій в останній день строку:

- 1) дія може бути вчинена до закінчення останнього дня строку;
- 2) дія може бути вчинена до 18 год. останнього дня строку;
- 3) дія може бути вчинена не пізніше наступного дня по спливу визначеного строку;
- 4) дія може бути вчинена до 12 год. останнього дня строку;
- 5) жодна з наведених відповідей не є правильною.

11. У відповіді під котрим номером правильно вказано порядок вчинення дій в останній день строку, якщо ця дія має бути вчинена в установі:

- 1) дія може бути вчинена до закінчення останнього дня строку;
- 2) дія може бути вчинена до 18 год. останнього дня строку;
- 3) дія може бути вчинена не пізніше наступного дня по спливу визначеного строку;
- 4) дія може бути вчинена до 12 год. останнього дня строку;
- 5) дія може бути вчинена до моменту, коли у цій установі за встановленими правилами припиняються відповідні операції.

12. У відповіді під котрим номером правильно вказано порядок подання заяв та повідомлень в останній день строку:

- 1) дія може бути вчинена до закінчення останнього дня строку;
- 2) письмові заяви та повідомлення, здані до установи зв'язку до закінчення 12 год. останнього дня строку, вважаються такими, що здані своєчасно;
- 3) дія може бути вчинена до 18 год. останнього дня строку;
- 4) дія може бути вчинена не пізніше наступного дня по спливу визначеного строку;
- 5) письмові заяви та повідомлення, здані до установи зв'язку до закінчення останнього дня строку, вважаються такими, що здані своєчасно.

13. У відповіді під котрим номером правильно вказано класифікацію строків за джерелом встановлення:

- 1) визначені проміжком часу, визначені певною датою, визначені вказівкою на подію, яка має неминуче настати;

- 2) загальні, окремі;
- 3) законні, договірні, судові;
- 4) визначені, невизначені;
- 5) строки здійснення цивільних прав, строки виконання цивільних обов'язків.

14. У відповіді під котрим номером правильно вказано класифікацію строків за способом визначення:

- 1) строки здійснення цивільних прав, строки виконання цивільних обов'язків, строки захисту цивільних прав;
- 2) визначені проміжком часу, визначені певною датою, визначені вказівкою на подію, яка має неминуче настати;
- 3) визначені, невизначені;
- 4) загальні, окремі;
- 5) законні, договірні, судові.

15. У відповіді під котрим номером правильно вказано класифікацію строків за особливостями їх часового закріплення:

- 1) загальні, окремі;
- 2) визначені проміжком часу, визначені певною датою, визначені вказівкою на подію, яка має неминуче настати;
- 3) строки здійснення цивільних прав, строки виконання цивільних обов'язків; строки захисту цивільних прав;
- 4) законні, договірні, судові;
- 5) визначені, невизначені.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. П. уклав з М. договір будівництва гаража. Однією із умов договору визначалося, що позов з приводу відхилення підрядчика від умов договору, що погіршують роботу, може бути пред'явлений протягом п'яти років з дня прийняття роботи.

Чи правомірна така умова договору?

Який строк позовної давності з приводу виявлених недоліків за договором підряду і чи може він визначатися у договорі?

Задача 2. Випишіть із ЦК України статті, де використовуються категорії «розумний строк», «негайно», «невизначений строк» та проаналізуйте зміст наведених понять.

Задача 3. 17 квітня Ганна придбала у магазині «Монарх» зимові чоботи. На другий день її подруга Валерія переконала Ганну в тому, що чоботи такого

фасону уже давно вийшли з моди. Валерія запропонувала їх обміняти. Ганна довго вагалася, але коли вона 5 травня прийшла в магазин, то їй відмовили, посилаючись на пропуск 14-денного строку. Ганна вважала відмову неправомірною з наступних причин: 1) 26 квітня і 3 травня були вихідними днями, а 1 і 2 травня – святкові. Тому 14-денний строк закінчувався якраз 5-го травня. 2) Відлік 14-денного строку мав починатися з початку зимового сезону.

Вирішіть справу.

Рекомендована література

1. Алфьорова Т.М. Класифікація строків у цивільному праві / Т.М. Алфьорова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – №1. – С.144-155. – [Електронний ресурс]: Режим доступу:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum./nvdduvs/2011_1/Alfyoro.pdf
2. Вахонєва Т.М. Строки (терміни) у цивільному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т.М. Вахонєва. – К., 2005. – 223 с.
3. Гукасян Р. Правовое регулирование исковой давности / Р. Гукасян // Российская юстиция. – 1994. – № 3. – С. 20-21.
4. Луць В. Визначення часу, з якого договір вважається укладеним / В. Луць // Радянське право. – 1974. – № 4. – С. 45-47.
5. Луць В. Строки і терміни в новому Цивільному кодексі України / В. Луць // Юридична Україна. – 2003. – № 11. – С.3-8.
6. Луць В.В. Сроки в гражданских правоотношениях / В.В. Луць // Правоведение. – 1989. – № 1. – С. 37-43.
7. Луць В.В. Строки в цивільних правовідносинах : конспекти лекцій зі спецкурсу / В.В. Луць. – Львів: ЛДУ, 1992. – 108 с.

Глава 12. Позовна давність

Відповідно до ст.256 ЦК **позовна давність** – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

У постанові Пленуму Вищого ГС України від 29.05.2013 р. № 10 «Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів» наголошується, що *позовна давність є інститутом цивільного права* і може застосовуватися виключно до вимог зі спорів, що виникають у цивільних відносинах, визначених у ч. 1 ст. 1 ЦК України, та у господарських відносинах (ст. 3 ГК України).

Цивільне законодавство України у зв'язку із багатоманітністю суб'єктного складу цивільного права, різноманітністю цивільних правовідносин встановлює позовну давність різної тривалості:

- 1) *загальна позовна давність* (ст. 257 ЦК) – три роки; цей строк розповсюджується на всі правовідносини, окрім тих, що до яких встановлені спеціальні строки;
- 2) *спеціальна позовна давність* (ст. 258 ЦК) – встановлюється щодо окремих видів правовідносин, які чітко визначені у законі. Вона знову ж таки, поділяється на дві підгрупи – скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю. Однак, у ст. 258 ЦК Законом України № 4176-VI від 20.12.2011 р. виключено положення, що закріплювали більш тривалу позовну давність, порівняно із загальною.

Отже, згідно із ч. 2 ст. 258 ЦК, позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог:

- про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації. У цьому разі позовна давність обчислюється від дня поміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості;
- про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст. 362 ЦК);
- у зв'язку з недоліками проданого товару (ст. 681 ЦК). Тут варто звернути увагу на позицію, викладену у постанові Пленуму Вищого ГС України від 29.05.2013 р. № 10 «Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів». Зокрема, за приписами п. 4 ч. 2 ст. 258 і ст. 681 ЦК до вимог у зв'язку з недоліками проданого

товару застосовується позовна давність в один рік. А ч. 8 ст. 269 ГК передбачено шестимісячний строк пред'явлення позовів, що впливають з поставки товарів неналежної якості. Однак це не один і той самий строк, а два різні строки, оскільки перший з них (річний) застосовується щодо договорів купівлі-продажу (ст. 655 ЦК), а другий (шестимісячний) – договорів поставки (ст. 265 ГК, ст. 712 ЦК). Різниця між ними полягає ще й у тому, що законом не передбачено можливість захисту порушеного права в разі пропущення, в тому числі й з поважних причин, шестимісячного строку пред'явлення позову. Отже, у вирішенні питання про застосування зазначених строків господарському суду слід ретельно з'ясувати правову природу укладеного сторонами договору на предмет його відповідності ознакам договору купівлі-продажу або поставки;

- про розірвання договору дарування (ст. 728 ЦК);
- у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст. 925 ЦК);
- про оскарження дій виконавця заповіту (ст. 1293 ЦК).

Відповідно до ст. 259 ЦК за домовленістю сторін позовна давність, встановлена законом, може бути збільшена, але не може бути скорочена. За правилами ч. 1 ст. 259 ЦК сторонам дозволено за домовленістю збільшувати встановлену законом як загальну, так і спеціальну позовну давність. Умова про збільшення позовної давності може бути вміщена як в укладеному сторонами договорі купівлі-продажу, поставки, надання послуг тощо, так і в окремому документі або в листах, телеграмах, телефонограмах та інших документах, якими обмінювалися сторони і які повинні однозначно свідчити про досягнення згоди сторін щодо збільшення строку позовної давності. Частина 2 згаданої статті ЦК забороняє скорочення встановленої законом позовної давності.

Обчислення позовної давності. Оскільки позовна давність розглядається як різновид цивільно-правового строку, то вона обчислюється за загальними правилами визначення строків, встановленими ст. ст. 253–255 ЦК, які вже аналізувалися.

Водночас, існують *особливості у визначенні початку перебігу позовної давності*. Загальне правило – перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила (ст. 261 ЦК).

Виятки з цього правила можуть встановлюватися ЦК та іншими законами України. Наприклад, позовна давність до вимог про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації, обчислюється від дня поміщення цих відомостей або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості (ч. 2 п. 2 ст. 258 ЦК) або за договором підядру, якщо договором чи законом встановлений гарантійний строк і заява з приводу недоліків роботи зроблена у межах цього строку, перебіг позовної давності починається з моменту заявлення про недоліки (ч. 1 ст. 864 ЦК) тощо.

Момент початку позовної давності для деяких суб'єктивних прав має певну специфіку. Слід звернути увагу, що закон максимально намагається врегулювати питання обчислення початкового моменту строку позовної давності, вказуючи на те, що перебіг позовної давності за вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, починається від дня припинення насильства; за вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину починається від дня, коли почалося його виконання. У разі порушення цивільного права або інтересу неповнолітньої особи позовна давність починається від дня досягнення нею повноліття, а за зобов'язаннями з визначеним строком виконання перебіг позовної давності починається зі спливом строку виконання. За регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання (ст. 261 ЦК).

У реальному житті можуть виникати такі обставини, які утруднюють правомочній особі можливість подати позов у межах строку позовної давності. Зазначені обставини мають різний характер, і цивільне законодавство максимально намагається їх врахувати, встановлюючи підстави для зупинення, переривання чи відновлення позовної давності.

Сутність **зупинення перебігу позовної давності** полягає в тому, що час, протягом якого діє обставина, що перешкоджає захисту порушеного права, не зараховується у встановлений законом строк позовної давності. Згідно із ст. 263 ЦК, перебіг позовної давності зупиняється у таких випадках:

- 1) якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за конкретних умов подія (непереборна сила);
- 2) якщо відбувається відстрочення виконання зобов'язання (мораторій), на підставах, встановлених законом;
- 3) якщо відбувається зупинення дії закону або іншого нормативно-правового акту, який регулює відповідні відносини;
- 4) якщо позивач або відповідач перебуває у складі Збройних Сил України або в інших, створених відповідно до закону, військових формуваннях, що переведені на воєнний стан.

У разі виникнення цих обставин перебіг позовної давності зупиняється на весь час існування цих обставин. Від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення перебігу позовної давності, перебіг позовної давності продовжується з урахуванням часу, що минув до його зупинення. Слід звернути увагу на те, що чинне законодавство не встановлює часових обмежень, коли мають настати або продовжуватися ці обставини. Тобто зазначені у ст. 263 ЦК обставини можуть виникнути у будь-який момент перебігу позовної давності, і це не впливає на визнання їх підставами зупинення перебігу позовної давності.

Окрім випадків, передбачених ст. 263 ЦК, у законі йдеться про деякі інші підстави для зупинення позовної давності за окремими вимогами. Так, якщо

суд залишив без розгляду позов, пред'явлений у кримінальному провадженні, час від дня пред'явлення позову до набрання законної сили судовим рішенням, яким позов було залишено без розгляду, не зараховується до позовної давності (ч. 2 ст. 265 ЦК). Іншими словами, період знаходження цивільного позову у кримінальній справі виключається із строку позовної давності. При цьому, якщо частина строку, що залишилася, є меншою ніж шість місяців, то вона подовжується до шести місяців.

Переривання позовної давності відрізняється від зупинення тим, що час, який минув до настання обставини, з якою закон пов'язує переривання, не зараховується у позовну давність, і її перебіг після переривання починається спочатку. При цьому час, що минув до переривання перебігу позовної давності, до нового строку не зараховується.

Норма ст. 264 ЦК визначає підстави переривання позовної давності:

- 1) вчинення особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку;
- 2) пред'явлення особою позову до одного із кількох боржників;
- 3) пред'явлення особою позову, якщо предметом такого позову є лише частина вимоги, право на яку має позивач.

При цьому, якщо пред'явлений позов залишено без розгляду, то позовна давність не переривається (ст. 265 ЦК). За змістом ч. 2 ст. 264 ЦК переривання перебігу позовної давності шляхом пред'явлення позову матиме місце у разі не будь-якого подання позову, а здійсненого з додержанням вимог процесуального закону.

Також у постанові Пленуму Вищого ГС України від 29.05.2013 р. № 10 «Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів» акцентується, що визнання боржником свого боргу після спливу позовної давності не свідчить про переривання перебігу такої давності.

Слід звернути увагу на недосконалість юридичної техніки у законодавчому визначенні такої підстави для переривання позовної давності, як пред'явлення позову. Видається, що позовна давність не повинна перериватися пред'явленням позову. Вчасне звернення з позовом до суду повинно припиняти її перебіг, оскільки особа звернулася за захистом в межах строку, встановленого законом. Після пред'явлення позову до суду в межах позовної давності немає потреби, щоб вона починала заново свій перебіг. Особа дотрималася вимоги закону про своєчасність звернення за захистом. З моменту подання позову до суду дія позовної давності повинна вважатися припиненою.

Правові наслідки спливу позовної давності. У контексті визначення правових наслідків спливу позовної давності треба наголосити, що позовну давність слід відрізнити від строків, якими обмежується існування матеріального права, тобто від присікальних строків, сплив яких означає припинення

суб'єктивного матеріального права особи. Розмежування позовної давності та присікальних строків слід проводити за ознакою їх впливу на матеріальне цивільне право. Якщо строк позовної давності може стати перешкодою до здійснення матеріального права в примусовому порядку, то присікальний строк припиняє існування самого матеріального цивільного права.

Оскільки позовна давність – це інститут матеріального, а не процесуально-го права, то, як уже зазначалося, вплив позовної давності може мати наслідком відмову у задоволенні позову, тобто відмову у застосуванні матеріально-правових способів захисту цивільних прав. Можливість реалізації права на звернення до суду за захистом не залежить від впливу позовної давності.

Цивільне законодавство встановлює обов'язок суду захистити порушене право за наявності поважних причин пропуску позовної давності (ч. 5 ст. 267 ЦК). Досить часто це тлумачать як право суду поновити позовну давність, однак, видається, відповідно до цієї норми суд не поновлює позовну давність, а захищає порушене право, якщо встановить, що позовна давність пропущена з поважних причин.

Хоча розгляд справи після спливу позовної давності і не виключається, задоволення позову поставлено у пряму залежність від її спливу, оскільки, відповідно до ч. 4 ст. 267 ЦК, вплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови у позові. Необхідно, щоб причина пропуску позовної давності була визнана судом поважною за обставинами, пов'язаними з особистістю позивача (важка хвороба, безпорадний стан тощо).

У постанові Пленуму Вищого ГС України від 29.05.2013 р. № 10 «Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів» також наголошується, що позовна давність не є інститутом процесуального права та не може бути відновлена (поновлена) в разі її спливу, але за приписом ч. 5 ст. 267 ЦК позивач вправі отримати судовий захист у разі визнання поважними причин пропуску строку позовної давності.

Питання щодо поважності цих причин, тобто наявності обставин, які з об'єктивних, незалежних від позивача підстав унеможлилювали або істотно утруднювали своєчасне подання позову, вирішується судом у кожному конкретному випадку з урахуванням наявних фактичних даних про такі обставини. Щодо фізичної особи (громадянина) останніми можуть бути документально підтверджені тяжке захворювання, тривале перебування поза місцем свого постійного проживання (наприклад, за кордоном) тощо. Стосовно підприємства (установи, організації) зазначені обставини не можуть братися судом до уваги, оскільки за відсутності (в тому числі й з поважних причин) особи, яка представляє його в судовому процесі, відповідне підприємство (установа, організація) не позбавлене права і можливості забезпечити залучення до участі

у такому процесі іншої особи; відсутність зазначеної можливості підлягає доведенню на загальних підставах.

Закон не визначає, з чієї ініціативи суд визнає причини пропущення позовної давності поважними. Як правило, це здійснюється за заявою (клопотанням) позивача з наведенням відповідних доводів і поданням належних та допустимих доказів. Відповідна ініціатива може виходити й від інших учасників судового процесу, зокрема, прокурора, який не є стороною у справі.

Також за змістом ч. 1 ст. 261 ЦК позовна давність застосовується лише за наявності порушення права особи. Отже, перш ніж застосовувати позовну давність, суд повинен з'ясувати та зазначити в судовому рішенні, чи порушене право або охоронюваний законом інтерес позивача, за захистом якого той звернувся до суду. *У разі коли такі право чи інтерес не порушені, суд відмовляє в позові з підстав його необґрунтованості. І лише якщо буде встановлено, що право або охоронюваний законом інтерес особи дійсно порушені, але позовна давність сплила і про це зроблено заяву іншою стороною у справі, суд відмовляє в позові у зв'язку зі спливом позовної давності – за відсутності наведених позивачем поважних причин її пропущення.*

Якщо після спливу позовної давності зобов'язання виконане добровільно, то особа не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо вона у момент виконання не знала про сплив позовної давності (ч. 1 ст. 267 ЦК).

Слід наголосити, що ЦК встановлює диспозитивність у застосування наслідків спливу позовної давності – ч. 3 ст. 267 ЦК передбачена можливість застосування позовної давності, у тому числі й спеціальної, лише за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення рішення судом. Сплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови в позові. Щодо цього в Інформаційному листі Вищого спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 10-70/0/4-13 від 16.01.2013 р. «Про окремі питання застосування строків позовної давності» роз'яснено, що оскільки рішення по суті спору ухвалюється судом першої інстанції, а на стадії апеляційного провадження здійснюється лише перевірка законності й обґрунтованості рішення суду (ст. 303 ЦПК), то заява про застосування позовної давності може бути розглянута, якщо вона подана під час розгляду справи в суді першої інстанції. Заява позивача про поновлення строку позовної давності (ч. 5 ст. 267 ЦК) не означає, що подана заява (відповідачем) про застосування позовної давності, тобто про сплив позовної давності, є наслідком відмови в позові, якщо він обґрунтований. У разі, якщо відповідач подав заперечення проти позову, пославшись на сплив позовної давності, то зазначена заява є підтвердженням того, що відповідач зробив заяву про застосування позовної давності.

Водночас, у постанові Пленуму Вищого ГС України від 29.05.2013 р. № 10 «Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні гос-

подарських спорів» цілком слушно наголошується, що посилання сторони на вплив позовної давності в процесі касаційного перегляду судового рішення не вважається такою заявою. А-от у суді апеляційної інстанції заявити про вплив позовної давності може сторона у спорі, яка доведе неможливість подання відповідної заяви в суді першої інстанції, зокрема у разі, якщо відповідну сторону не було належним чином повідомлено про час і місце розгляду справи місцевим судом.

Цивільне законодавство встановлює **вимоги, на які позовна давність не поширюється:**

- на вимогу, що впливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків встановлених законом;
- на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу;
- на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, крім випадків завдання такої шкоди внаслідок недоліків товару, що є рухомим майном, у тому числі таким, що є складовою частиною іншого рухомого чи нерухомого майна, включаючи електроенергію;
- на вимогу страховальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування);
- на вимогу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного матеріального резерву, стосовно виконання зобов'язань, що випливають із ЗУ «Про державний матеріальний резерв».

Це пояснюється необхідністю посиленого захисту окремих видів правовідносин, а також юридичною природою та змістом певних вимог.

Перелік вимог, на які позовна давність не поширюється, не є вичерпним і закон можуть встановлюватися інші вимоги, на які вона не поширюється. Наприклад, до вимог, що впливають із сімейних відносин, позовна давність не застосовується, крім випадків визначених СК (ст. 20 СК). Також не застосовується позовна давність щодо вимог працівника про стягнення належної йому зарплатної плати у разі порушення законодавства про оплату праці (ч. 2 ст. 233 КЗпП). Також у постанові Пленуму Вищого ГС України від 29.05.2013 р. № 10 «Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів» наголошується, що в деяких випадках *позовна давність не може поширюватись і на інші категорії вимог, хоча про це прямо й не зазначено у законі*. Так, позовна давність не може поширюватися на вимоги про усунення перешкод у здійсненні власником права користування та розпоряджання своїм майном (ст. 391 ЦК), оскільки в такому разі йдеться про так зване триваюче правопорушення. Отже, власник може пред'явити такий позов у будь-який час незалежно від того, коли почалося порушення його прав. Обов'язковою умовою негаторного позову є існування порушення прав влас-

ника на час пред'явлення такого позову. Водночас у відповідних випадках судам слід враховувати правила про набувальну давність, передбачені ст. 344 ЦК.

Питання для самоконтролю

1. Що таке позовна давність? Які наслідки впливу позовної давності?
2. У чому полягає відмінність між правом на позов у процесуальному значенні і правом на позов у матеріальному значенні?
3. Якою є загальна і скорочена позовна давність?
4. В яких випадках нормам ЦК про позовну давність надано зворотної сили?

Тести для самоконтролю

1. Виберіть правильні законодавчі положення щодо зміни тривалості позовної давності:

- 1) позовна давність встановлюється завжди тільки в договорі посвідченому нотаріально;
- 2) позовна давність, встановлена законом, може бути збільшена за домовленістю сторін;
- 3) сторони, при бажанні збільшити тривалість позовної давності можуть укласти або письмову або усну домовленість;
- 4) за домовленістю сторін порядок обчислення позовної давності може бути змінено;
- 5) збільшення тривалості позовної давності в жодному випадку не допускається.

2. Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у _____.

- 1) 5 років;
- 2) 10 років;
- 3) 3 роки;
- 4) 1 рік;
- 5) 2 роки.

3. Позовна давність в один рік застосовується до вимог:

- 1) про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- 2) про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації;
- 3) про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності;
- 4) у зв'язку з недоліками проданого товару;
- 5) усі наведені відповіді є правильними.

3. Скорочена позовна давність застосовується до вимог:

- 1) про повернення боргу за договором позики;

- 2) про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації;
- 3) про розірвання шлюбу;
- 4) про захист прав споживачів;
- 5) про усунення перешкод в користування своїм майном.

4. У відповіді під яким номером правильно вказано початок перебігу позовної давності за регресними зобов'язаннями?

- 1) коли особа довідалася про порушення свого права;
- 2) коли особа могла довідатися про порушення свого права;
- 3) від дня виконання основного зобов'язання;
- 4) від дня укладення основного договору;
- 5) за загальними правилами обчислення позовної давності.

5. У відповіді під яким номером правильно вказано початок перебігу позовної давності у разі порушення цивільного права або інтересу неповнолітньої особи?

- 1) коли особа довідалася про порушення свого права;
- 2) коли особа могла довідатися про порушення свого права;
- 3) від дня набуття такою особою повної цивільної дієздатності за рішенням органу опіки та піклування;
- 4) від дня досягнення такою особою повноліття;
- 5) за загальними правилами обчислення позовної давності.

6. До вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману, застосовується позовна давність у:

- 1) 3 роки;
- 2) 10 років;
- 3) 5 років;
- 4) 1 рік;
- 5) 6 місяців.

7. До вимог про застосування наслідків нікчемного правочину застосовується позовна давність у:

- 1) 3 роки;
- 2) 10 років;
- 3) 5 років;
- 4) 1 рік;
- 5) 6 місяців.

8. До вимог про стягнення неустойки (штрафу, пені) застосовується позовна давність:

- 1) 3 роки;
- 2) 10 років;
- 3) 5 років;
- 4) 1 рік;
- 5) 6 місяців.

9. До вимог про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації застосовується позовна давність:

- 1) 3 роки;
- 2) 10 років;
- 3) 5 років;
- 4) 1 рік;
- 5) 6 місяців.

10. Перебіг позовної давності починається від дня, коли:

- 1) особа довідалася про порушення свого права;
- 2) особа могла довідатися про порушення свого права;
- 3) особа довідалася або могла довідатися про особу, яка його порушила;
- 4) особа подала позов;
- 5) особа звернулася до суду.

11. Зміна тривалості позовної давності:

- 1) може бути збільшена за домовленістю сторін;
- 2) договір про збільшення позовної давності укладається у письмовій або усній формі;
- 3) позовна давність, встановлена законом, може бути скорочена за домовленістю сторін;
- 4) не допускається;
- 5) може бути встановлена лише в рішенні суду.

12. Назвіть правильні законодавчі положення, які стосуються позовної давності:

- 1) заміна сторони у зобов'язанні є підставою зміни порядку обчислення позовної давності;
- 2) позовна давність обчислюється лише у спосіб визначений сторонами в договорі;
- 3) позовна давність обчислюється за загальними правилами визначення строків, передбаченими ЦК України, якщо сторони не визначили інше;
- 4) якщо судом винесено ухвалу про залишення позову без розгляду перебіг позовної давності зупиняється;

- 5) вплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови у позові.

13. Позовна давність в три роки застосовується до вимог:

- 1) про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- 2) про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації;
- 3) про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності;
- 4) про розірвання договору купівлі-продажу;
- 5) про розірвання договору дарування.

14. Перебіг позовної давності зупиняється:

- 1) якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);
- 2) якщо боржник вчинив дії, що свідчать про визнання боргу;
- 3) якщо пред'явлено позов;
- 4) у разі розстрочення виконання зобов'язання на підставах, встановлених боржником;
- 5) перебіг позовної давності за жодних умов зупинитися не може.

15. Позовна давність не поширюється:

- 1) на вимогу, що впливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом;
- 2) у зв'язку зі зберіганням товару;
- 3) у зв'язку з недійсністю договору;
- 4) на позови, тісно пов'язані з особою;
- 5) про стягнення неустойки.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. Позивач звернулась до Ленінського районного суду м. Запоріжжя з позовною заявою до Відповідача про поділ майна подружжя. В попередньому судовому засіданні позивач звернулась до суду з заявою про поновлення строку позовної давності, а Відповідач з заявою, щодо застосування строків позовної давності.

Позивач у своїй письмовій заяві просить врахувати, що про свої порушені права вона взнала після її вселення в квартиру 25.06.2012 р., коли побачила, що відсутнє спільно придбане майно, тому просить поновити строк позовної давності, оскільки вважає, що строк позовної давності почався після вищезазначеної дати.

Відповідач вважає, що позивач після розірвання шлюбу 31.12.2009 р. мала можливість звернутись до суду на протязі трьох років, тобто і після вселення 25.06.2012 р. вона мала можливість до сплину трирічного терміну звернутись до суду, але не звернулась без поважних причин, тому просить застосувати строк позовної давності.

Проаналізуйте ситуацію. Яке рішення має прийняти суд?

Як обчислюється позовна давність за позовами про поділ майна подружжя при розірванні шлюбу? Які наслідки пропуску позовної давності?

Задача 2. 01.08.2013 р. Позивач звернувся в суд з позовом до комунального підприємства «Харківські теплові мережі» (далі КП «ХТМ»), в якому просив зобов'язати Відповідача застосувати до своїх вимог термін позовної давності та відшкодувати моральну шкоду в розмірі 10803 грн., завдану неправомірними вимогами.

В судовому засіданні позивач підтримав позовні вимоги та просив їх задовольнити. В обґрунтування позовних вимог Позивач зазначив, що КП «ХТМ» безпідставно вимагає від нього сплати заборгованості в сумі 10803 грн. за спожиті послуги у період з 2001 р. по червень 2010 р. без врахування при цьому строку позовної давності.

Представник відповідача проти задоволення позову заперечувала. Вона підтвердила, що у позивача дійсно існує заборгованість перед КП «ХТМ», погашення якої працівники підприємства від нього вимагають, зокрема у вигляді надісланих йому письмових заяв від 22.05.2013р. та 10.07.2013р. КП «ХТМ» також раніше зверталось в суд з відповідними позовами, які було залишено без розгляду. Такі дії КП «ХТМ» вона вважає правомірними, а позовні вимоги – необґрунтованими.

Проаналізуйте ситуацію. Яке рішення повинен прийняти суд?

Чи може бути вимога про застосування строку позовної давності предметом позовних вимог? Чи може суд до подачі відповідного позову КП «ХТМ» розглядати питання про застосування позовної давності щодо вимог позивача? Чи правомірні вимоги КП «ХТМ» щодо сплати заборгованості в сумі 10803 грн. за спожиті послуги у період з 2001 р. по червень 2010 р.?

Задача 3. 15.10.2006 р. між ТОВ «Комерційний Банк «Дельта», правонаступник якого є ПАТ «Дельта Банк», та гром. О. було укладено кредитний договір №004-24004-151006, за яким банк надав останній кредит в сумі 2280,00 грн. на придбання певного майна/послуг із остаточним терміном повернення та сплати процентів і комісійних по ньому не пізніше ніж 14.10.2007 р.

Мотивуючи тим, що відповідачка взяті на себе зобов'язання за договором належним чином не виконала, станом на 29.04.2013р. має заборгованість пе-

ред банком у сумі 1009,02 грн., з них: за сумою кредиту – 379,51 грн., за відсотками – 2,40 грн., за комісіями – 627,11 грн., позивач просить суд стягнути з відповідачки дану кредитну заборгованість та 229,40 грн. понесених витрат по судовому збору.

В судове засідання представник позивача не з'явився, однак безпосередньо в позовній заяві просив справу розглядати без присутності представника позивача. Відповідачка в судове засідання не з'явилася також, хоча про час та місце розгляду справи була повідомлена завчасно, а тому, відповідно до вимог ст. 224 ч.1 ЦПК України суд ухвалив проведення заочного розгляду даної справи (у відсутності відповідача).

Проаналізуйте ситуацію. Яке рішення повинен прийняти суд?

Як обчислюється позовна давність у даній ситуації? Чи вправі суд застосувати наслідки спливу позовної давності, розглядаючи справу у відсутності відповідача?

Чи застосовуватиметься у наведеній ситуації наслідки спливу позовної давності по основному кредитному зобов'язанню до вимог про стягнення неустойки чи накладення стягнення на заставне майно

Проаналізуйте п.31 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 року №5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин».

Рекомендована література

1. Гукасян Р. Правовое регулирование исковой давности / Р. Гукасян // Российская юстиция. – 1994. – № 3. – С.20–21.
2. Луць В. Визначення часу, з якого договір вважається укладеним / В. Луць // Радянське право. – 1974. – № 4. – С. 45–47.
3. Луць В.В. Сроки в гражданских правоотношениях / В.В. Луць // Правоведение. – 1989. – № 1. – С. 37–43.
4. Луць В.В. Строки в цивільних правовідносинах. Конспект лекцій зі спецкурсу. / В.В. Луць. – Львів: ЛДУ, 1992. – 108 с.
5. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс: підручник. / З.В. Ромовська. – 2-ге вид., допов. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 594 с.
6. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.
7. Цікало В.І. Давність у цивільних правовідносинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В.І. Цікало. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 193 с.
8. Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів: Постанова Пленуму Вищого ГС України № 10 від

- 29.05.2013 р. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0010600-13>
9. Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 10-70/0/4-13 від 16.01.2013 – // [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v_070740-13
10. Щодо початку перебігу позовної давності та притягнення до матеріальної відповідальності: Лист Міністерства юстиції України № Т-15014/8.1 від 25.10.2013. // [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v1501323-13>.

Глава 13. Особисті немайнові права фізичної особи

План викладу матеріалу

- 13.1. *Поняття та ознаки особистого немайнового права.*
- 13.2. *Види особистих немайнових прав.*
- 13.3. *Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи.*
- 13.4. *Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи.*
- 13.5. *Захист особистого немайнового права.*

13.1. Поняття та ознаки особистого немайнового права

Предметом цивільно-правового регулювання на рівні з майновими відносинами (ст. 1 ЦК) є особисті немайнові правовідносини, які мають певний пріоритет перед майновими, оскільки структурно зазначені першими.

Проблема особистих немайнових прав посідає у цивілістиці одне із найважливіших місць. У будь-якому суспільстві права людини є важливим інститутом, за допомогою якого регулюється правовий статус особи, визначаються способи і засоби впливу на неї, межі втручання в особисту сферу, встановлюються юридичні гарантії реалізації та захисту прав і свобод. Основні права і свободи людини належать їй від народження і є невід’ємними, тому їх забезпечення – одна із найважливіших функцій держави.

Закріпленню низки особистих немайнових прав присвячено Книгу другу ЦК, яка є результатом адаптації норм цивільного законодавства до загальноєвропейських стандартів, основні з яких містяться в «Загальній декларації прав людини» (10 грудня 1948 р.), «Конвенції про захист прав і основних свобод людини» (4 листопада 1950 р.), «Міжнародному пакті про громадянські та політичні права» (19 грудня 1966 р.), «Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права» (16 грудня 1966 р.), різних міжнародних актах, прийнятих ООН, ОБСЄ, Радою Європи та іншими міжнародними організаціями, галузевим розвитком конституційного положення про пріоритетність людини, її життя і здоров’я, честі і гідності, недоторканності і безпеки серед інших соціальних цінностей (ст. 3 Конституції України).

Розміщення норм, що регулюють особисті немайнові відносини, одразу після Загальної частини, перед Книгою третьою «Право власності та інші речові права» пояснюється тим, що особисті немайнові права мають абсолютний характер, тому цей інститут розміщено серед інших абсолютних прав – права власності, речових прав та права інтелектуальної власності.

До загальних положень законодавець відносить поняття особистого немайнового права; види особистих немайнових прав; зміст особистого немай-

нового права; здійснення та забезпечення здійснення особистих немайнових прав, їх обмеження та захист; поновлення порушеного особистого немайнового права; спростування недостовірної інформації; заборону поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права; правові наслідки невиконання рішення суду про захист особистого немайнового права; право фізичної особи, особисте немайнове право якої порушено, на відшкодування шкоди.

Особисті немайнові права – юридично гарантовані можливості, які довічно належать кожній фізичній особі за законом і характеризуються немайновістю та особистістю.

Загальними ознаками особистих немайнових прав, закріпленими у ст. 269 ЦК, є те, що:

- 1) ці *права повинні належати кожній фізичній особі* незалежно від обсягу її право - та дієздатності, кожен і всі рівні в можливості реалізації та охорони цих прав. Однак, не всі права можна визнати такими, що належать усім та кожному. Зокрема, право на опіку та піклування як особисте немайнове право належить лише малолітнім, неповнолітнім, недієздатним та особам, обмеженим у дієздатності (ст. 292 ЦК), юридична особа не має права на життя;
- 2) особисті немайнові *права належать фізичній особі від народження або за законом*. Це означає, що підставою їх виникнення є або факт народження, або юридичний факт (подія або дія), який передбачений у законі. Переважна більшість особистих немайнових прав виникає у фізичної особи з моменту народження, наприклад, право на життя, здоров'я, свободу тощо. При цьому, враховуючи те, що згідно зі ст. 270 ЦК перелік особистих немайнових прав не є вичерпним, то факт належності особі даних прав із моменту народження презюмується. Проте законодавець закріплює і цілу низку особистих немайнових прав, які пов'язані не з моментом народження фізичної особи, а з іншим моментом, що прямо передбачений у законі. Переважно цією обставиною є вік та психічний стан фізичної особи, коли вона може усвідомлено реалізувати надане їй особисте немайнове право. Так, наприклад, право на застосування допоміжних репродуктивних технологій має лише повнолітня жінка, право на донорство має лише особа з моменту досягнення повноліття;
- 3) особисті немайнові права *не мають економічного змісту*. Це означає, що стосовно особистих немайнових прав, на відміну, наприклад, від майнових, фактично неможливо визначити їх вартість у грошовому еквіваленті;
- 4) особисті немайнові *права тісно пов'язані з фізичною особою* – носієм цього права. Це обумовлене тим, що дані права не можуть бути відчужені (як примусово, так і добровільно, як постійно, так і тимчасово) від фізичної особи – носія цих прав та/або передані іншим особам. Також слід звернути увагу на те, що на відміну від майнового права, від якого особа згідно з ч.

З ст. 12 ЦК може відмовитися, щодо особистого немайнового права така відмова недопустима. Особлива увага звертається законодавцем на неможливість позбавлення особи цих прав з боку інших осіб. Здебільшого це звичайно стосується органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які, здійснюючи публічну владу, найбільш часто можуть втручатись у сферу особистих немайнових прав людини. При цьому жодним чином не впливає на тісний зв'язок особистих немайнових прав з фізичною особою надана законодавцем можливість здійснення особистих немайнових прав малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхніми батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, що передбачено ч. 1 ст. 272 ЦК. У даному випадку самі особисті немайнові права не передаються, а передається лише можливість їх здійснення, що спрямовано на забезпечення інтересів зазначених осіб;

- 5) особисті немайнові *права належать фізичній особі довічно*, тобто з моменту народження або іншого моменту, що прямо передбачений законом, і до моменту смерті.

Слід зазначити, що для визначення певного права як особистого немайнового необхідна сукупність усіх зазначених ознак. Наявність лише однієї з названих ознак ще не свідчить про те, що це право має природу особистого немайнового.

Зміст будь-якого суб'єктивного права становить сукупність його повноважень. До повноважень, які складають загальний *зміст особистих немайнових прав*, законодавець зараховує можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя (ст. 271 ЦК).

Однак, загальні повноваження, які становлять зміст будь-якого суб'єктивного права, можуть бути згруповані за трьома напрямками:

- а) повноваження на власні дії, тобто можливість здійснювати носієм даного права певні передбачені законом активні діяння, що спрямовані на реалізацію свого права;
- б) повноваження вимагати певних дій із боку інших осіб, тобто можливість задля реалізації свого права вимагати певної поведінки від інших осіб;
- в) повноваження вимагати захисту свого порушеного права, тобто можливість застосувати передбачені законом засоби впливу на особу, яка порушила, створила загрозу порушення, оспорує чи не визнає відповідне право.

Фізична особа згідно з ч. 1 ст. 272 ЦК здійснює особисті немайнові права самостійно. Так, здійснення права фізичної особи на інформацію полягає в тому, що вона може вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ст. 302 ЦК). Відмова фізичної особи від права, яке їй належить, не має наслідком припинення цього права, за винятком випадків, передбачених законом. Наприклад, фізична особа не здійснює належне їй право на не-

доторканність ділової репутації або на недоторканність житла, але це право не припиняється і може бути реалізоване у майбутньому. Здійснення особистого немайнового права може відбуватися у різний спосіб.

Переважна більшість прав здійснюється шляхом багаторазових повторюваних дій (наприклад, неодноразове використання імені фізичною особою чи використання права на таємницю кореспонденції, використання права на вільний вибір місця проживання тощо). Ряд особистих немайнових прав реалізується шляхом однієї дії, але залишає можливість змінити своє рішення за відповідних умов. Так, автор вправі використати при опублікуванні твору літератури псевдонім, а при повторному виданні можливе використання справжнього імені.

Більшість немайнових прав здійснюється тільки особисто уповноваженою особою. Однак в окремих випадках фізична особа внаслідок тих чи інших обставин, які переважно пов'язані з недостатнім життєвим досвідом чи станом здоров'я, не здатна самостійно реалізовувати особисті немайнові права. І тому законодавець передбачає спеціальні випадки, коли можливе здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб іншими особами. Так, зокрема, взначається, що в інтересах:

- а) малолітніх осіб особисті немайнові права можуть здійснюватися їхніми батьками (усиновителями) та опікунами;
- б) неповнолітніх осіб – їхніми батьками (усиновителями) та піклувальниками;
- в) осіб, які визнані судом недієздатними, – їхніми опікунами;
- г) повнолітніх осіб, які за віком чи станом здоров'я не можуть здійснювати свої особисті немайнові права та не визнані при цьому недієздатними, – їхніми піклувальниками.

При цьому не слід ототожнювати можливість реалізації особистих немайнових прав іншими особами з їх переданням іншим особам. Насамперед, передання особистих немайнових прав фізичних осіб заборонено, внаслідок того що особисті немайнові права тісно пов'язані з особою–носієм. А, реалізуючи особисте немайнове право шляхом вчинення юридично значимих дій, зазначені особи створюють відповідні права та обов'язки не для себе, а для фізичних осіб-носіїв цих прав.

В ідеалі будь-яке здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб повинно проходити безперешкодно, своєчасно та в повному обсязі. Принаймні відповідні гарантії повинні надаватися особі з боку держави та територіальних громад, які діють в особі відповідних органів. І саме через те, суттєвою гарантією безперешкодного здійснення фізичною особою особистих немайнових прав безпосередньо чи через інших осіб є право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею (ними) особистих немайнових прав.

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини. На розвиток цього положення ЦК зобов'язує органи державної влади, органи влади АРК та органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень, якими вони наділені відповідно до Конституції України та інших законів, забезпечувати здійснення фізичною особою своїх особистих немайнових прав.

Забезпечення здійснення фізичною особою особистих немайнових прав може відбуватися двома шляхами, насамперед – шляхом накладення заборон щодо порушення органами державної влади, органами АРК та органами місцевого самоврядування тих чи інших особистих немайнових прав фізичних осіб, а також і шляхом покладення на зазначені органи обов'язку здійснювати відповідні діяння, які спрямовані на допомогу фізичним особам у здійсненні та захисті особистих немайнових прав.

Важливим аспектом при забезпеченні здійснення особистих немайнових прав фізичної особи є встановлення певної процедури чи правил, якими впорядковується забезпечення. Так, наприклад, для забезпечення здійснення особою права на охорону здоров'я (ст. 283 ЦК) недостатньо встановлення повноваження тих чи інших державних та інших органів, для цього «Основами законодавства України про охорону здоров'я», Законом України «Про психіатричну допомогу» та іншими законодавчими актами в цій сфері встановлюється процедура, якою забезпечується здійснення фізичною особою права на охорону здоров'я.

Однак забезпечення здійснення особистих немайнових прав тільки з боку органів державної влади, влади АРК та місцевого самоврядування було б не зовсім повною гарантією. Адже особа вступає в суспільні відносини не тільки з органами публічної влади, а й з іншими учасниками суспільних відносин. І саме ці учасники суспільних відносин, які не наділені публічно-владними повноваженнями, також можуть своїми діями перешкоджати своєчасному та повному здійсненню фізичною особою своїх особистих немайнових прав. Для усунення таких негативних наслідків їхньої діяльності законодавець вводить правило, згідно з яким юридичні особи, їх працівники зобов'язані утримуватися від дій, якими ці права можуть бути порушені.

Однак, для повноти забезпечення здійснення фізичними особами особистих немайнових прав законодавець вводить загальне правило, згідно з яким діяльність фізичних та юридичних осіб не може порушувати особисті немайнові права інших фізичних осіб, незалежно від того, чи пов'язані вони певними взаємними правами та обов'язками один щодо одного, чи ні. Цим самим фактично узаконюється загальна заборона здійснювати діяльність, якою можуть бути порушені особисті немайнові права, внаслідок чого вона презюмується неправомірною.

Незважаючи на пріоритетність особистих немайнових прав порівняно з іншими цивільними правами, на їх невідчужуваність від особи носія та немож-

ливність відмови від них чи позбавлення їх із боку інших осіб, законодавець передбачає можливість обмеження особистих немайнових прав фізичної особи за обсягом та змістом. Тобто дані права не можуть бути визнані абсолютними, тобто такими, що здійснюються фізичними особами незалежно від будь-яких обставин.

Свобода фізичних осіб у здійсненні їх прав має певні межі. Розрізняють загальні та конкретні (спеціальні) межі здійснення цивільних прав. Конкретні (спеціальні) межі встановлюються для конкретних цивільних прав і передбачені у спеціальних статтях законодавства або угодах. Загальні характеризуються тим, що стосуються всіх суб'єктивних прав і передбачені у нормах – принципах. Порушення таких загальних меж інколи характеризується як використання недозволених конкретних форм у рамках дозволеного загального типу поведінки. Порушується загальне призначення суб'єктивного права, яке не визначено спеціальною юридичною нормою. Інколи таке порушення має назву «зловживання правом».

У ст. 274 ЦК не передбачено конкретних обставин, за яких особисті немайнові права можуть бути обмежені. Натомість встановлюється правило, за яким зазначається ієрархічність обмеження особистих немайнових прав. Так, зокрема, якщо особисте немайнове право встановлюється в Конституції України, то й обмежене воно може бути виключно Конституцією України (ст. 64 Конституції України), а не ЦК чи іншими законами. Наприклад, окремі особисті немайнові права, що передбачені Конституцією України, (право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України), право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49 Конституції України) тощо) можуть обмежуватися в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 64 Конституції України). При цьому, якщо особисте немайнове право передбачене в Конституції України і після цього відтворене в ЦК чи іншому законі, то його обмеження все одно можливе тільки у випадках, якщо це передбачено в Конституції України.

Натомість, якщо особисте немайнове право встановлюється в ЦК чи в законі, то обмежене воно може бути відповідно тільки ними. Так, зокрема, право на індивідуальність (ст. 300 ЦК) може бути обмежене у випадках, якщо його реалізація заборонена законом чи суперечить моральним засадам суспільства. При цьому слід відмежовувати загальні межі реалізації особистих немайнових прав (ст. 13 ЦК) і спеціальні межі, які характерні лише окремим особистим немайновим правам, наприклад, право на інформацію про стан здоров'я фізичної особи може бути обмежене, коли інформація про хворобу фізичної особи може погіршити стан її здоров'я, або погіршити стан здоров'я її батьків (усиновлювачів), опікунів, піклувальників, зашкодити процесові лікування (ч. 3 ст. 285 ЦК).

Кожен випадок можливого втручання у сферу особистих немайнових прав має базуватися на певних умовах, а саме:

- 1) сама можливість втручання у сферу особистих немайнових прав, а тим більше їх обмеження, повинна бути передбачена законом, а тих, які встановлені Конституцією – лише у випадках, передбачених нею;
- 2) особа, що здійснює подібне обмеження, повинна мати спеціальні документально підтверджені повноваження;
- 3) особа, вказана у попередньому пункті, може здійснювати обмеження особистих немайнових прав лише у своєму вузько спеціалізованому аспекті.

13.2. Види особистих немайнових прав

Законодавець, здійснюючи позитивне регулювання особистих немайнових прав, закріплює орієнтовний їх перелік. Насамперед до переліку особистих немайнових прав законодавець відносить ті з них, які закріплені в Конституції України: право на життя (ст. 27); право на охорону здоров'я (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність особистого і сімейного життя (ст. 32); право на повагу до гідності та честі (ст. 28); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на недоторканність житла (ст. 30); право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування (ст. 33); право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54).

Передбачити у Конституції України усі особисті немайнові права неможливо. Саме тому законодавець закріплює особисті немайнові права фізичних осіб у ЦК, а також у інших законах. Так, наприклад, ЦК додатково закріплює права фізичних осіб, які перебувають на стаціонарному лікуванні (ст. 287), права на донорство (ст. 290), сім'ю (ст. 291), опіку або піклування (ст. 292), ім'я (ст. 294), недоторканність ділової репутації (ст. 299), індивідуальність (ст. 300) тощо. Наприклад, СК закріплює право жінки на материнство (ст. 49), чоловіка на батьківство (ст. 50) тощо. Певні особисті немайнові права закріплені в інших законах. Так, право на психіатричну допомогу та гарантії його здійснення закріплене у Законі України «Про психіатричну допомогу», право на донорство крові та її компонентів, а також трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини – у законах України «Про донорство крові та її компонентів», «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» тощо. Окремі особисті немайнові права можуть бути закріплені на рівні міжнародних актів, згода на обов'язковість яких надана ВР України, тобто тих, які є частиною національного цивільного законодавства. При цьому слід зауважити, що відповідно до ст. 10 ЦК такі міжнародні акти в ієрархії нормативно-правових актів розміщені одразу після Конституції України.

Законодавець визначає, що перелік особистих немайнових прав, які встановлені Конституцією України, ЦК та іншими законами, не є вичерпним. Він може бути доповнений як самою Конституцією України, так і іншими законами.

Особисті немайнові права фізичних осіб поділяють на такі види:

- 1) права, які індивідуалізують громадянина як особистість: право на ім'я, право на честь і гідність;
- 2) права, що забезпечують особисту свободу громадян: право на недоторканність особистості, право на недоторканність житла, право на вибір роду занять і місця проживання, право на свободу, на таємницю листування, право на таємницю особистого життя, а також права, що опосередковують свободу совісті в державі;
- 3) права, що виникають у результаті творчої інтелектуальної діяльності особи;
- 4) права, надані громадянам у зв'язку з вступом їх у сімейні правовідносини, тобто комплекс прав, які охоплюють право на укладення і розірвання шлюбу, на виховання дітей, усиновлення тощо.

У сучасній цивілістичній літературі особисті немайнові права поділяються також на абсолютні і відносні. Більшість особистих прав є правами абсолютними. Однак, управомочена особа може вступити і у відносні правовідносини. Це відбувається при порушенні абсолютного права. Порушник зобов'язаний вчинити дії, спрямовані на відновлення абсолютного права. При цьому деякі особисті права можуть бути лише відносними, а певна частина – як абсолютними, так і відносними.

Зі ст. 269 ЦК впливає поділ особистих немайнових прав за порядком виникнення: права, що належать фізичним особам від народження, і права, що їм належать за законом.

В літературі існують й інші погляди на класифікацію особистих немайнових прав. Проте, запропонований законодавцем поділ видається достатньо обґрунтованим. Для зручності особисті немайнові права фізичних осіб класифікують залежно від їх цільового призначення на особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи (глава 21 ЦК), та особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (глава 22 ЦК).

13.3. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи

До особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, ЦК відносить такі: право на життя; право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю; право на охорону здоров'я; право на медичну допомогу; право на інформацію про стан свого здоров'я; право на таємницю про стан здоров'я; права фізичної особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я; право на свободу; право на

особисту недоторканність; право на донорство; право на сім'ю; право на опіку або піклування; право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, які закріплені у гл. 21.

Право на життя. Життя людини згідно зі ст. 3 Конституції України визнається найвищою соціальною цінністю. Життя є найважливішим особистим немайновим благом. Законодавець не дає чіткого та однозначного тлумачення поняття «життя» як особистого немайнового блага. Аналіз чинного законодавства та практики його застосування нашою наукою висновок, що під поняттям «життя людини» слід розуміти фізичне, психічне та соціальне функціонування людського організму як єдиного цілого. Наявність у людини тільки одного блага життя, без закріплення відповідного права на нього робить це благо юридично беззахисним. І саме тому законодавець вводить категорію «право на життя», яка об'єднує два основних аспекти: *право на власне життя*, тобто право на фізичне існування, право на фізичну (природну) смерть та заборона евтаназії (ч. 4 ст. 281 ЦК), право на медичні, наукові та інші дослідження (ч. 3 ст. 281 ЦК), право на усунення небезпеки, що загрожує життю (ч. 2 ст. 281 ЦК та ст. 282 ЦК) *та право давати життя іншим*, гарантіями цієї складової права на життя є 1) можливість проведення стерилізації тільки за бажанням або добровільною згодою повнолітньої фізичної особи; 2) можливість штучно переривати вагітність лише за бажанням жінки, а також за умови, що вона не перевищує 12 тижнів; 3) можливість застосування допоміжних репродуктивних технологій, які здійснюються на прохання дієздатної жінки, за умови наявності письмової згоди подружжя, забезпечення анонімності донора та збереження лікарської таємниці.

Право на життя є природним та невід'ємним. Конституція України зазначає, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя (ст. 27), тобто, ніхто не може без відповідної правової підстави бути позбавлений життя.

Право на життя, як елемент загальної цивільної правоздатності фізичної особи, виникає в особи з моменту народження (ч. 2 ст. 25 ЦК), а припиняється в момент смерті особи. При цьому, коли йдеться про смерть, то слід мати на увазі, що фізична особа має право виключно на природну (фізичну) смерть. Від смерті особи слід відмежовувати оголошення особи померлою, яке здійснюється в порядку та на умовах, що передбачені в ст. 46 ЦК, оскільки внаслідок останнього факт смерті не констатується, а тільки презюмується і тому у випадку появи фізичної особи, яка була оголошена померлою, її права відновлюються, що неможливо у випадку смерті.

Гарантіями здійснення права на життя є право фізичної особи захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом. До таких засобів, наприклад, відносять способи самозахисту (необхідна оборона, крайня необхідність тощо), які застосовуються, як правило, у випадку реаль-

ності та невідворотності даної загрози та інші способи захисту, які передбачені в Главі 3 ЦК. Ще однією гарантією права на життя є можливість проведення медичних, наукових та інших дослідів лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою.

Окрім цивільно-правових гарантій захисту права на життя воно забезпечено Конституцією України (ст.ст. 28, 29, 39, 48, 49, 50 та ін.), а також галузевим законодавством. Так, наприклад, право на життя охороняється також встановленням кримінальної відповідальності за вбивство (ст. ст. 115–119 КК), доведення до самогубства (ст. 120 КК), введенням заборон на використання вогнепальної зброї тощо.

Пріоритетність життя та здоров'я людини як вищих соціальних благ (ст. 3 Конституції України) має галузевий розвиток також і у ст. 282 ЦК. Змістом цього особистого немайнового права є сукупність повноважень, за якими особа має право вимагати усунення небезпеки, що загрожує її життю та здоров'ю. Суттєвою особливістю цього права є також і те, що воно може бути реалізоване у випадку, коли життю і здоров'ю загрожує небезпека, а не тоді, коли ці особисті немайнові блага вже є порушеними. Окрім того, ця загроза повинна виникати внаслідок підприємницької або іншої діяльності.

Право на охорону здоров'я. Кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я. Суспільство і держава відповідальні перед сучасним і майбутніми поколіннями за рівень здоров'я і збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, удосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя.

Кожен громадянин має право на охорону здоров'я, що передбачає:

- а) життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини;
- б) безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;
- в) санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту, де він проживає;
- г) безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку;
- д) кваліфіковану медичну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій і закладу охорони здоров'я;
- е) достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь;
- є) участь в обговоренні проєктів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики в галузі охорони здоров'я;

- ж) участь в управлінні охороною здоров'я та проведенні громадської експертизи з цих питань у порядку, передбаченому законодавством;
- з) можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я;
- и) правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я;
- і) відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди;
- ї) оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я;
- й) можливість проведення незалежної медичної експертизи у разі незгоди громадянина з висновками державної медичної експертизи, застосування до нього заходів примусового лікування та в інших випадках, коли діями працівників охорони здоров'я можуть бути ущемлені загальновизнані права людини і громадянина;
- к) право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката, а також священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду (ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я).

Законами України можуть бути визначені й інші права громадян у сфері охорони здоров'я.

Право на охорону здоров'я у контексті ЦК містить: право на надання медичної допомоги (ст. 284 ЦК), право відмовитися від надання медичної допомоги (ч. 4 ст. 284 ЦК), право на надання психіатричної допомоги, право на медичне страхування (ст. 49 Конституції України), право на інформацію про стан свого здоров'я (ст. 285 ЦК), право на таємницю про стан свого здоров'я (ст. 286 ЦК), право на усунення небезпеки, що загрожує здоров'ю (ч. 2 ст. 281 ЦК, ст. 282 ЦК), а також права щодо перебування осіб у стаціонарі (ст. 287 ЦК) та право на донорство (ст. 290 ЦК).

Передбачене у ст. 284 ЦК **право на медичну допомогу** належить усім без винятку фізичним особам. Однак при цьому фізична особа, яка досягла 14 років та звернулась за наданням медичної допомоги має, такі права:

- а) на вибір лікаря та його заміну;
- б) на вибір лікувального закладу;
- в) на вибір методів лікування, відповідно до рекомендацій лікаря.

Реалізація права на надання медичної допомоги визначається особою, яка наділена цим особистим немайновим правом. І тому медична допомога надається фізичній особі, яка досягла 14 років за її згодою. Що стосується фізичних осіб, які не досягли 14 років, а також тих, які визнані судом недієздатними, то медична допомога надається за згодою їхніх законних представників. Однак повнолітня дієздатна фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними, має право відмовитись від лікування.

Специфічною складовою в структурі права на медичну допомогу є *право на надання психіатричної допомоги*. Цей вид медичної допомоги надається відповідно до ЗУ «Про психіатричну допомогу», яким визначаються правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою, встановлюються обов'язки органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з організації надання психіатричної допомоги та правового і соціального захисту осіб, які страждають на психічні розлади, регламентує права та обов'язки фахівців, інших працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги.

На відміну від невизначеності поняття «медична допомога», законодавець чітко регламентує, що під поняттям «психіатрична допомога» слід розуміти комплекс спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених чинним законодавством, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд та медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади.

Законом також чітко встановлюються порядок надання та види психіатричної допомоги (психіатричний огляд, амбулаторна психіатрична допомога, госпіталізація особи до психіатричного закладу в добровільному та примусовому порядку, поміщення особи до психоневрологічного закладу для соціального захисту або спеціального навчання тощо).

Право на медичну допомогу окрім норм ЦК забезпечується також і цілою низкою інших галузевих нормативно-правових актів, зокрема, ст. 37 Основ законодавства про охорону здоров'я, ст.ст. 139, 140 КК тощо.

У ст. 285 ЦК закріплено важливу гарантію фізичної особи щодо реалізації права на охорону здоров'я, сутність якої полягає в можливості отримати достовірну та повну *інформацію про стан свого здоров'я*.

Суб'єктом-носієм цього права є будь-яка фізична особа. Однак можливість реалізації цього права залежить від обсягу дієздатності даної особи. Так, наприклад, повнолітня фізична особа має право самостійно реалізовувати дане особисте немайнове право, тоді як малолітні, неповнолітні, обмежено дієздатні та недієздатні можуть реалізовувати це право через своїх законних представників.

Однак це право не може реалізовуватися абсолютно, і тому законодавець встановлює деякі обмеження. Такими обставинами слід вважати випадки, коли інформація про хворобу фізичної особи може погіршити стан її здоров'я; погіршити стан здоров'я фізичних осіб, які мають право отримати інформацію про стан здоров'я своїх дітей та підопічних; зашкодити процесові лікування. У зазначених випадках медичні працівники можуть обмежити можливість фізичної особи щодо отримання інформації про стан її здоров'я. Таке обмеження цього особистого немайнового права можливе такими способами, по-перше, медичний працівник може дати неповну інформацію про стан здоров'я

фізичної особи, так звана «свята неправда», по-друге, медичний працівник може обмежити можливість ознайомлення фізичної особи чи інших уповноважених осіб з окремими медичними документами.

Подібним до права на інформацію про стан здоров'я фізичної особи є також ще одне закріплене у ст. 285 ЦК право на інформацію про причини смерті фізичної особи.

Зрозуміло, що це право виникає тільки у членів сім'ї фізичної особи чи інших осіб, які спеціально уповноважені на це померлою фізичною особою. Зміст даного права полягає в тому, що зазначені особи мають право:

- а) бути присутніми при дослідженні причин смерті фізичної особи;
- б) ознайомитися з висновками щодо причин смерті фізичної особи;
- в) оскаржити висновки про причини смерті фізичної особи до суду.

Право на інформацію про стан здоров'я фізичної особи гарантується також і ст. 141 КК та іншими нормативно-правовими актами.

У ст. 286 ЦК закріплене чергове право, яке тісно пов'язане з інформацією про стан здоров'я особи, – право на таємницю про стан здоров'я. Гарантією цього права є встановлення режиму таємниці на цей вид інформації. Сутність права на таємницю полягає в можливості фізичної особи самостійно визначати коло осіб, які можуть отримати інформацію про стан її здоров'я, а також вимагати від осіб, які отримали цю інформацію у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або з інших джерел, не розголошувати її.

Право на таємницю про стан здоров'я, окрім можливості вимагати не розповсюджувати отриману інформацію про стан здоров'я фізичної особи, містить ще й такі складові:

- а) право на таємницю про факт звернення за медичною допомогою;
- б) право на таємницю про встановлений діагноз;
- в) право на таємницю про відомості, отримані при медичному обстеженні.

Реалізація права на таємницю про стан здоров'я фізичної особи гарантується цілою низкою покладених на інших осіб спеціальних обов'язків. Насамперед, фізична особа зобов'язана утримуватися від поширення інформації, яка складає зміст таємниці про стан здоров'я фізичної особи, що стала їй відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків (наприклад, лікар, медична сестра, санітарка тощо) або з інших джерел (наприклад, випадкове отримання інформації або отримання інформації від самого хворого з попередженням про неможливість її подальшого поширення). Тісно з цим пов'язана також і лікарська таємниця (ст. 40 Основ законодавства про охорону здоров'я). Окрім зазначених випадків гарантією реалізації права на таємницю про стан здоров'я є також і заборона вимагати та подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування фізичної особи. Застосування цієї гарантії можливе, наприклад, шляхом вилучення з листків тимчасової непрацездатності, які передаються до бухгалтерії, інформації про діагноз фізичної особи.

За передбачених законодавством обставин право на таємницю про стан здоров'я фізичної особи може бути обмежено. Так, наприклад, особи, які подали заяву для реєстрації шлюбу відповідно до ст. 30 СК, зобов'язані повідомити один одного про стан свого здоров'я. Також люди, які живуть з ВІЛ, зобов'язані: 1) вживати заходів для запобігання поширенню ВІЛ-інфекції, запропонованих органами охорони здоров'я; 2) повідомляти осіб, які були їхніми партнерами до виявлення факту інфікування, про можливість їх зараження; 3) відмовитися від донорства крові, її компонентів, інших біологічних рідин, клітин, органів і тканин для їх використання у медичній практиці (ст. 12 ЗУ «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ»).

Права фізичної особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я, передбачені ст. 287 ЦК, де зазначено, що фізична особа, яка перебуває в стаціонарі, має право на допуск до неї певних категорій осіб, до яких законодавець відносить: інших медичних працівників, тобто мається на увазі тих медичних працівників, які не є лікуючим лікарем; членів сім'ї, до яких слід відносити осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом та мають взаємні права та обов'язки (ст. 3 СК); опікуна та піклувальника, тобто осіб, які призначені такими на підставах і в порядку, що передбачені Главою 6 ЦК; нотаріуса, адвоката, священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду. При цьому вказані заходи можуть здійснюватись у лікарнях, госпіталях, будинках для престарілих та інвалідів і проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій (ст. 21 ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Право на свободу та особисту недоторканність. Свобода людини – це можливість особи діяти на власний розсуд відповідно до своїх інтересів та мети. Тому закріплене в статті 288 ЦК право на свободу є одним із найбільш важливих особистих немайнових прав фізичної особи.

Важливість даного права підкреслюється також і тим, що право на свободу людини знаходить своє місце також і в ст. 29 Конституції України, ст. 3 Загальної декларації прав людини, ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 5 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини тощо.

Особа має право вчиняти всі не заборонені законом дії, які спрямовані на реалізацію цього особистого немайнового права. Однак право на свободу не слід розглядати як закріплену законом всюдозволеність. Воно має передбачені законом межі, оскільки неконтрольована свобода людини може перерости у свавілля.

Право на свободу в окремих випадках може бути обмеженим на законних підставах. Такою підставою, зокрема, може вважатися затримання фізичної особи, її арешт чи тримання під вартою за умови, що вони вчинені на підста-

вах та в порядку, що передбачені чинним законодавством. Обмежує право на свободу також і примусова госпіталізація фізичної особи до психіатричного закладу (ст.ст. 14, 17 Закону України «Про психіатричну допомогу»), примусове стаціонарне лікування осіб, які хворі на особливо небезпечні інфекційні хвороби (ст. 28 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення») тощо.

Гарантіями реалізації права на свободу законодавець визнає заборону будь-яких форм фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу.

Однак законодавець не визначає виключного переліку тих дій, які можуть впливати на неправомірне обмеження права на свободу. Натомість він вводить заборону на вчинення дій, що порушують право на свободу, зокрема, забороняється тримання фізичної особи в неволі; безпідставне затримання особи, окрім випадків, коли затримання здійснено на підставах і в порядку, що встановлені законом, зокрема ст. 29 Конституції України та КПК тощо; безпідставний арешт або тримання під вартою, окрім випадків, коли вони здійснені не інакше як за вмотивованим рішенням суду, а також на підставах та в порядку, що передбачені чинним законодавством. При цьому у випадку нагальної необхідності запобігти злочині чи його припинити тримання під вартою може застосовуватись і без попереднього вмотивованого рішення суду, але його обґрунтованість протягом 72 годин повинна бути перевірена судом (ст. 29 Конституції України); інші випадки, які безпідставно порушують право особи на свободу.

З правом на свободу тісно пов'язане право на особисту недоторканність (ст. 289 ЦК), тобто передбачена законом заборона фізичного, психічного чи будь-якого іншого посягання на особу з боку інших осіб. Недоторканність людини, згідно зі ст. 3 Конституції України, є вищою соціальною цінністю. І внаслідок цього право на особисту недоторканність, яке передбачене даною статтею також є одним із найважливіших особистих немайнових прав фізичних осіб, яке складається з права на фізичну недоторканність; право на моральну недоторканність; право на психічну недоторканність, а також право особи на донорство крові, її компонентів, органів, інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин (ст. 290 ЦК).

Право на сім'ю, опіку та піклування. Серед особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, є передбачене ст. 291 ЦК право на сім'ю.

Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Цінність сімейного життя пояснюється одвічним бажанням людини перебувати в оточенні близьких їй людей. Чинне законодавство дає визначення поняття «сім'я», яким охоплюються особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають

взаємні права та обов'язки (ст. 3 СК). Однак це законодавче поняття є доволі спірним та неоднозначним, що значною мірою знижує його придатність для правозастосовної практики.

Право на сім'ю як особисте немайнове право включає:

- а) *право на створення сім'ї* (ч. 1 ст. 4 СК), тобто передбачену законом можливість фізичних осіб, які досягли шлюбного віку), а в передбачених ч. 2 ст. 23 СК випадках і фізичних осіб, які не досягли шлюбного віку, створювати сім'ю на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства;
- б) *право на вибір осіб, які утворюватимуть сім'ю*, тобто можливість як вільного вибору партнера за шлюбом (ст. 24 СК), так і можливість вибору батьками народжувати чи усиновлювати дітей та їх кількість, а також і інші повноваження;
- в) *право на перебування в сім'ї*, тобто передбачену законом можливість фізичних осіб, незалежно від віку, жити в сім'ї (ч. 3 ст. 4 СК). З досягненням повноліття фізична особа сама вирішує чи перебувати їй у сім'ї, чи ні. Що ж стосується дітей, то вони перебувають у сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживають. Фізична особа може бути ізольована від сім'ї тільки за умов та в порядку, що передбачені законом, наприклад, у випадку арешту чи тримання під вартою. Однією з форм реалізації права на перебування в сім'ї є укладення договору патронату на підставах та в порядку, що передбачені ст.ст. 252–256 СК;
- г) *право на повагу до сімейного життя* (ч. 4 ст. 4 СК), яке може забезпечуватись заборонаю втручання з боку інших у сімейне життя фізичної особи, окрім випадків, що прямо встановлені в законі;
- д) *право на підтримання зв'язків із членами своєї сім'ї*, тобто можливість усіма незабороненими законом способами підтримувати моральні, духовні, матеріальні та інші зв'язки з членами своєї сім'ї незалежно від того, де особа перебуває.

Реалізація права на сім'ю забезпечується цілою низкою гарантій. Однією з таких гарантій є заборона втручатися в сімейне життя фізичної особи, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Передбачене ст. 292 ЦК *право на опіку та піклування* включає в себе:

- а) право на встановлення опіки та піклування, яке реалізується за умов і в порядку, що передбачені ст. ст. 60, 61 ЦК;
- б) право на вибір опікуна та піклувальника, яким наділені відповідно малолітні та неповнолітні особи, бажання яких враховується на підставі ч. 4 ст. 63 ЦК;
- в) право вимагати звільнення опікуна чи піклувальника, а також припинення опіки чи піклування, які здійснюються за умов і в порядку, що передбачені ст. ст. 75–77 ЦК;

г) вимагати оскарження дій опікуна чи піклувальника на підставах та в порядку, що передбачені ст. 79 ЦК, а також оскаржувати їх самостійно у випадку, коли особа набуває повної дієздатності.

Правом на опіку наділені малолітні особи, які позбавлені батьківського піклування, та фізичні особи, які визнані недієздатними (ст. 58 ЦК). У свою чергу, правом на піклування наділені неповнолітні особи, які позбавлені батьківського піклування, та фізичні особи, цивільна дієздатність яких обмежена (ст. 59 ЦК).

Одним з найбільш важливих природних прав людини є **право на безпечне для життя і здоров'я довкілля** (ст. 293 ЦК). Це право складається з таких особистих немайнових прав:

- а) право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;
- б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань;
- в) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;
- г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;
- д) об'єднання в громадські природоохоронні формування;
- е) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;
- є) участь у публічних слуханнях або відкритих засіданнях з питань впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище на стадіях розміщення, проектування, будівництва і реконструкції об'єктів та у проведенні громадської екологічної експертизи;
- ж) одержання екологічної освіти;
- з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;
- и) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом.

Здійснення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля забезпечується цілою низкою гарантій, до яких слід відносити:

- а) проведення широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища;

- б) обов'язок центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації об'єктів економіки;
- в) участь громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища;
- г) здійснення державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- г) компенсація в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- д) невідворотність відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- е) створення та функціонування мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації (ст. 10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Специфікою права на безпечне для життя та здоров'я довкілля є його додаткова регламентація цілою низкою спеціальних нормативно-правових актів у різних сферах. До таких сфер слід віднести:

- а) екологічне законодавство (Земельний, Лісовий, Водний кодекси, Кодекс про надра, Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону атмосферного повітря», «Про відходи», «Про поводження з радіоактивними відходами» тощо);
- б) законодавство про охорону праці (КЗпП, Закони України «Про охорону праці», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» тощо);
- в) законодавство про стандартизацію, сертифікацію та метрологію (Закони України «Про стандартизацію», «Про метрологію та метрологічну діяльність», «Про підтвердження відповідності», «Про основи містобудування», «Про безпечність та якість харчових продуктів», «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції», а також цілою низкою державних стандартів, будівельних норм і правил тощо).

13.4. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи

Глава 22 ЦК закріплює особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, зокрема: право на ім'я; право на зміну імені;

право на використання імені; право на повагу до гідності та честі; повага до людини, яка померла; право на недоторканність ділової репутації; право на індивідуальність; право на особисте життя та його таємницю; право на інформацію; право на особисті папери; розпоряджання особистими паперами; право на ознайомлення з особистими паперами, які передані до фонду бібліотек або архівів; право на таємницю кореспонденції; захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок; охорона інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах; право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; право на місце проживання; право на недоторканність житла; право на вибір роду занять; право на свободу пересування; право на свободу об'єднання; право на мирні зібрання.

Право на ім'я. Ім'я фізичної особи є найдавнішим способом її індивідуалізації в суспільстві. Окрім цього, ім'я визнається особистим немайновим благом фізичної особи (ч. 1 ст. 201 ЦК). Значення цього особистого немайнового блага в цивільному обороті полягає в тому, що фізична особа набуває прав та створює для себе цивільні обов'язки, а також здійснює ці права та виконує цивільні обов'язки під своїм іменем (ч. 1 ст. 28 ЦК).

За своєю структурою ім'я складається з прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

Право на ім'я фізичної особи є особистим немайновим правом, яке включає таку низку прав:

а) *право володіти, користуватись і розпоряджатись своїм іменем*, яке забезпечує особі можливість бути носієм імені (володіння), використовувати (платно чи безоплатно) своє ім'я в усіх сферах суспільних відносин, рівно як і розголошувати своє ім'я, давати дозвіл розголошувати своє ім'я, чи заборонити розголошувати своє ім'я (користування), а також вирішувати фактичну долю свого імені, наприклад, змінювати його у випадку одруження, розлучення тощо. Фізична особа має право *використовувати* своє ім'я у всіх сферах своєї діяльності (ст. 296 ЦК). Використання імені фізичної особи в літературних та інших творах як персонажа (дійової особи) допускається лише за її згодою, а після її смерті – за згодою її дітей, вдови (вдівця), а якщо їх немає, – батьків, братів та сестер. Використання імені фізичної особи з метою висвітлення її діяльності або діяльності організації, в якій вона працює чи навчається, що ґрунтується на відповідних документах (звіти, стенограми, протоколи, аудіо, відеозаписи, архівні матеріали тощо), допускається без її згоди.

Ім'я фізичної особи, яка затримана, підозрюється чи обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, або особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, може бути використане (обнародоване) лише у разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо неї або ви-

несення постанови у справі про адміністративне правопорушення та в інших випадках, передбачених законом. Ім'я потерпілого від правопорушення може бути обнародоване лише за його згодою. Ім'я учасника цивільного спору, який стосується особистого життя сторін, може бути використане іншими особами лише за його згодою.

Використання початкової літери прізвища фізичної особи у засобах масової інформації, літературних творах не є порушенням її права.

Чинне законодавство визначає, що фізичні особи можуть змінювати своє прізвище у випадках:

- 1) державної реєстрації шлюбу, шляхом зміни свого прізвища на прізвище подружжя, або приєднання до свого прізвища прізвище другого з подружжя (ст. 35 СК);
- 2) коли особа змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією недійсного шлюбу, то вона повинна повернути своє попереднє прізвище, оскільки вважається такою, що іменується цим прізвищем без достатньої правової підстави (ч. 5 ст. 45 СК);
- 3) розірвання шлюбу, при якому кожен із подружжя може повернути своє дошлюбне прізвище (ст. 113 СК);
- 4) зміни прізвища обома батьками, що тягне за собою зміну прізвища дитини віком до семи років, а у випадках, коли дитині більше семи років, то за її згодою (ч. 1, 2 ст. 148 СК);
- 5) у випадку зміни прізвища одного з батьків, питання про зміну прізвища дитини може бути вирішено за погодженням між батьками та за згодою дитини, яка досягла семи років, а за відсутності погодження між батьками – органом опіки і піклування або судом (ч. 3, 4 ст. 148 СК).

Фізична особа має право змінити своє по батькові лише у випадку, зміни її батьком свого імені. При цьому у разі зміни імені батьком дитини, по батькові дитини, яка досягла чотирнадцяти років, змінюється за її згодою (ст. 149 СК);

б) право вимагати від інших осіб звертатись до особи відповідно до її імені;

в) право на псевдонім. Це право регламентується Законом України «Про авторське право і суміжні права», яким передбачено можливість користування псевдонімом лише для авторів творів у галузі науки, літератури і мистецтва. Однак потрібно зауважити, що псевдонім автора, як і будь-який інший псевдонім (наприклад, псевдоніми співаків, акторів, ведучих теле-, радіопрограм, тощо), повинен підлягати всім видам захисту, якими користується офіційне ім'я. Адже псевдонім, як і ім'я, є засобом індивідуалізації особи, але лише у певній сфері діяльності. Саме тому, що псевдонім виконує ті ж функції, що і ім'я, йому необхідно забезпечити належний захист. Звичайно, необхідно встановити певні межі щодо використання псевдоніму, наприклад:

- 1) псевдонім повинен реально індивідуалізувати його носія;

- 2) поряд з уживанням псевдоніма не потрібно вказувати справжнього імені особи;
- 3) користування псевдонімом має бути не заборонено законом;
- 4) псевдонім повинен не збігатися з офіційним ім'ям третьої особи, якщо ця особа займатиметься тим же видом діяльності, що і носій псевдоніма, оскільки це призведе до змішування осіб;

г) *право вимагати зупинити незаконне використання свого імені*. Під поняттям «незаконне використання імені» слід розуміти будь-яке порушення чи оспорення права на ім'я. Однією з форм захисту свого імені від незаконного носіння його іншою особою є пред'явлення паспорта або іншого посвідчення особи (посвідчення водія, посвідчення інваліда, учасника бойових дій тощо) як ідентифікуючого документа.

Право на повагу до гідності, честі та ділової репутації. «Гідність людини» як загальнофілософська категорія та об'єкт цивільних правовідносин є доволі полісемантичним поняттям, під яким, з одного боку, розуміють визнання за людиною зазначеної цінності (об'єктивний аспект), а з другого боку, – внутрішню самооцінку особою своїх якостей. Під поняттям «честь» слід розуміти зовнішню оцінку фізичної особи з боку суспільства чи соціальної групи, членом якої вона є. Отже, як видно, ці поняття є доволі близькими, взаємозалежними, однак не тотожними.

Право на повагу до гідності та честі складається з таких частин:

- а) право на гідність та честь;
- б) право на недоторканність гідності та честі;
- в) право на захист гідності та честі у випадку порушення.

Право на гідність – це особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як особистості, право на усвідомлення цієї цінності та усвідомлення значимості себе як особи, яка відіграє певну соціальну роль у суспільному житті.

Зрештою, право на честь – це особисте немайнове право фізичної особи на об'єктивну, повну та своєчасну оцінку її та її діянь (поведінки) по дотриманню морально–етичних та правових норм з боку суспільства, певної соціальної групи та окремих громадян, а також право на формування цієї оцінки та користування нею.

Право на недоторканність гідності та честі полягає в забороні здійснювати будь-які дії, якими можуть бути порушені дані особисті немайнові права. Найбільш часто честь та гідність можуть порушуватись шляхом поширення недостовірної інформації. До інших способів слід відносити вчинення певних незаконних насильницьких дій над особою, наприклад, катування, жорсткого, нелюдського або такого, що принижує людську гідність поводження та покарання, примусові медичні дослідження та експерименти, «дідівщина» тощо.

Ділова репутація фізичної особи – це усталена оцінка фізичної особи, що ґрунтується на наявній інформації про її позитивні та негативні суспільно

значимі діяння (поведінку), як правило в певній сфері (професійній, підприємницькій, службовій і т. ін.), що відома оточуючим, і в силу цього відображена в суспільній свідомості як думка про особу з точки зору моралі даного суспільства чи соціальної групи. Зовнішня схожість між поняттями «ділової репутації» та «честі» не є підставою для ототожнення цих понять, оскільки:

- а) честь визначає людину саме як особистість, громадянина, індивіда без ука-зівки на певний рід занять, професію чи іншу соціальну роль у суспільстві, тоді як ділова репутація напряму залежить від того, як особа виконує покладені на неї професійні, службові чи інші рольові обов'язки, а не взагалі дотримується етично–моральних норм як член суспільства;
- б) честь може бути лише позитивною, а її зміст та обсяг може змінюватися в проміжку від нуля до безкінечності, тоді як ділова репутація може бути як позитивна, так і негативна. І тому окремі особи, які, використовуючи своє право на індивідуальність (ст. 300 ЦК), створили собі негативний імідж (репутацію) з точки зору суспільної моралі, наприклад, окремі політичні лідери, хіпі, панки, мають повне право у випадку поширення недостовірної інформації про те, що вони вчинили певний моральний вчинок, вимагати захисту своєї негативної ділової репутації шляхом спростування попередньо поширеної цієї хоча і позитивної, однак недостовірної інформації;
- в) честю (як і гідністю) наділена тільки фізична особа, тоді як ділова ре-путація, як особисте немайнове благо, притаманна як фізичним, так і юридич-ним особам.

Право на недоторканність ділової репутації включає такі основні складові:

- а) право на ділову репутацію, тобто гарантовану законодавцем можливість бути носієм об'єктивної, повної та своєчасної оцінки фізичної особи, як фахівця у будь-якій сфері професійної чи іншої діяльності, та її діянь (по-ведінки) з боку суспільства, певної соціальної групи та окремих громадян, а також право на формування цієї оцінки та користування нею;
- б) право на недоторканність ділової репутації полягає у забороні здійснювати будь-які дії, якими може бути порушене дане особисте немайнове благо. Найбільш часто право на недоторканність ділової репутації фізичної особи може порушуватись шляхом поширення недостовірної інформації, напри-клад, шляхом недобросовісної реклами, порушенням вимог законодавства про захист економічної конкуренції тощо. Як і у випадку недоторканності гідності та честі (ст. 297 ЦК), основною вимогою до цієї інформації є те, щоб вона стосувалась певної особи, була викладена недостовірно та пору-шувала право на ділову репутацію фізичної особи;
- в) право на захист ділової репутації, яке полягає у можливості у випадку по-рушення її недоторканності вимагати застосування способів захисту дано-го права.

Право на захист гідності і честі здійснюється відповідно до вимог Глави 3 та ст. ст. 275–280 ЦК. Основним способом захисту при цьому законодавець визначає судовий.

Суміжним з даним правом є *право на повагу до людини, яка померла* (ст. 298 ЦК). Кожен зобов'язаний шанобливо ставитися до тіла людини, яка померла, до місця поховання людини. У разі глузу над тілом людини, яка померла, або над місцем її поховання члени її сім'ї, близькі родичі мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди.

Фізична особа має **право на індивідуальність** (ст. 300 ЦК), тобто право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Право на індивідуальність полягає в можливості особи:

- а) володіти певною індивідуальністю, тобто бути визнаним носієм цього особистого немайнового блага. Доволі близьким до цього права є можливість зберігати свою національну, культурну, релігійну, мовну самобутність, яка гарантується ч. 2 ст. 300 ЦК та ст. 11 Конституції України;
- б) використовувати свою індивідуальність, тобто обирати будь-яку з можливих форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 2 ст. 300 ЦК). Окремі прояви індивідуальності можуть обмежуватись за певними критеріями (місцем, часом, специфікою діяльності тощо). Так, наприклад, нудисти вправі виявляти свою індивідуальність лише у спеціально відведених для цього місцях, а для працівників міліції право на виявлення індивідуальності щодо їх зовнішнього вигляду обмежується в період виконання ними службових обов'язків, шляхом встановлення загальнообов'язкової спеціальної форми одягу. Інколи індивідуальність фізичної особи може бути використана нею також і задля отримання певного матеріального зиску. Доволі часто це використовується в політиці та шоу-бізнесі, де політики, актори, моделі, артисти, співаки використовують свої індивідуальні особливості (манеру поведінки, зовнішність, голос тощо) з метою набуття певних матеріальних благ чи задоволення інших інтересів;
- в) створювати та змінювати свою індивідуальність, тобто можливість самостійно визначати її обсяг та зміст. При цьому слід зауважити, що останнім часом створення та зміна індивідуальності особи зазнають певної комерціалізації. Так, окремі особи, які займають відповідне становище у публічній сфері, задля успішності своєї діяльності витрачають чималі кошти для формування чи зміни своєї індивідуальності. Усе це здійснюється шляхом зміни як природних (зміна (корекція) статі, пластичні операції, нарощування волоссяного покрыву тощо), так і набутих (зміна іміджу, відмова від па-

ління чи інших шкідливих звичок, нанесення татуювань, корекція вимови тощо) особливостей фізичної особи;

- г) вимагати захисту у випадку будь-якого порушення права на індивідуальність. До даного повноваження належить можливість вимагати захисту у випадках, коли особі створюють перешкоди у реалізації даного права (наприклад, коли в лавах Збройних Сил забороняють носити довге волосся, або у вищих навчальних закладах примушують носити краватки), та коли вчиняють дії, якими порушується це право (наприклад, коли сатирики чи команди КВК вчиняють пародії на певних осіб).

Близьким до права на індивідуальність є право на зображення та голос, яке полягає в можливості визначати, використовувати і розпоряджатися своїм зображенням, голосом та його записом. Так, стаття 307 ЦК передбачає захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок – фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру.

Фізична особа, яка погодилася на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, може вимагати припинення їх публічного показу в тій частині, в якій це стосується її особистого життя. Витрати, пов'язані з демонтажем виставки чи запису, відшкодовуються цією фізичною особою.

Знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, в тому числі таємне, без згоди особи може бути проведене лише у випадках, встановлених законом.

У ст. 308 ЦК передбачено охорону інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах. Вони можуть бути публічно показані, відтворені, розповсюджені лише за згодою цієї особи, а в разі її смерті – за згодою осіб, визначених ч. 4 ст. 303 ЦК. Згода, яку дала фізична особа, зображена на фотографії, іншому художньому творі, може бути після її смерті відкликана особами, визначеними ч. 4 ст. 303 ЦК. Витрати особи, яка здійснювала публічний показ, відтворення чи розповсюдження фотографії, іншого художнього твору, відшкодовуються цими особами.

Якщо фізична особа позувала авторові за плату, фотографія, інший художній твір може бути публічно показаний, відтворений або розповсюджений без її згоди.

Фізична особа, яка позувала авторові фотографії, іншого художнього твору за плату, а після її смерті – її діти та вдова (вдівець), батьки, брати та сестри можуть вимагати припинення публічного показу, відтворення чи розповсюдження фотографії, іншого художнього твору за умови відшкодування автору або іншій особі пов'язаних із цим збитків.

Фотографія може бути розповсюджена без дозволу фізичної особи, яка зображена на ній, якщо це викликано необхідністю захисту її інтересів або інтересів інших осіб.

Право на особисте життя та його таємницю. Фізична особа має право на особисте життя. Фізична особа сама визначає своє особисте життя і можливість ознайомлення з ним інших осіб. Фізична особа має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя. Обставини особистого життя фізичної особи можуть бути розголошені іншими особами лише за умови, що вони містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду.

Розглядаючи право на особисте життя в розумінні ст. 301 ЦК, слід виокремити декілька його складових:

- а) право мати особисте життя включає в себе можливість фізичної особи бути носієм даного особистого немайнового блага;
- б) право визначати своє особисте життя. При цьому, закон не визначає переліку можливих чи необхідних діянь, якими б особа могла здійснити своє право на визначення свого особистого життя. Натомість законодавець надає фізичній особі-носію можливість самостійно на власний розсуд вирішувати, яким чином визначати, організовувати та проводити своє особисте життя в залежності від власних інтересів та мети. Однак здійснення цього права не повинне порушувати загальні межі цивільних прав (ст. 13 ЦК);
- в) право на ознайомлення з обставинами особистого життя означає, що особа самостійно визначає коло осіб, які можуть володіти інформацією про її особисте життя. При цьому це не означає, що таке повідомлення повинне проходити тільки особисто. Фізична особа може дати дозвіл на поширення цієї інформації іншими особами у визначених нею межах поширення. Однак у випадках, коли це прямо передбачено в законі, в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини, дане особисте немайнове право може бути обмежене;
- г) право зберігати у таємниці обставини свого особистого життя означає, що фізична особа має можливість не розголошувати обставини свого особистого життя самостійно, а також вимагати такого нерозголошення від інших осіб, які володіють такою інформацією. Можливість поширення інформації про особисте життя фізичної особи попри її волю можливе лише на підставах та в порядку, що визначені законом, наприклад, коли обставини особистого життя фізичної особи містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду, або ж у випадку, передбаченому п. 2 ч. 1 ст. 302 ЦК;
- д) право вимагати захисту права на особисте життя, який здійснюється на підставах та в порядку, що передбачені Главою 3 та ст. ст. 275–280, 1166–1168 ЦК. Право на особисте життя охороняється також ст. 182 КК.

Право на інформацію (ст. 302 ЦК) означає передбачену законом можливість фізичної особи вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію.

Збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте життя фізичної особи без її згоди не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Не допускається також збирання інформації, яка є державною таємницею або конфіденційною інформацією юридичної особи.

Фізична особа, яка поширює інформацію, зобов'язана переконатися в її достовірності. Вважається, що інформація, яка подається посадовою, службовою особою при виконанні нею своїх службових обов'язків, а також інформація, яка міститься в офіційних джерелах (звіти, стенограми, повідомлення засобів масової інформації, засновниками яких є відповідні державні органи або органи місцевого самоврядування), є достовірною.

Фізична особа, яка поширює таку інформацію, не зобов'язана перевіряти її достовірність і не відповідає у разі її спростування.

Право на особисті папери. Цивільний кодекс передбачає, що особисті папери (документи, фотографії, щоденники, інші записи, особисті архівні матеріали тощо) фізичної особи є її власністю (ст. 303 ЦК). Ознайомлення з особистими паперами, їх використання, зокрема шляхом опублікування, допускаються лише за згодою фізичної особи, якій вони належать. Якщо особисті папери фізичної особи стосуються особистого життя іншої особи, для їх використання, у тому числі шляхом опублікування, потрібна згода цієї особи.

У разі смерті фізичних осіб, особисті папери можуть бути використані, у тому числі шляхом опублікування, лише за згодою їхніх дітей, вдови (вдівця), а якщо їх немає, – батьків, братів та сестер.

Фізична особа, якій належать особисті папери, може усно або у письмовій формі розпорядитися ними, у тому числі і на випадок своєї смерті (ст. 304 ЦК). Право на розпорядження особистими паперами є складовою права на особисті папери (ст. 303 ЦК). Сутність права на розпорядження особистими паперами полягає в можливості визначити їхню фактичну долю. Так, зокрема, фізична особа має право в усній чи у письмовій формі: передати особисті папери іншій особі, в тому числі і до бібліотек чи архівів; відмовитись від них шляхом заяви про це чи вчинення інших свідомих дій, що свідчать про намір особи відмовитись від особистих паперів, наприклад, викинути свій щоденник на смітник; знищити особисті папери.

Фізична особа має право вільно ознайомлюватися і використовувати, зокрема шляхом опублікування, будь-які особисті папери, передані до фонду бібліотек або архівів, з додержанням прав фізичних осіб, визначених ч. 3 та ч. 4 ст. 303 ЦК, якщо інше не встановлено договором, на підставі якого були передані особисті папери (ст. 305 ЦК).

Одним з видів права на недоторканність особистих паперів є **право на таємницю кореспонденції**. Так ст. 306 ЦК зазначає, що фізична особа має право на таємницю листування, телеграм, телефонних розмов, телеграфних повідомлень та інших видів кореспонденції. Листи, телеграми тощо є власністю адресата. Листи, телеграми та інші види кореспонденції можуть використовуватися, зокрема шляхом опублікування, лише за згодою особи, яка направила їх, та адресата.

Якщо кореспонденція стосується особистого життя іншої фізичної особи, для її використання, зокрема шляхом опублікування, потрібна згода цієї особи.

У разі смерті фізичної особи, яка направила кореспонденцію, і адресата використання кореспонденції, зокрема шляхом її опублікування, можливе лише за згодою фізичних осіб, визначених ч. 4 ст. 303 ЦК.

У разі смерті фізичної особи, яка направила кореспонденцію, і адресата, а також у разі смерті фізичних осіб, визначених ч. 4 ст. 303 ЦК, кореспонденція, яка має наукову, художню, історичну цінність, може бути опублікована в порядку, встановленому законом.

Кореспонденція, яка стосується фізичної особи, може бути долучена до судової справи лише у разі, якщо в ній містяться докази, що мають значення для вирішення справи. Інформація, яка міститься в такій кореспонденції, не підлягає розголошенню.

Порушення таємниці кореспонденції може бути дозволено судом у випадках, встановлених законом, з метою запобігання злочинів чи під час кримінального провадження, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Право на місце проживання та недоторканність житла. Фізична особа має право на місце проживання (ст. 310 ЦК) та на вільний вибір місця проживання, його зміну, крім випадків, встановлених законом.

Місцем проживання фізичної особи, згідно зі ст. 29 ЦК, визнається житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово.

Право на місце проживання включає в себе такі основні повноваження:

- а) володіння місцем проживання, тобто можливість особи мати одне чи декілька місць проживання;
- б) використовувати своє місце проживання, тобто це гарантована законом можливість набувати цивільних прав та виконувати покладені на особу обов'язки за місцем проживання, якщо інше не передбачено законом чи домовленістю між сторонами. Окрім того особа використовує своє місце проживання, оскільки саме за цим місцем особі надходять усі офіційні звернення, повідомлення тощо;
- в) вільно обирати та змінювати місце проживання, тобто передбачена можливість вільно обирати країну, населений пункт, де буде розташоване місце проживання, а також безпосереднє місце проживання.

Житло фізичної особи є недоторканим (ст. 311 ЦК). Проникнення до житла чи до іншого володіння фізичної особи, проведення в ньому огляду чи обшуку може відбутися лише за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках, пов'язаних із рятуванням життя людей та майна або з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, законом може бути встановлено інший порядок проникнення до житла чи до іншого володіння фізичної особи, проведення в них огляду та обшуку.

Фізична особа не може бути виселена або іншим чином примусово позбавлена житла, крім випадків, встановлених законом.

Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості та вибір роду занять. У ст. 309 ЦК передбачено, що фізична особа має право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, на вільний вибір сфер, змісту та форм (способів, прийомів) творчості. При цьому цензура процесу творчості та результатів творчої діяльності не допускається.

Відповідно до ст. 312 ЦК фізична особа має право на вибір та зміну роду занять. Фізичній особі може бути заборонено виконувати певну роботу або обіймати певні посади у випадках і в порядку, встановлених законом.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншими рішеннями суду, а також робота чи служба відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Право на свободу пересування. Фізична особа має право на свободу пересування (ст. 313 ЦК), що означає можливість фізичної особи, яка досягла чотирнадцяти років, вільно самостійно пересуватися по території України та вибирати місце перебування. Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років, має право пересуватися по території України лише за згодою батьків (усиновлювачів), опікунів та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними. Фізична особа, яка є громадянином України, має право на безперешкодне повернення в Україну.

Фізична особа, яка досягла шістнадцяти років, має право на вільний самостійний виїзд за межі України. Фізична особа, яка не досягла шістнадцяти років, має право на виїзд за межі України лише за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними.

Фізична особа може бути обмежена у здійсненні права на пересування лише у випадках, встановлених законом. Фізична особа не може бути видворена з обраного нею місця перебування, доступ до якого не заборонений законом. Законом можуть бути встановлені особливі правила доступу на окремі території, якщо цього потребують інтереси державної безпеки, охорони громадського порядку, життя та здоров'я людей.

Право на свободу об'єднання та мирні зібрання. Право на свободу об'єднання, відповідно до ст. 314 ЦК, передбачає можливість фізичних осіб за власною ініціативою об'єднуватися у політичні партії та громадські організації. Належність чи неналежність фізичної особи до політичної партії або громадської організації не є підставою для обмеження її прав, надання їй пільг чи переваг. При цьому законом, статутами об'єднання громадян можуть бути встановлені вимоги до особи, згідно з якими вона може бути засновником цього об'єднання чи її членом.

Фізичні особи мають право на мирні збори (ст. 315 ЦК), куди належить передбачена законом можливість вільно збиратися на мирні збори, конференції, засідання, фестивалі тощо. Обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання може встановлюватися судом відповідно до закону.

13.5. Захист особистого немайнового права

Основним із принципів здійснення особистих немайнових прав є безперешкодність. Однак, навіть незважаючи на забезпеченість здійснення особистих немайнових прав, яка гарантується у ст. 273 ЦК, досить часто фізична особа може зазнати перешкод у своєчасній та повній реалізації особистих немайнових прав, що може виявлятися у вчиненні посягань з боку інших осіб. У цьому випадку фізична особа, на особисте немайнове право якої здійснено таке посягання, наділена правом захисту.

Особа – носій відповідного особистого немайнового права у разі вчинення щодо її права відповідної поведінки, що породжує в неї право на захист цього права, сама вправі обрати спосіб його захисту відповідно до специфіки даного права, способу його порушення та наслідків, що спричинило це порушення.

Фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних посягань інших осіб за допомогою традиційних способів, встановлених ЦК, та інших способів відповідно до змісту конкретного права, способу його порушення та наслідків, які спричинило це порушення. Згідно зі ст. 15 ЦК кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання чи оспорювання, а також право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства, вимогам справедливості, добросовісності та розумності. У ст. 16 ЦК надано суду можливість відмовити у захисті цивільного права та інтересу особі, якщо вона вчинила певні дії виключно з наміром заподіяти шкоду іншій особі або ж всупереч моральним засадам суспільства чи з метою обмеження конкуренції та зловживання домінуючим становищем на ринку.

Право на захист особистих немайнових прав – це регламентоване правове регулювання на випадок оспорення, невизнання, виникнення загрози порушення чи порушення особистого немайнового права. Змістом права на захист особистих немайнових прав є такі повноваження:

- а) вимагати непорушення цих прав;
- б) вимагати припинення всіх діянь, якими порушуються ці права;
- в) вимагати відновлення вказаних особистих немайнових прав у випадку їх порушення.

Під **способами захисту суб'єктивних цивільних прав** розуміють закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника.

Способи захисту цивільних прав неоднорідні за своєю юридичною природою, що має певний вплив на можливість їх реалізації. В юридичній літературі їх прийнято поділяти на заходи захисту та відповідальності. Вони різняться між собою за підставами застосування, соціальним призначенням, функціями, які вони виконують. Законодавець наділяє особу можливістю застосувати для захисту свого особистого немайнового права від протиправного посягання з боку інших осіб:

- а) *загальні способи захисту*, перелік та способи застосування яких встановлені главою 3 ЦК – визнання права; визнання правочину недійсним; відновлення становища, яке існувало до порушення права, та припинення дій, які порушують право; примусове виконання обов'язку в натурі; припинення або зміна правовідношення; відшкодування збитків; компенсація моральної шкоди; визнання незаконним акта державного органу або органу місцевого самоврядування тощо;
- б) *спеціальні способи захисту*, які встановлюють конкретно для певної категорії прав у цілому та для конкретного права зокрема.

Що ж стосується спеціальних способів захисту, то вони поділяються також на дві підгрупи:

- а) ті, що можуть застосовуватися до всіх особистих немайнових прав: поновлення порушеного особистого немайнового права (ст. 276 ЦК), спростування недостовірної інформації (ст. 277 ЦК) та заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278 ЦК);
- б) ті, що можуть застосовуватися тільки до певного особистого немайнового права. До даної категорії способів захисту слід відносити, наприклад, можливість вимагати виправлення імені у випадку його порушення (ч. 3 ст. 294 ЦК).

При цьому особа має право застосувати як один із передбачених способів захисту, так і сукупність декількох способів захисту, не залежно від того, чи належать вони до загальних, чи до спеціальних. Головне, щоб застосування цього способу (способів) захисту відповідало змісту особистого немайнового права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення, а також забезпечувало ефективність даного захисту.

Нині приділяється увага міжнародному захисту прав людини: за неможливості захистити свої права відповідно до національної процедури, можна за-

хистити їх на міжнародному рівні. Для цього створені спеціальні міжнародні органи. Таким чином, реалізація права на захист здійснюється особою шляхом, по-перше, оскарження неправомірних дій, в результаті яких було порушено її права та свободи в судовому порядку, по-друге, звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого ВР України з прав людини, по-третє, звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна – після використання всіх національних засобів правового захисту.

Одним із перших спеціальних способів захисту, яким можуть бути захищені майже всі особисті немайнові права, є їх *поновлення у випадку порушення*. Що стосується цього способу захисту, то слід зауважити, що він може бути застосований за сукупності таких умов:

- а) порушення особистого немайнового права, а це означає, що у випадку загрози порушення, оспорення чи невизнання цей спосіб захисту застосований бути не може;
- б) порушення цих прав відбувається з боку органів державної влади, органів влади АРК, органів місцевого самоврядування, від імені яких виступають відповідні посадові чи службові особи, а також з боку фізичних або юридичних осіб;
- в) порушення цього права відбувається внаслідок таких юридичних фактів:
 - рішення, дія або бездіяльність органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування;
 - дія або бездіяльність фізичної або юридичної особи.

Сутність цього способу захисту полягає в тому, що вказані особи, рішеннями, діями чи бездіяльністю яких порушено особисте немайнове право фізичних осіб, повинні самостійно та добровільно вчинити необхідні дії для негайного відновлення зазначеного особистого немайнового права. Застосуванню цього способу може передувати добра воля цих органів та осіб або ж вимога фізичних осіб, особисте немайнове право яких порушено. Так, наприклад, коли орган державного управління видав розпорядчий акт, яким порушив право фізичної особи на свободу пересування (ст. 313 ЦК), то він повинен або за власною ініціативою або за зверненням фізичної особи скасувати цей акт та вжити інших можливих заходів щодо негайного відновлення порушеного особистого немайнового права.

Однак, як свідчить практика, добровільне негайне поновлення особистих немайнових прав фізичних осіб зустрічається вкрай рідко. Саме тому, у випадку, коли відповідні органи чи особи, які порушили особисті немайнові права, не вчиняють дії, необхідні для негайного поновлення порушеного права фізичної особи, то остання має право звернутись до суду з вимогою постановити рішення щодо поновлення її порушеного права. Окрім даного поновлення свого особистого немайнового права, фізична особа наділяється правом вимагати відшкодування моральної шкоди, яка завдана порушенням цього права.

Цей спеціальний спосіб захисту підходить для переважної більшості особистих немайнових прав. Однак окремі немайнові права неможливо захистити за допомогою зазначеного способу. Так, у випадку вбивства особи, чим порушується її право на життя (ст. 281 ЦК), застосування цього способу захисту особистих немайнових прав неможливе, або у випадку порушення права на таємницю особистого життя (ст. 301 ЦК).

Наступними розповсюдженими способами захисту особистих немайнових прав є *право на спростування неправдивої інформації та право на відповідь*. Поняття «недостовірна інформація» означає таку інформацію, що не відповідає дійсності. Цивільно-правове поняття спростування має конституційно-правове закріплення. Так, ч. 4 ст. 32 Конституції України гарантує право кожного на спростування недостовірної інформації стосовно себе та членів своєї сім'ї. Специфіка цього способу захисту полягає у специфічності тих благ, які підлягають захисту, а саме в їх немайновому характері і в тому, що їх практично неможливо повернути до того рівня, який існував до порушення особистих немайнових прав. Цей спосіб захисту є спеціальним.

Під поняттям «спростування» слід розуміти доведення неправильності, помилковості, хибності будь-чого, будь-чиїх тверджень, переконань; заперечення, відкидання будь-яких тверджень.

Під правом на спростування слід розуміти право вимагати від особи, яка порушила особисте немайнове право фізичних осіб шляхом поширення недостовірної інформації, визнання цієї інформації неправдивою у формі, яка є ідентичною чи адекватною формі поширення неправдивої інформації.

Право на відповідь є правом на висвітлення власної точки зору щодо поширеної інформації та обставин порушення особистого немайнового права.

Принципова відмінність між відповіддю і спростуванням полягає в тому, що:

- а) відповідь передбачає внесення пояснення щодо поширених відомостей, тоді як спростування зводиться до визнання попередньо поширених відомостей неправдивими;
- б) відповідь здійснюється особою, стосовно якої були поширені відомості, або членами її сім'ї, тоді як спростування – особою, яка поширила ці неправдиві відомості.

Підставою виникнення права на спростування та відповідь є юридичний факт правопорушення, протиправність якого включає в себе необхідну сукупність таких умов:

- а) *поширення інформації, тобто доведення її до відома третьої особи будь-яким способом, за умови здатності сприйняття останньою її змісту*. При цьому не має значення форма поширення інформації (вербальна, письмова, за допомогою міміки, жестів, конклюдентних дій, творів мистецтва тощо), основне, щоб ця інформація була сприйнята іншими (третіми) особами. І тому не вважається поширенням інформації повідомлення її особі, якої вона стосується;

- б) *поширення інформації про особу, тобто з якої можна було б точно встановити, що вона стосується конкретної особи, чи, принаймні, ця особа включається до вузького кола осіб, яких ця інформація стосується (наприклад, інформація про те, що у певній невеликій крамниці обраховують покупців, порушує особисті немайнові права всіх її продавців)*. При цьому слід зауважити, що для ідентифікації особи не обов'язково вказувати її прізвище, ім'я та по батькові, номер і серію паспорта, місце проживання та інші ідентифікуючі дані. Для того, щоб інформація стосувалась конкретної особи потрібно вказати лише певні ознаки, які достатні для точного виокремлення цієї особи серед інших. Наприклад, вказівка на те, що фельдшер певного села бере хабарі, ідентифікує набагато точніше, аніж вказівка на те, що гр—н Іванов Іван Іванович з Москви вчинив розбійний напад;
- в) *поширення інформації неправдивої, тобто такої, що не відповідає дійсності чи викладена неправдиво*. Це означає, що правдива інформація, навіть у випадку, коли вона порушує особисті немайнові права фізичних осіб, не може бути спростована ними. У цьому випадку можна застосувати інші способи захисту, наприклад, відшкодування майнової та/або немайнової шкоди, але не спростування. Окрім цього, законодавець вводить презумпцію добросовісності, а це означає, що будь-яку негативну інформацію, яка поширена про особу, слід вважати неправдивою, якщо тільки той, хто її поширив, не доведе протилежного;
- г) *поширення інформації, яка порушує особисті немайнові права, тобто дана інформація повинна або завдавати шкоди відповідним особистим немайновим благам, або якимось іншим чином перешкоджати особі у повному та своєчасному здійсненні свого особистого немайнового права, наприклад, створювати загрозу для його порушення, оспорювати його чи не визнавати взагалі*.

Ще однією особливістю даного правопорушення є те, що у випадку спростування поширеної неправдивої інформації, яка порушує особисті немайнові права фізичних осіб, вина особи поширювача не враховується.

Спростування здійснюється, зазвичай, у такий самий спосіб, у який була поширена неправдива інформація. У випадках, коли спростування неможливе чи недоцільно провести в такий самий спосіб, то воно повинне проходити в адекватній (схожій, максимально наближеній) формі, з урахуванням того, що спростування повинне бути ефективним, тобто охопити максимальну кількість реципієнтів, що сприйняли попереднє поширення інформації. Так, наприклад, коли недостовірна інформація, яка порушує особисті немайнові права фізичних осіб, була поширена на загальних зборах акціонерного товариства, яке припинило свою діяльність, то альтернативним способом можна визнати поштове повідомлення колишніх акціонерів про спростування даної інформації за рахунок поширювача.

Окремий порядок спростування недостовірної інформації передбачено для випадків, коли ця інформація набула поширення через документ, який прийняла (видала) юридична особа. У даному випадку документ, який містить таку недостовірну інформацію, має бути відкликаний.

Коли ж особисті немайнові права порушено внаслідок поширення недостовірної інформації в засобах масової інформації, то порядок спростування цієї інформації визначається спеціальним законом. Так, наприклад, коли неправдиву інформацію було поширено в друківаних засобах масової інформації, то її спростування повинне відбуватись відповідно до ЗУ «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», де в ст. 37 передбачено, що спростування повинне бути набране тим же шрифтом і поміщено під заголовком «Спростування» на тому ж місці шпальти, де містилося повідомлення, яке спростовується. Щодо обсягу спростування, то воно не може більше, ніж удвічі, перевищувати обсяг спростовуваного фрагменту опублікованого повідомлення або матеріалу. При цьому забороняється вимагати, щоб спростування було меншим, ніж половина стандартної сторінки машинописного тексту. Що стосується спростування неправдивої інформації, яка поширена іншими ЗМІ, то в спеціальних законах або не прописана процедура спростування (наприклад, Закони України «Про телебачення та радіомовлення», «Про інформаційні агентства», «Про видавничу справу»), або такі спеціальні закони відсутні взагалі (наприклад, у випадку поширення інформації в комп'ютерній мережі Інтернет). Саме тому в кожному з цих випадків слід користуватися загальними положеннями про спростування, тобто воно повинне проводитись у тому ж ЗМІ. Однак у випадку, коли спростування в тому ж засобі масової інформації є неможливим внаслідок припинення його діяльності, то воно повинне бути оприлюдненим в іншому засобі масової інформації за рахунок особи, яка поширила недостовірну інформацію.

Строк позовної давності з вимогою спростувати неправдиву інформацію, що поміщена у ЗМІ, встановлюється в один рік з моменту поміщення цих відомостей у ЗМІ або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості (п. 2 ч. 2 ст. 258 ЦК).

Як уже зазначалося, особливістю спростування як спеціального способу захисту особистих немайнових прав є те, що воно здійснюється особою, яка поширила недостовірну інформацію. Якщо неправдива інформація, що порушує особисті немайнові права фізичних осіб, була поширена декількома особами, то ці особи повинні спростувати її солідарно (наприклад автор та засіб масової інформації, який помістив його статтю). Якщо неправдива інформація була поширена посадовими або службовими особами при виконанні ними своїх посадових (службових) обов'язків, то обов'язок спростувати поширену інформацію покладається на юридичну особу, в якій працює така посадова (службова) особа.

Правом на спростування та відповідь наділені фізичні особи, стосовно яких поширено неправдиву інформацію, що порушує їхні особисті немайнові права. Однак фізична особа має також і право вимагати спростування неправдивої інформації й у випадку, коли вона поширена стосовно членів її сім'ї. При цьому поширення неправдивої інформації стосовно членів сім'ї фізичної особи повинно порушувати особисті немайнові права саме цієї фізичної особи, а не членів її сім'ї. Так, наприклад, коли поширюється недостовірна інформація про те, що фізична особа походить від іншого батька, то вона має право вимагати спростування цієї інформації не тому, що вона порушує право на повагу до честі та гідності батька, а тому, що нею опосередковано порушується право саме даної фізичної особи на сім'ю та на ім'я. А вже батько цієї особи має право вимагати спростування тому, що ця інформація порушує його право на повагу до честі та гідності, самостійно, оскільки особа має право здійснювати особисті немайнові права, в тому числі і право на захист цих прав, самостійно, окрім випадків, що передбачені в законі (ст. 272 ЦК).

Коли ж неправдива інформація порушує особисті немайнові права померлих осіб, то в цьому випадку правом на спростування та відповідь наділяються члени її сім'ї, близькі родичі та інші заінтересовані особи. При цьому вказані особи також вважаються такими, що насамперед діють у власних інтересах, і вимагають захисту саме власних особистих немайнових прав і лише опосередковано доброго імені померлої особи, адже особисті немайнові права не можуть належати померлій особі. Такий порядок може діяти і щодо осіб, які оголошені судом померлими в порядку ст. 46 ЦК.

Подібним до права на відповідь є право на власне тлумачення обставин справи, що є наслідком конституційного права на свободу думки, свободу слова та на вільне вираження своїх поглядів та переконань (ст. 34 Конституції України). Однак право на власне тлумачення обставин справи передбачає виключно тлумачення обставин справи, а не відмову від певної інформації. Це право реалізується у випадку, коли поширена інформація є абсолютно правильною, а особа бажала б пояснити мотиви своєї поведінки.

Окремий порядок встановлений законодавцем щодо спростування інформації, автор якої є невідомим. Це можливо, наприклад, коли інформація поширена анонімно чи під псевдонімом. У цьому випадку спростування здійснюється судом, проте воно поєднується ще з одним спеціальним способом захисту особистих немайнових прав, а саме – визнання інформації недостовірною. Застосування цього способу можливе також у випадках, коли фізична особа, яка поширила недостовірну інформацію, померла, а юридична особа, яка повинна спростувати цю інформацію, ліквідована.

У ст. 278 ЦК міститься ще один спосіб захисту особистих немайнових прав фізичної особи – *заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права*. Мета застосування цього способу зводиться до того, що у

випадку порушення особистого немайнового права особа має право вимагати припинити поширення інформації, якою здійснюється це порушення.

Цей спеціальний спосіб захисту застосовується у випадку порушення особистих немайнових прав шляхом поширення інформації, однак його принципова відмінність полягає в тому, що:

- заборона поширення інформації є здебільшого превентивним заходом, оскільки спрямована на обмеження кола реципієнтів, які потенційно спроможні її сприйняти, в той час коли спростування інформації спрямовується на повідомлення особам, які вже сприйняли цю інформацію, про те, що вона є неправдивою;
- заборона поширення інформації може бути застосована незалежно від того, чи вона є недостовірною, чи абсолютно правдивою. Основним для застосування цього способу захисту є те, що ця інформація порушує особисті немайнові права фізичних осіб, тому він може бути застосований навіть у випадку дифамації (поширення правдивої інформації, яка порочить честь та гідність фізичної особи, наприклад про те, що особа хвора на СНІД);
- заборона поширення інформації орієнтована здебільшого на застосування до масових поширень інформації, якою порушуються особисті немайнові права, наприклад шляхом публікації в газетах, книгах, розміщення цієї інформації в кінофільмах, телепередачах тощо.

Враховуючи стадійність у поширенні інформації законодавець виділяє два підвиди цього способу захисту з різними правовими наслідками його застосування:

- а) у випадку, коли особисте немайнове право фізичної особи порушене у газеті, книзі, кінофільмі, телепередачі тощо, які готуються до випуску у світ, то вважається, що ця інформація зазнала поширення в межах осіб, які ведуть ці підготовчі роботи. І тому, зважаючи на невелику зону поширення інформації, суд може заборонити випуск зазначених друкованих видань чи кіно-, телепродукції у світ до усунення порушення особистого немайнового права. Так, наприклад, коли в передачі поширено відомості, які розкривають таємницю особистого життя, то фізична особа, особисте немайнове право якої порушене, дізнавшись про це, має право вимагати демонтувати запис цієї передачі перед випуском її в ефір. Однак слід зауважити, що не завжди застосування цього способу захисту може бути не вигідним в майновому плані порушнику цього права. В окремих випадках законодавець встановлює також і покладення певних негативних наслідків на особу, особисті немайнові права якої порушуються. Так, наприклад, коли фізична особа знялась за власною згодою на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, то вона може вимагати припинення їх публічного показу в тій частині, в якій це стосується її особистого життя, тільки за умови відшкодування всіх витрат, пов'язаних із демонтажем виставки чи запису (ст. 307 ЦК);

б) у випадку, коли особисте немайнове право фізичної особи порушене у газеті, книзі, кінофільмі, телепередачі тощо, які випущені у світ, то вважається, що ця інформація набула широкого поширення, яке доволі важко піддається контролю. І тому в цьому випадку суд може вдатися до двох способів захисту. Так, за умови, що поширення вказаної продукції у світ є незначним, і переважна більшість її контрольована, наприклад, коли випустили тираж книги, і в продаж пішла тільки незначна частина накладу, то в цьому випадку суд має право заборонити (припинити) їх розповсюдження до усунення цього порушення. Але бувають випадки, коли усунення цього порушення фактично неможливе, то в цьому випадку суд може постановити рішення, за яким зобов'язати вилучити тираж газети, книги тощо з метою його знищення.

Застосування до особи, яка порушила особисті немайнові права фізичної особи, спеціальних способів захисту не завжди може ефективно, своєчасно та в повній мірі відновити порушене право. Доволі часто порушення особистих немайнових прав тягне за собою також і завдання фізичній особі майнової та (або) моральної шкоди. І тому в цьому випадку фізична особа, право якої порушене, може вимагати від порушника відшкодування завданої їй майнової та (або) моральної шкоди.

Відшкодування майнової та (або) моральної шкоди, яка завдана внаслідок порушення особистих немайнових прав, відшкодовується на загальних підставах та в порядку, що передбачені відповідно для майнової шкоди – в ст. ст. 22, 1166 ЦК, для моральної шкоди – в ст. ст. 23, 1167, 1168 ЦК.

Строки позовної давності для відшкодування майнової та (або) моральної шкоди, що завдана внаслідок порушення її особистого немайнового права, не застосовуються, якщо інше не передбачено в законі (п. 1 ч. 1 ст. 268 ЦК).

Питання для самоконтролю

1. Поняття та ознаки особистих немайнових прав.
2. Які є види особистих немайнових прав?
3. Назвіть особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи.
4. Назвіть основні аспекти права на життя.
5. Які складові містить право на охорону здоров'я?
6. Які права відносять до особистих немайнових, що забезпечують соціальне буття фізичної особи?
7. Які права містить у собі «право на ім'я»?
8. Назвіть спеціальні способи захисту особистих немайнових прав.

Тести для самоконтролю

1. Фізична особа, яка досягла _____ років, має право на власний розсуд змінити своє прізвище.

- 1) чотирнадцяти;
- 2) тринадцяти;
- 3) п'ятнадцяти;
- 4) шістнадцяти;
- 5) вісімнадцяти.

2. Фізична особа, яка не досягла _____ років, має право пересуватися по території України лише за згодою батьків, опікунів та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними.

- 1) чотирнадцяти;
- 2) тринадцяти;
- 3) п'ятнадцяти;
- 4) шістнадцяти;
- 5) вісімнадцяти.

3. Проникнення до житла чи іншого володіння фізичної особи, проведення в ньому огляду чи обшуку може відбутися лише за вмотивованим рішенням:

- 1) прокурора;
- 2) слідчого;
- 3) суду;
- 4) органів міліції;
- 5) голови міської ради.

4. Порядок розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи встановлюється:

- 1) Президентом України;
- 2) Верховною Радою України;
- 3) Кабінетом Міністрів України;
- 4) Міністерством юстиції України;
- 5) Міністерством внутрішніх справ.

5. Негативна інформація, поширена про особу, вважається _____, якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного.

- 1) достовірною;
- 2) правдивою;
- 3) недостовірною;
- 4) неправдивою;
- 5) неправдоподібною.

6. Юридично гарантовані можливості, які довічно належать кожній фізичній особі за законом і характеризуються немайновістю та особистісністю це:

- 1) право власності;
- 2) право на життя;
- 3) особисті немайнові права;
- 4) майнові права;
- 5) соціальні свободи та інтереси.

7. Ознакою особистих немайнових прав є:

- 1) належать юридичним особам;
- 2) мають економічний зміст;
- 3) виникають у зв'язку з укладенням шлюбу;
- 4) належать особі довічно;
- 5) тривають до досягнення особою повноліття.

8. Не є ознакою особистих немайнових прав:

- 1) належать кожній фізичній особі;
- 2) належать фізичній особі від народження або за законом;
- 3) належать особі довічно;
- 4) тісно пов'язані з особою;
- 5) мають економічний зміст.

9. Видами особистих немайнових прав залежно від їх цільового призначення є:

- 1) сімейні, житлові, земельні;
- 2) особисті та майнові;
- 3) відносні та абсолютні;
- 4) особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи, та особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи;
- 5) право на життя, здоров'я, відпочинок тощо.

10. До особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи належить:

- 1) право на життя;
- 2) право на ім'я;
- 3) право на повагу до гідності, честі та ділової репутації;
- 4) право на індивідуальність;
- 5) право на інформацію.

11. До особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи не належить:

- 1) право на життя;
- 2) право на особисте життя та його таємницю;
- 3) право на свободу та особисту недоторканність;
- 4) право на охорону здоров'я;
- 5) право на сім'ю.

12. До особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи належить:

- 1) право на життя;
- 2) право на особисте життя та його таємницю;
- 3) право на свободу та особисту недоторканність;
- 4) право на охорону здоров'я;
- 5) право на сім'ю.

13. До особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи не належить:

- 1) право на свободу та особисту недоторканність;
- 2) право на індивідуальність;
- 3) право на особисті папери;
- 4) право на ім'я;
- 5) право на інформацію.

14. Право на охорону здоров'я у контексті ЦК не містить:

- 1) право на надання медичної допомоги;
- 2) право на надання психіатричної допомоги;
- 3) право на інформацію про стан свого здоров'я;
- 4) право на таємницю про стан свого здоров'я;
- 5) право на фізичну (природну) смерть.

15. Право на сім'ю як особисте немайнове право не включає:

- 1) право на створення сім'ї;
- 2) право на вибір осіб, які утворюватимуть сім'ю;
- 3) право на повагу до сімейного життя;
- 4) право на штучне переривання вагітності;
- 5) право на підтримання зв'язків із членами своєї сім'ї.

16. Право на ім'я фізичної особи не включає таке право:

- 1) право володіти, користуватись і розпоряджатись своїм іменем;
- 2) право вимагати від інших осіб звертатись до особи відповідно до її імені;
- 3) право на псевдонім;

- 4) право на індивідуальність;
- 5) право вимагати зупинити незаконне використання свого імені.

17. Спеціальним способом захисту особистих немайнових прав є:

- 1) право на спростування неправдивої інформації;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 4) припинення або зміна правовідношення;
- 5) компенсація моральної шкоди.

18. Фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право _____, а також на спростування цієї інформації.

- 1) на захист;
- 2) на відповідь;
- 3) на звернення до суду;
- 4) на компенсацію моральної шкоди;
- 5) на відшкодування збитків.

19. Фізична особа, яка досягла _____ і яка звернулася за наданням їй медичної допомоги, має право на вибір лікаря та вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій.

- 1) 18 років;
- 2) 10 років;
- 3) 14 років;
- 4) 7 років;
- 5) 16 років.

20. Чи має право відмовитися від лікування фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними?

- 1) з досягненням 14 років;
- 2) лише повнолітня дієздатна особа;
- 3) з 14 років за згодою батьків;
- 4) з 16 років за згодою батьків;
- 5) не може відмовитись у жодному випадку.

21. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку _____ якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру.

- 1) припускається;
- 2) не потрібна;
- 3) є обов'язковою за умови її нотаріального посвідчення;

- 4) є усною;
- 5) є письмовою.

22. Цензура процесу творчості та результатів творчої діяльності:

- 1) допускається за рішенням суду;
- 2) не допускається;
- 3) допускається за постановою слідчого;
- 4) допускається за згодою прокурора;
- 5) допускається за політичними міркуваннями.

23. Фізична особа має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин, якщо вона:

- 1) повнолітня дієздатна;
- 2) досягла 16 років;
- 3) померла;
- 4) досягла 14 років та дала письмову згоду;
- 5) тяжко хвора.

23. Фізична особа, яка досягла _____, має право на вільний самостійний виїзд за межі України.

- 1) 14 років;
- 2) 10 років;
- 3) 16 років;
- 4) 18 років;
- 5) 14 років за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними.

25. Вважається примусовою працею:

- 1) військова служба;
- 2) робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншими рішеннями суду;
- 3) робота чи служба відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан;
- 4) альтернативна (невійськова) служба;
- 5) експлуатація неповнолітніх на роботах з небезпечними умовами праці.

26. Недостовірною не вважається інформація:

- 1) яка не відповідає дійсності;
- 2) викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі;
- 3) викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні);

- 4) викладена в мережі Інтернет;
- 5) викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (перекручені).

27. У разі смерті фізичних осіб, особисті папери, які їм належали, можуть бути використані, у тому числі шляхом опублікування, лише за згодою:

- 1) органів опіки та піклування;
- 2) суду;
- 3) їхніх дітей, вдови (вдівця), а якщо їх немає, – батьків, братів та сестер;
- 4) власника засобу масової інформації;
- 5) залишеною при житті цими особами.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. Сергієнко, яка має десятирічну дочку від першого шлюбу, вирішила вдруге вийти заміж за Сергія Петровича Попова. Попов поставив перед нею декілька умов, наряду з іншими була вимога змінити прізвище і по-батькові її доньки Ірини. Попов хотів, щоб доньку Ірину Сергієнко звали Іриною Сергіївною Поповою. Ірина, яка часто бачилася зі своїм рідним батьком, не хотіла міняти прізвище та по-батькові.

В яких випадках можлива зміна прізвища та по-батькові дитини?

Чи необхідна при цьому згода рідного батька дитини і самої дитини?

Задача 2. Мармура працював водієм автобазу тресту, звільнився з роботи за власним бажанням. У виданій службовій характеристиці, знаходилися відомості про погану роботу Мармури: про порушення трудової дисципліни, неправильну поведінку в колективі. Мармура був не згоден з характеристикою, оскільки зауважень по виконанню його трудових обов'язків не було зі сторони адміністрації, дисциплінарні стягнення на нього не накладалися, єдиний за всі 5 років конфлікт з товаришем був визнаний серйозними особистими причинами і потім врегульований. Мармура звернувся до суду з позовом до автобазу тресту про заперечення компрометуючих його фактів, які є в службовій характеристиці.

Чи порушено право Мармури на честь і гідність?

До кого має пред'являти позов?

Задача 3. В обласній газеті був опублікований матеріал про працю місцевого консервного заводу. В ній говорилось про низьку якість продукції, про погане зберігання сировини – фруктів та овочів, про їх псування. Директор заводу звернувся в редакцію газети з вимогою надрукувати заперечення. В роботі заводу хоча і є вказані недоліки і часто вони являються результатом псування вантажу в дорозі, проте надрукований в газеті матеріал, на думку

директора, ганьбить честь заводу і, крім цього, кореспондент газети повинен був повідомити його про опублікування такого матеріалу.

Чи має редакція газети задовольнити вимоги директора заводу?

Задача 4. Солтанов, проходячи по вулиці, побачив в вітрині фотоательє, де він колись фотографувався, свою фотокартку. Фотокартка Солтанову не сподобалась і він вимагав, щоб її негайно зняли з вітрини. Директор ательє відповів, що у вітрині виставлені кращі роботи майстрів ательє, і знімати фотокартку він не буде, так як розміщення її на вітрині ніяк не торкається гідності Солтанова. Солтанов звернувся в юридичну консультацію з питанням, чи він має право через суд вимагати захисту своїх прав.

Які права Солтанова були порушені?

Задача 5. На урочистому засіданні до дня медичного працівника, яке проводилося у конференц-залі районної лікарні, головний лікар привітав нещодавно прийняту на роботу лікарку із 29-річчям і побажав їй до 30 років одружитися. Лікарка вважає, що цим самим головний лікар втрутився в її особисте життя, а той вважає, що він ніяких протиправних дій не вчинив.

Дайте юридичний аналіз ситуації.

Задача 6. У газеті «Високий замок» була надрукована стаття «Громадське харчування Львова: вчора, сьогодні, завтра». У ній, зокрема, йшлося про те, що в кав'ярні «Малина», де працює всього троє працівників, систематично обраховують покушців і до того ж варять низькоякісну каву.

Всі троє працівників (вони працювали за трудовим договором) звернулися до суду з вимогою до спростування недостовірної інформації. Суд відмовив у розгляді позовної заяви, мотивуючи відмову тим, що оскільки у статті жодного прізвища названо не було, то до суду може звертатися тільки власник кав'ярні.

Чи правомірна відмова? Відповідь обґрунтуйте.

Рекомендована література

1. Бірюков І. Межі цивільно-правового регулювання відносин, об'єктом яких є життя, здоров'я і тілесна недоторканість / І. Бірюков // Право України. – 2011. – № 1. – С. 209–215.
2. Гуменюк О. І. Особисті немайнові права, що спрямовані на індивідуалізацію учасників цивільних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.І. Гуменюк. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 2011. – 20 с.
3. Давидова Н.О. Особисті немайнові права : Навч. посібник / Н.О. Давидова – К.: Ін Юре, 2008. – 160 с.
4. Малюга Л.В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л.В. Малюга. – К., 2004. – 22 с.

5. Михайлов С.В. Цивільно-правова відповідальність у сфері надання медичних послуг: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С.В. Михайлов – Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 17 с.
6. Ольховик Л.А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : монографія / Л.А. Ольховик. – Одеса, 2009. – 173 с.
7. Паліюк В.П. Особисті немайнові права фізичної особи у контексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / В.П. Паліюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право» – 2013. – Вип. № 21. – Ч. II. – Т. I. – С. 233 – 239.
8. Погрібний С.О. Неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини як загальна засада цивільного законодавства України / С.О. Погрібний // Життя і право. – 2005. – № 1. – С. 32 – 36.
9. Пунда О.О. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування людини, у цивільному праві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. / О.О. Пунда. – Одеса, 2011. – 39 с.
10. Самофал М.М. Особливості процесу прийняття медичних рішень щодо дитини: пропозиції до законодавства / М.М. Самофал // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право» – 2013. – Вип. 21. – Ч. II. – Т. I. – С. 266 – 268.
11. Саприкіна І. Цивільно-правові способи захисту честі, гідності, ділової репутації у новому Цивільному кодексі України / І. Саприкіна // Юридична Україна. – 2005. – № 9. – С. 55 – 58.
12. Сенюта І.Я. Право людини на охорону здоров'я та його законодавче забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / І.Я. Сенюта. – Львів, 2006. – 16 с.
13. Сліпченко С. Економічний зміст особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи / С. Сліпченко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 7. – С. 14 – 17.
14. Сліпченко С.О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів / С.О. Сліпченко. – Харків: Діса Плюс, 2013. – 550 с.
15. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / Р.О. Стефанчук. – К.: КНТ, 2008. – 626 с.
16. Тиріна М.П. Ембріон як суб'єкт біологічних прав у сучасному законодавстві / М.П. Тиріна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право» – 2012. – Вип. № 20. – Ч. II. – Т. I. – С. 258 – 261.
17. Федюк Л. В. Система особистих немайнових прав у цивільному праві: монографія / Л.В. Федюк. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – 146 с.
18. Штефан А. Способи захисту честі, гідності й репутації: окремі питання / А. Штефан // Юридична Україна. – 2005. – № 4. – С. 59 – 63.

Розділ 3.

Право власності та інші речові права

Глава 14. Загальні положення права власності

План викладу матеріалу

- 14.1. *Поняття та загальна характеристика права власності в Україні.*
- 14.2. *Підстави набуття та припинення права власності.*
- 14.3. *Поняття, види та загальна характеристика права спільної власності.*

14.1. Поняття та загальна характеристика права власності в Україні

Предмет цивільного права становлять майнові та особисті немайнові відносини, які виникають між суб'єктами цивільних правовідносин з приводу певних матеріальних чи нематеріальних благ (об'єкта). Отже, суб'єкт цивільного права, вступаючи у цивільні правовідносини, здійснює певні дії щодо належного йому майна. Така належність майна може характеризуватися як власність або як право власності на майно, річ тощо.

Праву власності та іншим речовим правам присвячено книгу третю ЦК. *Речове право* – це право, яке забезпечує задоволення інтересів уповноваженої особи шляхом безпосереднього впливу на річ, якою ця особа володіє. До речових прав належать: право власності, право володіння; право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій) та інші. Перелік речових прав не є вичерпним, оскільки в ч. 2 ст. 395 ЦК передбачено, що законом можуть бути встановлені інші речові права на чуже майно.

У науці власність розглядають в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. В *об'єктивному розумінні право власності* – це сукупність норм, які регулюють підстави та умови виникнення права власності на певні блага (речі, майно). Сукупність правових норм, які регулюють відносини права власності утворюють інститут права власності. Але необхідно зазначити, що інститут права власності регулюється не лише цивільно-правовими нормами, але й конституційними, земельними, сімейними, кримінальними, адміністративними тощо. Норми, що регулюють відносини власності містяться в таких нормативно-правових актах, а саме в Конституції України, ЦК, ЗК, СК, ГК, ВК, КУпН, ЛК, ПК, Законах України «Про господарські товариства», «Про місцеве самоврядування України», «Про приватизацію державного житлового фонду», «Про передачу об'єктів державної та комунальної власності», «Про міжнародне приватне право» та інші.

Право власності в суб'єктивному розумінні – це передбачене та гарантоване законом право власника володіти, користуватися та розпоряджатися належним йому майном на власний розсуд і з будь-якою метою, якщо інше не передбачено законом. Отже, таке суб'єктивне право означає, що особа, яка є власником певного майна може вибирати міру можливої поведінки щодо належного їй майна. Таке право має абсолютний характер, який означає, що власнику майна протистоїть велика кількість осіб, яким забороняється порушувати суб'єктивне право власника та створювати перешкоди для його здійснення.

Власник з приводу належного йому майна наділений певними повноваженнями. Саме сукупність таких повноважень і становить зміст права власності. В літературі і в законодавстві зміст права власності розкривається через триаду повноважень, а саме володіння, користування та розпорядження своїм майном. В єдності ці три правомочності можуть належати лише власнику речі. Окремо право володіння, право користування, право розпорядження може належати особам за договорами найму (оренди) та іншими видами договорів.

Право володіння – це передбачена законодавством можливість фізичного, господарського або іншого впливу особи на річ. В цивільному праві розрізняють законне (титульне) та незаконне володіння. Законне володіння належить лише власнику речі. Проте володінням як частиною правомочностей (титульне володіння) наділяються також інші особи, зокрема ті, яким воно може надаватися на підставі договору. Наприклад, такими повноваженнями користується наймач за договором найму, комісіонер при здійсненні договору комісії тощо. Виходячи з аналізу законодавства право володіння у титульних володільців виникає за наявності певних підстав, а саме:

- а) на підставі закону (знахідка, безхазяйне майно);
- б) на підставі договору (оренди, найму, комісії);
- в) на підставі адміністративного акта (розпоряджень голів органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, рішень виконавчих комітетів рад, розпоряджень органів опіки та піклування тощо).

Власник щодо своєї речі наділений не лише одним правом володіння, а й правом користування та розпорядження, чого не можна сказати про інших титульних володільців. Саме право володіння в них виникає на підставі закону, договору чи адміністративного акту. Всі дії щодо майна, яке їм передане, повинні погоджувати з власником, якщо такими правами вони не наділені законом чи договором. Виходячи з аналізу необхідно зазначити, що законне володіння є первинним. А володіння, яке виникає за наявності певних підстав є похідним, оскільки таке майно передається від власника до іншої особи на підставі договору.

Незаконне володіння – володіння річчю без наявності правових підстав. Незаконне володіння поділяють на:

- а) добросовісне, тобто коли особа, яка володіє річчю без правових підстав, не знає і не повинна знати про його незаконність (коли особа придбала річ в комісійному магазині і не знала, що річ, яку вона придбала є краденою);
- б) недобросовісне, тобто, коли особа володілець майна знає або повинен знати про незаконність свого володіння (особа, знайшовши річ, не повідомила у відповідні органи і присвоїла собі).

Право користування – це передбачена законодавством можливість вилучати з майна корисні властивості. Зрозуміло, що корисні властивості може вилучати лише володілець речі, тому право користування є нерозривно пов'язане із правом володіння, без якого особа не зможе добути корисні властивості речі. Саме власник може використовувати майно як для власних потреб так і для здійснення підприємницької діяльності. Так відповідно до ст. 320 ЦК власник має право використовувати своє майно для здійснення підприємницької діяльності, крім випадків, встановлених законом. Законом можуть бути встановлені умови використання власником свого майна для здійснення підприємницької діяльності.

Право розпорядження – це передбачена законодавством можливість визначити юридичну долю майна шляхом вчинення певних дій щодо неї (дарування, купівля-продаж, знищення речі та інше).

За загальним правилом право розпоряджатися річчю чи майном може належати лише її власнику. Але є випадки коли право розпорядження може переходити іншим особам на підставі договору (наприклад, комісії тощо).

Суб'єктами права власності є Український народ, фізичні особи та юридичні особи, держава Україна, АРК, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Усі суб'єкти права власності є рівними перед законом. Відповідно до ч. 2 ст. 26 ЦК усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Таке правило поширюється і на інших суб'єктів цивільного права. Відповідно до ч. 2 ст. 24 Конституції України рівність всіх перед законом полягає в тому, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону. Всім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав. Власник, здійснюючи свої права, зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати права та охоронювані законом інтереси громадян, юридичних осіб і держави. При здійсненні своїх прав і виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержувати моральних засад суспільства. У випадках і в порядку, встановлених законодавчими актами України, діяль-

ність власника може бути обмежено чи припинено, або власника може бути зобов'язано допустити обмежене користування його майном іншими особами.

Отже, обмеження щодо власників встановлюються виключно законом. Такі обмеження стосуються іноземних громадян, іноземних юридичних осіб, осіб без громадянства. Також законодавством передбачено види майна, які не можуть перебувати у власності не лише у вище зазначених осіб, а й в громадян України та українських юридичних осіб. Саме таке майно може лише перебувати у виключній власності держави. Також законодавством встановлено спеціальний порядок набуття громадянами права власності на певні види майна, які можуть бути придбані лише за наявності відповідного дозволу.

Усім власникам гарантуються рівні умови захисту порушених прав. Саме цей принцип втілюється при застосуванні способів захисту цивільних прав, при застосуванні позовної давності тощо.

Відповідно до ст. 324 ЦК та ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Особливості здійснення права власності на національні, культурні та історичні цінності встановлюються законом. Таким законом є ЗУ «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. Він регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. Об'єкти культурної спадщини, які знаходяться на території України, охороняються державою.

Форми права власності передбачені Конституцією України, ЦК, ГК тощо.

Це – право державної власності, право приватної власності, право комунальної власності.

Право приватної власності. Однією із пріоритетних форм власності є право приватної власності. Щоб визначити сутність приватної власності, необхідно виділити притаманні їй ознаки та зробити їх аналіз. Саме до таких ознак можна віднести:

- 1) суб'єктний склад права приватної власності;
- 2) об'єкти права приватної власності;
- 3) правомочності власника щодо належного йому на праві приватної власності майна та їх обсяг;
- 4) співіснування права приватної власності з іншими формами права власності тощо.

Відповідно до ст. 325 ЦК суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи. Цивільний кодекс вперше на законодавчому рівні виділяє такий вид суб'єктів права приватної власності як юридичні особи. Саме поява такого виду суб'єкта можна пояснити появою в ЦК такого виду юридичних осіб, як юридичні особи приватного права, підставою створення яких є правочин. Такий вид юридичних осіб може створюватися як однією особою так і шляхом об'єднання осіб, об'єднання осіб і майна, об'єднання майна.

Отже, виходячи з вище зазначеного, суб'єктами права приватної власності є: громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, юридичні особи, які створені та діють на території України, іноземні юридичні особи.

Іноземні громадяни та особи без громадянства користуються правами і несуть обов'язки щодо належного їм на території України майна нарівні з громадянами України, якщо інше не передбачено законами України. Принцип рівності також використовується і по відношенню до юридичних осіб.

Власником майна може бути будь-яка особа незалежно від стану здоров'я, віку тощо. Але є певні обмеження щодо осіб, які можуть набувати право власності на підставі різного роду договорів, оскільки сторонами в таких випадках можуть бути лише право- та дієздатні особи. Так на вчинення договорів щодо належного майна неповнолітнім необхідна згода батьків, піклувальників чи інших законних представників, щодо малолітніх, то відповідно дії пов'язані з майном малолітнього здійснюються від його імені і в його інтересах батьки, опікуни чи інші особи відповідно до законодавства. На вчинення такого роду дій має бути обов'язково дозвіл органу опіки та піклування. У разі відсутності дозволу правочин є нікчемним.

Законодавство не дає вичерпного переліку об'єктів права приватної власності. Об'єктами права приватної власності є жилі будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення.

Об'єктами права власності фізичної особи є твори науки, літератури та мистецтва, відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг та інші результати інтелектуальної праці.

Цивільний кодекс до переліку об'єктів права приватної власності підходить абстрактно. Так, відповідно до ч. 2-3 ст. 325 ЦК фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати.

Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими. Законом може бути встановлено об-

меження розміру земельної ділянки, яка може бути у власності фізичної та юридичної особи.

Перелік майна, що не може перебувати у власності фізичних та юридичних осіб передбачений постановою ВР від 17 червня 1991 р. «Про право власності на окремі види майна». Цією постановою був затверджений Перелік видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України та Спеціальний порядок набуття права власності громадянами на окремі види майна, викладені у додатках № 1 та № 2.

До переліку видів такого майна входять:

- 1) зброя, боєприпаси (крім мисливської і пневматичної зброї, зазначеної в додатку № 2, і боєприпасів до неї, а також спортивної зброї і боєприпасів до неї, що придбаваються громадськими об'єднаннями з дозволу органів внутрішніх справ), бойова і спеціальна військова техніка, ракетно-космічні комплекси;
- 2) вибухові речовини й засоби вибуху, всі види ракетного палива, а також спеціальні матеріали та обладнання для його виробництва;
- 3) бойові отруйні речовини;
- 4) наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікарські засоби (за винятком отримуваних громадянами за призначенням лікаря);
- 5) протиградні установки;
- 6) державні еталони одиниць фізичних величин;
- 7) спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації.

Зазначені засоби не можуть також перебувати у власності юридичних осіб недержавних форм власності;

- 8) електрошокові пристрої та спеціальні засоби, що застосовуються правоохоронними органами, крім газових пістолетів і револьверів та патронів до них, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії.

Щодо спеціального порядку набуття права власності громадянами на окремі види майна, то відповідно до додатку № 2 постанови громадяни набувають права власності на такі види майна, придбаного ними з відповідного дозволу, що надається:

- a) на вогнепальну гладкоствольну мисливську зброю – органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 21-річного віку; на вогнепальну мисливську нарізну зброю (мисливські карабіни, гвинтівки, комбіновану зброю з нарізними стволами) – органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 25-річного віку; на газові пістолети, револьвери і патрони до них, заряджені речовинами сльозоточивої та дратівної дії, – органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 18-річного віку; на холодну зброю та пневматичну зброю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за

секунду – органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 18-річного віку;

- б) на об'єкти, що перебувають на державному обліку як пам'ятки історії та культури, – спеціально уповноваженими державними органами охорони пам'яток історії та культури (Мінкультури, Мінінвестбудом і Головархівом України);
- в) на радіоактивні речовини – Державним комітетом України з ядерної та радіаційної безпеки у разі наявності висновку органів територіальної санітарно-епідеміологічної служби про можливість використання цих речовин майбутнім власником в існуючих у нього умовах.

Підставами набуття права приватної власності можуть бути як первинні, так і похідні. До них належать створення речі, переробка речі, безхазяйне майно, знахідка, скарб, договори, які спрямовані на передачу майна у власність, спадкування, приватизація державного житлового фонду тощо. Також суб'єкти цивільних правовідносин можуть набувати права власності на доходи від участі у виробництві, індивідуальній праці, підприємницької діяльності, вкладення коштів у кредитні установи, акціонерні товариства, а також на майно, одержане внаслідок успадкування або укладення інших правочинів, не заборонених законом.

Також ЦК вперше окремо виділяє та регулює особливості набуття права власності на землю та житло. Цим питанням присвячено глави 27 та 28. Крім ЦК, джерелами правового регулювання цих відносин є Конституція України, ЗК, ЗУ «Про приватизацію державного житлового фонду» тощо.

Право державної власності. Одним із суб'єктів цивільних правовідносин є держава. Як і інші учасники держава може набувати певне майно у власність або ним володіти, користуватися чи розпоряджатися на своїй території. Оскільки держава – це певне політичне утворення, то від її імені всі повноваження здійснюють компетентні органи. Щодо права власності, то від імені та в інтересах держави Україна таке право здійснюють відповідно органи державної влади. Загалом функції щодо управління державним майном покладено на такі уповноважені органи як ВР, КМУ, міністерства, місцеві органи виконавчої влади та органи, спеціального утворення – Фонд державного майна.

Окремими нормативними актами визначаються певні функції з управління тим чи іншим державним майном. Так, повноваження державних адміністрацій визначені Законом України «Про місцеві державні адміністрації».

Відповідно до ст. 15 ЗУ «Про місцеві державні адміністрації» в управлінні відповідних місцевих державних адміністрацій перебувають об'єкти державної власності, передані їм в установленому законом порядку. У разі делегування місцевим державним адміністраціям районними чи обласними радами відповідних повноважень в їх управлінні перебувають також об'єкти спільної власності територіальних громад.

Місцевим державним адміністраціям забороняється використовувати об'єкти державної власності, власності територіальних громад, що перебувають в їх управлінні, як застава чи інші види забезпечення, а також здійснювати операції уступки вимоги, переведення боргу, прийняття переведення боргу, дарування, пожертвування.

Відповідно до ст. 326 ЦК у державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. Державі як учаснику цивільних відносин (ст. 2 ЦК), як суб'єкту права власності може належати будь-яке майно, необхідне для виконання її завдань і функцій, зокрема таким майном може бути те, яке забезпечує діяльність її органів; забезпечує виконання державою загальноосвітніх функцій (наука, освіта, медицина тощо); майно, яке може належати виключно державі, а інші суб'єкти не можуть бути його власниками тощо.

Право комунальної власності. Згідно зі ст. 142 Конституції України матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є комунальна власність. Управління майном, що є у комунальній власності, здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування.

Суб'єктами права комунальної власності є територіальні громади сіл, селищ, міст, районів у місті. Але оскільки територіальні громади – це численні соціальні групи мешканців адміністративно-територіальних одиниць, то управління комунальною власністю вони здійснюють опосередковано – через місцеві ради та утворювані ними органи. Це також підкреслює і ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні», в якому зазначено, що, від імені та в інтересах територіальних громад права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні ради. Компетенція рад, їх виконавчих органів щодо управління об'єктами комунальної власності визначена Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Відповідно до ст. 60 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частку в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Підставою для набуття права комунальної власності є передача майна територіальним громадам безоплатно державою, іншими суб'єктами права

власності, а також майнових прав, створення, придбання майна органами місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом.

Територіальні громади сіл, селищ, міст, районів у містах безпосередньо або через органи місцевого самоврядування можуть об'єднувати на договірних засадах на праві спільної власності об'єкти права комунальної власності, а також кошти місцевих бюджетів для виконання спільних проєктів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, установ та організацій і створювати для цього відповідні органи і служби.

Районні та обласні ради від імені територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюють управління об'єктами їхньої спільної власності, що задовольняють спільні потреби територіальних громад.

Органи місцевого самоврядування від імені та в інтересах територіальних громад відповідно до закону здійснюють правомочності щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності, в тому числі виконують усі майнові операції, можуть передавати об'єкти права комунальної власності у постійне або тимчасове користування юридичним та фізичним особам, здавати їх в оренду, продавати і купувати, використовувати як заставу, вирішувати питання їхнього відчуження, визначати в угодах та договорах умови використання та фінансування об'єктів, що приватизуються та передаються у користування і оренду.

Доцільність, порядок та умови відчуження об'єктів права комунальної власності визначаються відповідною радою. Доходи від відчуження об'єктів права комунальної власності зараховуються до відповідних місцевих бюджетів і спрямовуються на фінансування заходів, передбачених бюджетами розвитку.

Майнові операції, які здійснюються органами місцевого самоврядування з об'єктами права комунальної власності, не повинні ослаблювати економічних основ місцевого самоврядування, зменшувати обсяг та погіршувати умови надання послуг населенню.

Право комунальної власності територіальної громади захищається законом на рівних умовах з правами власності інших суб'єктів. Об'єкти права комунальної власності не можуть бути вилучені у територіальних громад і передані іншим суб'єктам права власності без згоди безпосередньо територіальної громади або відповідного рішення ради чи уповноваженого нею органу, за винятком випадків, передбачених законом.

Сільські, селищні, міські, районні в містах (у разі їх створення) ради мають право:

- 1) вносити пропозиції про передачу або продаж у комунальну власність відповідних територіальних громад підприємств, установ та організацій, їх структурних підрозділів та інших об'єктів, що належать до державної та

- інших форм власності, якщо вони мають важливе значення для забезпечення комунально-побутових і соціально-культурних потреб територіальних громад;
- 2) на переважне придбання в комунальну власність приміщень, споруд, інших об'єктів, розташованих на відповідній території, якщо вони можуть бути використані для забезпечення комунально-побутових та соціально-культурних потреб територіальних громад;
 - 3) мати об'єкти комунальної власності за межами відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Порядок (процедура) передачі об'єктів права комунальної власності у державну власність і навпаки, з державної – в комунальну, врегульований ЗУ від 3 березня 1998 р. «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності».

14.2. Підстави набуття та припинення права власності

Виникнення чи набуття певного права пов'язують із настанням певних обставин, які є підставами виникнення, зміни чи припинення прав та обов'язків. Саме такі обставини в цивільному праві називають юридичними фактами. Відповідно до ст. 328 ЦК право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не випливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом.

У літературі поширеним є поділ підстав набуття права власності на *первинні (первісні) та вторинні (похідні)*. До первинних відносять підстави, за якими право власності виникає вперше, або незалежно від волі попередніх власників. Прикладом таких підстав можна назвати створення нової речі, а саме виробництво, специфікацію – переробку речі, знахідка, скарб тощо.

Одним із способів набуття права власності є *виробництво*. Відповідно до ст. 331 ЦК право власності на нову річ, яка виготовлена (створена) особою, набувається нею, якщо інше не встановлено договором або законом. Особа, яка виготовила (створила) річ зі своїх матеріалів на підставі договору, є власником цієї речі.

Право власності на новостворене нерухоме майно (житлові будинки, будівлі, споруди тощо) виникає з моменту завершення будівництва (створення майна). Якщо договором або законом передбачено прийняття нерухомого майна до експлуатації, право власності виникає з моменту його прийняття до експлуатації. Якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації.

До завершення будівництва (створення майна) особа вважається власником матеріалів, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будів-

ництва (створення майна). У разі необхідності ця особа може укласти договір щодо об'єкта незавершеного будівництва, право власності на який реєструється органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно на підставі документів, що підтверджують право власності або користування земельною ділянкою для створення об'єкта нерухомого майна, дозволу на виконання будівельних робіт, а також документів, що містять опис об'єкта незавершеного будівництва.

Порядок прийняття в експлуатацію будинків та реєстрація прав власності на нерухоме майно здійснюється відповідно до постанови КМУ від 13 квітня 2011 р. №461 «Про затвердження Порядку прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів» та наказу Міністерства юстиції України від 14 грудня 2012 р. № 1844/518 «Про затвердження Порядку використання даних Реєстру прав власності на нерухоме майно, Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна, Державного реєстру іпотек та Державного реєстру обтяжень рухомого майна».

Законодавством передбачено певні правила щодо набуття права власності на нерухоме майно, а саме житлові будинки, зведені будівництвом. Виникнення права власності на такі об'єкти характеризується наявністю певних ознак.

А саме для зведення будинку необхідна земельна ділянка, яка відводиться відповідно до законодавства. Порядок відведення такої ділянки, розміри, документи, які підтверджують права на неї регулюються ЗК. Щоб побудувати будинок на цій відведеній у встановленому законом порядку земельній ділянці, необхідно розробити, погодити та затвердити проект будівництва. Зведений будинок може експлуатуватися лише після здачі, приймання і відведення його в експлуатацію. Відповідно до постанови КМУ від 13 квітня 2011 р. №461 «Про затвердження Порядку прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів» прийняття в експлуатацію об'єктів, що належать до I-III категорії складності, та об'єктів, будівництво яких здійснено на підставі будівельного паспорта, проводиться шляхом реєстрації Державною архітектурно-будівельною інспекцією та її територіальними органами (далі – Інспекція) поданої замовником декларації про готовність об'єкта до експлуатації (далі – декларація).

У разі прийняття в експлуатацію індивідуальних (садибних) житлових будинків, садових, дачних будинків, господарських (присадибних) будівель і споруд, прибудов до них, громадських будинків I та II категорії складності, побудованих без наявності дозволу на виконання будівельних робіт до 31 грудня 2009 р., особливості реєстрації декларації та її форма визначаються Мінрегіоном.

Прийняття в експлуатацію об'єктів, що належать до IV і V категорії складності, здійснюється на підставі акта готовності об'єкта до експлуатації шляхом видачі Інспекцією сертифіката.

Особливості прийняття в експлуатацію об'єктів, що розташовані на території іноземних держав і є власністю України, визначаються МЗС за погодженням з Мінрегіоном відповідно до вимог законодавства щодо місцезнаходження об'єкта будівництва.

Житлові будинки, побудовані за кошти юридичних і фізичних осіб, можуть прийматися в експлуатацію без виконання внутрішніх опоряджувальних робіт у квартирах та вбудовано-прибудованих приміщеннях, які не впливають на експлуатацію будинків, якщо це обумовлено договором про будівництво, за умови відповідності їх санітарним, протипожежним і технічним вимогам. Перелік внутрішніх опоряджувальних робіт, без виконання яких можливе прийняття в експлуатацію житлових будинків, визначається Мінрегіоном.

Житлові будинки, в яких є побудовані за кошти державного та місцевих бюджетів квартири, що призначені, зокрема, для соціально незахищених верств населення (інвалідів, учасників Великої Вітчизняної війни, багатодітних сімей, громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, тощо), приймаються в експлуатацію за умови виконання у повному обсязі внутрішніх опоряджувальних робіт в таких квартирах.

На об'єкті повинні бути виконані всі передбачені проектною документацією згідно із державними будівельними нормами, стандартами і правилами роботи, а також змонтоване і випробуване обладнання.

На об'єкті виробничого призначення, на якому встановлено технологічне обладнання, повинні бути проведені пусконаладжувальні роботи згідно з технологічним регламентом, передбаченим проектом будівництва, створено безпечні умови для роботи виробничого персоналу та перебування людей відповідно до вимог нормативно-правових актів з охорони праці та промислової безпеки, пожежної та техногенної безпеки, екологічних і санітарних норм.

У разі коли на самочинно збудоване нерухоме майно визнано право власності за рішенням суду, воно приймається в експлуатацію згідно з цим Порядком. Згідно з цим Порядком також здійснюється прийняття в експлуатацію об'єктів, що розташовані на території України і є власністю іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних і фізичних осіб. Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана ВР, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у цьому Порядку, застосовуються правила міжнародного договору України.

Датою прийняття в експлуатацію об'єкта є дата реєстрації декларації або видачі сертифіката. Експлуатація об'єктів, не прийнятих в експлуатацію, забороняється.

Зареєстрована декларація або сертифікат є підставою для укладення договорів про постачання на прийнятий в експлуатацію об'єкт необхідних для його функціонування ресурсів – води, газу, тепла, електроенергії, включення даних про такий об'єкт до державної статистичної звітності та оформлення

права власності на нього. Підключення об'єкта, прийнятого в експлуатацію, до інженерних мереж здійснюється відповідно до ЗУ «Про регулювання містобудівної діяльності» протягом десяти днів з дня відповідного звернення замовника до осіб, які є власниками відповідних елементів інженерної інфраструктури або здійснюють їх експлуатацію.

У разі втрати або пошкодження декларації чи сертифіката Інспекція видає безоплатно дублікат зареєстрованої декларації чи дублікат сертифіката протягом десяти робочих днів після надходження від замовника відповідної заяви з підтвердженням розміщення ним у засобах масової інформації повідомлення про втрату чи поданням пошкоджених декларації або сертифіката.

Реєстрація декларації здійснюється з дотриманням вимог ЗУ «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності».

Декларація приймається в дозвільному центрі за місцезнаходженням об'єкта.

Реєстрацію декларації здійснює Інспекція за місцезнаходженням об'єкта на безоплатній основі.

Інспекція перевіряє протягом десяти робочих днів з дати подання (надходження) до неї декларації повноту даних, зазначених у ній, та реєструє декларацію.

Видачу сертифіката здійснює Інспекція, яка видала дозвіл на виконання будівельних робіт.

Для отримання сертифіката замовник (його уповноважена особа) подає особисто або надсилає рекомендованим листом з описом вкладення до відповідної Інспекції заяву про прийняття в експлуатацію об'єкта та видачу сертифіката (далі – заява) до якої додається акт готовності об'єкта до експлуатації. Документи приймаються у дозвільному центрі за місцезнаходженням об'єкта та не пізніше наступного робочого дня передаються до Інспекції.

Інспекція приймає подані замовником заяву і акт готовності об'єкта до експлуатації та з метою визначення відповідності об'єкта проектній документації, вимогам державних будівельних норм, стандартів і правил проводить відповідну перевірку.

Проведення перевірки на об'єкті розпочинається не пізніше ніж на третій робочий день після реєстрації заяви і не може тривати більш як чотири робочих дні.

Інспекція приймає протягом десяти робочих днів з дати реєстрації заяви рішення про видачу сертифіката або відмову в його видачі. Рішення про відмову у видачі сертифіката може бути оскаржено до суду.

Збудовані та здані в експлуатацію будівлі підлягають реєстрації. Відповідно до ЗУ від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація прав – це офіційне визнання і підтвердження державою фактів виникнення, переходу або припинення права

власності та інших речових прав на нерухоме майно, а також права власності на об'єкти незавершеного будівництва шляхом внесення відповідного запису до Реєстру прав власності на нерухоме майно.

Обов'язкової державній реєстрації підлягають право власності та інші речові права на нерухоме майно, розміщене на території України, що належить фізичним та юридичним особам, державі в особі органів, уповноважених управляти державним майном, іноземцям та особам без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним організаціям, іноземним державам, а також територіальним громадам в особі органів місцевого самоврядування.

Право власності на об'єкт незавершеного будівництва підлягає державній реєстрації у разі необхідності укладення правочину щодо об'єкта незавершеного будівництва.

Державна реєстрація прав є обов'язковою. Інформація про права на нерухоме майно та їх обтяження підлягає внесенню до Державного реєстру прав. Держава гарантує достовірність зареєстрованих прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

Права на нерухоме майно та їх обтяження, які підлягають державній реєстрації виникають з моменту такої реєстрації.

Права на нерухоме майно та їх обтяження, що виникли до набрання чинності ЗУ «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» визнаються дійсними у разі відсутності їх державної реєстрації за таких умов, якщо:

- реєстрація прав та їх обтяжень була проведена відповідно до законодавства, що діяло на момент їх виникнення;
- на момент виникнення прав та їх обтяжень діяло законодавство, що не передбачало обов'язкової реєстрації таких прав та їх обтяжень.

Державна реєстрація прав є публічною, проводиться органом державної реєстрації прав, який зобов'язаний надавати інформацію про зареєстровані права та їх обтяження. Державна реєстрація прав та їх обтяжень проводиться в порядку черговості надходження заяв.

Державна реєстрація прав власності, реєстрація яких проведена відповідно до законодавства, що діяло на момент їх виникнення, під час вчинення нотаріальної дії з нерухомим майном, об'єктом незавершеного будівництва проводиться нотаріусом, яким вчиняється така дія.

Державна реєстрація прав у результаті вчинення нотаріальної дії з нерухомим майном, об'єктом незавершеного будівництва проводиться нотаріусом, яким вчинено таку дію.

Будь-які правочини щодо нерухомого майна (відчуження, управління, іпотека тощо) вчиняються, якщо право власності чи інше речове право на таке майно зареєстровано.

Державна реєстрація права власності та інших речових прав проводиться-

ся за місцем розташування об'єкта нерухомого майна в межах території, на якій діє відповідний орган державної реєстрації прав. Щодо обтяжень речових прав то державна реєстрація проводиться незалежно від місця розташування об'єкта нерухомого майна.

Обов'язковій державній реєстрації підлягають речові права та обтяження на нерухоме майно, розміщене на території України, що належить фізичним та юридичним особам, державі в особі органів, уповноважених управляти державним майном, іноземцям та особам без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним організаціям, іноземним державам, а також територіальним громадам в особі органів місцевого самоврядування, а саме:

- 1) право власності на нерухоме майно;
- 2) право володіння; право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіції); право господарського відання; право оперативного управління; право постійного користування та право оренди земельної ділянки; право користування (найму, оренди) будівлею або іншими капітальними спорудами, їх окремими частинами; іпотека; довірче управління майном;
- 3) інші речові права відповідно до закону;
- 4) податкова застава, предметом якої є нерухоме майно, та інші обтяження.

Речові права на нерухоме майно є похідними і реєструються після державної реєстрації права власності на таке майно.

Право власності на підприємство як єдиний майновий комплекс, житловий будинок, будівлю, споруду (їх окремі частини) може бути зареєстровано незалежно від того, чи зареєстровано право власності на земельну ділянку, на якій вони розташовані.

Право власності на квартиру, житлове та нежитлове приміщення може бути зареєстровано незалежно від того, чи зареєстровано право власності на житловий будинок, будівлю, споруду (їх окремі частини), в яких вони розташовані.

Наказом Міністерства юстиції України від 14 грудня 2012 р. № 1844/5 було затверджено Порядок використання даних Реєстру прав власності на нерухоме майно, Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна, Державного реєстру іпотек та Державного реєстру обтяжень рухомого майна. Даним Порядком було визначено процедуру використання та перенесення державним реєстратором прав на нерухоме майно (далі – державний реєстратор) записів з Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна, Державного реєстру іпотек, Державного реєстру обтяжень рухомого майна (далі разом – Реєстри) до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно (далі – Державний реєстр прав) та використання даних Реєстру прав власності на нерухоме майно.

Відомості Реєстрів використовуються державним реєстратором для встановлення наявності (відсутності) записів про обтяження речових прав на нерухоме майно, у тому числі обтяжень податковою заставою, під час проведення державної реєстрації прав з метою їх перенесення до Державного реєстру прав та під час розгляду заяв про взяття на облік безхазяйного нерухомого майна, заяв/запитів на отримання інформації з Державного реєстру прав.

Відомості з Реєстру прав власності на нерухоме майно використовуються державним реєстратором для встановлення наявності (відсутності) записів про державну реєстрацію права власності або іншого речового права на нерухоме майно під час проведення державної реєстрації прав та під час розгляду заяв про взяття на облік безхазяйного нерухомого майна, заяв /запитів на отримання інформації з Державного реєстру прав.

Відомості, отримані державним реєстратором під час проведення державної реєстрації прав за результатом пошуку у Реєстрах та Реєстрі прав власності на нерухоме майно, оформляються у паперовому вигляді, підписуються державним реєстратором, засвідчуються в установленому законодавством порядку печаткою та долучаються до відповідної облікової або реєстраційної справи.

Перенесення записів з Реєстрів до Державного реєстру прав здійснюється державним реєстратором прав у разі, коли наявні у Реєстрах записи є чинними та ідентифікують об'єкт нерухомого майна або суб'єкта речових прав, їх обтяжень.

Державний реєстратор переносить до відповідного розділу Державного реєстру прав, відкритого на об'єкт нерухомого майна, відомості записів, наявні у Реєстрах, у частині, що стосується такого об'єкта.

У разі коли при розгляді заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень, відповідно до якої державній реєстрації підлягає припинення обтяження речового права на нерухоме майно, право власності на яке не зареєстроване в Державному реєстрі прав, встановлено наявність запису про таке обтяження в Реєстрах, державний реєстратор переносить відомості запису про таке обтяження до спеціального розділу Державного реєстру прав, після чого на підставі прийнятого рішення про державну реєстрацію припинення обтяження речового права на нерухоме майно вносить запис про припинення такого обтяження до Державного реєстру прав.

За результатом перенесення записів щодо об'єкта нерухомого майна, наявних у Єдиному реєстрі заборон відчуження об'єктів нерухомого майна та Державному реєстрі іпотек, державний реєстратор робить у відповідних реєстрах відмітку про перенесення відомостей таких записів.

У разі коли у Єдиному реєстрі заборон відчуження об'єктів нерухомого майна наявні записи щодо суб'єкта обтяжень речових прав (особи, щодо майна якої встановлено обтяження/боржника), державний реєстратор одночасно

з перенесенням до відповідного розділу Державного реєстру прав, відкритого на об'єкт нерухомого майна, записів, що стосуються такого об'єкта, переносить до спеціального розділу Державного реєстру прав записи щодо суб'єкта обтяжень речових прав та робить у відповідному реєстрі відмітку про перенесення таких записів.

Державний реєстратор вживає заходів щодо забезпечення зберігання, запобігання несанкціонованому доступу та поширенню інформації, отриманої згідно з цим Порядком, відповідно до законодавства.

Наступним первинним способом набуття права власності є *специфікація*, тобто такий спосіб набуття права власності, який охоплює переробку чужої речі, внаслідок чого створюється нова річ, або коли виготовляється нова річ з використанням чужих матеріалів.

Такий спосіб набуття права власності регулюється ст. 332 ЦК, відповідно до якої переробкою є використання однієї речі (матеріалу), в результаті чого створюється нова річ.

Особа, яка самочинно переробила чужу річ, не набуває право власності на нову річ і зобов'язана відшкодувати власникові матеріалу його вартість.

Право власності на рухому річ, створену особою шляхом переробки з матеріалу, що їй не належить, набувається власником матеріалу за його бажанням, якщо інше не встановлено договором або законом.

Якщо вартість переробки і створеної нової речі істотно перевищує вартість матеріалу, право власності на нову річ набуває за її бажанням особа, яка здійснила таку переробку. У цьому разі особа, яка здійснила переробку, зобов'язана відшкодувати власникові матеріалу моральну шкоду.

Власник матеріалу, який набув право власності на виготовлену з нього річ, зобов'язаний відшкодувати вартість переробки особі, яка її здійснила, якщо інше не встановлено договором.

Первинним способом набуття права власності є також володіння плодами та доходами, знахідка, скарб, бездоглядна домашня тварина, безхазяйна річ тощо.

Привласнення загальнодоступних дарів природи як підстава виникнення права власності ЦК передбачена вперше. Відповідно до законодавства об'єктами такого привласнення є зібрані ягоди, лікарські рослини, зловлена риба, інші речі, здобуті в лісі, водоймі тощо. Вичерпного переліку таких видів дарів природи, які можуть перебувати у власності особи ЦК не дає. Отже, особа може бути власником всіх видів загальнодоступних дарів природи, крім тих, щодо яких законодавством передбачено обмеження або заборона збирання окремих видів рослин, ягід тощо. Також законодавством передбачаються спеціальні правила рибальства, мисливства та полювання.

Такі види речей можуть перебувати як у приватній власності, так і в державній або в комунальній власності. Правовий режим таких речей визначаєть-

ся законодавством, зокрема ЗК, ЛК, ВК, Кодексом про надра, Законами України «Про тваринний світ», «Про рослинний світ» та іншими.

Особа, яка привласнила собі певні дари природи стає їх власником.

Але законодавством передбачено ряд умов, які необхідно дотримуватися, щоб стати законним власником, а саме:

- а) дії особи, яка привласнила дари природи повинні відповідати закону;
- б) особа, яка здобула річ має діяти відповідно до місцевого звичаю;
- в) якщо особа виявила бажання привласнити річ, яка знаходилася на земельній ділянці, що є власністю іншої особи, повинна взяти дозвіл власника відповідної земельної ділянки.

Кожній особі гарантуються та забезпечуються рівні умови привласнення загальнодоступних дарів природи.

Знахідка – це річ, що була знайдена особою, яка не є її власником. Відповідно ця особа зобов'язана негайно повідомити особу, яка її загубила або власника речі та повернути знайдену річ цій особі. Відповідно до ст. 337 ЦК особа, яка знайшла загублену річ у приміщенні або транспортному засобі, зобов'язана передати її особі, яка представляє володільця цього приміщення чи транспортного засобу. Особа, якій передана знахідка, набуває прав та обов'язків особи, яка знайшла загублену річ.

Якщо особа, яка має право вимагати повернення загубленої речі, або місце її перебування невідомі, особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана заявити про знахідку міліції або органі місцевого самоврядування.

Особа, яка знайшла загублену річ, має право зберігати її у себе або здати на зберігання міліції, або органі місцевого самоврядування, або передати знахідку особі, яку вони вказали.

Річ, що швидко псується, або річ, витрати на зберігання якої є непропорційно великими порівняно з її вартістю, може бути продана особою, яка її знайшла, з одержанням письмових доказів, що підтверджують суму виторгу. Сума грошей, одержана від продажу знайденої речі, підлягає поверненню особі, яка має право вимагати її повернення.

Особа, яка знайшла загублену річ, відповідає за її втрату, знищення або пошкодження в межах її вартості лише в разі свого умислу або грубої необережності.

Законом передбачені випадки, коли особа, яка знайшла загублену річ, набуває право власності на неї. А саме з моменту заявлення про знахідку міліції або органі місцевого самоврядування пройшло шість місяців та за умови, якщо:

- 1) не буде встановлено власника або іншу особу, яка має право вимагати повернення загубленої речі;
- 2) власник або інша особа, яка має право вимагати повернення загубленої речі, не заявить про свої права на річ особі, яка її знайшла, міліції або органі місцевого самоврядування.

Відповідно до ч. 2,3 ст. 338 ЦК якщо особа, яка знайшла загублену річ, подасть органів місцевого самоврядування письмову заяву про відмову від набуття права власності на неї, ця річ переходить у власність територіальної громади.

Знайдені транспортні засоби передаються на зберігання міліції, про що робиться оголошення в друкованих засобах масової інформації.

Якщо протягом шести місяців від дня опублікування цього оголошення власник або інша особа, яка має право вимагати повернення транспортного засобу, не будуть виявлені або вони не заявлять про свої права на транспортний засіб, міліція має право продати його, а суму виторгу внести на спеціальний рахунок у банку. Якщо протягом трьох років колишній власник транспортного засобу не вимагатиме передання йому суми виторгу, ця сума переходить у власність територіальної громади, на території якої було знайдено транспортний засіб.

Особа, яка знайшла загублену річ, має право вимагати від особи, якій вона повернута, або особи, яка набула право власності на неї, відшкодування необхідних витрат, пов'язаних із знахідкою (зберігання, розшук власника, продаж речі тощо). Така винагорода за знахідку встановлюється в розмірі до двадцяти відсотків вартості речі.

Якщо власник (володілець) публічно обіцяв винагороду за знахідку, винагорода виплачується на умовах публічної обіцянки. Відносини між особою, яка знайшла річ та власником, який публічно обіцяв винагороду за неї, регулюються ст.ст. 1144, 1148, 1149 ЦК.

Законом також передбачені випадки, коли право на одержання винагороди особою, яка знайшла загублену річ, не виникає: а саме тоді, коли вона не знайшла про знахідку або вчинила спробу приховати її.

Поняття «скарб» та особливості набуття права власності на нього регулюються ст. 343 ЦК, відповідно до якої скарбом є закопані у землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності. Отже, з цього визначення можна виділити такі ознаки скарбу:

- ним є закопані у землі чи приховані іншим способом речі;
- власник таких речей невідомий або за законом втратив на них право власності;
- такими речами можуть бути гроші, валютні цінності, інші цінні речі.

Особа, яка виявила скарб, набуває право власності на нього. Якщо скарб був прихований у майні, що належить на праві власності іншій особі, особа, яка виявила його, та власник майна, у якому скарб був прихований, набувають у рівних частках право спільної часткової власності на нього.

У разі виявлення скарбу особою, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей без згоди на це власника майна, в якому він був прихований, право власності на скарб набуває власник цього майна.

У разі виявлення скарбу, що становить культурну цінність відповідно до закону, право власності на нього набуває держава. Особа, яка виявила такий скарб, має право на одержання від держави винагороди у розмірі до двадцяти відсотків від його вартості на момент виявлення, якщо вона негайно повідомила міліції або органів місцевого самоврядування про скарб і передала його відповідному державному органу або органу місцевого самоврядування.

Якщо скарб, що становить культурну цінність, був виявлений у майні, що належить іншій особі, ця особа, а також особа, яка виявила скарб, мають право на винагороду у розмірі до десяти відсотків від вартості скарбу кожна.

Положення цієї статті не поширюються на осіб, які виявили скарб під час розкопок, пошуків, що проводилися відповідно до їхніх трудових або договірних обов'язків.

Наступною первинною підставою є **набуття права власності на бездоглядну домашню тварину**. Відповідно до ст. 340 ЦК особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, зобов'язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Якщо власник бездоглядної домашньої тварини або місце його перебування невідомі, особа, яка затримала тварину, зобов'язана протягом трьох днів заявити про це міліції або органам місцевого самоврядування, який вживає заходів щодо розшуку власника.

Особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, може на час розшуку власника залишити її у себе на утриманні та в користуванні або передати іншій особі, якщо ця особа може забезпечити утримання та догляд за твариною з додержанням ветеринарних правил, або передати її міліції або органам місцевого самоврядування.

Особа, у якої залишена бездоглядна домашня тварина, відповідає за її загибель або пошкодження у межах її вартості лише у разі свого умислу або грубої необережності.

Особа, яка знайшла бездоглядну домашню тварину, може набути право власності на неї за умови дотримання таких вимог:

- заявлення міліції або органам місцевого самоврядування про затримання тварини протягом трьох днів, які зобов'язані вживати заходів щодо розшуку власника;
- якщо протягом шести місяців з моменту заявлення про затримання бездоглядної робочої або великої рогатої худоби і протягом двох місяців – щодо інших домашніх тварин не буде виявлено їхнього власника або він не заявить про своє право на них.

У разі відмови особи, у якої бездоглядна домашня тварина була на утриманні та в користуванні, від набуття права власності на неї ця тварина переходить у власність територіальної громади, на території якої її було виявлено.

Якщо власника бездоглядної домашньої тварини знайдено і він ставить питання про повернення тварини, то особа, яка затримала тварину, та особа, якій вона була передана на утримання та в користування, мають право на:

- винагороду за знайдення тварини;
- відшкодування витрат, пов'язаних з утриманням тварини, з вирахуванням вигод, здобутих від користування нею тощо.

Наступною первісною підставою є **набуття права власності на безхазяйну річ**. Відповідно до ст. 335 ЦК безхазяйною є річ, яка не має власника або власник якої невідомий. Безхазяйні нерухомі речі беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, за заявою органу місцевого самоврядування, на території якого вони розміщені. Про взяття безхазяйної нерухомої речі на облік робиться оголошення у друкованих засобах масової інформації.

Після спливу одного року з дня взяття на облік безхазяйної нерухомої речі вона за заявою органу, уповноваженого управляти майном відповідної територіальної громади, може бути передана за рішенням суду у комунальну власність. Безхазяйні рухомі речі можуть набуватися у власність за набувальною давністю, крім випадків, встановлених ст. ст. 336, 338, 341 і 343 ЦК.

Однією з підстав набуття права власності є **набувальна давність**. Потреба у набувальній давності виникла з таких причин: втрата власником, який проволонув майном достатній проміжок часу, доказів, що майно належить йому на законних підставах і в судовому порядку не може довести своїх прав; у випадку пропуску строку позовної давності без поважних причин на звернення щодо повернення за давнього майна тощо.

Набувальна давність характеризується певними умовами, а саме: володіння майном має бути добросовісним; таке володіння майном має бути відкритим, тобто особа не повинна приховувати, що вона не є власником майна, але володіє і користується ним як власник; таке володіння має характеризуватися строковістю тобто тривалість такого володіння має визначатися законом; безперервність означає, що такий строк, який визначений законодавством не може бути перервано чи зупинено, крім випадків (обставин) визначених законодавством.

Відповідно до ст. 344 ЦК особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном – протягом п'яти років, набуває право власності на це майно (набувальна давність), якщо інше не встановлено ЦК. Право власності на нерухоме майно, що підлягає державній реєстрації, виникає за набувальною давністю з моменту державної реєстрації.

Якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, вона набуває право власності за набувальною давністю на нерухоме майно через п'ятнадцять, а на рухоме майно – через п'ять років з часу спливу позовної давності.

Втрата не з своєї волі майна його володільцем не перериває набувальної давності у разі повернення майна протягом одного року або пред'явлення протягом цього строку позову про його витребування.

Право власності за набувальною давністю на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери набувається за рішенням суду.

Відповідно до ст. 119 ЗК громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання у користування. Розмір цієї земельної ділянки встановлюється у межах норм, визначених ЗК. Передача земельної ділянки у власність або у користування громадян на підставі набувальної давності здійснюється в порядку, встановленому ЗК.

Вторинні підстави (похідні) – це такі підстави, за яких набуття права власності на майно ґрунтується на правах попереднього власника. Прикладом цих підстав можна навести договір дарування, довічне утримання, спадковий договір, купівля-продаж, міна, приватизація державного житлового фонду тощо. Перехід права власності на підставі права попереднього власника характеризується як правонаступництво, а саме припинення права власності у відчужувача майна і виникнення прав на це майно в набувача. Також необхідно зазначити, що при вторинному способі набуття права власності до нового власника переходять не лише права на це майно, а й обов'язки, які мав попередній власник. Так, якщо попередній власник здав в найм майно, то при переході права власності на це майно іншій особі, договір найму зберігає чинність для нового власника. Так, відповідно до ст. 814 ЦК у разі зміни власника житла, переданого у найм, до нового власника переходять права та обов'язки наймодавця.

До вторинних способів набуття права власності відносять такі підстави виникнення права власності, як конфіскація, реквізиція, але більшість авторів схильні до того, що при переході права власності на речі має бути наявною згода її попереднього власника.

Момент набуття права власності на майно може визначатися по-різному. На це може впливати вид майна, речі, вимога закону тощо. Так, відповідно до ст. 334 ЦК право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Передання майна вважається вручення його набувачеві або перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачеві майна, відчуженого без зобов'язання доставки. До передання майна прирівнюється вручення коносамента або іншого товарно-розпорядчого документа на майно.

Якщо договір, який спрямований на передачу майна у власність відповідно до законодавства, потребує: 1) нотаріального посвідчення, то право власності на майно за договором виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним; 2) державної реєстрації, то право власності

у набувача виникає з моменту такої реєстрації; 3) і нотаріального посвідчення, і державної реєстрації, то право власності у набувача виникає з моменту державної реєстрації.

Припинення прав власності. Припинення права власності регулюється главою 25 ЦК ст.ст. 346-354.

Перелік підстав припинення права власності визначено ст. 346 ЦК. До них належать такі підстави:

- 1) відчуження власником свого майна;
- 2) відмови власника від права власності;
- 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- 4) знищення майна;
- 5) викуп пам'яток культурної спадщини;
- 6) примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;
- 7) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 8) реквізиція;
- 9) конфіскація;
- 10) припинення юридичної особи чи смерті власника.

Перелік підстав припинення права власності є невичерним, оскільки право власності може бути припинене в інших випадках, встановлених законом.

Усі підстави припинення права власності можна поділити на види: припинення права власності, яке залежить від волі особи власника; примусове позбавлення права власності з підстав та в порядку визначених законом; втрата права власності з причин, які не залежать від волі власника тощо.

Найбільш поширеною є група підстав припинення права власності з *волі власника*, зокрема це стосується відчуження об'єктів власності на підставі договорів (правочинів) купівлі-продажу, міни, дарування, довічного утримання, спадкового договору, ренти тощо. До цієї групи також належать такі підстави припинення, як знищення майна, відмова власника від нього.

Особа, якій належить на праві власності майно, може у будь-який час відмовитися від нього. Така відмова може виражатися в будь-який спосіб, оскільки законодавство не дає переліку останніх. Відмова така може відбутися шляхом вчинення будь-якої дії, яка буде свідчити про те, що власник відмовився від майна або особа про це може заявити в будь-який інший спосіб, повідомивши певних осіб чи компетентні органи. Моментом припинення права власності може бути момент вчинення дії, яка буде свідчити про таку відмову або з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру у випадку, якщо права на майно підлягали державній реєстрації.

Знищення майна як підстава припинення права власності може здійснюватися в будь який спосіб. Таке знищення може здійснюватися як за волею

особи, так і поза її волею. Знищення майна за волею особи власника може здійснюватися в різний спосіб, зокрема, у зв'язку із споживанням речей, знищення на підставі вимог закону у випадку епізоотій тощо. Тобто власник може самостійно вирішувати юридичну долю майна, але такі дії не мають порушувати права та інтереси інших осіб, вимог законодавства та моральних засад суспільства. Моментом припинення внаслідок знищення власником свого майна буде або момент його реального знищення, або момент внесення за завою власника змін до державного реєстру.

Щодо примусового позбавлення права власності, то до таких підстав належать викуп пам'ятки культурної спадщини; примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону; реквізиція; конфіскація.

Однією із підстав примусового відчуження майна власника є *реквізиція*. Реквізиція може проводитися за наявності таких обставин:

- у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин;
- з метою суспільної необхідності;
- примусового відчуження майна у власника на підставі та в порядку, встановлених законом;
- за умови попереднього і повного відшкодування вартості майна, яке може бути примусово відчужене у власника;
- з наступним повним відшкодуванням вартості реквізованого майна в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується. Особа, у якої було реквізоване майно, може вимагати збільшення суми, що була відшкодована за майно (у судовому порядку) або може вимагати взамін надання іншого майна, якщо це можливо. Також у випадку, якщо після припинення надзвичайної обставини реквізоване майно збереглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення у судовому порядку. У разі повернення майна особі у неї поновлюється право власності на це майно, одночасно вона зобов'язується повернути грошову суму або річ, яка була нею одержана у зв'язку з реквізицією, з вирахуванням розумної плати за використання цього майна.

Підставою примусового відчуження майна власника є також *конфіскація*, але така підстава наділена специфічними ознаками, зокрема:

- таке позбавлення права власності у особи власника є примусовим;
- вилучення майна є безоплатним;
- застосовується лише як санкція за вчинення правопорушення у випадках, встановлених законом;
- таке вилучення здійснюється в обсягах, у випадках і в порядку визначеному законом;

– позбавлення права власності на майно в такий спосіб може відбуватися лише за рішенням суду.

Конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно. Обсяг та порядок конфіскації майна встановлюються законом. До нормативно-правових актів, які стосуються конфіскації, можуть належати: КК, КУпАП, ЗУ «Про виконавче провадження», Постанова КМУ «Про затвердження Порядку обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави та розпорядження ним» тощо.

14.3. Поняття, види та загальна характеристика права спільної власності

Володіння, користування та розпорядження майном може здійснюватися як особисто, так і кількома особами. Саме наявність множинності осіб, які можуть набувати право власності на один об'єкт, і породжує виникнення спільної власності. Спільна власність характеризується тим, що на об'єкт, одну річ чи сукупність речей можуть набувати права власності два і більше суб'єкти, які спільно ним користуються та володіють і за взаємною згодою розпоряджаються. Будь-які дії щодо спільного майна мають бути погодженими. На володіння і користування спільним майном не впливає частка, яку особа набула на праві власності.

Право спільної власності виникає з підстав, не заборонених законом. Тобто такими підставами можуть бути як первісні (виготовлення речі, переробка речі, скарб, знахідка тощо), так і похідні (приватизація державного житлового фонду, укладення договорів дарування, купівлі-продажу, міни, довічного утримання, спадкового договору, складення заповіту, спадкування за законом тощо).

Суб'єктами спільної власності можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава, територіальна громада, якщо інше не встановлено законом. На можливість набуття права спільної власності поширюються загальні вимоги щодо правосуб'єктності.

ЦК передбачає *два види спільної власності*: спільна часткова та спільна сумісна. В ч. 4 ст. 355 ЦК презюмується, що спільна власність вважається частковою, якщо договором або законом не встановлена спільна сумісна власність на майно.

Під **спільною частковою власністю** необхідно розуміти власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожного з них у праві власності. Такі частки можуть визначатися в різний спосіб: пропорціями, відсотками, в дробовому співвідношенні, з урахуванням вкладу кожного з співвласників у придбання (виготовлення, спорудження) майна, якщо інше не визначено домовленістю співвласників або законом тощо. У випадку якщо ні договором, ні законом не встановлено частки, то існує презумція, що такі частки у праві спільної

часткової власності вважаються рівними. Однак законодавством передбачено, що в певних випадках частка одного із співвласників у праві спільної часткової власності може бути збільшена, зокрема:

- якщо поліпшення спільного майна, які не можна відокремити, зроблені особою своїм коштом за згодою всіх співвласників, з додержанням встановленого порядку використання спільного майна;
- якщо співвласник житлового будинку, іншої будівлі, споруди зробив у встановленому законом порядку за свій рахунок добудову (прибудову) без згоди інших співвласників, якщо це не порушує їхніх прав, то така добудова (прибудова) є власністю співвласника, який її зробив, і не змінює розміру часток співвласників у праві спільної часткової власності;
- за рахунок плодів, продукції та доходів від використання майна, що є у спільній частковій власності, які надходять до складу спільного майна і розподіляються між співвласниками відповідно до їхніх часток у праві спільної часткової власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними.

Поліпшення спільного майна, які можна відокремити, є власністю того з співвласників, який їх зробив, якщо інше не встановлено домовленістю співвласників.

Кожен із співвласників у спільній частковій власності має право володіти та користуватися спільним майном за згодою інших співвласників. Така домовленість про порядок користування спільним майном може бути усною або письмовою (в простій формі або з нотаріальним посвідченням). Якщо такі особи укладають договір і нотаріально посвідчують його, то він є обов'язковим для особи, яка придбає згодом частку в праві спільної часткової власності на це майно.

Відповідно до ч. 3 ст. 358 ЦК кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної часткової власності. У разі неможливості цього він має право вимагати від інших співвласників, які володіють і користуються спільним майном, відповідної матеріальної компенсації.

Особи, яким належить на праві спільної часткової власності певне майно, наділяються відповідно до законодавства не лише певними правами, а й обов'язками, зокрема брати участь у витратах на управління, утримання та збереження спільного майна, у сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), а також нести відповідальність перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними із спільним майном. Так, відповідно до ст. 366 ЦК кредитор співвласника майна, що є у спільній частковій власності, у разі недостатності у нього іншого майна, на яке може бути звернене стягнення, може пред'явити позов про виділ частки із спільного майна в натурі для звернення стягнення на неї. Якщо виділ в натурі частки із спільного майна має наслідком зміну його

призначення або проти цього заперечують інші співвласники, спір вирішується судом. У разі неможливості виділу в натурі частки із спільного майна або заперечення інших співвласників проти такого виділу кредитор має право вимагати продажу боржником своєї частки у праві спільної часткової власності з направленням суми виторгу на погашення боргу. У разі відмови боржника від продажу своєї частки у праві спільної часткової власності або відмови інших співвласників від придбання частки боржника кредитор має право вимагати продажу цієї частки з публічних торгів або переведення на нього прав та обов'язків співвласника-боржника, з проведенням відповідного перерахунку.

Співвласник має право самостійно розпорядитися своєю часткою у праві спільної часткової власності. Але у випадку відчуження своєї частки переважне право перед іншими особами на її купівлю за ціною, оголошеною для продажу, та на інших рівних умовах, крім випадку продажу з публічних торгів, мають інші співвласники. Так, відповідно до ч. 2-5 ст. 362 ЦК продавець частки у праві спільної часткової власності зобов'язаний письмово повідомити інших співвласників про намір продати свою частку, вказавши ціну та інші умови, на яких він її продає.

Якщо інші співвласники відмовилися від здійснення переважного права купівлі чи не здійснять цього права щодо нерухомого майна протягом одного місяця, а щодо рухомого майна – протягом десяти днів від дня отримання ними повідомлення, продавець має право продати свою частку іншій особі. Якщо бажання придбати частку у праві спільної часткової власності виявили кілька співвласників, продавець має право вибору покупця.

У разі продажу частки у праві спільної часткової власності з порушенням переважного права купівлі співвласник може пред'явити до суду позов про переведення на нього прав та обов'язків покупця. Одночасно позивач зобов'язаний внести на депозитний рахунок суду грошову суму, яку за договором повинен сплатити покупець. До таких вимог застосовується позовна давність в один рік.

Передача співвласником свого переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності іншій особі не допускається.

До набувача частки у праві спільної часткової власності право власності переходить з моменту:

- укладення договору, якщо інше не встановлено домовленістю сторін;
- нотаріального посвідчення та (або) державної реєстрації.

Підстави припинення права спільної часткової власності:

- поділ майна між співвласниками спільної часткової власності. Співвласники за домовленістю між ними можуть поділити майно, що є у спільній частковій власності між собою. Якщо предметом поділу є нерухоме майно то договір про поділ нерухомого майна, що є у спільній частковій власності, повинен укладатися у письмовій формі і підлягає нотаріаль-

ному посвідченню. У разі поділу майна між співвласниками право спільної часткової власності на нього припиняється;

- виділ у натурі частки майна, що є у спільній частковій власності. Законодавство також наділяє співвласника правом на виділ у натурі частки із майна, що є у спільній частковій власності. Але не завжди такий виділ можна провести чи здійснити в натурі, зокрема, у випадку, коли річ є неподільна або частка цієї особи є незначною тощо. В такому випадку співвласник, який бажає виділу, має право на одержання від інших співвласників грошової або іншої матеріальної компенсації вартості його частки. Така компенсація може надаватися лише за його згодою. Договір про виділ у натурі частки з нерухомого спільного майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню;
- за рішенням суду на підставі позову інших співвласників, якщо:
 - 1) частка є незначною і не може бути виділена в натурі;
 - 2) річ є неподільною;
 - 3) спільне володіння і користування майном є неможливим;
 - 4) таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї. Таке рішення суд постановляє за умови попереднього внесення позивачем вартості цієї частки на депозитний рахунок суду.

Спільна сумісна власність – власність двох або більше осіб на майно (річ) без визначення часток кожного з них у праві власності.

Право спільної сумісної власності виникає з підстав не заборонених законом. До них можна віднести закон, договір, рішення суду, заповіт тощо.

Суб'єктами права спільної сумісної власності можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава, територіальні громади, якщо інше не встановлено законом. Спеціальними суб'єктами спільної сумісної власності ЦК виділяє також подружжя та членів сім'ї. Так майно, набуте подружжям за час шлюбу, є їхньою спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено договором або законом. Відповідно до ст. 60 СК майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самотійного заробітку (доходу). Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Але СК передбачає випадки коли майно, набуте подружжям за час шлюбу, не може бути спільною сумісною власністю, а буде особистою приватною власністю лише одного із подружжя. Так, відповідно до ст. 57 СК особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

- 1) майно, набуте нею, ним до шлюбу;
- 2) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;

- 3) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;
- 4) житло, набуте нею, ним за час шлюбу внаслідок його приватизації відповідно до ЗУ «Про приватизацію державного житлового фонду»;
- 5) земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала у її, його користуванні, або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, або одержана із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених ЗК.

Особистою приватною власністю дружини та чоловіка також є:

- речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги (за винятком випадку коли в судовому порядку буде встановлено, що другий з подружжя сприяв своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) їх одержанню);
- кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди.
- страхові суми, одержані нею, ним за обов'язковим особистим страхуванням, а також за добровільним особистим страхуванням, якщо страхові внески сплачувалися за рахунок коштів, що були особистою приватною власністю кожного з них;
- плоди, приплід або доходи (дивіденди) одержані від речі, що належить одному з подружжя, плодоносить, дає приплід або дохід (дивіденди) тощо.

Суд може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте нею, ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин.

Якщо у придбання майна вкладені крім спільних коштів і кошти, що належали одному з подружжя, то частка у цьому майні, відповідно до розміру внеску, є його особистою приватною власністю.

Також необхідно пам'ятати, що проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя та виникнення у них права спільної сумісної власності на майно. В такому випадку право спільної власності на майно може бути визнано лише в судовому порядку за рішенням суду.

Спільна сумісна власність може виникати і в інших випадках визначених законом. Зокрема відповідно до ст. 6 ЗУ «Про особисте селянське господарство» майно, яке використовується для ведення особистого селянського госпо-

дарства, може бути власністю однієї особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів відповідно до закону.

Відповідно до ст. 369 ЦК співвласники майна, що є у спільній сумісній власності, володіють і користуються ним спільно, якщо інше не встановлено домовленістю між ними.

Розпорядження майном, що є у спільній сумісній власності, здійснюється за згодою всіх співвласників. У разі вчинення одним із співвласників правочину щодо розпорядження спільним майном вважається, що він вчинений за згодою всіх співвласників.

Згода співвласників на вчинення правочину щодо розпорядження спільним майном, який підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена.

Співвласники мають право уповноважити одного з них на вчинення правочинів щодо розпорядження спільним майном.

Правочин щодо розпорядження спільним майном, вчинений одним із співвласників, може бути визнаний судом недійсним за позовом іншого співвласника у разі відсутності у співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень.

Припинення права спільної сумісної власності може відбуватися в таких випадках:

- виділу в натурі частки із майна;
- звернення стягнення кредитора на таке майно;
- за рішенням суду;
- у випадку смерті фізичної особи;
- на підставі договору про поділ майна, що є у спільній сумісній власності (договір про поділ нерухомого майна, що є у спільній сумісній власності, укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню) тощо.

Питання для самоконтролю

1. Якими нормативно-правовими актами регулюється право власності?
2. Що таке право власності?
3. В чому полягає зміст права власності?
4. Які підстави виникнення права власності?
5. Які форми власності визначено чинним законодавством?
6. Назвіть суб'єкти та об'єкти права приватної власності?
7. Перерахуйте суб'єкти та об'єкти права державної власності.
8. Назвіть суб'єкти та об'єкти права комунальної власності.
9. Дайте визначення поняття спільної власності.
10. Назвіть види спільної власності.
11. Які підстави припинення права власності?

Тести для самоконтролю

1. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «_____ є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб»:

- 1) правом користування;
- 2) правом власності;
- 3) правом відання;
- 4) правом володіння;
- 5) право регресу.

2. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Усі суб'єкти права власності є _____ перед законом»:

- 1) вільними;
- 2) рівними;
- 3) не рівними;
- 4) зобов'язаними ;
- 5) однаковими.

3. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності _____»:

- 1) іноземців;
- 2) фізичних осіб;
- 3) іноземних держав;
- 4) осіб без громадянства;
- 5) Українського народу.

4. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Відімені Українського народу права власника здійснюють _____ в межах, встановлених Конституцією України»:

- 1) фізичні особи;
- 2) юридичні особи;
- 3) органи державної влади та органи місцевого самоврядування;
- 4) іноземні органи влади;
- 5) люди.

5. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, через які правомочності власника розкривається зміст права власності:

- 1) право відання, право використання, право розпорядження;
- 2) право володіння, право користування, право розпорядження;
- 3) право надавати, право передавати, право знищувати;
- 4) право передавати, право розпоряджатися, право користування;
- 5) право знищувати, право використання, право розпорядження;

6. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Суб'єктами права приватної власності є _____»:

- 1) іноземні органи влади;
- 2) органи місцевого самоврядування;
- 3) органи державної влади;
- 4) фізичні та юридичні особи;
- 5) держава.

7. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, _____»:

- 1) є рівними;
- 2) є обмеженими;
- 3) не є рівними;
- 4) не є обмеженими;
- 5) однакові.

8. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Особа, яка виготовила (створила) річ зі своїх матеріалів на підставі договору, є _____ цієї речі»:

- 1) власником;
- 2) набувачем;
- 3) користувачем;
- 4) орендарем;
- 5) майстром.

9. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту _____»:

- 1) підписання накладних;

- 2) встановленого сторонами;
- 3) укладення договору;
- 4) створення;
- 5) державної реєстрації.

10. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «До завершення будівництва (створення майна) особа вважається _____ матеріалів, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будівництва (створення майна)»:

- 1) користувачем;
- 2) власником;
- 3) розпорядником;
- 4) творцем;
- 5) володільцем.

11. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «_____ є використання однієї речі (матеріалу), в результаті чого створюється нова річ»:

- 1) користування;
- 2) володіння;
- 3) власністю;
- 4) переробкою;
- 5) регресом.

12. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Безхазайні нерухомі речі беруться на облік _____, за заявою органу місцевого самоврядування, на території якого вони розміщені»:

- 1) управлінням юстиції;
- 2) органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно;
- 3) нотаріусом;
- 4) суддею;
- 5) адвокатом.

13. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Особа, яка збрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім _____, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки»:

- 1) користувачем;

- 2) власником;
- 3) розпорядником;
- 4) творцем;
- 5) володільцем.

14. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Особа, яка знайшла загублену річ, набуває право власності на неї після спливу _____ з моменту заявлення про знахідку міліції або органів місцевого самоврядування»:

- 1) шести років;
- 2) одного року;
- 3) шести місяців;
- 4) шести тижнів;
- 5) двох місяців.

15. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Якщо протягом _____ з моменту заявлення про затримання бездоглядної робочої або великої рогатої худоби і протягом двох місяців – щодо інших домашніх тварин не буде виявлено їхнього власника або він не заявить про своє право на них, право власності на ці тварини переходить до особи, у якої вони були на утриманні та в користуванні»:

- 1) шести років;
- 2) одного року;
- 3) шести місяців;
- 4) шести тижнів;
- 5) двох місяців.

16. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Якщо особа, яка має право вимагати повернення загубленої речі, або місце її перебування невідомі, особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана заявити про знахідку _____»:

- 1) управлінню юстиції;
- 2) органу, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно;
- 3) нотаріусу;
- 4) судді або адвокату;
- 5) міліції або органів місцевого самоврядування.

17. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: « _____ є закопані у землі чи прихова-

ні іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності»:

- 1) знахідкою;
- 2) цінністю;
- 3) річчю;
- 4) цінним папером;
- 5) скарбом.

18. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «У разі виявлення скарбу, що становить культурну цінність відповідно до закону, право власності на нього набуває _____»:

- 1) особа, яка знайшла;
- 2) орган, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно;
- 3) нотаріус;
- 4) територіальна громада;
- 5) держава.

19. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом _____, набуває право власності на це майно (набувальна давність)»:

- 1) шести років;
- 2) десяти років;
- 3) шести місяців;
- 4) шести тижнів;
- 5) двох років.

20. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти рухомим майном — протягом _____, набуває право власності на це майно (набувальна давність)»:

- 1) шести років;
- 2) десяти років;
- 3) п'яти років;
- 4) шести тижнів;
- 5) двох місяців.

21. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено підставу припинення права власності:

- 1) реквізиція;
- 2) конфіскація;
- 3) знищення майна;
- 4) відмова власника від права власності;
- 5) усі відповіді правильні.

22. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Майно, що є у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві _____»:

- 1) оперативного управління;
- 2) часткової власності;
- 3) особистої власності;
- 4) спільної власності;
- 5) індивідуальної власності.

23. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожного з них у праві власності є _____ власністю»:

- 1) оперативною;
- 2) спільною;
- 3) особистою;
- 4) спільною частковою;
- 5) індивідуальною.

24. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Частки у праві спільної часткової власності вважаються _____, якщо інше не встановлено за домовленістю співвласників або законом»:

- 1) непропорційними;
- 2) пропорційними;
- 3) не рівними;
- 4) рівними;
- 5) індивідуальними.

25. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Спільна власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності є _____»:

- 1) спільною сумісною власністю;

- 2) власністю держави;
- 3) особистою власністю;
- 4) спільною частковою власністю;
- 5) індивідуальною власністю.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. Сім'я С. вирішила збудувати на місці старого батьківського будинку новий. Розбираючи стару будівлю сусід П., який допомагав сім'ї С. у будівельних роботах, знайшов під підлогою старий глечик. У ньому були заховані 44 старовинні монети. За попередньою експертною оцінкою вартість знайденого становила 30 000 грн.

Проаналізуйте ситуацію. Чи зміниться вирішення, якщо гр. П. допомагав сім'ї С. за оплату? Хто набуде право власності на скарб? Чи змінилася б ситуація, якби експерт дав висновок, що скарб становить історичну чи культурну цінність?

Задача 2. Громадянин Денисов 15.03.2010 р. повертаючись з роботи додому знайшов дипломат. 16.03 2010 р. гр. Денисов заявив про знахідку в міліцію.

З якого моменту і за дотриманням яких умов гр. Денисов зможе набутти право власності на знайдену річ? Яке право може виникнути у Денисова у випадку, коли власника буде знайдено? Чи змінилася ситуація, коли б Денисов не повідомив про знахідку у міліцію?

Задача 3. Громадянину Назарко 15 липня 2000 року за рішенням Львівської міської ради була надана земельна ділянка для будівництва загальною площею 0,24 га. У серпні 2010 р. будівництво житлового будинку було завершено не повністю – готовність об'єкта на 90 відсотків. У вересні 2010 р. Назарко вирішив продати незавершений житловий будинок своєму знайомому гр. Петренку. Коли ж вони звернулись до нотаріуса за нотаріальним посвідченням договору купівлі-продажу, нотаріус відмовив у вчиненні нотаріальної дії, мотивуючи тим, що Назарко не набув права власності на житловий будинок, який збирається продавати.

Проаналізуйте підставність відмови нотаріуса у посвідченні договору. Визначте момент набуття права власності на житловий будинок.

Задача 4. Під час шлюбу подружжя Гнатишак придбало двокімнатну квартиру, співвласниками якої, крім них, були вказані двоє неповнолітніх дітей. У зв'язку із розірванням шлюбу Гнатишак звернулася до чоловіка з позовом про поділ майна і про припинення права власності на його частку в квартирі взамін на грошову компенсацію, оскільки квартира їй потрібна більше, бо

з нею залишаються проживати діти, натомість мати Гнатишак має власний будинок і син міг би переїхати до неї. Гнатишак на судове засідання не з'явився і суд, розглянувши справу в його відсутності, позов задоволить.

Чи правомірне рішення суду?

Задача 5. Дві сестри отримали в спадок житловий будинок в рівних частках. Через деякий час одна із сестер – Давиденко вирішила свою частину будинку подарувати чоловікові. Дізнавшись про оформлення такого договору, друга сестра – Синиця звернулася до суду з позовом про визнання його недійсним, вважаючи, що сестра порушила її переважне право на купівлю частки і до того ж не мала права розпоряджатися спільною власністю без її згоди.

Чи підлягає такий позов задоволенню?

Рекомендована література

1. Воронова О.В. Підстави набуття права власності на житло: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. / О.В. Воронова. – К., 2005. – 20 с.
2. Маєвська А.В. Співвідношення права власності та тягара власності / А.В. Маєвська // Наше право. – № 4. – Ч.2. – 2007. – С. 60 – 62.
3. Музика Л.А. До питання виникнення права комунальної власності в Україні / Л.А. Музика // Вісник Запорізького державного університету. – 2005. – № 2 – С.114-119.
4. Болокан І.В. Особливості застосування підприємцями зобов'язально-правових засобів захисту права власності / І.В. Болокан // Вісник Запорізького державного університету. – 2006. – № 1 – С.113-120.
5. Васькович Й. Чи передбачені цивільним законодавством форми права власності? / Й. Васькович // Право України. – 2006. – №10. – С.123.
6. Апанасенко К. Комунальна власність як самостійна форма власності: ознаки, співвідношення з державною формою власності / К. Апанасенко // Право України. – 2005. – № 10. – С.35-37.
7. Румянцева В. Захист власності фізичних та юридичних осіб в Європейському суді з прав людини / В. Румянцева // Право України. – 2004. – №5. – С. 38-40.
8. Музика Л. Приватизація комунального майна: проблеми законодавства, теорії та практики / Л. Музика // Право України. – 2004. – №5. – С.55-58.
9. Яворська О.С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти: монографія / О.С. Яворська. – Тернопіль, 2009. – 384 с.
10. Яворська О.С. Правове регулювання відносин власності за цивільним законодавством України: навч. посібник / О.С. Яворська. – К.: Атіка, 2008. – 256 с.

Глава 15. Речові права на чуже майно

План викладу матеріалу

- 15.1. Загальна характеристика речових прав на чуже майно.
- 15.2. Право володіння чужим майном.
- 15.3. Право користування чужим майном (сервітут).
- 15.4. Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис).
- 15.5. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій).

15.1. Загальна характеристика речових прав на чуже майно

Речові права на чуже майно – це сукупність прав на майно (рiч), що є власністю іншої особи, можливість її використовувати з метою задоволення певних потреб, зокрема особистих, господарських тощо.

Речовим правам притаманні певні ознаки:

- такі права є похідними від права власності;
- таким правам характерна властивість слідування за річчю;
- такі права обтяжують майно власника та покладають на нього обов'язок не вчиняти дій, які можуть перешкоджати здійсненню права уповноваженою особою;
- речові права, які обтяжують певне майно (рiч) є непорушними і переходять від одного власника до іншого;
- такі права слугують задоволенню особистих господарських та інших потреб особи щодо якої таке право встановлено;
- такі права можуть передбачатися лише законом;
- користування такими правами може мати строковий чи безстроковий характер, може бути оплатним чи безоплатним;
- такі права виникають з підстав визначених законом тощо.

Зміст речового права на чуже майно полягає в тому, що уповноважена особа має право використовувати майно (рiч) у визначених законом межах.

Цивільний кодекс виділяє такі види речових прав на чуже майно:

- 1) право володіння;
- 2) право користування (сервітут);
- 3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис);
- 4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій).

Законом можуть бути встановлені інші речові права на чуже майно. Зокрема ГК передбачає такі види речових прав на чуже майно як право господарського відання та оперативного управління. Відповідно до ст. 133 ГК

основу правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій базується їх господарська діяльність, становлять право власності та інші речові права – право господарського відання, право оперативного управління. Господарська діяльність може здійснюватися також на основі інших речових прав (права володіння, права користування тощо), передбачених ЦК.

Відповідно до ст. 136 ГК право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами. Власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства.

Щодо захисту права господарського відання застосовуються положення закону, встановлені для захисту права власності. Суб'єкт підприємництва, який здійснює господарську діяльність на основі права господарського відання, має право на захист своїх майнових прав також від власника.

Право оперативного управління регулюється ст. 137 ГК. Під правом оперативного управління визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, встановлених ГК та іншими законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом).

Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за суб'єктом господарювання, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати у суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також майно, що не використовується, та майно, що використовується ним не за призначенням.

Право оперативного управління захищається законом відповідно до положень, встановлених для захисту права власності.

15.2. Право володіння чужим майном

Одним із видів речового права на чуже майно є право володіння чужим майном. Суб'єктом права володіння чужим майном є особа, яка фактично тримає його у себе. Такими особами можуть бути одночасно два або більше суб'єктів. В теорії розрізняють правомірне та неправомірне володіння. Фактичне володіння майном вважається правомірним, якщо інше не випливає із закону або не встановлено рішенням суду. Недобросовісний володілець

зобов'язаний негайно повернути майно особі, яка має на нього право власності або інше право відповідно до договору або закону, або яка є добросовісним володільцем цього майна. У разі невиконання недобросовісним володільцем цього обов'язку заінтересована особа має право пред'явити позов про витребування цього майна.

Право володіння чужим майном може виникати з таких підстав:

- договору з власником або особою, якій майно було передане власником;
- на інших підставах, встановлених законом.

Підставами припинення права володіння є:

- 1) відмова володільця від володіння майном;
- 2) витребування майна від володільця власником майна або іншою особою;
- 3) знищення майна;
- 4) інші випадки, встановлені законом.

15.3. Право користування чужим майном (сервітут)

Наступним видом речового права на чуже майно є *право користування чужим майном (сервітут)*. Таке право бере свій початок ще з часів Стародавнього Риму, окремі положення щодо якого містилися в Законах XII таблиць. Положення Римського права щодо права на чужі речі стали основою для створення правових норм в законодавстві держав. Такі норми на сьогодні знайшли своє відображення і в законодавстві України, а саме в ЦК, ЗК, ЗУ «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» тощо.

Сервітут (у перекладі з латинської мови) означає обов'язок, зобов'язання, повинність. А саме під сервітutom необхідно розуміти певний обов'язок, зобов'язання власника майна надати іншій особі – невластнику право користування певним його майном з метою задоволення власних потреб та інтересів, у випадку, якщо в інший спосіб такі потреби та інтереси не можуть бути задоволені.

ЦК виділяє два **види сервітутів** – *особистий та земельний*. Особистий сервітут – це право певної особи невластника користуватися чужим майном з метою задоволення певних потреб. Об'єктом такого користування є нерухоме майно, крім земельних ділянок та природних ресурсів, оскільки останні є об'єктами, на які встановлюється земельний сервітут.

Відповідно до ч. 2 ст. 401 ЦК сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно визначеній особі (особистий сервітут). Отже, суб'єктом права вимоги щодо встановлення сервітуту може бути власник сусідньої земельної ділянки, володільець сусідньої земельної ділянки, інші особи, яким встановлення сервітуту необхідне для задоволення особистих потреб, які не можуть бути задоволені іншим способом тощо. Зміст, види, порядок встановлення, дія та припинення сервітуту передбачені ЦК (ст.ст. 402-406) та ЗК (ст.ст. 98-102).

Під змістом сервітуту необхідно розуміти певний вид та обсяг повноважень щодо користування чужим майном з метою задоволення потреб уповноваженої особи. Характерним для сервітуту є те, що він:

- не підлягає відчуженню;
- зберігає свою чинність у разі переходу до іншої особи права власності на майно, щодо якого він встановлений;
- не позбавляє власника майна, щодо якого він встановлений, права володіння, користування та розпорядження таким майном тощо.

Сервітут може бути встановлений на певний строк або без визначення строку, тобто дія буде тривати протягом всього життя уповноваженої особи. Особа, яка користується сервітутом, зобов'язана вносити плату за користування майном, якщо інше не встановлено договором, законом, заповітом або рішенням суду.

Власник або користувач чи інші особи мають право вимагати встановлення сервітуту для:

- проходу і проїзду на велосипеді;
- проїзду на транспортному засобі по наявному шляху;
- прокладання і експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій;
- прокладання на свою земельну ділянку водопроводу від чужої природної водойми чи через чужу земельну ділянку;
- відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню чи через сусідню земельну ділянку;
- забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, і право проходу до природної водойми;
- напування своєї худоби з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, і прогону худоби до природної водойми;
- прогону худоби по наявному шляху; встановлення будівельних риштувань і складування будівельних матеріалів з метою ремонту будинків і споруд;
- інші сервітути.

Відповідно перелік встановлення сервітутів не є вичерпним, а тому, окрім ЦК та ЗК, вони можуть міститися і в інших нормативно-правових актах.

Серед підстав встановлення сервітуту ЦК виділяє договір, закон, заповіт, рішення суду. На відміну від ЦК, ЗК передбачає лише дві підстави встановлення земельного сервітуту, а саме – договір та рішення суду. А тому, постає питання, чи не може земельний сервітут бути встановлений на підставі закону чи заповіту. Так, відповідно до ч. 6 ст. 10 ЗУ «Про телекомунікації» особи, які відповідно до цього Закону отримали ліцензію на здійснення діяльності у сфері телекомунікацій, мають право вимагати від власників земельних ділянок або землекористувачів установлення сервітутів до категорії земель, визначених

ЗК для прокладання під землею телекомунікаційних мереж та/або усунення їх пошкоджень. Зі змісту цієї статті випливає, що встановлення земельного сервітуту може відбуватися і на підставі закону. Відповідно до ст. 1247 ЦК, спадкоємець вправі встановити у заповіті сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб.

Правове регулювання встановлення сервітуту на підставі договору теж має певні недоліки. А саме це стосується форми договору, яким буде встановлюватися сервітут, визначення строку, розміру плати за користування майном та порядку обчислення збитків, завданих власникові майна особою, яка користується сервітутом.

Договір про встановлення сервітуту оформляється у письмовій формі та підлягає державній реєстрації державним реєстратором в порядку передбаченому Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». З моменту державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, підставою встановлення яких є договір про встановлення сервітуту, особа набуває право користуватися чужим майном.

Встановлення сервітуту на підставі договору відбувається у випадку, якщо сторони, а саме власники (користувачі) сусідніх земельних ділянок дійшли згоди про встановлення сервітуту та уклали договір. У випадку недосягнення згоди щодо встановлення сервітуту на підставі договору підставою встановлення такого сервітуту буде рішення суду.

Якщо власники (користувачі) сусідніх земельних ділянок не дійшли згоди щодо встановлення сервітуту та про його умови, то власник (користувач) півної земельної ділянки має право на звернення до суду із заявою про встановлення земельного сервітуту. Під час розгляду справи суд повинен з'ясувати чи дійсно є підстави для встановлення сервітуту, чи в інший спосіб не можливо задоволити потреби інших осіб тощо. В свою чергу позивач повинен обґрунтувати та довести потребу у встановленні сервітуту та обґрунтувати, що його потреби не можуть бути задоволені в інший спосіб, довести, що особа відповідач чинить перешкоди у користуванні нерухомим майном тощо. На підставі наведених доказів та з врахуванням обставин справи враховуючи, що встановлення сервітуту не веде до позбавлення власника земельної ділянки, щодо якої встановлено земельний сервітут, прав володіння, користування та розпорядження нею, суд керуючись нормами ЦК, ЗК, ЦПК та іншим законодавством, суд постановляє одне з таких рішень: позов задоволити; позов задоволити частково; відмовити в задоволенні позовних вимог.

З моменту набрання законної сили рішенням суду стає підставою для встановлення сервітуту. І відповідно до ЗУ «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» рішення суду подається разом з іншими документами для реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

В рішенні суд має зазначити строк, на який встановлено сервітут, плата за використання земельної ділянки, яка обтяжена сервітутом з метою компенсації певних збитків, які може нести власник земельної ділянки, щодо якої встановлено сервітут, зобов'язання не чинити перешкод у використанні земельної ділянки чи іншого нерухомого майна, яке на ній знаходиться, у доступі до неї тощо. З моменту реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень на підставі рішення суду особа набуває право земельного сервітуту, а саме право власника або користувача земельної ділянки або іншого нерухомого майна на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою чи іншим нерухомим майном у спосіб найменш обтяжливий для власника земельної ділянки чи іншого майна, щодо яких встановлено сервітут.

Встановлення сервітуту на підставі договору, як і на підставі рішення суду має правовим наслідком певне обмеження прав власника чи користувача цієї земельної ділянки, що призводить до зменшення можливих варіантів використання земельної ділянки її власником чи користувачем, обмеження правомочностей щодо користування та розпорядження земельною ділянкою обтяженою сервітутом тощо. Але, з іншої сторони, встановлення сервітуту це надана законодавством можливість особи реалізувати право, задоволити інтереси, якщо в інший спосіб, окрім встановлення сервітуту не може бути таке право реалізоване чи потреба в інший спосіб задоволена.

Сервітут як право користування чужим майном може встановлюватися не лише щодо земельної ділянки, а й щодо іншого нерухомого майна (будівлі, споруди тощо). Одним із об'єктів щодо якого може бути встановлено сервітут є житло, по іншому його можна називати ще й житловим сервітутом. Житловий сервітут встановлюється щодо права користування чужим будинком, квартирою чи іншим житловим приміщенням з метою проживання в ньому членів сім'ї власника житла. Сімейний кодекс України до членів сім'ї відносить осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Відповідно до ст. 405 ЦК члени сім'ї власника житла, які проживають разом з ним, мають право на користування цим житлом відповідно до закону. Житлове приміщення, яке вони мають право займати, визнається його власником.

Член сім'ї власника житла втрачає право на користування цим житлом у разі відсутності члена сім'ї без поважних причин понад один рік, якщо інше не встановлено домовленістю між ним і власником житла або законом. Право користування житлом може припинитися і у випадку, коли відпала підстава, на підставі якої виник житловий сервітут (реєстрація шлюбу – розірвання шлюбу, однак це правило не поширюється на неповнолітніх дітей, які є членами сім'ї).

Загальні підстави припинення сервітуту визначені ст. 406 ЦК. А саме сервітут припиняється у разі:

- 1) поєднання в одній особі особи, в інтересах якої встановлений сервітут, і власника майна, обтяженого сервітутом;

- 2) відмови від нього особи, в інтересах якої встановлений сервітут;
- 3) спливу строку, на який було встановлено сервітут;
- 4) припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту;
- 5) невикористання сервітуту протягом трьох років підряд;
- 6) смерті особи, на користь якої було встановлено особистий сервітут.

Сервітут може бути припинений за рішенням суду на вимогу власника майна за наявності обставин, які мають істотне значення.

Власник земельної ділянки має право вимагати припинення сервітуту, якщо він перешкоджає використанню цієї земельної ділянки за її цільовим призначенням.

Сервітут може бути припинений в інших випадках, встановлених законом.

15.4. Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис)

Наступним видом речового права на чуже майно є емфітевзис.

Емфітевзис – це право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб. Таке право може встановлюватися договором між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (далі – землекористувач), може відчужуватися і передаватися у порядку спадкування, крім випадків коли право користування земельною ділянкою державної або комунальної власності для сільськогосподарських потреб не може бути відчужено її землекористувачем іншим особам, внесено до статутного капіталу, передано у заставу.

Емфітевзис може бути строковим та безстроковим. Відповідно до ст. 408 ЦК строк договору про надання права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб встановлюється договором і для земельних ділянок державної або комунальної власності не може перевищувати 50 років. Якщо договір про надання права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб укладено на невизначений строк, кожна із сторін може відмовитися від договору, попередньо попередивши про це другу сторону не менш як за один рік.

Користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб є оплатним. Так відповідно до ч. 2 ст. 409 ЦК власник земельної ділянки має право на одержання плати за користування нею. Землекористувач також крім плати зобов'язаний сплачувати інші платежі, встановлені законом. Розмір плати, її форма, умови, порядок та строки її виплати встановлюються договором.

Обов'язковою умовою для землекористувача є:

- використання земельної ділянки в повному обсязі за призначенням, встановленим у договорі;

- ефективне використання земельної ділянки;
- підвищувати її родючість, застосовувати природоохоронні технології виробництва;
- утримуватися від дій, які можуть призвести до погіршення екологічної ситуації тощо.

Також землекористувач має право на відчуження права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, якщо інше не встановлено законом. У разі продажу права користування земельною ділянкою власник цієї земельної ділянки має переважне перед іншими особами право на його придбання, за ціною, що оголошена для продажу, та на інших рівних умовах.

Про продаж права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб землекористувач зобов'язаний у письмовій формі повідомити власника земельної ділянки. Якщо протягом одного місяця власник не надішле письмової згоди на купівлю, право користування земельною ділянкою може бути продане іншій особі. У разі продажу землекористувачем права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб іншій особі власник земельної ділянки має право на одержання відсотків від ціни продажу (вартості права), встановлених договором.

Відповідно до ст. 412 ЦК право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб припиняється у разі:

- 1) поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача;
- 2) спливу строку, на який було надано право користування;
- 3) викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю.

Право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб може бути припинене за рішенням суду в інших випадках, встановлених законом.

15.5. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій)

Ще одним видом речових прав на чуже майно є суперфіцій.

Суперфіцій – це право користування чужою земельною ділянкою для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель. Таке право виникає на підставі договору або заповіту.

Землекористувач законодавством наділяється правом відчужувати або передавати право користування земельною ділянкою у порядку спадкування. Але якщо земельна ділянка відноситься до комунальної чи державної власності, то право користування нею не може бути відчужено її землекористувачем іншим особам (крім випадків переходу права власності на будівлі та споруди, що розміщені на такій земельній ділянці), внесено до статутного капіталу, передано у заставу.

Право користування чужою земельною ділянкою є строковим. Такий строк може визначатися договором між власником і землекористувачем чи в інший

спосіб визначений законом, а може бути безстроковим. Строк користування земельною ділянкою державної чи комунальної власності для забудови не може перевищувати 50 років.

За користування земельною ділянкою власник має право одержувати плату. Якщо на земельній ділянці збудовані промислові об'єкти, договором може бути передбачено право власника земельної ділянки на одержання частки від доходу землекористувача.

Власник земельної ділянки має право володіти, користуватися земельною ділянкою в обсязі, встановленому договором із землекористувачем.

Перехід права власності на земельну ділянку до іншої особи не впливає на обсяг права власника будівлі (споруди) щодо користування земельною ділянкою.

Законодавство землекористувача наділяє певними правами та обов'язками, зокрема він має право: користуватися земельною ділянкою в обсязі, встановленому договором; право власності на будівлі (споруди), споруджені на земельній ділянці, переданій йому для забудови тощо. Обов'язками землекористувача є наступні: вносити плату за користування земельною ділянкою, наданою йому для забудови, а також інші платежі, встановлені законом; використовувати земельну ділянку відповідно до її цільового призначення тощо.

Відповідно до ст. 416 ЦК право користування земельною ділянкою для забудови припиняється у разі:

- 1) поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача;
- 2) спливу строку права користування;
- 3) відмови землекористувача від права користування;
- 4) невикористання земельної ділянки для забудови протягом трьох років підряд.

Право користування земельною ділянкою для забудови може бути припинене за рішенням суду в інших випадках, встановлених законом.

Також ЦК передбачає і правові наслідки припинення права користування земельною ділянкою для забудови. Так відповідно до ст. 417 у разі припинення права користування земельною ділянкою, на якій була споруджена будівля (споруда), власник земельної ділянки та власник цієї будівлі (споруди) визначають правові наслідки такого припинення.

У разі недосягнення домовленості між ними власник земельної ділянки має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення та приведення земельної ділянки до стану, в якому вона була до надання її у користування.

Якщо знесення будівлі (споруди), що розміщена на земельній ділянці, заборонено законом (житлові будинки, пам'ятки історії та культури тощо) або є недоцільним у зв'язку з явним перевищенням вартості будівлі (споруди) порівняно з вартістю земельної ділянки, суд може з урахуванням підстав при-

пинення права користування земельною ділянкою постановити рішення про викуп власником будівлі (споруди) земельної ділянки, на якій вона розміщена, або про викуп власником земельної ділянки будівлі (споруди), або визначити умови користування земельною ділянкою власником будівлі (споруди) на новий строк.

Питання для самоконтролю

1. Які види обмежених речових прав визначає Цивільний кодекс?
2. Що може бути підставами виникнення сервітутних прав?
3. Назвіть підстави виникнення суперфіцію.
4. Які є підстави припинення права користування чужим майном?
5. На які види за законодавством класифікуються сервітути?
6. Які є способи захисту обмежених речових прав?
7. Які правові наслідки припинення права користування земельною ділянкою, на якій була споруджена будівля?
8. Назвіть права та обов'язки землекористувача (суперфіціарія).

Тести для самоконтролю

1. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Право володіння виникає на підставі _____ з власником або особою, якій майно було передане власником, а також на інших підставах, встановлених законом»:

- 1) звичаїв;
- 2) рішення осіб;
- 3) закону;
- 4) міжнародного договору;
- 5) договору.

2. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено види речових прав на чуже майно:

- 1) право володіння;
- 2) право користування (сервітут);
- 3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис);
- 4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій);
- 5) усі відповіді правильні.

3. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Володільцем чужого майна є особа, яка _____»:

- 1) фактично бажає продати його;

- 2) фактично бажає його набути;
- 3) фактично не використовує його;
- 4) фактично використовує його;
- 5) фактично тримає його у себе.

4. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено коли право володіння припиняється:

- 1) у разі відмови володільця від володіння майном;
- 2) у разі придбання майна;
- 3) у разі користування майном;
- 4) у разі створення майна;
- 5) у разі розподілу прав між володільцями майна.

5. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено, коли право володіння припиняється:

- 1) у разі витребування майна від володільця власником майна або іншою особою;
- 2) у разі придбання майна;
- 3) у разі користування майном;
- 4) у разі створення майна;
- 5) у разі розподілу прав між володільцями майна.

6. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено, коли право володіння припиняється:

- 1) у разі знищення майна;
- 2) у разі придбання майна;
- 3) у разі користування майном;
- 4) у разі створення майна;
- 5) у разі розподілу прав між володільцями майна.

7. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо _____ або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом»:

- 1) рухомого майна;
- 2) транспортних засобів;
- 3) земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут);
- 4) суден;
- 5) цінних паперів.

8. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Сервітут визначає обсяг прав щодо _____»:

- 1) розпорядження особою своїм майном;
- 2) користування особою своїм майном;
- 3) володіння особою майном;
- 4) користування особою чужим майном;
- 5) розпорядження особою речами.

9. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено підстави встановлення сервітуту:

- 1) договір;
- 2) закон;
- 3) заповіт;
- 4) рішення суду;
- 5) усі відповіді правильні.

10. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Земельний сервітут може бути встановлений договором між особою, яка вимагає його встановлення, та власником (володільцем) _____»:

- 1) цінних паперів;
- 2) будинку;
- 3) квартири;
- 4) земельної ділянки;
- 5) нерухомого майна.

11. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Земельний сервітут підлягає _____»:

- 1) нотаріальному посвідченню;
- 2) затвердженню;
- 3) державній реєстрації;
- 4) погодженню;
- 5) оформленню.

12. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Сервітут _____ у разі переходу до інших осіб права власності на майно, щодо якого він встановлений»:

- 1) скасовується;

- 2) набирає юридичної сили;
- 3) втрачає чинність;
- 4) не зберігає чинність;
- 5) зберігає чинність.

13. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Збитки, завдані власникові (володільцеві) земельної ділянки або іншого нерухомого майна, особою, яка користується сервітутом, підлягають _____ на загальних підставах»:

- 1) скасуванню;
- 2) відшкодуванню ;
- 3) задоволенню;
- 4) зарахуванню;
- 5) відновленню.

14. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Член сім'ї власника житла втрачає право на користування цим житлом у разі відсутності члена сім'ї без поважних причин понад _____, якщо інше не встановлено домовленістю між ним і власником житла або законом»:

- 1) два роки;
- 2) три роки;
- 3) шість місяців;
- 4) один рік;
- 5) один місяць.

15. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Сервітут може бути припинений за рішенням суду на вимогу власника майна за наявності обставин, які мають _____»:

- 1) істотне значення;
- 2) історичне значення;
- 3) значення;
- 4) не дуже істотне значення;
- 5) загальне значення.

16. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено випадки припинення сервітуту:

- 1) посднання в одній особі особи, в інтересах якої встановлений сервітут, і власника майна, обтяженого сервітутом;

- 2) відмови від нього особи, в інтересах якої встановлений сервітут;
- 3) спливу строку, на який було встановлено сервітут;
- 4) припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту;
- 5) усі відповіді правильні.

17. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено випадки припинення сервітуту:

- 1) невикористання сервітуту протягом трьох років підряд;
- 2) смерті особи, на користь якої було встановлено особистий сервітут;
- 3) спливу строку, на який було встановлено сервітут;
- 4) припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту;
- 5) усі відповіді правильні.

18. Позначте відповідь, у якій правильно вказано, яке поняття розкриває таке визначення: «Право власника земельної ділянки надати її в користування іншій особі для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель — це _____»:

- 1) користування;
- 2) володіння;
- 3) емфітевзис;
- 4) сервітут;
- 5) суперфіцій.

19. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено підстави виникнення суперфіцію:

- 1) договір;
- 2) рішення;
- 3) розпорядження;
- 4) ухвала;
- 5) міжнародний договір.

20. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено підстави виникнення суперфіцію:

- 1) ухвала;
- 2) рішення;
- 3) розпорядження;
- 4) заповіт;
- 5) міжнародний договір.

21. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Строк договору

про надання права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб встановлюється договором і для земельних ділянок державної або комунальної власності не може перевищувати

»:

- 1) 50 років;
- 2) 25 років;
- 3) 100 років;
- 4) 10 років;
- 5) 5 років.

22. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Землекористувач _____ на будівлі (споруди), споруджені на земельній ділянці, переданій йому для забудови»:

- 1) має право володіння;
- 2) має право користування;
- 3) має право власності;
- 4) не має права;
- 5) не має права власності.

23. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Землекористувач _____ за користування земельною ділянкою, наданою йому для забудови, а також інші платежі, встановлені законом»:

- 1) має право не вносити плату;
- 2) має право вносити плату;
- 3) зобов'язаний утримуватися від оплати;
- 4) зобов'язаний вносити плату;
- 5) не має права здійснювати взаємозалік.

24. Позначте відповідь, у якій правильно назване словосполучення, що пропущене у наведеному законодавчому положенні: «Землекористувач зобов'язаний використовувати земельну ділянку відповідно до _____»:

- 1) домовленості;
- 2) рішення суду;
- 3) закону;
- 4) призначення;
- 5) її цільового призначення.

25. Позначте відповідь, у якій правильно зазначено підстави припинення права користування земельною ділянкою для забудови:

- 1) поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача;
- 2) сплив строку права користування;
- 3) відмови землекористувача від права користування;
- 4) невикористання земельної ділянки для забудови протягом трьох років підряд;
- 5) всі відповіді правильні.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. 12.03.2013 р. Н купив у свого знайомого О. за півціни мобільний телефон NOKIA. 15.04.2013 р. Н. випадково побачив на дошці оголошень повідомлення про те, що власником було загублено телефон NOKIA. В оголошенні зазначався номер мобільного телефону і пропонувалось повернути річ за винагороду. 25.04.13р. А, побачивши у Н мобільний телефон, заявив, що ця річ була ним загублена. У випадку, якщо Н. не погодиться віддати телефон, А. погрожував відібрати його силою.

Проаналізуйте ситуацію.

Задача 2. 15.05.2013 р. А сплатив Б повну вартість квартири за договором купівлі-продажу. В цей же день Б впустив А в квартиру і дав ключі від неї. Сторони домовились, що на наступний день оформлять договір купівлі-продажу нотаріально. Однак 16.05.2013р. Б потрапив в аварію, внаслідок чого помер. Після цього син Б. поставив А. вимогу про виселення з квартири, попередивши А. про свій намір помінати замки.

Дайте юридичний аналіз ситуації.

Задача 3. Давид висунув вимогу перед власником сусідньої земельної ділянки про встановлення земельного сервіту. Сусід йому відмовив. У зв'язку з відмовою Давид звернувся з позовом до суду. У судовому засіданні йому була поставлена вимога обґрунтувати позов.

Що у зв'язку з цим мав зробити Давид?

Задача 4. На вимогу Петра за рішенням суду було встановлено земельний сервітут строком на 5 років. Через рік Петро свою земельну ділянку продав Владиславу. Власник сусідньої земельної ділянки вважає, що оскільки припинилися обставини, які були підставою для встановлення сервіту, то має відбутися і припинення сервіту, тому що змінився власник земельної ділянки, на вимогу якого було встановлено сервітут. Владислав з цим не погоджувався.

Проаналізуйте ситуацію.

Задача 5. Святослав безвідплатно набув емфітевзис від Олега. Договір про встановлення емфітевзису було укладено на невизначений строк. Через 5 ро-

ків Олег попередив Святослава про відмову від договору. Через тиждень Святослав продав емфітевзис Валерії без відома Олега. Через рік після цього Олег вирішив сам користуватися земельною ділянкою, але застав там Валерію, яка готувала її для оранки. Валерія відмовилася передати землю Олегові, посилаючись на те, що емфітевзис придбаний на невизначений строк.

Дайте юридичний аналіз ситуації.

Задача 6. Євген надав у користування Микиті земельну ділянку для будівництва кемпінгу строком на 40 років. Через рік кемпінг було збудовано, а ще через рік було знищено пожежею. Євген вважав, що це означає припинення суперфіцію. Микита твердив, що у цьому випадку суперфіцією може бути припинено тільки у разі невиконання суперфіціарієм обов'язку.

Дайте юридичний аналіз ситуації.

Рекомендована література

1. Цюра В.В. Речові права на чуже майно: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В.В. Цюра. – К., 2007. – 20 с.
2. Мічурін Є.О. Обмеження права користування майном / Є.О. Мічурін // Наше право. – 2007. – № 4. – Ч. 2 – С. 57-60.
3. Лещенко Д.С. Довірча власність як альтернатива праву оперативного управління в Україні / Д.С. Лещенко // Вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 4. – С.172-179.
4. Підкова Т.П. Право постійного користування земельними ділянками в Україні / Т.П. Підкова, Б.М. Устименко // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 3. – С.146-153.
5. Барченко Г. Право володіння чужим майном в системі цивільного права / Г. Барченко // Право України. – 2006.– № 3. – С.43.
6. Михайленко О. Емфітевтичне право – традиція класичної цивілістики / О. Михайленко // Право України. – 2005.– № 6. – С.44.
7. Підпригора О. Речові права на чуже майно за новим Цивільним кодексом України / О. Підпригора // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 4.
8. Право власності в Україні: навч. посібник / за ред.О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
9. Яворська О.С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти: монографія / О.С. Яворська. – Тернопіль, 2009. – 384 с.
10. Яворська О.С. Правове регулювання відносин власності за цивільним законодавством України: навч. посібник. / О.С. Яворська. – К.: Атіка, 2008. – 256 с.

Глава 16. Захист права власності та інших речових прав

План викладу матеріалу

- 16.1. *Поняття та система цивільно-правових способів захисту прав та інтересів власника за цивільним правом України.*
- 16.2. *Речово-правові способи захисту права власності.*
- 16.3. *Зобов'язально-правові способи захисту права власності та майнових інтересів власника.*
- 16.4. *Визнання незаконним правового акта органу публічної влади.*

16.1. Поняття та система цивільно-правових способів захисту прав та інтересів власника за цивільним правом України

Юридичними інструментами, які забезпечують безперешкодне здійснення права власності та захист майнових інтересів власника є *засоби охорони і захисту* цих прав та інтересів. За формою та порядком захисту вказані засоби поділяються на приватноправові (цивільно-правові, сімейно-правові, засоби трудового права) і публічно-правові (адміністративно-правові, кримінально-правові, фінансово-правові тощо).

Серед приватноправових засобів захисту права власності та майнових інтересів власника центральне місце займають **цивільно-правові способи захисту права власності та майнових інтересів власника** – *встановлені договором чи законом матеріально-правові вимоги, за допомогою яких здійснюється відновлення порушених правомочностей з володіння, користування чи розпоряджання річчю та здійснюється захист майнових інтересів власника.*

Класифікація способів захисту права власності та майнових інтересів власника та суб'єктів інших речових прав в цивільному праві:

– *за спрямованістю в часі:*

- а) перспективні (застосовуються при виникненні загрози порушення права власності та інших речових прав);
- б) ретроспективні (застосовуються у разі, коли порушення вже відбулося).

До перспективних способів захисту належать вимога про визнання права власності (ст. 392 ЦК), про заборону вчинення дій, які можуть порушити право власності, про вчинення певних дій для запобігання порушенню права власності (ч. 2 ст. 386 ЦК, ст. 392 ЦК).

Ретроспективний характер мають, зокрема, вимоги про витребування речі з чужого незаконного володіння (ст. 387 ЦК), про усунення перешкод у користуванні річчю (ст. 391 ЦК), про визнання незаконним правового акта, що порушує право власності (ст. 393 ЦК), про компенсацію (відшкодування) шкоди, завданої власнику земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель у зв'язку із зниженням їх цінності (ст. 394 ЦК);

– за формою:

- а) юрисдикційні;
- б) неюрисдикційні (зокрема, самозахист власника у стані крайньої необхідності чи самозахист при реалізації добросовісним володільцем права на притримання речі у разі невиконання власником вимог останнього про відшкодування необхідних витрат на утримання майна власника (ст. 390, 594 ЦК).

Юрисдикційні способи захисту, в свою чергу, можуть бути розподілені на підгрупи:

– за правовим статусом порушника:

- а) позови до учасників цивільних правовідносин (ст. 397-392 ЦК);
- б) позови до суб'єктів публічного права, які діють як носії владних повноважень: вимога про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, що порушує право власності (ст. 393 ЦК);
- в) позови, які можуть пред'являтися до учасників цивільних правовідносин та до суб'єктів публічного права, які діють як носії владних повноважень (вимога про виключення майна з опису).

– за характером порушення:

- а) *речово-правові* (застосовуються при безпосередньому порушенні права власності чи інших речових прав). Традиційно до речово-правових належать позови, відомі вже римському праву: вимога про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов – ст. 387 ЦК) та вимога про усунення перешкод у користуванні річчю (негаторний позов, ст. 391 ЦК). До речово-правових зазвичай прийнято відносити також вимогу про визнання права власності (ст. 392 ЦК), а також вимоги про виключення майна з опису.

Речово-правові способи захисту права власності застосовуються лише стосовно індивідуально-визначених речей (ст. 184 ЦК), які збереглися в натурі;

- б) *зобов'язально-правові* (застосовуються при порушеннях права власності чи інших речових прав, які мають місце в рамках відносин, які регулюються нормами глав 82 і 83 ЦК): наприклад, вимога про передання предмета договору найму наймодавцю; вимога про сплату штрафної неустойки з огляду на відмову наймача повернути річ (ст. 785 ЦК). Зобов'язально-правовими є вимоги про відшкодування збитків, майнової чи моральної шкоди (ст. ст. 22, 23, 1166 ЦК), про повернення безпідставно придбаного майна (ст. 1212 ЦК) тощо.
- в) інші способи захисту права власності (такі, що не належать до речово-або зобов'язально-правових). Сюди належать, зокрема, реституційні вимоги (ст. 216 ЦК), вимоги про повернення майна особі, яка була оголошена померлою (ст. 48 ЦК).

Окрім способів захисту права власності, в українському цивільному законодавстві виокремлюються також *способи захисту добросовісного володіння* як фактичного стану: вимоги про витребування майна, яке втрачено не з волі володільця (ч. 3 ст. 344 ЦК), про витребування майна в недобросовісного володільця (ст. 400 ЦК). Дві останніх вимоги є прикладами так званого посесорного (володільницького) захисту. Володільницький захист є спрощеним: на відміну від захисту права власності (петиторного захисту), він не потребує доказування позивачем наявності правового титулу. Натомість необхідним і достатнім є доказування факту володіння річчю позивачем (ч.1 ст. 397 ЦК) та факту порушення володіння відповідачем. У судовій практиці України інститут посесорного захисту перебуває нині на стадії становлення.

Згідно зі ст. 396 ЦК, особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист цього права, у тому числі і від власника майна. Ст. 395 ЦК до речових прав на чуже майно відносить, зокрема, право володіння. Відповідно до ст. 398 ЦК, право володіння виникає на підставі договору з власником або особою, якій майно було передане власником, а також на інших підставах, встановлених законом. Отже, згідно з вказаними нормами, захисту підлягає також *законне* володіння суб'єктів права господарського відання чи оперативного управління, орендарів, зберігачів та інших осіб, яким майно було передане власником.

16.2. Речово-правові способи захисту права власності

Витребування речі з чужого незаконного володіння. З часів римського права до провідних засобів захисту права власності належить віндикаційний позов (*rei vindicatio*, від лат. *vim dicere* – «оголошую про застосування сили») – вимога власника про витребування речі з чужого незаконного володіння (ст. 387 ЦК). Традиційно **віндикаційний позов** розглядається як *вимога власника, який не володіє річчю, до невластника, який незаконно нею володіє*.

Відповідно до ст. 396 ЦК, право на віндикацію має не лише власник, а також інші титульні володільці. Віндикаційна вимога може бути пред'явлена будь-якій особі, яка володіє майном власника без відповідної правової підстави (ст. 387 ЦК). Незаконне володіння річчю власника чи іншого титульного володільця є *підставою* пред'явлення останніми віндикаційної вимоги. Змістом такої вимоги є повернення конкретної речі, а не заміна її іншою, з огляду на те, що об'єктом віндикації завжди виступає лише індивідуально визначене майно, яке на момент пред'явлення вимоги збереглося в натурі.

Для тих випадків, коли належну власнику річ виявлено у володільця, який набув її від третьої особи, ЦК містить низку норм з обмеження віндикації, які встановлюють умови пред'явлення віндикаційної вимоги (ст. 388 ЦК). Ці норми ґрунтуються передовсім на розрізненні двох видів незаконного володіння: добросовісного і недобросовісного.

Незаконним вважається таке володіння, яке не ґрунтується на дійсному правочині чи на законі. **Добросовісним** є набувач, який в момент набуття речі не знав і не міг знати про те, що набуває річ в особі, яка не мала права її відчужувати. **Недобросовісним** є набувач, який в момент набуття речі знав чи міг знати про те, що набуває річ в особі, яка не мала права її відчужувати (ч. 1 ст. 388 ЦК). В останньому випадку набувач хоч фактично і не знав, але з огляду на обставини справи повинен був би знати про незаконність набуття речі (наприклад, при купівлі речі за явно заниженою ціною в нічний час та у незвичному місці).

У недобросовісного набувача річ може бути витребувана в усіх випадках, тоді як можливість витребувати майно в добросовісного набувача залежить від відплатності чи безвідплатності набуття ним речі.

Якщо річ була набута безвідплатно (наприклад, подарована чи успадкована) від особи, яка не мала права її відчужувати («неуправлений відчужувач»), власник має право витребувати її у всіх випадках (ч. 3 ст. 388 ЦК). Натомість якщо річ за відплатним договором придбана в особі, яка не мала права її відчужувати, можливість витребувати річ залежить від того, в який спосіб річ вибула з володіння самого власника: з його волі чи поза його волею. У такому випадку віндикаційна вимога підлягає задоволенню лише у разі якщо річ: 1) була загублена власником або особою, якій він передав її у володіння; 2) була викрадена у власника або особи, якій він передав її у володіння; 3) вибула з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом (ч. 1 ст. 388 ЦК).

Задоволення віндикаційної вимоги дає добросовісному набувачу право на відшкодування збитків, яких він зазнав з огляду на продаж йому речі неуправленою особою (ст. 623 ЦК).

Окрім цього, згідно з ч. 2 ст. 388 ЦК, від добросовісного набувача не може бути витребуване майно, якщо воно було продане в порядку, встановленому для виконання судових рішень. Згідно зі ст. 389 ЦК, від добросовісного набувача також не можуть бути витребувані гроші (маються на увазі випадки, коли гроші є певним чином індивідуалізованими), а також цінні папери на пред'явника, що існують у документарній формі.

У ст. 390 ЦК йдеться про юридичну долю тих доходів, які принесло чи могло принести майно, що витребується власником. Правила цієї статті ґрунтуються на загальноцивілістичному принципі неприпустимості безпідставного збагачення.

Від недобросовісного набувача власник має право вимагати передати всі доходи від майна, які набувач одержав або міг одержати за весь час володіння майном (ч.1 ст. 390 ЦК). Від добросовісного же набувача власник має право вимагати передання усіх доходів від майна, які він одержав або міг одержати з моменту, коли дізнався чи міг дізнатися про незаконність володіння ним, або

з моменту, коли йому було вручено повістку до суду у справі за позовом власника про витребування майна (ч. 2 ст. 390 ЦК).

Зі свого боку, добросовісний набувач (володілець) має право залишити собі здійснені ним поліпшення майна, якщо вони є віддільними (ч. 4 ст. 399 ЦК). Окрім цього, добросовісний та недобросовісний набувачі (володілці) мають право вимагати від власника майна відшкодування здійснених ними витрат на утримання чи збереження майна. При цьому відшкодовуються витрати лише необхідні, а не надлишкові («витрати на розкіш»). Терміном, з якого виникає право на таке відшкодування є момент, з якого власникові належить право на повернення майна (ч. 3 ст. 389 ЦК).

У законі відсутні спеціальні норми про право недобросовісного володілця залишити собі віддільні поліпшення чи, у відповідних випадках, про право вимагати від власника відшкодування витрат на здійснені недобросовісним володільцем невіддільні поліпшення. З урахуванням цього, як видається, питання має вирішуватись на основі принципу неприпустимості безпідставного збагачення власника.

Усунення перешкод у здійсненні права користування та розпоряджання майном власника. Негаторний позов (*actio negatoria*) – вимога, спрямована на захист права власності від порушень, не пов'язаних з позбавленням володіння (вимога про усунення перешкод у здійсненні права користування та розпоряджання майном власника, ст. 391 ЦК). Негаторний позов вчиняється насамперед у випадках порушення правомочності користування річчю, однак може вчинятись і у випадку, коли мають місце порушення права розпоряджання річчю. Право пред'явлення негаторної вимоги належить власникові та іншому титульному володільцеві.

Підставою для вчинення позову є особливий протиправний стан: перешкодження власникові у користуванні та/або розпоряджанні майном з боку іншої особи (ст. 391 ЦК). Необхідною умовою задоволення негаторної вимоги є наявність вказаного порушення на момент розгляду справи.

З огляду на триваючий характер порушення, яке дає підставу для пред'явлення негаторного позову, початок перебігу позовної давності по таких вимогах щоразу «просувається» в часі. Тому судом не може бути відмовлено в негаторній вимозі з огляду на вплив позовної давності.

На практиці негаторний позов часто висувається поряд із іншими вимогами (про виселення зі спірного приміщення особи, яка перешкоджає користуванню майном, про стягнення збитків, завданих порушенням права власності тощо).

Визнання права власності. Позов про визнання права власності слід відрізняти від вимог, які заявляються особами, які лише прагнуть набути право власності, але на момент вчинення позову власниками не є: вимоги про набуття права власності за набувальною давністю (ст. 344 ЦК), про визнання права

власності на самочинне будівництво (ст. 376 ЦК), про передання безхазяйної речі до комунальної власності (ст. 335 ЦК). На відміну від вимоги про визнання права власності (ст. 392 ЦК), у вказаних вище випадках право власності виникає на підставі рішення суду (ч. 5 ст. 11 ЦК). При визнанні права власності згідно зі ст. 392 ЦК рішення суду має не правовстановлююче, а право-підтверджуюче значення.

Підстави пред'явлення вимоги про визнання права власності: а) право власності оспорується іншою особою; г) право власності не визнається іншою особою; в) втрата власником документа, який засвідчує його право власності (правовстановлюючий документ). При цьому втрата правовстановлюючих документів може поєднуватись із невизнанням чи оспоруванням права власності іншою особою, або ж виступати самостійною підставою пред'явлення вимоги про визнання права власності. В останньому випадку власнику слід подати до суду докази, що підтверджують набуття ним права власності (акти приймання-передачі, накладні, за якими позивач одержав майно, показання свідків тощо) (І.В.Спасибо-Фатєєва).

Таку позовну вимогу має право пред'явити лише сам суб'єкт права власності (тільки сам власник і ніхто інший, окрім власника).

До вимоги про визнання права власності не може застосовуватись позовна давність, оскільки тут відсутнє порушення права позивача, що є необхідною умовою для обчислення початку перебігу позовної давності (ч. 1 ст. 261 ЦК).

Виключення майна з опису. У низці випадків виникає потреба захистити права власників чи інших титульних володільців у ситуаціях, коли належне їм майно неправомірно включено до акта опису (при накладенні арешту на майно, при вжитті заходів забезпечення позову, при описі спадкового майна тощо). Це можливо, зокрема, тоді, коли до опису включено майно, належне особі на праві спільної власності з боржником.

У вказаних випадках використовується такий спосіб захисту права власності як вимога про виключення майна з опису (Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 серпня 1976 р. № 6 «Про судову практику в справах про виключення майна з опису»). *Підставою* застосування цієї вимоги є – неправомірне включення до акта опису індивідуально-визначених речей, які належать власнику чи іншому титульному володільцю..

Позовна вимога заявляється до: а) боржника; б) особи, в інтересах якої накладено арешт на майно, а якщо майно було реалізоване – до в) особи, якій було передано майно. У випадках, коли опис майна проводився для забезпечення конфіскації чи стягнення майна на користь держави, відповідачем має виступати орган державної влади, який здійснював опис майна.

Змістом позову є вимога про виключення з опису індивідуально-визначеного майна, належного позивачу, та передання йому цього майна. Вимога про

виключення майна з опису може об'єднуватись із вимогою про визнання права власності на майно (за наявності підстав для її пред'явлення). При цьому задоволення останньої вимоги виступає необхідною передумовою для виключення майна з опису.

16.3. Зобов'язально-правові способи захисту права власності та майнових інтересів власника

Система способів захисту права власності не обмежується розглянутими вище речово-правовими вимогами. Як уже відзначалось, право власності може захищатись також зобов'язально-правовими способами (вимогами). Такі вимоги застосовуються, зокрема, тоді, коли належна власнику річ не збереглася в натурі, зокрема коли вона втрачена, знищена чи пошкоджена, або ж тоді, коли майно, втрачене власником і набуте іншою особою, не може бути індивідуалізоване. За таких умов відсутні підстави для вчинення речово-правових вимог, і майнові інтереси власника (у випадку загибелі речі – колишнього власника) можуть бути захищені іншим способом (відшкодування збитків, відшкодування недоговірної (майнової та/або моральної) шкоди, повернення безпідставно придбаного майна тощо). Зобов'язально-правові способи захисту майнових інтересів, пов'язаних з володінням річчю, доступні не лише власнику чи суб'єкту іншого речового права, але також і добросовісному володільцю (ст. 390 ЦК). Більш докладно зміст цих вимог, підстави і умови їх пред'явлення розглядатимуться у розділах, присвячених зобов'язальному праву.

16.4. Визнання незаконним правового акта органу публічної влади

В сучасних умовах особливо значущу групу способів захисту права власності складають вимоги, які пред'являються у випадках, коли право власності порушується органами публічної влади (митними, податковими, органами місцевого самоврядування тощо) при здійсненні ними нормотворчих та владно-розпорядчих функцій. Для таких ситуацій ЦК передбачає можливість вчинення позову про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, що порушує право власності (ст. 393 ЦК).

Для задоволення позовної вимоги необхідна в сукупності наявність таких умов: а) порушення права власності чи інших речових прав позивача. Якщо за результатами розгляду справи факту такого порушення не встановлено, у суду немає правових підстав для задоволення позову; б) таке порушення відбулося внаслідок видання органом державної влади, органом місцевого самоврядування, органом влади АРК правового акта (нормативного чи індивідуально-правового); в) невідповідність правового акта, який оспорується, закону. При

цьому галузева належність згаданого закону значення не має: може йтись про порушення норм не лише цивільного, але й будь-якого іншого закону.

Незаконність правового акта закону може полягати в:

- а) невідповідності змісту акта закону;
- б) прийнятті правового акта з перевищенням встановлених законом повноважень органу публічної влади, який прийняв акт;
- в) порушенні встановленої законом процедури прийняття акта.

Судова практика виходить з того, що саме по собі порушення встановленої законом процедури прийняття акта (зокрема форми, строків його прийняття) ще не є достатньою підставою для визнання акта незаконним у тих випадках, якщо таке порушення не потягнуло за собою незаконності змісту правового акта чи перевищення повноважень органом влади, який прийняв акт.

Слід звернути увагу на те, що не всі документи, які видаються органами публічної влади, можуть вважатись правовими актами. Такими можуть вважатись лише ті з них, які встановлюють, змінюють чи припиняють права чи обов'язки (зокрема відповідальність) осіб, яким адресовано акт. У судовій практиці **актом державного чи іншого органу публічної влади вважається офіційний письмовий документ, який породжує певні правові наслідки, і має обов'язковий характер для суб'єктів цих відносин**. З огляду на це не можуть вважатись актами різного роду листи, рекомендації тощо.

Змістом вимоги є визнання незаконним та скасування вказаного акта (ч. 1 ст. 393 ЦК). При цьому правовий акт може бути визнано незаконним повністю, так і в окремій його частині.

Правовий акт визнається незаконним з часу його прийняття. З огляду на це рішення суду в цьому випадку має зворотну силу. На відміну від наслідків недійсних правочинів, всі правові наслідки, з якими пов'язано прийняття незаконного акта, на практиці далеко не завжди можуть бути анульовані. Однак стосовно позивача визнання незаконним та скасування правового акта, який порушує його право власності, у будь-якому випадку має наслідком анулювання тих прав чи обов'язків, які покладаються на позивача незаконним актом, з часу його видання.

З огляду на те, що в цьому випадку існують водночас як цивільні (приватні), так і публічні правовідносини, законодавство передбачає особливий порядок розгляду вимог про визнання незаконними правових актів органів публічної влади. За загальним правилом, незаконність таких актів встановлюється в порядку адміністративного судочинства, здійснення якого врегульовано КАС.

Вимоги про визнання незаконним правового акта можуть поєднуватись із іншими вимогами на захист прав та інтересів власника. Згідно з ч. 2 ст. 393 ЦК, власник має право вимагати від відповідного органу публічної влади відновлення того становища, яке існувало до видання цього акта, а в разі неможливості відновлення попереднього становища – право на відшкодування майнової та моральної шкоди.

Згідно з ч. 2 ст. 1 ЦК до відносин, заснованих на владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні цивільне законодавство може застосовуватись лише у випадках, встановлених законом. До таких відносин належать відносини, що складаються у сфері діяльності органів публічної влади з видання правових актів. З огляду на це на підставі норм ст. 393 ЦК може бути захищене лише право власності, але не інше речове право. Однак, як видається, інші речові права (зокрема право володіння) порушене правовими актами публічної влади, можуть захищатись на підставі ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція) та практики Європейського суду з прав людини. Право на мирне володіння своїм майном (ст. 1 Першого протоколу до Конвенції) не обмежується самим лише правом власності у розумінні будь-якого національного законодавства, але може стосуватись також права оренди, прав на страхові виплати тощо, інших майнових інтересів та правомірних очікувань, пов'язаних з володінням майном на певній правовій підставі. В таких випадках специфічним механізмом захисту порушених інтересів могло би бути *незастосування судом відповідного нормативно-правового акта чи невикористання (неврахування) індивідуально-правового акта* як такого, що суперечить Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини.

Питання для самоконтролю

1. Що таке цивільно-правові способи захисту права власності та майнових інтересів власника?
2. На які види поділяються способи захисту права власності та майнових інтересів власника?
3. Якими є загальні умови застосування речово-правових способів захисту права власності?
4. Які особливості застосування зобов'язально-правових способів захисту права власності та майнових інтересів власника?
5. Що таке віндикаційний позов? Які умови витребування майна з чужого незаконного володіння?
6. Що таке негативний позов? Які умови необхідні для задоволення негативної вимоги?
7. Які умови та особливості вчинення позову про визнання права власності?
8. Які умови та особливості пред'явлення вимоги про виключення майна з опису?
9. Які особливості пред'явлення вимог до органів публічної влади на захист права власності? Що означає незаконність правового акта органу публічної влади?
10. Що таке володільницький захист? Які вимоги захищають інтереси добросовісного володільця згідно з ЦК?

Тести для самоконтролю

1. Цивільно-правовий захист права власності спрямований на:

- 1) відновлення майнових прав власників;
- 2) захист майнових інтересів власників;
- 3) перешкодження адміністративним правопорушенням;
- 4) ліквідацію стихійних лих;
- 5) варіанти, передбачені пунктами 1 і 2.

2. Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про:

- 1) заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню;
- 2) вчинення нею дій, які можуть відновити честь і гідність власника;
- 3) повернення усього виконаного за правочином;
- 4) витребування свого майна з чужого незаконного володіння;
- 5) віндікацію майна.

3. Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про:

- 1) заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право;
- 2) вчинення нею дій, які можуть відновити ділову репутацію власника;
- 3) повернення усього виконаного за правочином;
- 4) витребування свого майна з чужого незаконного володіння;
- 5) усунення перешкод у користуванні майном.

4. Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про:

- 1) вчинення певних дій для запобігання такому порушенню;
- 2) витребування безпідставно збереженого майна;
- 3) повернення усього виконаного за правочином;
- 4) витребування свого майна з чужого незаконного володіння;
- 5) усунення перешкод у користуванні майном.

5. Якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати, власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно:

- 1) було загублене власником;
- 2) було загублене особою, якій він передав майно у володіння;

- 3) було викрадене у юридичної особи;
- 4) вибуло з володіння власника з його волі іншим шляхом.
- 5) вибуло з володіння особи, якій власник передав майно у володіння, з їхньої волі іншим шляхом.

6. Якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати це майно від добросовісного набувача лише у разі, якщо майно:

- 1) було передано на баланс державної установи;
- 2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння;
- 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.
- 4) якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень;
- 5) визнано відумерлим.

7. Якщо майно було набуте безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача:

- 1) у всіх випадках;
- 2) якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом;
- 3) якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень;
- 4) якщо майно було загублене власником;
- 5) якщо майно було загублене особою, якій він передав майно у володіння.

8. Не можуть бути витребувані від добросовісного набувача:

- 1) гроші;
- 2) цінні папери на пред'явника, що існують у документарній формі;
- 3) іменні цінні папери;
- 4) цінні папери на пред'явника, що існують у бездокументарній формі;
- 5) речі повсякденного вжитку.

9. Не можуть бути витребувані від добросовісного набувача:

- 1) гроші;
- 2) іменні цінні папери;
- 3) цінні папери на пред'явника, що існують у бездокументарній формі;
- 4) речі повсякденного вжитку;
- 5) предмети звичайної хатньої обстановки.

10. Не можуть бути витребувані від добросовісного набувача:

- 1) гроші;
- 2) державні нагороди;
- 3) цінні папери на пред'явника, що існують у бездокументарній формі;
- 4) речі повсякденного вжитку;
- 5) предмети звичайної хатньої обстановки.

11. Особи, яка знала або могла знати, що вона володіє майном незаконно, називається:

- 1) недобросовісний набувач;
- 2) незаконний володілець;
- 3) деліквент;
- 4) тимчасовий власник;
- 5) тіньовий ретентор.

12. Добросовісний набувач (володілець) має право залишити собі здійснені ним поліпшення майна, якщо вони:

- 1) можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди;
- 2) не можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди;
- 3) можуть бути відокремлені від майна із завданням йому незначної шкоди;
- 4) можуть бути відокремлені від майна без несуттєвої зміни його цільового призначення;
- 5) є незначними.

13. Власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності:

- 1) якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.
- 2) у разі втрати ним документа, який засвідчує його особу;
- 3) у разі втрати ним документа, який підтверджує його громадянство;
- 4) якщо це право припинилося;
- 5) якщо це право зазнало обмежень.

14. Власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності:

- 1) якщо це право не визнається іншою особою;
- 2) якщо це право оспорується іншою особою;
- 3) якщо це право не визнається іншою особою;
- 4) у разі втрати ним документа, який засвідчує його особу;
- 5) якщо це право зазнало неконституційних обмежень.

15. Власник майна, права якого порушені внаслідок видання правового акта органом державної влади або органом місцевого самоврядування, має право вимагати відновлення того становища, яке існувало до видання цього акта, а у разі неможливості такого відновлення має право:

- 1) на відшкодування майнової та моральної шкоди;
- 2) виключно на відшкодування майнової шкоди;
- 3) виключно на відшкодування моральної шкоди;
- 4) вимагати зобов'язання публічного вибачення;
- 5) на нерозкриття інформації про свій майновий стан.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. Усенко самовільно побудувала будинок, загородивши при цьому вікно кухні будинку, який належав Гнатіву, в результаті чого користування кухнею стало неможливим. Гнатів пред'явив позов про знесення зведеного Усенко будинку як такого, що був збудований самовільно. Усенко подала позов про визнання за нею права власності на зведений будинок.

Які юридичні наслідки породжує самочинне будівництво?

Хто і за яких умов має право пред'явити вимогу про знесення самочинного будівництва?

Яку вимогу може висунути Г. на захист своїх порушених інтересів?

Задача 2. У 2005 р. Д. розпочав будівельні роботи на належній йому земельній ділянці, використовуючи для складання будівельних матеріалів також сусідську земельну ділянку. На неодноразові прохання В. забрати з його ділянки будівельні матеріали Д. не реагував, з огляду на що в січні 2009 року В. звернувся до суду з вимогою про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою і відшкодування завданої шкоди. В суді, заперечуючи проти вимог В., Д. зазначав, що оскільки В. дізнався про розміщення на його ділянці будівельних матеріалів понад три роки тому, в позові В. має бути відмовлено.

Проаналізуйте ситуацію і дайте правову оцінку аргументам Д.

Задача 3. Після розірвання шлюбу у 2011 р. колишнє подружжя І. та В. Миколишин залишилися проживати у квартирі, приватизованій в період перебування у шлюбі.

У липні 2013 р. з огляду на погіршення особистих стосунків І. Миколишин поміняла замки на входних дверях у квартиру. На прохання колишнього чоловіка видати йому ключі від нових замків відповідала відмовою. В. Миколишин звернувся за консультацією до юриста стосовно способів захисту своїх прав та інтересів.

Який спосіб захисту своїх прав та інтересів може бути використано у цій ситуації? Відповідь обґрунтуйте.

Рекомендована література

1. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 5: Право власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : ФО-П Колісник А.А., 2011. – С. 477-533.
2. Болокан І.В. Зобов'язально-правові та спеціальні засоби захисту права власності в підприємницькій діяльності: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец.12.00.03 / І.В. Молокан. – К., 2008. – 20 с.
3. Ківалова Т. Відшкодування шкоди у системі способів захисту прав власника / Т. Ківалова // Вісник прокуратури. – 2008. – № 4 (82). – С. 97-104.
4. Склоковский К.И. Собственность в гражданском праве / К.И. Склоковский. – 5-е изд. – М. : Статут, 2010. – 893 с.
5. Томчишен С. В. Захист права власності у спорах, пов'язаних із визнанням договорів купівлі-продажу недійсними / С.В. Томчишен // Вісник господарського судочинства. – 2007. – № 1. – С. 100–112.
6. Проблеми права власності та інших речових прав в українській правовій системі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. студ. та молодих учених (м. Бердянськ, 1-2 листоп. 2012 р.) / редкол.: Г. В. Новицький та ін. – Донецьк : Донбас, 2012. – 309 с.

Розділ 4.

Право інтелектуальної власності

Глава 17. Інтелектуальна власність як об'єкт правової охорони

План викладу матеріалу

- 17.1. Загальні положення права інтелектуальної власності.
- 17.2. Авторське право і суміжні права.
- 17.3. Право промислової власності.
- 17.4. Правові засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту.

17.1. Загальні положення права інтелектуальної власності

Однією з рушійних сил розвитку цивілізації є творча інтелектуальна діяльність. Країни з ринковою економікою давно усвідомили значення використання і належної охорони результатів творчої діяльності, об'єднаних у понятті «інтелектуальна власність», для темпів соціального та економічного розвитку.

Україна, прагнучи стати рівноправним учасником світової спільноти, повинна активізувати інтелектуальний потенціал нації, створивши дієву систему правової охорони інтелектуальної власності.

У цивілістичній літературі виокремлюють дві основні теорії сутності права інтелектуальної власності: пропріетарна теорія та теорія виключних прав.

Послідовники пропріетарної (від латинського слова *proprietas* – власність) теорії, до числа яких належать О. І. Харитонова, В. Є. Макода, О. М. Мельник, В. В. Бондін та інші, розглядають досліджуваний правовий феномен у рамках відносин права власності.

Прихильники теорії виключних прав (В. А. Дозорцев, Г. Ф. Шершеневич, Я. М. Шевченко, О. П. Сергєєв та багато інших) розглядають інтелектуальну власність як сукупність виключних прав, що належать суб'єкту правовідносин у досліджуваній сфері, не зводячи такі права до права власності.

На підтвердження цієї теорії у літературі виділяють ознаки, які відмежовують об'єкти права інтелектуальної власності з-поміж інших об'єктів цивільних правовідносин, зокрема це нематеріальний характер, унікальність, корисність, значна чутливість до фактора часу, оригінальність, новизна. На відміну від матеріальних об'єктів, об'єкти права інтелектуальної власності не наділені предметно-просторовою дискретністю. У цьому полягає докорінна відмінність права інтелектуальної власності від права власності, яке є речовим.

Окрім того, у ст. 419 ЦК регламентовано, що право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності

на річ. І навпаки, перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності. Таким чином, при відчуженні речі (книги, картини), у якій відтворений об'єкт права інтелектуальної власності, автор зберігає усі свої суб'єктивні особисті немайнові та майнові права на цей результат творчості. З наведеного випливає, що законодавець дотримується концепції виключних прав.

Враховуючи викладене, можна дійти до висновку, що фундаментом права інтелектуальної власності є не власність як така, а сукупність виключних прав на результати інтелектуальної діяльності, і саме з цих позицій має відбуватись правове регулювання права інтелектуальної власності.

Відповідно до ч.1 ст. 418 ЦК **право інтелектуальної власності** – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений ЦК України та іншим законом.

Визначаючи поняття «право інтелектуальної власності», слід враховувати, що воно може вживатися у суб'єктивному та об'єктивному розумінні.

В *об'єктивному розумінні* право інтелектуальної власності – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у процесі створення, легітимації, використання та захисту результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

У *суб'єктивному розумінні* право інтелектуальної власності – особисті немайнові та майнові права особи на результати інтелектуальної, творчої діяльності, визначені ЦК та іншим спеціальним законодавством.

Загальні засади охорони права громадян на творчу діяльність містяться у ст. 41 Конституції України, яка передбачає, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. У ст. 54 Конституції України громадянам гарантовано свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Правові основи регулювання і охорони виключних прав інтелектуальної власності в Україні закріплені у Книзі четвертій «Право інтелектуальної власності» ЦК та Книзі п'ятій ЦК (глави 75, 76), у якій врегульовані договірні засади з приводу розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, а також у численних спеціальних законах і підзаконних нормативно-правових актах та міжнародних угодах.

У цивільному праві всі результати творчої діяльності поділяються на дві групи: авторське право (результати духовної творчості) і право промислової власності (результати науково-технічної творчості).

У регулюванні відносин, що складаються у зв'язку зі створенням, використанням і охороною об'єктів авторського права та промислової власності, є багато спільного, але є й відмінності.

Першою спільною істотною ознакою цих двох правових інститутів є те, що *об'єктами авторських і патентних прав є саме результати творчої діяльності людини.*

Другою спільною рисою цих двох видів творчої діяльності є те, що *вона має завершитися певним результатом, об'єктивованим у певну матеріальну форму або зафіксованим на певний матеріальний носій.* З-поміж того, результати науково-технічної творчості мають бути реалізовані не просто в певну матеріальну форму (креслення, зразок, опис тощо), а й в установленому порядку визнані відповідним державним органом саме тим результатом, на досягнення якого був спрямований творчий пошук.

Третя спільність, що поєднує зазначені правові інститути, полягає у тому, що *простір дії авторських і патентних прав – це територія України.* Тобто авторські і патентні права мають територіальний характер, вони діють лише у межах України.

Четвертою спільністю у правовому регулюванні відносин, що пов'язані з творчою діяльністю, *є однакова дієздатність суб'єктів творчого процесу.* Тобто творцями будь-яких результатів творчої діяльності можуть бути як повнолітні фізичні особи, так і неповнолітні.

Спільною ознакою для всіх авторів результату творчої діяльності є право на винагороду та підстави її виплати.

Незважаючи на спільність у цивільно-правовому регулюванні розглядуваних правових інститутів, між ними існує також багато істотних відмінностей.

Передусім це різні об'єкти відносин. Так, об'єктом авторських відносин є твори у галузі літератури, науки, мистецтва, зокрема стаття, монографія, дисертація, картина, музичний твір, скульптура, твір архітектури, фотографія.

Коло цивільно-правових відносин, що складаються у сфері науково-технічної діяльності, охоплює відносини зі створення і використання винаходів, промислових зразків, корисних моделей.

Відмінність цих об'єктів зумовлюється особливістю їх правової охорони. Для надання правової охорони об'єктам промислової власності чинне законодавство передбачає їх попередню кваліфікацію як таких і наступну державну реєстрацію. У зв'язку з цим, права на об'єкти промислової власності виникають лише з того моменту, який визначено відповідним законом. Для одержання правової охорони об'єктів, що охороняються авторським правом, достатньо надати їм об'єктивну форму. Відповідно, права на твори у галузі науки, літератури і мистецтва виникають внаслідок факту їх створення.

Істотною відмінністю цивільно-правової охорони результатів духовної і науково-технічної творчості *є різні строки дії авторського і патентного права.*

Щодо вказаного поділу інтелектуальної власності на види існують деякі розбіжності. Так, намітилася тенденція до формування ще однієї – третьої

групи результатів творчої діяльності. Вона відокремлюється від групи промислової власності. Такий підхід закладено у Модельному цивільному кодексі для держав-учасниць СНД, зокрема в окрему групу виокремлені засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг (Гл. 63).

За Паризькою конвенцією про охорону промислової власності такі об'єкти, як знаки для товарів і послуг, фірмове найменування та найменування місця походження товару, належать до промислової власності. У той же час помітно, що зазначені об'єкти не дуже вписуються в групу промислової власності, принаймні за своїм функціональним призначенням. Знаки для товарів і послуг, комерційне (фірмове) найменування та зазначення місця походження товарів мають своїм призначенням індивідуалізацію учасників цивільного обороту, товарів і послуг. Фірмові найменування та зазначення місця походження товару індивідуалізують саме учасників цивільного обороту як виробників, так і продавців. У той же час вони індивідуалізують і самі товари чи послуги. Знаки для товарів і послуг мають своїм завданням відрізнити товари і послуги одних виробників від однорідних товарів і послуг інших виробників. Водночас вони індивідуалізують і самих виробників.

Варто підкреслити й те, що засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг відрізняються від інших об'єктів промислової власності не лише функціональним призначенням. Вони також різняться і рівнем творчості – одна справа створити винахід, інша – знак для товарів і послуг чи комерційне найменування. У цілому, об'єкти промислової власності мають своїм призначенням підвищення ефективності виробництва, зниження собівартості продукції тощо. Засоби індивідуалізації – вирізнення товару одного виробника від подібного товару іншого виробника. Таким чином, значимість об'єктів промислової власності дещо вища.

Окрім того, серед цивілістів поширена думка про існування ще однієї групи, яка отримала назву – нетрадиційні результати інтелектуальної діяльності (компонування інтегральних мікросхем, раціоналізаторські пропозиції, сорти рослин, породи тварин, комерційні таємниці тощо).

Проте у ЦК такий поділ на розділи відсутній, а відтак питання про концепцію вітчизняного законодавства з цього приводу залишається відкритим.

Об'єкти права інтелектуальної власності. Правова охорона інтересів учасників суспільних відносин неможлива без чіткого уявлення про об'єкт таких відносин. У теорії права об'єктом прийнято вважати матеріальні й нематеріальні блага, з приводу яких виникають правовідносини. Це саме правило торкається і об'єктів права інтелектуальної власності.

Будь-який об'єкт права інтелектуальної власності, у якому фігурують інтелектуальні цінності або блага, створені інтелектуальною працею, несе в собі певне інформаційне навантаження. Інформація, у якій відображено розуміння тими чи іншими суб'єктами навколишньої дійсності, є тим об'єднуючим фактором, який поєднує усі об'єкти права інтелектуальної власності.

Можна сказати, що інститут виключних прав цілком присвячений регулюванню правового режиму інформації. При цьому з останнього твердження неважко вивести перше, тому що творча праця є різновидом інтелектуальної діяльності, а продуктом останньої є інформація, яка, у свою чергу, є специфічною формою надання правової охорони результатам інтелектуальної діяльності.

Варто відзначити, що традиційно діяльність творців зі створення об'єктів права інтелектуальної власності ототожнювалась з творчою діяльністю. Творчість визначається як цілеспрямована інтелектуальна діяльність людини, результатом якої є щось якісно нове, що відрізняється неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю.

При цьому, не кожен результат інтелектуальної, творчої діяльності є об'єктом права інтелектуальної власності, а лише той творчий результат, який відповідає вимогам закону. Будь-який твір літератури, науки і мистецтва, суміжні права підпадають під охорону права, якщо вони відповідають вимогам закону. Науково-технічним результатам правова охорона надається лише на підставі відповідної кваліфікації спеціальним державним органом і видачі правоохоронного документа.

Слід звернути увагу й на той факт, що не будь-який результат творчості стає об'єктом права інтелектуальної власності – він повинен бути втілений у певній об'єктивній формі. Об'єктивна форма вираження об'єктів права інтелектуальної власності – це зовнішня форма вираження результату творчої діяльності, що забезпечує його сприйняття і допускає можливість його відтворення або повідомлення іншим особам безпосередньо або за допомогою технічних пристроїв.

З огляду на зазначені постулати, об'єктом права інтелектуальної власності слід вважати нематеріальний результат творчої діяльності особи, який відповідає вимогам, встановлених законом, виражений в об'єктивній формі і представляє собою нове рішення задач пізнання світу.

Перелік об'єктів права інтелектуальної власності вперше був легалізований на міжнародному рівні у Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності. Так, відповідно до положень ст. 2 Стокгольмської конвенції, інтелектуальна власність включає права на конкретні результати інтелектуальної діяльності. Хоча країни, що приєдналися до цієї конвенції, не зобов'язані у своєму законодавстві відтворювати наведений у ній перелік, а самі визначають коло об'єктів права інтелектуальної власності, проте практика законотворчості йде шляхом врахування цих рекомендацій. Тому в ЦК значною мірою відтворено перелік об'єктів права інтелектуальної власності, вказаний у Стокгольмській конвенції.

Так, у ст. 420 ЦК регламентовано перелік об'єктів права інтелектуальної власності, яким в Україні надано правову охорону, зокрема, ними вважаються:

- літературні та художні твори;
- комп'ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- виконання;
- фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення;
- наукові відкриття;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- компонування (топографії) інтегральних мікросхем;
- раціоналізаторські пропозиції;
- сорти рослин, породи тварин;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- комерційні таємниці.

Наведена стаття не містить припису, за яким цей перелік слід визнавати невичерпним. Проте, враховуючи ту обставину, що ст. 420 ЦК починається зі слів: «До об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, належать...», можна вважати, що перелік невичерпний, оскільки інакше слово «зокрема» не мало б смислового навантаження. Закріплення таких положень є цілком оправданим, адже діяльність людини у руслі загального розвитку економічних відносин постійно дає привід говорити про появу нових результатів інтелектуальної, творчої діяльності, які будуть визнаватися об'єктами вказаного права.

Зауважимо, що перелік об'єктів права інтелектуальної власності, який наведений у ЦК, не співпадає з таким за ГК. Стаття 155 ГК не містить серед них наукових відкриттів та раціоналізаторських пропозицій, бази даних.

Суб'єкти права інтелектуальної власності. У цивілістичній науці суб'єктом права прийнято вважати особу (фізичну особу, організацію, інше соціальне утворення), що може бути носієм суб'єктивних цивільних прав та обов'язків і, відповідно, виступати учасником цивільних правовідносин. Серед кола цих учасників вагоме місце посідають суб'єкти права інтелектуальної власності. Легальне визначення окресленого терміна регламентоване ст. 421 ЦК. Так, **суб'єктами права інтелектуальної власності є творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та/або майнові права інтелектуальної власності відповідно до ЦК, іншого закону або договору.** Зі змісту вказаної норми випливає, що дефініція терміна подана через зазначення окремих груп осіб, які визнаються творцями, та характеристики прав, якими вони наділені.

Виходячи з чинного законодавства України про інтелектуальну власність, суб'єктами права інтелектуальної власності можуть бути два види суб'єктів:

- творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності;
- інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності.

З огляду на цю класифікацію, усіх носіїв виключних прав інтелектуальної власності поділяють на дві групи – первинні та похідні. Первинні суб'єкти – це безпосередні створювачі об'єктів права інтелектуальної власності. До похідних відносять тих суб'єктів, які набули суб'єктивні права на результати інтелектуальної діяльності відповідно до договору або закону.

Творець – це особа, творчою працею якої створюється результат інтелектуальної, творчої діяльності. Коло суб'єктів, які визнаються творцями, у законі (ст. 421 ЦК) не визначено, лише наведений орієнтовний перелік осіб, які створюють той чи інший об'єкт: автор, виконавець, винахідник тощо. Помилковою, на нашу думку, є позиція фахівців, які вважають, що творцями об'єктів права інтелектуальної власності не можуть бути юридичні особи. Наочним прикладом юридичних осіб-творців є організації мовлення, які беззаперечно є творцями створюваного ними інформаційного контенту.

На законодавчому рівні також не регламентовані вимоги щодо віку, стану здоров'я, дієздатності цих осіб. Звідси випливає, що «творча правосуб'єктність» не збігається із загальною цивільною дієздатністю. Суб'єктом права інтелектуальної власності може бути частково дієздатна, обмежено дієздатна або недієздатна особа. Інша річ, що здійснювати суб'єктивні майнові права така особа може лише за допомогою інших осіб (батьків, усиновлювача, опікуна, піклувальника тощо).

Інші особи визнаються суб'єктами права інтелектуальної власності, якщо відповідно до ЦК, іншого закону чи договору їм належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності. У більшості випадків мова йде про так званих правонаступників, якими можуть бути спадкоємці, інші фізичні і юридичні особи, до яких право інтелектуальної власності переходить згідно із законом чи договором, держава.

Спадкоємці можуть стати суб'єктами права інтелектуальної власності згідно із законом або заповітом. Однак, лише ЗУ «Про авторське право і суміжні права» містить норму про спадкування авторських і суміжних прав. Інші закони про інтелектуальну власність не містять приписів про перехід майнових прав суб'єктів права інтелектуальної власності у спадщину, проте це зовсім не означає, що майнові права цих суб'єктів не можуть передаватися у спадщину.

Окрім того, правонаступниками первинних суб'єктів можуть бути будь-які фізичні і юридичні особи, які набули майнових прав відповідно до договору у порядку, передбаченому гл. 75 ЦК. Так, ЗУ «Про авторське право і суміжні права» містить статтю, у якій проголошено, що майнові права можуть бути передані автором або іншою особою, яка має авторське право, іншій особі повністю чи частково (ст. 31).

У ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» регламентовано, що власник патенту може передавати на підставі договору право власності на винахід (корисну модель) будь-якій особі, яка стає його правонаступником (ст. 28). Такі норми містять й інші патентні закони України.

Правонаступником може бути й держава. Згідно із ЗУ «Про авторське право і суміжні права» твори після закінчення строку їх правової охорони стають надбанням суспільства. Це означає, що такі твори можуть бути використані будь-якою фізичною чи юридичною особою без будь-якого дозволу і без виплати винагороди за їх використання.

Суб'єктом патентного права може стати особа за рішенням суду (ст. 30 ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»).

ЦК визначив загальні засади відносин щодо об'єктів права інтелектуальної власності, створених за трудовим договором або за замовленням. Так, суб'єктом права інтелектуальної власності на об'єкт, який створений працівником у зв'язку з виконанням службових обов'язків, є роботодавець.

Причому особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт належать працівникові, який його створив. Водночас, у випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати юридичній чи фізичній особі, де або у якої працює творець.

Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який його створив, та юридичній чи фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором. Тут слід звернути увагу на те, що це правило є диспозитивним і застосовується за умови, якщо інше не встановлено договором, укладеним між творцем об'єкта права інтелектуальної власності і роботодавцем.

Аналогічні правила діють щодо визначення суб'єкта особистих немайнових та майнових прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, тобто замовника (ст. 430 ЦК).

Суб'єктивні права інтелектуальної власності. Суб'єктивне право інтелектуальної власності є мірою можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта цього права.

При характеристиці суб'єктивних прав зазвичай вказують на наступні моменти: суб'єкту абсолютного права протистоїть не який-небудь визначений суб'єкт або кілька таких суб'єктів, а невизначено-універсальна маса зобов'язаних осіб.

З огляду на це, у цивілістичній доктрині у структурі будь-якого суб'єктивного права виокремлюють три його складові: правомочність на власні активні дії; правомочність вимоги, що надає можливість вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього зобов'язань; можливість вимагати захисту від суду або інших державних органів.

Суб'єктивні права інтелектуальної власності носять виключний характер, сутність якого слід тлумачити, зважаючи на таке: ознака виключності засвідчує абсолютну приналежність цього права тільки суб'єкту права інтелектуальної власності (зазвичай творцеві); лише правоволоділець цього права може

вирішувати питання про використання об'єкта права інтелектуальної власності на власний розсуд будь-яким не забороненим законом способом; третім особам забороняється використовувати цей об'єкт, не маючи на те відповідного дозволу, за винятком випадків, встановлених законом.

Специфіка змісту суб'єктивного права інтелектуальної власності полягає у двоєдиній структурі: складається з особистого немайнового та майнового прав творця на створений ним об'єкт.

Цей поділ знайшов відображення у законодавстві про інтелектуальну власність. Так, ч. 2 ст. 418 ЦК регламентовано, що *право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається ЦК та іншими законодавчими актами.*

Зважаючи на це, можна дійти висновку, що законодавець відобразив у нормативних приписах дуалістичну концепцію.

Серед суб'єктивних прав суб'єктів інтелектуальної власності вагоме місце займають особисті немайнові права, які опосередковують ідентифікацію особи як творця певного об'єкта.

За своєю природою особисті немайнові права можуть бути визначені як абсолютні. Справді: таким правам кореспондує обов'язок усіх третіх осіб утримуватися від неправомірних дій; обов'язки пасивних суб'єктів мають форму заборони; порушення права може бути з боку будь-якої особи; право виникає незалежно від волі пасивних суб'єктів.

Особливістю особистих немайнових прав інтелектуальної власності є й те, що вони належать творцеві, за винятком окремих випадків, передбачених законом. Особисте немайнове право на визнання творця об'єкта інтелектуальної власності автором породжує для нього усю сукупність майнових прав інтелектуальної власності. Навіть якщо творець не реалізує жодного із майнових прав, це не вплине на його право бути автором твору, захищати недоторканність цього твору тощо.

Наступною ознакою, яка притаманна особистим немайновим правам, є відсутність економічного змісту. Це означає, що немайнове право фактично неможливо оцінити у грошовому еквіваленті. Однак це зовсім не означає, що ці права не мають цінності.

Особисті немайнові права належать творцеві незалежно від його майнових прав. Вони діють безстроково і зберігаються за творцем у разі переходу його майнових прав на результати інтелектуальної діяльності до іншої особи. Як виняток із загального правила можна назвати перехід у разі смерті автора його права на охорону недоторканності твору до особи, уповноваженої на це автором (ст. 439 ЦК).

Законодавець наділяє суб'єктів права інтелектуальної власності такими особистими немайновими правами:

- *право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності.* Це право може належати лише тій особі, творчою працею якої створено результат інтелектуальної діяльності;
- *право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;*
- *інші особисті немайнові права, встановлені законом.*

Окрім особистих немайнових прав, зміст суб'єктивного права становлять майнові права суб'єктів інтелектуальної власності. Майнові права – це найбільш вагомі суб'єктивні права суб'єктів інтелектуальної власності. Можна без перебільшення сказати, що саме майнові права є основним стимулом розвитку інтелектуальної, творчої діяльності. Адже у переважній більшості випадків люди створюють ті чи інші результати своєї творчості для одержання певної вигоди від використання останніх.

У ч. 1 ст. 424 ЦК визначено такі майнові права суб'єктів інтелектуальної власності:

- *право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;*
- *виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;*
- *виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання;*
- *інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.*

Як вбачається з наведеної норми, основний акцент при визначенні сутності виключних майнових прав робиться на використанні об'єкта права інтелектуальної власності. При цьому законодавець не дає визначення терміна «використання», обмежуючись перерахуванням прав, які охоплюють таке використання. У самому загальному вигляді використання твору можна визначити як вчинення дій, в результаті яких відкривається доступ до твору для невизначеного кола осіб.

Конкретні способи використання окремих об'єктів права інтелектуальної власності закріплені у ЦК та спеціальному законодавстві. Законами також встановлені винятки та обмеження майнових прав. Однак, такі обмеження та винятки можливі за умови, що вони не створюють істотних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення законних інтересів суб'єктів цих прав.

На відміну від особистих немайнових прав на результати інтелектуальної діяльності, які діють безстроково, майнові права у правовідносинах інтелектуальної власності мають певний строк дії. У ч. 2 ст. 425 ЦК, де закріплено це правило, не встановлено конкретних строків чинності права інтелектуальної

власності (чи виключного права), а лише вказано, що майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом строків, встановлених цим Кодексом, іншим законом чи договором. Отже, ця норма має відсильний характер.

Оскільки існування майнових прав інтелектуальної власності обмежене певним строком, то вони можуть бути припинені й достроково, наприклад, якщо це передбачено договором.

На окремі види об'єктів промислової власності закон допускає продовження строків їх чинності. Чинне законодавство про інтелектуальну власність чітко визначає підстави для дострокового припинення правової охорони окремих об'єктів права інтелектуальної власності, у тому числі внаслідок невикористання цього права протягом певного строку.

Загалом майнові права інтелектуальної власності є абсолютним (виключним) правом їх творця, водночас у процесі їх використання можуть виникати і права зобов'язального характеру.

Використання іншими особами об'єктів інтелектуальної власності, щодо яких їх праволодільцеві належить виключне право, допускається лише з дозволу суб'єкта цього права.

Виключні права на об'єкти інтелектуальної власності можуть бути предметом цивільних правочинів (наприклад, ліцензійних договорів). Суб'єкт виключного права на об'єкт інтелектуальної власності має право передати це право іншій особі повністю або частково за договором, дозволити іншій особі використати цей об'єкт чи розпорядитися ним іншим чином, якщо це не суперечить чинному законодавству.

Виключні майнові права можуть також переходити третім особам у порядку спадкування і внаслідок ліквідації юридичної особи – суб'єкта виключного права.

Передача майнових прав за договором та їх перехід у порядку спадкування не мають наслідком передачу або обмеження права авторства та інших невідчужуваних виключних прав.

Захист права інтелектуальної власності. І нарешті, до загальних положень про інтелектуальну власність слід віднести і питання про захист права інтелектуальної власності, що за останні роки в Україні набуває усе більшої гостроти, оскільки масштаби порушення цих прав стрімко зростають. Зауважимо, що матеріальним наслідком порушення права інтелектуальної власності є поява контрафактних виробів, тобто продукції (товарів), вироблених з використанням об'єкта права інтелектуальної власності і реалізованих у межах України з порушенням права на них. До прикладу, варто пригадати проблему виробництва та реалізації неліцензійних компакт-дисків, відеокасет, комп'ютерних програм тощо.

З цих міркувань наслідком порушення права інтелектуальної власності та захисту від порушень присвячено низку норм ЦК та спеціального законодавства.

Слід мати на увазі, що терміни «охорона» і «захист» не є ідентичними. Під охороною слід розуміти правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі створення, оформлення, використання та захисту результатів інтелектуальної, творчої діяльності. Натомість під терміном «захист прав інтелектуальної власності» маються на увазі передбачені законодавством заходи, спрямовані на визнання та поновлення прав інтелектуальної власності у випадку їх порушення або оспорювання, застосування до порушників мір відповідальності, що реалізуються через відповідні державні механізми.

Отже, категорії «охорона» і «захист» співвідносяться як загальне і частина, тобто «захист» є складовою частиною «охорони», яка виявляється в екстраординарних умовах – під час неправомірного посягання на об'єкт права інтелектуальної власності.

Загальні засади захисту права інтелектуальної власності від порушень закріплено у ч. 3 ст. 418 ЦК, де зазначено, що таке право є непорушним. Воно належить його правоволодільцю як природне право, внаслідок чого ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом.

Захист прав суб'єктів права інтелектуальної власності реалізується через певний механізм захисту, елементами якого є форми, засоби та способи захисту права інтелектуальної власності.

У цивілістичній доктрині виділяють дві основні форми захисту права інтелектуальної власності:

- неюрисдикційну, сутність якої полягає у здійсненні суб'єктом права інтелектуальної власності дій щодо захисту своїх порушених суб'єктивних прав;
- юрисдикційну, яка забезпечується компетентними державними органами. Відповідно до цих засад, які зрештою ґрунтуються на положеннях Конституції, захист права інтелектуальної власності здійснюється судом. Для захисту права інтелектуальної власності судом застосовуються як загальні цивільно-правові, так і спеціальні способи захисту.

У главі «Загальні положення про інтелектуальну власність» ЦК цьому присвячено одну статтю (ст. 432 ЦК), де проголошено, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності відповідно до ст. 16 цього Кодексу. Отже, для суб'єкта права інтелектуальної власності існує можливість вимагати, щоб суд застосував такі загальні для всіх цивільних відносин способи захисту:

- *визнання права* (наприклад, визнання права інтелектуальної власності, визнання права використання відповідного об'єкта); *визнання правочину недійсним* (наприклад, визнання недійсним ліцензійного договору); *припинення дій, які порушують право* (наприклад, припинення незаконного використання твору, заборона використання торговельної марки, припинення дій, що порушують виключні майнові права на промисловий зра-

зок); *відновлення становища, яке існувало до порушення права* (наприклад, вилучення і знищення незаконно виданого накладу літературного твору); *примусове виконання обов'язку в натурі* (наприклад, вимога до видавця про виконання його обов'язку за договором про видання твору); *зміна правовідношення* (наприклад, зміна умов авторського договору на вимогу автора у вигляді реакції на порушення з боку видавця); *припинення правовідношення* (наприклад, дострокове розірвання ліцензійного договору у випадку його порушення); *відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (не-майнової) шкоди; визнання акта державного органу або органу місцевого самоврядування незаконним.*

У ст. 432 ЦК законодавець закріпив спеціальні цивільно-правові способи захисту права інтелектуальної власності:

- *застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів;*
- *зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності;*
- *вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності, та знищення таких товарів;*
- *вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності, або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь;*
- *застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності. Розмір стягнення визначається відповідно до закону з урахуванням вини особи та інших обставин, що мають істотне значення;*
- *опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення.*

Окрім того, спеціальним законодавством конкретизовані способи захисту прав щодо окремих об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, ст. 52 ЗУ «Про авторське право і суміжні права», ст. 21 ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», ст. 27 ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки», ст. 35 ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», ст. 25 ЗУ «Про охорону прав на зазначення походження товарів», ст. 53 ЗУ «Про охорону прав на сорти рослин», ст. 22 ЗУ «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем».

З метою забезпечення правильного й однакового застосування законодавства у вирішенні спорів, пов'язаних із захистом прав на об'єкти права інте-

лектуальної власності, прийнято постанову Пленуму ВС України від 04 червня 2010 р. № 5 «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав», постанову Пленуму Вищого ГС України від 17 жовтня 2012 р. №12 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності», а також низку оглядових листів.

17.2. Авторське право і суміжні права

Авторське право. Основними напрямками духовної творчості суспільства є наукова діяльність, література і мистецтво. Результати цих видів творчої діяльності потребують правового регулювання, яке бере на себе авторське право. *В об'єктивному розумінні авторське право* – це сукупність норм цивільного права, які регулюють відносини щодо створення і використання творів науки, літератури та мистецтва. *У суб'єктивному розумінні* – це сукупність особистих немайнових і майнових прав, які належать автору або його правонаступникам у зв'язку зі створенням і використанням творів літератури, науки і мистецтва.

Регулюванню авторських відносин присвячені глава 36 ЦК «Право інтелектуальної власності на літературний, художній та інший твір (авторське право)», Закони України «Про авторське право і суміжні права» (у подальшому – Закон про авторське право), «Про видавничу справу», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про кінематографію», «Про архітектурну діяльність» та інші закони. Особливу групу джерел авторського права становлять міжнародні договори: Бернська конвенція про охорону літературних та художніх творів (1886 р.), Всесвітня (Женевська) конвенція про авторське право (1952 р.), Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право (1996 р.), Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (1967 р.).

Об'єктами авторського права є твори у галузі науки, літератури і мистецтва. Твір – це результат творчої праці автора, комплекс ідей, образів, поглядів тощо.

Авторське право визнається за будь-яким твором у галузі науки, літератури, мистецтва незалежно від його форми, готовності і художньої цінності. Це положення має важливе значення, оскільки охороняються твори різного художнього рівня і мети, у тому числі й такі, які не призначалися автором для публікації (наприклад, листи, щоденники, особисті записи).

Об'єктом авторського права може бути не будь-який твір, а лише той, який відповідає двом умовам:

а) *має творчий характер* (є новим та оригінальним, результатом особистої творчої праці автора; не вважається об'єктом авторського права суто технічна робота);

б) *виражений в об'єктивній формі* (твір може бути виражений у будь-якій об'єктивній формі, але обов'язково придатній для відтворення, сприймання. Форма вираження твору може бути усна, письмова, звуко- чи відеозапис, зображення, об'ємно-просторова тощо. Задум письменника чи композитора, який у свідомості автора вже склався у закінчену форму, образ, певне сполучення звуків, але не виражений зовні у будь-якій формі, не визнається об'єктом авторського права).

У ст. 433 ЦК і ст. 8 Закону про авторське право закріплено перелік об'єктів авторського права. Так, відповідно до ст. 433 ЦК **об'єктами авторського права є результати інтелектуальної, творчої діяльності, які належать до трьох груп: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності.**

До літературних та художніх творів належать: *письмові твори* (романи, поеми, статті та ін.); *усні твори* (лекції, промови, проповіді та ін.); *сценічні твори* (драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні твори); *музичні твори* (з текстом або без тексту); *аудіовізуальні твори* (кінофільми, відеофільми, слайдофільми); *твори живопису, архітектури, скульптури та графіки; фотографічні твори; твори ужиткового мистецтва* (декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, ювелірні вироби тощо); *ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори*, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки; *похідні твори* (переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів); *збірники творів*, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності.

Законодавство не дає повного переліку об'єктів авторського права, оскільки життя у своєму розвитку може породжувати нові й нові форми об'єктивного вираження творчої діяльності людей.

Об'єктом авторського права може бути як твір загалом, так і його окрема частина, що відповідає критеріям охороноздатності і може використовуватися самостійно. Таким чином, назва твору, фрази, словосполучення та інші частини твору, які можуть використовуватися самостійно, підлягають охороні як об'єкт авторського права у тому випадку, коли вони є результатом творчої діяльності автора і є оригінальними.

Авторське право і право власності на матеріальний об'єкт, в якому втілено твір, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального об'єкта, в якому втілено твір, не означає відчуження авторського права, і навпаки.

Відповідно до ст. 8 Закону про авторське право охороні підлягають усі твори як оприлюднені, так і неоприлюднені, як завершені, так і незавершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети.

Не всі твори відповідно до ст. 434 ЦК та ст. 10 Закону про авторське право отримують правову охорону. Охорона авторського права не поширюється на:

- акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування (законови, укази, постанови, рішення тощо), а також їх офіційні переклади;
- державні символи України, державні нагороди, грошові знаки, емблеми тощо, затверджені органами державної влади;
- повідомлення про новини дня або поточні події, що мають характер звичайної прес-інформації;
- інші твори, встановлені законом (твори народної творчості (фольклор), розклади руху транспортних засобів, розклади телерадіопередач, телефонні довідники та інші аналогічні бази даних, що не відповідають критеріям оригінальності і на які поширюється право *sui-generis*).

Окрім того, авторське право не поширюється на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі.

Суб'єкти авторських відносин. Право на твір належить його творцеві, тому, хто написав книгу, намалював картину, створив музику, скульптуру, аудіовізуальний твір.

Автором наукового, літературного чи мистецького твору може бути громадянин України, іноземець або особа без громадянства. Іноземні особи та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів чи на основі принципу взаємності мають однакові з особами України права, передбачені Законом про авторське право.

Поняття «автор твору» і «суб'єкт авторського права» не тотожні як за змістом, так і за значенням. Автором твору може бути тільки його творець, тобто особа, яка своєю творчою працею створила твір.

Відповідно до ст. 435 ЦК **суб'єктом авторського права є автор твору науки, літератури і мистецтва.** За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства).

Первинне авторське право також належить перекладачам, упорядникам збірників, видавцям енциклопедичних словників, журналів, інших періодичних видань, продюсеру кіно- або телефільмів. Авторами аудіовізуального твору визнаються: режисер-постановник; автор сценарію і (або) текстів, діалогів; автор спеціально створеного для аудіовізуального твору музичного твору з текстом або без нього; художник-постановник; оператор-постановник (ст. 17 Закону про авторське право).

Суб'єктами авторського права є також *інші фізичні та юридичні особи, які набули прав на твори відповідно до договору або закону.* У порядку правонаступництва переходять лише майнові права авторів. Особисті немайнові права залишаються за його автором.

Авторське право автора прийнято називати первинним, а авторське право правонаступників – похідним.

Здебільшого автором твору науки, літератури, мистецтва є одна особа, але іноді у творчому процесі беруть участь кілька осіб – співавторів. Відповідно до ст. 436 ЦК авторське право на твір може одночасно належати кільком особам, творчою працею яких створено твір, відносини між ними називаються *співавторством*. Співавторство можливе при створенні будь-яких творів.

Авторське право на твір, створений у співавторстві, належить всім співавторам незалежно від того, чи утворює такий твір одне нерозривне ціле або складається із частин, кожна з яких має самостійне значення.

Кожен із співавторів зберігає своє авторське право на створену ним частину твору, яка має самостійне значення. Відносини між співавторами можуть бути визначені договором. У разі відсутності такого договору, авторське право на твір здійснюється всіма співавторами спільно.

Цивільно-правова теорія встановлює два види співавторства:

- а) коли неможливо виділити працю кожного співавтора – *нероздільне співавторство*;
- б) коли складові частини чітко визначені і відомо, хто зі співавторів написав ту чи іншу частину, – *роздільне співавторство*.

Ці два види співавторства розрізняються режимом використання творів. Так, якщо твір, створений у співавторстві, утворює одне нерозривне ціле, то жоден із співавторів не може без достатніх підстав відмовити іншим у дозволі на опублікування, інше використання або зміну твору. Якщо ж твір, створений у співавторстві, складається з частин, кожна з яких має самостійне значення, то кожен із співавторів має право використовувати створену ним частину твору на власний розсуд, якщо інше не передбачено угодою між співавторами.

Особливості виникнення і здійснення авторського права окремими суб'єктами можуть бути пов'язані з особливостями створених ними творів. Законом про авторське право окреслено деякі такі випадки. Зокрема, свою специфіку мають авторські права упорядників складених творів, перекладачів і авторів інших похідних творів.

Авторське право на твір науки, літератури чи мистецтва виникає у творця завдяки факту його створення. Для виникнення і здійснення авторських прав не вимагається реєстрація права на твір чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких формальностей. Особа, яка має авторське право, для сповіщення про свої права може використати знак охорони авторського права, який проставляється на оригіналі і кожному примірнику твору. Цей знак складається з латинської літери «с», обведеної колом – ©, імені особи, яка має авторське право та року першого опублікування твору.

Суб'єкт авторського права для засвідчення авторства (авторського права) на оприлюднений чи не оприлюднений твір у будь-який час протягом строку охорони авторського права може зареєструвати своє авторське право у Державному реєстрі свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір. Реєстра-

ція авторського права в Україні здійснюється Державною службою інтелектуальної власності відповідно до приписів ст. 11 Закону про авторське право та постанови КМУ від 27 грудня 2001 р. № 1756 «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір». У разі реєстрації авторського права його суб'єктові видається свідоцтво – документ, що засвідчує авторство на оприлюднений чи не оприлюднений твір, а також факт і дату оприлюднення твору (за наявності). Проте слід пам'ятати, що реєстрація не має правостановлюючого характеру, вона лише засвідчує наявність суб'єктивного авторського права.

Суб'єктивні авторські права. Відповідно до законодавства авторові належать особисті немайнові і майнові права інтелектуальної власності на результати його інтелектуальної, творчої діяльності.

Лише автору, як первинному суб'єкту авторських прав, може належати весь обсяг особистих немайнових і майнових прав. Усі інші суб'єкти, крім спадкоємців автора, можуть за договором або законом набути лише майнових прав. Зокрема, за ст. 429 ЦК майнові права на твір, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (службовий твір), належать спільно автору і роботодавцю, водночас як особисті немайнові права залишаються за автором. Спадкоємці автора, крім успадкування майнових прав, мають немайнове право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора.

Особисті немайнові права автора визначені ЦК (ст.ст. 423, 438) та ст. 14 Закону про авторське право. Відповідно до цих нормативних документів автор наділений такими правами:

- *вимагати визнання свого авторства;*
- *вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо;*
- *забороняти зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору;*
- *обирати псевдонім у зв'язку з використанням твору;*
- *вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора (право на недоторканність твору).*

Право авторства полягає у тому, що тільки справжній творець має право називати себе автором твору, а всі інші особи, що використовують твір, зобов'язані зазначати ім'я його автора. Право авторства закріплює факт створення даного твору конкретною особою, а це має значення для суспільної оцінки як твору, так і особи автора.

Право на авторське ім'я дає авторові змогу випустити свій твір під власним ім'ям, умовним (псевдонімом) або взагалі без зазначення імені (анонімно). За-

значення ім'я автора може мати місце як безпосередньо на примірниках твору, так і в інший спосіб.

Право на недоторканність твору визначається як право протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі та репутації автора. Це означає, що ніхто, крім автора, не вправі вносити у твір зміни і доповнення, оформляти його ілюстраціями, примітками, передмовою і післямовою, дозволяти переклад, переробку твору. Відповідно до ст. 29 Закону про авторське право цим правом також наділяються спадкоємці.

Варто пригадати про ще одне немайнове право автора, яке не знайшло відображення у законодавстві – це право на оприлюднення, сутність якого полягає у вчиненні дії, що вперше робить твір доступним для невизначеного кола осіб, якими б способами це не досягалось. Це право дозволяє авторові назавжди зберегти зв'язок із результатом своєї творчої діяльності, оскільки лише він вправі вирішувати чи знайомити широкий загал із створеним ним об'єктом інтелектуальної діяльності. Віднесення цього права до немайнових є дискусійним.

Особисті немайнові права автора не можуть бути передані (відчужені) іншим особам.

Відповідно до ст. 440 ЦК майновими правами інтелектуальної власності на твір є:

- *право на використання твору;*
- *виключне право дозволяти використання твору;*
- *право перешкоджати неправомірному використанню твору, в тому числі забороняти таке використання;*
- *право на плату за використання твору;*
- *інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.*

Передусім автору чи іншій особі, яка має авторське право, належить виключне право на використання твору в будь-якій формі і будь-яким способом (п. 1 ст. 15 Закону про авторське право). Це право, коли жодна особа, крім тієї, якій належить авторське право або суміжні права, не може використовувати твір, не маючи на те відповідного дозволу (ліцензії), за винятком випадків, встановлених Законом про авторське право.

У ст. 15 Закону про авторське право деталізовано конкретні способи використання твору. Так, автору чи іншій особі, яка має авторське право, надано виключне право дозволяти або забороняти: відтворення творів; публічне виконання і публічне сповіщення творів; публічну демонстрацію і публічний показ; будь-яке повторне оприлюднення творів, якщо воно здійснюється іншою організацією, ніж та, що здійснила перше оприлюднення; переклади творів; переробки, адаптації, аранжування та інші подібні зміни творів; включення творів як складових частин до збірників, антологій, енциклопедій тощо; роз-

повсюдження творів шляхом першого продажу, відчуження іншим способом або шляхом здавання в майновий найм чи у прокат та шляхом іншої передачі до першого продажу примірників твору; подання своїх творів до загального відома публіки таким чином, що її представники можуть здійснити доступ до творів з будь-якого місця й у будь-який час за їх власним вибором; здавання в майновий найм і (або) комерційний прокат після першого продажу, відчуження іншим способом оригіналу або примірників аудіовізуальних творів, комп'ютерних програм, баз даних, музичних творів у нотній формі, а також творів, зафіксованих у фонограмі чи відеограмі або у формі, яку зчитує комп'ютер; імпорт примірників творів.

Разом з тим, Закон про авторське право (ст. 21–25) допускає досить широкий перелік способів використання творів без згоди автора, але з обов'язковим зазначенням імені автора і джерела запозичення. Зазначені обмеження майнових прав здійснюються за умови, що вони не завдаватимуть шкоди нормальному використанню твору і не обмежуватимуть безпідставно законні інтереси автора.

Майнові права автора можуть бути передані (відчужені) іншій особі, після чого ця особа стає суб'єктом авторського права. Автор (чи інша особа, яка має авторське право) має право вимагати виплати винагороди за будь-яке використання твору. Винагорода може здійснюватися у формі одноразового (паушального) платежу або відрахувань за кожний проданий примірник чи кожне використання твору (роялті), або комбінованих платежів. Розмір і порядок обчислення авторської винагороди за створення і використання твору визначається в авторському договорі.

КМУ може встановлювати мінімальні ставки авторської винагороди, що індексуються одночасно з індексацією мінімальних розмірів заробітної плати. Так, КМУ прийняв Постанову від 18 січня 2003 р. № 72 «Про мінімальні ставки авторської винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав».

Своєрідною формою права на винагороду є право слідування. Його суть полягає у тому, що автор протягом свого життя, а після його смерті його спадкоємці протягом строку дії авторського права користуються невідчужуваним правом на одержання п'яти відсотків від ціни кожного наступного продажу оригіналу художнього твору чи оригіналу рукопису літературного твору через аукціон, галерею, салон, магазин тощо, що йде після першого його відступлення, здійсненого автором твору.

Збір і виплата винагороди, одержаної в результаті використання права слідування, здійснюються особисто автором, через його повіреного або через організації колективного управління (ст. 27 Закону про авторське право).

Важливою особливістю авторських прав є обмеженість їх дії у часі. Строк чинності майнових прав автора на твір регламентовано ст. 446 ЦК та ст. 28 Закону про авторське право.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через 70 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів, крім випадків, передбачених законом.

Право авторства, право на ім'я і право протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора, охороняються безстроково.

Після закінчення строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір він може вільно та безоплатно використовуватися будь-якою особою, тобто переходять у суспільне надбання, за винятками, встановленими законом. Проте таке використання може здійснюватися лише відповідно до вимог Закону про авторське право, зокрема мають зберігатися право авторства, право на ім'я, право протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора.

Суміжні права. Починаючи з 1994 р., цивільно-правовому регулюванню підлягають так звані суміжні права. Ці права виникають з відносин, які вже давно існують у творчому житті нашого суспільства. Особливого значення ці відносини набули з розвитком техніки, що зумовило виникнення нових можливостей щодо виконання та розповсюдження авторських творів, а разом з тим і необхідність їх правового захисту.

Суміжні права – це права виконавців на результати творчої діяльності, їх спадкоємців та осіб, яким на законних підставах передано майнові права щодо виконання, права виробників фонограм, відеогам, їх спадкоємців (правонаступників) та осіб, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо фонограм і відеогам, а також права організацій мовлення стосовно створюваного ними інформаційного продукту та їх правонаступників.

Охорона суміжних прав здійснюється відповідно до положень ЦК, Законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеогам, комп'ютерних програм, баз даних», «Про телебачення і радіомовлення»; міжнародних конвенцій та угод (Римської конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення (1961 р.), Женевської конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного їх відтворення (1971 р.), Брюссельської конвенції про розповсюдження програм, що несуть сигнали, які передаються через супутники (1974 р.), Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми (1996 р.) та ін.), а також у положеннях ряду підзаконних нормативних актів.

Об'єктами суміжних прав незалежно від призначення, змісту, оцінки, способу і форми вираження, є виконання, фонограми, відеограми, програми (передачі) організацій мовлення. Цей перелік є вичерпним.

Виконанням слід визнавати представлення твору публіці наживо або за допомогою технічних засобів.

Під фонограмою ст. 1 Закону про авторське право розуміє звукозапис на відповідному носії (магнітній стрічці чи магнітному диску, грамофонній пластівці, диску для лазерних систем зчитування тощо) виконання або будь-яких звуків, крім звуків у формі запису, що є складовою частиною аудіовізуального твору. Фонограма є вихідним матеріалом для виготовлення її примірників (копій).

Відеограма визначається Законом про авторське право як відеозапис на відповідному матеріальному носії (магнітній стрічці, магнітному диску, диску для лазерних систем зчитування тощо) виконання або будь-яких рухомих зображень (із звуковим супроводом чи без нього), крім зображень у формі запису, що є складовою частиною аудіовізуального твору. Відеограма є вихідним матеріалом для виготовлення її копій.

Законодавець регламентував понятійний апарат таких об'єктів суміжних прав, як програма та передача організацій мовлення, у ЗУ «Про телебачення і радіомовлення». Так, ст. 1 чітко визначено дефініції понять «програма» і «передача». У цьому сенсі передача – це змістовно завершена частина програми (телерадіопрограми), яка має відповідну назву, обсяг трансляції, авторський знак, може бути використана незалежно від інших частин програми і розглядається як цілісний інформаційний продукт. Під терміном «програма» слід розуміти поєднану єдиною творчою концепцією сукупність передач (телерадіопередач), яка має постійну назву і транслюється телерадіоорганізацією за певною сіткою мовлення.

Слід зазначити, що суміжне право виникає внаслідок факту виконання літературних, драматичних, музичних, музично-драматичних, хореографічних, фольклорних та інших творів, виробництва фонограми, виробництва відеограми, оприлюднення програми (передачі) організації мовлення.

Законом про авторське право передбачено певні критерії для надання охорони суміжних прав. Так, виконання стає об'єктом правової охорони, якщо воно вперше виконане на території України; виконання, зафіксоване на фонограмі (відеограмі), що охороняється в Україні; виконання не зафіксоване на фонограмі (відеограмі), але воно включене у передачу організації мовлення, передачі яких охороняються в Україні. Фонограма (відеограма) стає об'єктом правової охорони за таких умов: виробник є громадянином України або юридичною особою з офіційним місцезнаходженням на території України; фонограму (відеограму) вперше опубліковано на території України або опубліковано на території України протягом 30 днів від дня її першої публікації в іншій державі. Програми (передачі) організацій мовлення охороняються цим законом, якщо вони мають офіційне місцезнаходження на території України і здійснюють передачі з передавачів, розташованих на території України.

Відповідно до ст. 450 ЦК первинними **суб'єктами суміжних прав** є виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення.

Виконавцями можуть бути громадяни України, іноземні громадяни і особи без громадянства незалежно від віку. **Виконавець** – *актор (театру, кіно тощо), співак, музикант, танцюрист або інша особа, яка виконує роль, співає, читає, декламує, грає на музичному інструменті, танцює чи будь-яким іншим способом виконує твори літератури, мистецтва чи твори народної творчості, циркові, естрадні, лялькові номери, пантоміми тощо, а також диригент музичних і музично-драматичних творів.*

Виробник відеограми – *фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший відеозапис виконання або будь-яких рухомих зображень (як із звуковим супроводом, так і без нього).*

Виробник фонограми – *фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший звукозапис виконання або будь-яких звуків.*

Організацією мовлення є *організація ефірного мовлення чи організація кабельного мовлення.* Відповідно, *організацією ефірного мовлення* визнається телерадіоорганізація, що здійснює публічне сповіщення радіо- чи телевізійних передач і програм мовлення (як власного виробництва, так і виробництва інших організацій) шляхом передачі в ефір за допомогою радіохвиль (а також лазерного проміння, гама-проміння тощо) у будь-якому частотному діапазоні (у тому числі й з використанням супутників), а *організацією кабельного мовлення* – телерадіоорганізація, що здійснює публічне сповіщення радіо- чи телевізійних передач і програм мовлення (як власного виробництва, так і виробництва інших організацій) шляхом передачі на віддалі сигналу за допомогою того чи іншого виду наземного, підземного чи підводного кабелю (провідникового, оптоволоконного чи іншого виду).

Вважаємо, що в епоху розвитку новітніх цифрових технологій термін «організація мовлення» слід доповнити організаціями, що здійснюють мовлення у мережі Інтернет та інших видах телекомунікаційних мереж у випадку розповсюдження ними власного інформаційного продукту.

За відсутності доказів іншого виконавцем, виробником фонограми, відеограми, програми (передачі) організації мовлення вважається особа, ім'я (найменування) якої зазначено відповідно у фонограмі, відеограмі, їх примірниках чи на упаковці, а також під час передачі організації мовлення.

Суб'єктами суміжних прав можуть бути також інші особи, які набули таких прав відповідно до договору чи закону (ст. 450 ЦК), зокрема спадкоємці (чи правонаступники) виконавців, виробників фонограм і відеограм, організації мовлення.

Суб'єктивні суміжні права (ст. 452 ЦК). Важливим аспектом реалізації виконавцями своїх прав є передумова додержання ними прав авторів вико-

нуваних творів та інших суб'єктів авторського права. Виробники фонограм, виробники відеограм мають додержуватися прав суб'єктів авторського права і виконавців. Організації мовлення повинні додержуватися прав суб'єктів авторського права, виконавців, виробників фонограм (відеограм).

Суміжне право виникає внаслідок факту виконання твору, виробництва фонограми, виробництва відеограми, оприлюднення передачі організації мовлення.

Надання правової охорони об'єкту суміжних прав не потребує виконання будь-яких формальностей. Виробники фонограм і виконавці для сповіщення про свої права можуть на всіх примірниках фонограм (відеограм) або їх упаковках використовувати знак охорони суміжних прав, який складається з латинської літери P, обведеної у колі (P), імені (найменування) особи, що має суміжні права, і зазначення року першої публікації фонограми (відеограми).

Майнове право інтелектуальної власності на об'єкт суміжних прав складається з таких правомочностей: право на використання об'єкта суміжних прав; виключне право дозволяти використання об'єкта суміжних прав; право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта суміжних прав, у тому числі забороняти таке використання. У спеціальних нормативних приписах містяться окремі майнові права виконавців, виробників фонограм, відеограм та організацій мовлення.

Права виконавців. Виконавцям належать особисті немайнові і майнові права. До немайнових прав виконавців належать: право вимагати визнання того, що він є виконавцем твору; право вимагати, щоб його ім'я або псевдонім зазначалися чи повідомлялися у зв'язку з кожним його виступом, записом чи виконанням (у разі, якщо це можливо); право вимагати забезпечення належної якості запису його виконання і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій суттєвій зміні, що може завдати шкоди його честі і репутації.

Виключне майнове право виконавця полягає у можливості дозволяти чи забороняти іншим особам здійснювати досить широке коло дій, регламентованих ст. 39 Закону про авторське право, зокрема:

- публічне сповіщення своїх незафіксованих виконань (прямий ефір);
- фіксацію у фонограмах чи відеограмах своїх раніше незафіксованих виконань;
- відтворення (пряме і (або) опосередковане) своїх виконань, зафіксованих без їх згоди у фонограмі чи відеограмі, чи за їх згодою, але якщо відтворення здійснюється з іншою метою, ніж та, на яку вони дали свою згоду;
- розповсюдження своїх виконань, зафіксованих у фонограмі чи відеограмі, шляхом першого продажу або іншої передачі права власності у разі, коли вони при першій фіксації виконання не дали дозволу виробникові фонограми (виробникові відеограми) на її подальше відтворення;

- *комерційний прокат, майновий найм своїх виконань, зафіксованих у фонограмі чи відеограмі, якщо при фіксації не було їхньої згоди на комерційний прокат і майновий найм, навіть після розповсюдження виконань, здійсненого виробником фонограми (відеограми) або за його дозволом;*
- *розповсюдження своїх виконань, зафіксованих у фонограмах чи відеограмах, через будь-які засоби зв'язку таким чином, що будь-яка особа може отримати до них доступ з будь-якого місця і в будь-який час за їх власним вибором, якщо при першій фіксації виконання не було їхньої згоди на такий вид розповсюдження.*

Права виробників фонограм та відеограм. У ст. 38 Закону про авторське право закріплено особисте немайнове право виробника фонограм чи відеограм: виробник фонограми, відеограми має право зазначати своє ім'я (назву) на кожному носії запису або його упаковці поряд із зазначенням авторів, виконавців і назв творів, вимагати його згадування у процесі використання фонограми (відеограми).

У ст. 40 цього Закону передбачено виключні майнові права виробників фонограм та відеограм, а саме:

- *відтворення (пряме і (або) опосередковане) своїх фонограм і відеограм у будь-якій формі і будь-яким способом;*
- *розповсюдження серед публіки фонограм, відеограм та їх примірників шляхом першого продажу або іншої передачі права власності;*
- *комерційний прокат фонограм, відеограм та їх примірників, навіть після їх розповсюдження, здійсненого виробником фонограми чи відеограми або за їх дозволом;*
- *публічне сповіщення фонограм, відеограм та їх примірників через будь-які засоби зв'язку таким чином, що будь-яка особа може отримати до них доступ з будь-якого місця і в будь-який час за їх власним вибором;*
- *будь-яку видозміну своїх фонограм, відеограм;*
- *ввезення на митну територію України фонограм, відеограм та їх примірників для розповсюдження їх серед публіки.*

Права організації мовлення. Організації мовлення наділені немайновим правом вимагати згадування своєї назви у зв'язку із записом, відтворенням, розповсюдженням своєї передачі і публічним повторним сповіщенням її іншою організацією мовлення.

До майнових прав організації мовлення належить виключне право дозволяти чи забороняти іншим особам:

- *публічне сповіщення своїх програм шляхом їх трансляції і ретрансляції;*
- *фіксацію своїх програм на матеріальному носії та їх відтворення;*
- *публічне виконання і публічну демонстрацію своїх програм у місцях з платним входом.*

Організація мовлення також має право забороняти поширення на території України чи з території України сигналу із супутника, що несе їхні програми, розповсюджуючим органом, для якого цей сигнал із супутника не призначався.

Організаціям мовлення належить право на одержання винагороди за будь-яке використання їх програм та передач.

Майнові права первинних суб'єктів суміжних прав можуть передаватися (відчужуватися) іншим особам на підставі договору, в якому визначаються способи і строки використання відповідних об'єктів, строк дії договору, розмір і порядок виплати винагороди, територія, на яку розповсюджуються передані права тощо. Майнові права виробника фонограми чи відеограми, який є юридичною особою, можуть бути також передані (відчужені) іншій особі у встановленому Законом про авторське право порядку внаслідок ліквідації юридичної особи – суб'єкта суміжних прав.

Визначені договором ставки винагороди не можуть бути нижчими за мінімальні ставки, встановлені КМУ.

Щодо майнових прав суб'єктів суміжних прав допускаються такі самі обмеження, як і щодо прав авторів літературних, художніх, наукових творів, за умови збереження особистих немайнових прав усіх суб'єктів.

Строки чинності суміжних прав визначаються ст. 456 ЦК. Так, майнові права виконавців охороняються протягом 50 років, починаючи з 1 січня року, наступного за роком здійснення першого запису виконання, а за відсутності такого запису – з 1 січня року, наступного за роком здійснення виконання. Особисті немайнові права охороняються безстроково.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на фонограму, відеограму спливає через 50 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком її опублікування, а за відсутності такого опублікування – протягом 50 років від дати її вироблення, з 1 січня року, наступного за роком вироблення фонограми, відеограми.

Права організації мовлення охороняються протягом 50 років, починаючи з 1 січня року, наступного за роком першого здійснення передачі (програми).

До спадкоємців виконавців і правонаступників виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення переходить право дозволяти чи забороняти використання виконань, фонограм, відеограм, публічні сповіщення, а також право на одержання винагороди у межах вищезазначених строків.

Суб'єкти авторських та суміжних прав можуть доручати управління своїми майновими правами на колективній основі організаціям, які не мають права займатися комерційною діяльністю. Такі організації діють на основі і в межах повноважень, добровільно переданих їм автором та іншими особами, які мають авторське право і суміжні права.

За захистом свого авторського права і (або) суміжних прав суб'єкти авторського права та суміжних прав мають право звертатися в установленому порядку до суду та інших органів відповідно до їх компетенції.

Норми права, закріплені у ЦК (ст. 432) та Законі про авторське право (ст. 50-53), забезпечують особі, авторські або суміжні права якої порушені, широке коло можливостей щодо їх захисту.

17.3. Право промислової власності

Другу групу творчості становить науково-технічна діяльність, результати якої називають промисловою власністю.

Промислова власність є невід'ємним елементом господарської діяльності підприємств усіх форм власності, вона органічно пов'язана з економічними процесами, що відбуваються у будь-якій країні.

Право промислової власності регулює відносини щодо створення, використання та оформлення прав на результати науково-технічної творчості людини. Вони охороняються після спеціального оформлення прав і одержання охоронного документу – патенту. За назвою документа, що обумовлює охорону об'єктів права промислової власності, цей інститут також називають патентним правом.

На відміну від авторського права, де права на твори науки, літератури та мистецтва виникають без виконання будь-яких формальних дій, про об'єкти патентного права – винаходи, корисні моделі та промислові зразки – можна говорити лише з моменту одержання патенту. Такий підхід законодавця пояснюється можливістю паралельного винахідництва, а тому існує потреба кваліфікації творчого досягнення і закріплення права на нього за конкретною особою, яка перша розкрила ці знання суспільству.

Патентне право – це сукупність норм, що регулюють майнові й особисті немайнові відносини, які виникають у процесі створення, оформлення та використання винаходів, корисних моделей і промислових зразків, встановлення правового режиму використання цих об'єктів, а також захисту прав авторів і патентовласників.

До джерел патентного права належить Конституція України (ст. ст. 41, 54), ЦК, ГК, Закони України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки». Джерелами патентного права є також міжнародні угоди, зокрема Паризька конвенція про охорону промислової власності (1883 р.), Договір про патентну кооперацію (1970 р.), Євразійська патентна конвенція (1995 р.).

Об'єктами патентного права є винаходи, корисні моделі і промислові зразки, яким надається правова охорона, що не суперечить суспільним інтересам, принципам гуманності і моралі та відповідає умовам патентоздатності.

Наявність схожих рис винаходів, корисних моделей та промислових зразків послугувала підставою їх спільного правового регулювання.

Винахід та корисна модель – це результати інтелектуальної діяльності людини у будь-якій сфері технології, а промисловий зразок – у галузі художнього конструювання.

Кожна держава встановлює критерії для визнання результату творчої діяльності саме об'єктом патентного права, тобто так звані *умови патентоздатності*, під якими слід розуміти вимоги, що пред'являються законодавством до результатів творчої діяльності та кваліфікації їх як об'єктів патентного права: новизна, винахідницький рівень і промислова придатність (у тому чи іншому їх поєднанні).

Винахід – це результат інтелектуальної діяльності людини в будь-якій сфері технології, що відповідає вимогам патентоздатності, тобто є новим, має винахідницький рівень і придатний для використання.

Корисна модель – це результат інтелектуальної діяльності людини у будь-якій сфері технології, що є новим і промислово придатним.

Порівнюючи наведені поняття, можна дійти висновку, що законодавство України пред'являє різні за обсягом вимоги до вказаних результатів інтелектуальної діяльності у сфері технологій для того, щоб визнати їх об'єктами патентного права.

Винахід (корисна модель) визнається новим, якщо він не є частиною рівня техніки, який включає всі відомості, які стали загальнодоступними у світі до дати подання заявки до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності, – Державної служби інтелектуальної власності (надалі – Установа) або, якщо заявлено пріоритет, додати її пріоритету.

Промислова придатність означає, що винахід (корисна модель) може бути використано у промисловості, сільському господарстві, сфері охорони здоров'я та інших сферах діяльності.

Винахідницький рівень свідчить про творчий характер і є якісною оцінкою винаходу. Винахід має винахідницький рівень, якщо для фахівця він не є очевидним, тобто не випливає явно із рівня техніки.

Винахід – це винайдення, відшукування рішення, якого фахівець не знає. Це рішення істотно відрізняється від подібних відомих рішень (прототипів) такими ознаками чи перевагами, що роблять доцільним його використання.

Промисловий зразок – це результат творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання, якщо він є новим. Закріплення стосовно промислового зразка лише одного критерію патентоспроможності, на відміну від винаходу та корисної моделі, можна пояснити особливістю самого об'єкта, бо у даному випадку правовій охороні підлягає зовнішній вигляд промислового виробу. До прикладу, в автомобілі міститься велика кількість винаходів і корисних моделей, а зовнішній вигляд останнього і окремих його складових – це промислові зразки.

Промисловий зразок визнається новим, якщо сукупність його суттєвих ознак не стала загальнодоступною у світі до дати подання заявки до Установи або, якщо заявлено пріоритет, до дати її пріоритету, за винятком тих, що на

зазначену дату вважаються відкликаними, відкликані, або за ними прийняті рішення про відмову у видачі патентів і вичерпані можливості оскарження таких рішень.

Новизна об'єкта встановлюється на певний момент – на дату подачі заявки або, якщо заявлено пріоритет, на дату останнього. Таким чином, відомості, що стали загальнодоступними після цієї дати, не можуть враховуватися при оцінці новизни.

Заявник може скористатися пріоритетом, тобто першістю у поданні заявки. Пріоритет об'єкта може бути встановлений за датою надходження до відповідного державного виконавчого органу чи органу держави-учасниці Паризької конвенції про охорону промислової власності протягом 12 місяців від дати подачі попередньої заявки стосовно такого ж винаходу (корисної моделі) чи протягом шести місяців такого ж промислового зразка, якщо на попередню заявку не заявлений пріоритет. Якщо деякі ознаки винаходу (корисної моделі) відсутні у формулі, викладеній у попередній заявці, то для надання права пріоритету достатньо, щоб в описі попередньої заявки були точно вказані ці ознаки. Що стосується промислового зразка, то пріоритет поширюється лише на ті ознаки, які зазначені у попередній заявці, пріоритет якої заявлено.

За загальним правилом, розголошення суті об'єкта до моменту подання заявки на видачу патенту є підставою для відмови в правовій охороні і його вільного використання будь-якою особою.

Об'єктом винаходу чи корисної моделі може бути продукт (пристрій, речовина, штам мікроорганізму, культура клітин рослини і тварини тощо), процес (спосіб), а також нове застосування відомого продукту чи процесу.

Окрім того, законодавець виокремлює два різновиди винаходів (корисних моделей), а саме: службовий винахід (корисна модель), секретний винахід (секретна корисна модель).

Правова охорона не поширюється на такі об'єкти технології: сорти рослин і породи тварин; біологічні в своїй основі процеси відтворення рослин та тварин, що не відносяться до небіологічних та мікробіологічних процесів; топографії інтегральних мікросхем; результати художнього конструювання.

Об'єктом промислового зразка може бути форма, малюнок, розфарбування або їх поєднання, які визначають зовнішній вигляд промислового виробу і призначені для задоволення естетичних та ергономічних потреб.

Не можуть отримати правову охорону як промислові зразки об'єкти архітектури (крім малих архітектурних форм), промислові, гідротехнічні та інші стаціонарні споруди, друкована продукція як така, об'єкти нестійкої форми з рідких, газоподібних, сипких або подібних до них речовин тощо.

Суб'єкти патентного права. У відносинах, пов'язаних зі створенням, реєстрацією та використанням винаходів, корисних моделей та промислових зразків, приймає участь велика кількість суб'єктів, як фізичних, так і юридичних осіб.

Патентовласниками винаходів, корисних моделей та промислових зразків можуть бути:

- винахідники винаходів і корисних моделей та автори промислових зразків;
- роботодавці – стосовно службових об'єктів у випадках і на умовах, передбачених законодавством;
- правонаступники – особи, яким винахідники, автори промислових зразків чи роботодавці, передали свої майнові права;
- спадкоємці патентовласників.

Первинним суб'єктом є винахідник та автор промислового зразка, тобто фізичні особи, творчою працею яких створено об'єкт інтелектуальної власності. Саме вони, за загальним правилом, мають право на одержання патенту, якщо інше не встановлено законодавством.

Автором будь-якого результату творчої праці може бути громадянин України, громадянин будь-якої іншої держави або особа без громадянства, тобто це завжди буде фізична особа. Громадяни можуть бути авторами винаходу, корисної моделі чи промислового зразка незалежно від віку.

Поняття суб'єкта права на винахід, корисну модель чи промисловий зразок стосується як автора результату, так і його правонаступників – будь-яких фізичних і юридичних осіб, яким автор передав своє суб'єктивне майнове право на результати творчої праці. Такими правонаступниками можуть бути спадкоємці або інші фізичні і юридичні особи, до яких право інтелектуальної власності переходить згідно із законом чи договором.

Спадкоємці можуть стати суб'єктами патентного права у разі смерті винахідника або патентовласника згідно із законом або заповітом. Коло спадкоємців, до яких переходять майнові права власника патентів, визначаються чинним цивільним законодавством.

У ч. 6 ст. 28 ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» проголошено, що власник патенту може передавати на підставі договору право власності на винахід (корисну модель) будь-якій особі, яка стає його правонаступником. Аналогічна норма міститься і у ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки» (ст. 20).

Суб'єктом патентного права може стати особа за рішенням суду. Як вбачається зі ст. 30 ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», суд може, у передбачених Законом випадках, примусити власника патенту укласти із заінтересованою особою договір невиключної ліцензії.

Відповідно до ст. 9 ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та ст. 8 ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки» право на одержання патенту на службовий винахід (корисну модель) та промисловий зразок має роботодавець винахідника та автора промислового зразка.

Однак при цьому слід зважати на приписи ст. 429 ЦК: майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового

договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором.

Держава може стати суб'єктом зазначених прав у чітко визначених законом випадках. Так, право на винаходи, корисні моделі чи промислові зразки, строк охорони на які минув, стають надбанням суспільства. Проте варто мати на увазі, що при переході суб'єктивних прав автора до інших осіб, в усіх випадках за автором залишаються його особисті немайнові права.

Права автора винаходу, корисної моделі, промислового зразка. Права, які надаються суб'єктам права на винаходи, корисні моделі та промислові зразки, поділяють на дві групи: особисті немайнові і майнові права.

До особистих немайнових прав належать право авторства, право на ім'я (спеціальну назву), право на подання заявки на одержання патенту на винахід, корисну модель чи промисловий зразок. Слід мати на увазі, що коло і характер особистих немайнових і майнових прав визначається тими результатами технічної творчості, які підлягають правовій охороні.

Право авторства полягає в тому, що тільки справжній творець може називати себе автором винаходу, корисної моделі чи промислового зразка.

Право авторства закріплює факт створення того чи іншого творчого результату конкретною особою. Право авторства є невід'ємним особистим правом і охороняється безстроково.

Зазначення імені автора в разі використання винаходу, корисної моделі чи промислового зразка обов'язкове.

Чинне законодавство України про промислову власність не передбачає присвоєння імені автора чи іншої спеціальної назви винаходу, корисній моделі чи промислового зразку. Разом з тим воно не містить прямої заборони присвоювати зазначеним об'єктам імені автора чи спеціальної назви.

Відповідно до приписів ст. 464 ЦК, майновими правами на винахід, корисну модель, промисловий зразок є:

- *право на використання винаходу, корисної моделі, промислового зразка;*
- *виключне право дозволяти використання запатентованого об'єкта (видавати ліцензії) іншим особам;*
- *виключне право перешкоджати неправомірному використанню винаходу, корисної моделі, промислового зразка, у тому числі забороняти таке використання іншим особам;*
- *інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.*

Майнові права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок належать володільцю відповідного патенту, якщо інше не встановлено договором чи законом. Патент надає його власнику виключне право використовувати винахід, корисну модель чи промисловий зразок за своїм розсудом, якщо таке використання не порушує прав інших власників патентів.

Взаємини щодо використання об'єкта промислової власності патенту, що належить кільком особам, визначається угодою між ними. У разі відсутності такої угоди кожен із патентовласників може використовувати його за своїм розсудом, але жоден з них не має права давати дозвіл на використання та передавати право власності на об'єкт іншій особі без згоди інших власників патенту.

Відповідно до ст. 28 ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» використання винаходу чи корисної моделі визнається:

- виготовлення продукту із застосуванням запатентованого об'єкта, застосування такого продукту, пропонування для продажу, у тому числі через Інтернет, продаж, імпорт (ввезення) та інше введення його у цивільний оборот (навіть пропонування для продажу, тобто демонстрація продукту на виставках, ярмарках, вітринах тощо) або зберігання такого продукту в зазначених цілях;
- застосування процесу, що охороняється патентом, або пропонування його для застосування в Україні, якщо особа, яка пропонує цей процес, знає про те, що його застосування забороняється без згоди власника патенту або, виходячи з обставин, це й так є очевидним.

Продукт визнається виготовленим із застосуванням запатентованого винаходу (корисної моделі), якщо при цьому використано кожну ознаку, включену до незалежного пункту формули винаходу (корисної моделі), або ознаку, еквівалентну їй.

Процес, що охороняється патентом, визнається застосованим, якщо використано кожну ознаку, включену до незалежного пункту формули винаходу, або ознаку, еквівалентну їй.

Відповідно до ст. 20 ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки» використання промислового зразка визнається виготовлення виробу із застосуванням запатентованого промислового зразка, застосування такого виробу, пропонування для продажу, в тому числі через Інтернет, продаж, імпорт (ввезення) та інше введення його в цивільний оборот або зберігання такого виробу в зазначених цілях.

Основним майновим правом автора службового винаходу, корисної моделі, промислового зразка, який не є патентовласником, є право на винагороду.

Виключні права власника патенту на секретний винахід і патент на секретну корисну модель обмежуються ЗУ «Про державну таємницю» і відповідним рішенням Державного експерта з питань таємниць.

Власник патенту має виключне право дозволяти використання винаходу, корисної моделі, промислового зразка, тобто розпорядитися належними йому правами шляхом передачі на підставі договору майнових прав на винахід, корисну модель чи промисловий зразок будь-якій особі, яка стає його правонаступником, або видати дозвіл на використання запатентованого об'єкта на підставі ліцензійного договору, а щодо секретного винаходу (корисної моде-

лі) – вчиняти зазначені дії тільки за погодженням із Державним експертом з питань таємниць.

Охоронний документ надає його власнику виключне право перешкоджати неправомірному використанню винаходу, корисної моделі, промислового зразка, у тому числі забороняти таке використання, за винятком передбачених законодавством випадків обмеження прав патентовласника. Зокрема, у ст. 30 ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» і у ст. 23 ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки» передбачено підстави видачі примусових ліцензій на винахід, корисну модель чи промисловий зразок стосовно:

- об'єкту патентного права, що не використовується, або недостатньо використовується в Україні протягом трьох років без поважних причин;
- у випадку наявності залежного об'єкта, у зв'язку з чим власник патенту зобов'язаний надати дозвіл на використання винаходу, корисної моделі чи промислового зразка власнику пізніше виданого патенту, якщо об'єкт останнього призначений для досягнення іншої мети або має значні техніко-економічні переваги і не може використовуватись без порушення прав власника раніше виданого патенту;
- з метою забезпечення здоров'я населення, оборони держави, екологічної безпеки та інших інтересів суспільства.

При цьому, вирішення питання про надання заінтересованій особі дозволу на використання об'єкта без згоди патентовласника віднесено до компетенції різних органів. У перших двох випадках – це суд, а у третьому – КМУ. Ці ж органи визначають у своєму рішенні обсяг такого застосування, термін дії дозволу, розмір і порядок виплати винагороди патентовласнику. До того ж, перші два випадки застосовуються до усіх об'єктів патентного права, а третій – лише до винаходів і корисних моделей.

Права, що надаються патентом, набувають чинності від дати публікації відомостей про його видачу, але за умови сплати річного збору за підтримання чинності патенту.

Оформлення прав на винаходи, корисні моделі і промислові зразки.

Автор пропозиції, що має ознаки винаходу, корисної моделі чи промислового зразка, може стати суб'єктом патентних прав лише за умови відповідної кваліфікації заявленої пропозиції компетентним державним органом, яким в Україні є Установа. Для цього автор пропозиції повинен надати їй об'єктивної форми, яка б робила останню можливою для сприйняття іншими особами і була здатна до відтворення. Пропозиція має бути втілена в креслення, дослідний зразок чи описана таким чином, щоб її сутність була зрозумілою і доступно іншим особам та придатна для користування.

Право кваліфікації творчої пропозиції як винаходу, корисної моделі чи промислового зразка належить Установі. Лише після того як Установа визнає заявлену пропозицію винаходом, корисною моделлю чи промисловим зразком, прийме рішення про внесення їх до відповідного Державного реєстру і

видачу патенту автору, останній офіційно визнається автором свого творіння, і для нього виникають певні права та пільги, встановлені чинним законодавством України.

Право на винахід, корисну модель і промисловий зразок охороняється державою і засвідчується патентом.

Патент – це охоронний документ, який засвідчує визнання заявленої пропозиції винаходом, корисною моделлю чи промисловим зразком, авторство на них, пріоритет і право власності на зазначені об'єкти.

Обсяг правової охорони, наданої патентом на винахід і корисну модель, визначається їх формулою, а патентом на промисловий зразок – сукупністю його істотних ознак, відображених на фотографіях виробу (макета, малюнка).

Оформлення прав на винаходи, корисні моделі та промислові зразки потребує виконання ряду формальностей: це передусім – подання належним чином оформленої заявки до Установи. Заявка на видачу патенту України на винахід і корисну модель має відповідати вимогам, встановленим Правилами складання і подання заявки на винахід та заявки на корисну модель, затвердженими наказом МОН України від 22 січня 2001 р. Заявка на промисловий зразок повинна відповідати вимогам Правил складання та подання заявки на промисловий зразок, затверджених наказом МОН України від 18 лютого 2002 р.

Право на подання заявки на винахід, корисну модель чи промисловий зразок передусім має автор. Він може (але не зобов'язаний) подавати заявки до Установи через представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) або іншу довірену особу. Іноземні громадяни і юридичні особи, які мають постійне місцезнаходження за межами України, подають заявки тільки через представника у справах інтелектуальної власності.

Право на подання заявки має роботодавець, якщо винахід, корисна модель чи промисловий зразок створено у зв'язку з виконанням службового обов'язку чи доручення роботодавця. Право на подання заявки мають також правонаступники як авторів, так і роботодавців.

Заявка для одержання патенту (деклараційного патенту) на винахід (корисну модель) складається українською мовою і повинна містити:

- *заяву про видачу патенту на винахід чи деклараційного патенту на винахід (корисну модель);*
- *опис винаходу (корисної моделі);*
- *формулу винаходу (корисної моделі);*
- *креслення (якщо на них є посилання в описі);*
- *реферат;*
- *відомості про заявника та його адресу.*

Заявка для одержання патенту на промисловий зразок складається українською мовою і повинна містити:

- *заяву про видачу патенту;*

- комплект зображень виробу (власне виробу чи у вигляді його макета, або малюнка), що дають повне уявлення про його зовнішній вигляд;
- опис промислового зразка;
- креслення, схему, карту (якщо необхідно);
- відомості про заявника та його адресу.

За подання заявки сплачується збір.

Наступним після подання заявки є проведення експертизи, яка може включати у себе такі етапи:

- *попередня експертиза* (експертиза, яка проводиться на предмет наявності у заявці відомостей, що становлять державну таємницю);
- *формальна експертиза* (експертиза, у ході якої встановлюється належність зазначеного у заявці об'єкта до переліку об'єктів, які можуть бути визнані винаходами (корисними моделями), і відповідність заявки та її оформлення встановленим вимогам. Якщо в результаті формальної експертизи буде виявлено, що в заявці наявні всі передбачені законом документи і вони відповідають встановленим вимогам, Установа має прийняти рішення або про видачу патенту, або про проведення експертизи заявки по суті. За бажанням заявника, виявленого ним у заяві про видачу патенту, видати йому патент без проведення експертизи по суті, під відповідальність самого заявника без гарантії його достовірності, то йому видається деклараційний патент);
- *кваліфікаційна експертиза* (експертиза, що встановлює відповідність винаходу умовам патентоздатності (новизні, винахідницькому рівню, промисловій придатності).

Заявки на корисні моделі і промислові зразки експертизі по суті не підлягають і патент на зазначені об'єкти видається під відповідальність заявника і без гарантії його чинності.

Кваліфікаційна експертиза (експертиза по суті) заявки на видачу патенту проводиться лише щодо винаходів на вимогу заявника або будь-якої іншої особи. Заявник має право брати участь у розгляді питань, що обумовлені проведенням експертизи. Він з власної ініціативи може вносити до заявки виправлення й уточнення, але до прийняття рішення за заявкою.

За результатами проведеної експертизи наступним етапом у процесі розгляду заявки є прийняття Установою рішення про видачу патенту, який підлягає державній реєстрації.

На підставі рішення про видачу патенту на винахід, корисну модель чи промисловий зразок Установа публікує у своєму офіційному бюлетені відомості про видачу патенту. Одночасно з публікацією відомостей про видачу патенту, Установа публікує опис до патенту, що містить формулу, та опис винаходу і корисної моделі, а також креслення, на яке є посилання в описі винаходу чи корисної моделі.

Завершальним етапом у процесі розгляду заявки на об'єкт промислової власності є реєстрація патенту. У місячний строк після державної реєстрації патенту його видають особі, яка має право на його одержання. Якщо право на одержання патенту мають кілька осіб (співавторів), їм видається один патент.

Чинне законодавство України про інтелектуальну власність передбачає кілька різновидів патентів:

- патент на винахід (різновид патенту, що видається за результатами кваліфікаційної експертизи заявки на винахід) – видається строком на 20 років;
- деклараційний патент на винахід – видається за результатами формальної експертизи строком на 6 років;
- деклараційний патент на корисну модель – видається за результатами формальної експертизи строком на 10 років;
- патент (деклараційний патент) на секретний винахід – якщо винахід віднесено в установленому порядку до державної таємниці; деклараційний патент на секретну корисну модель – якщо корисну модель віднесено в установленому порядку до державної таємниці;
- патент на промисловий зразок – видається за результатами формальної експертизи строком на 15 років.

Захист патентних прав. Будь-яке посягання на права власника патенту вважається порушенням прав власника патенту, що тягне за собою відповідальність згідно з чинним законодавством України. На вимогу власника патенту таке порушення має бути припинено, а порушник зобов'язаний відшкодувати власнику патенту заподіяні збитки. Вимагати поновлення порушених прав власника патенту може також особа, яка придбала ліцензію, якщо інше не передбачено ліцензійним договором.

Відповідно до ст. 432 ЦК кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності.

Суди розглядають усі спори, пов'язані з охороною прав патентовласників, що надаються законодавством про промислову власність, зокрема:

- *про авторство на винахід, корисну модель чи промисловий зразок;*
- *встановлення власника патенту;*
- *порушення майнових прав власника патенту;*
- *укладення та виконання ліцензійних договорів;*
- *право попереднього користування;*
- *винагороду винахідникам і авторам промислових зразків а також патентовласникам;*
- *компенсації.*

Дії, які не визнаються порушенням прав патентовласника, передбачені ст. 470 ЦК, ст. 31 ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» і ст. 22 ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки».

Особливістю захисту промислової власності є те, що зазначена система передбачає процедуру опротестування видачі патентів чи інших неправомірних дій. Помилкова видача патенту може зачіпати інтереси інших патентоволодільців, які й визнають такі патенти недійсними.

Безпосередню участь у захисті прав патентовласників приймає патентний повірений. Правовий статус патентних повірених визначено Положенням про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених), затвердженим постановою КМУ від 27 серпня 1997 р. № 938.

Патентний повірений – особа, яка надає фізичним та юридичним особам допомогу і послуги, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, представляє інтереси зазначених осіб у Державній службі інтелектуальної власності, а також судових органах, кредитних установах, у відносинах з іншими фізичними та юридичними особами.

Патентний повірений діє за дорученням особи, яку він представляє.

Згідно із п.п. 10–14 зазначеного Положення патентний повірений має право згідно із законодавством, у межах доручення особи, яку він представляє, виконувати всі пов'язані з цим дії у відносинах з Державною службою інтелектуальної власності, а також судовими органами, кредитними установами, іншими фізичними та юридичними особами, зокрема: підписувати заяви, клопотання, описи, формули винаходів тощо; подавати та одержувати матеріали, що стосуються охоронних документів; виконувати платіжні операції; вносити зміни до опису винаходів і креслень; відкликати заявки на видачу охоронних документів на об'єкти промислової власності; подавати доповнення, заперечення, скарги; вживати заходів для підтримання чинності охоронних документів; проводити науково-дослідні роботи, частиною яких є патентні дослідження; представляти інтереси власників прав на об'єкти інтелектуальної власності в державних і судових органах тощо.

Патентний повірений зобов'язаний зберігати в таємниці відомості, одержані ним під час здійснення своїх професійних обов'язків, зокрема суть порушених особою, яку він представляє, питань, зміст консультацій, порад, роз'яснень тощо, сумлінно виконувати свої обов'язки і додержуватися вимог законодавства, захищати інтереси особи, яку він представляє.

17.4. Правові засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту

Підприємницька діяльність в умовах сучасної ринкової економіки надзвичайно різноманітна, багатопрофільна і в той же час багато підприємств виробляють одну й ту саму продукцію, надають одні й ті самі послуги, але неоднакових якості і рівня. Споживачеві іноді буває непросто відрізнити товар одного підприємства від такого самого товару, що виробляється іншим підприємством, послуги одного підприємства від послуг іншого. Ось тут спо-

живачеві можуть допомогти правові засоби індивідуалізації товарів, послуг і самих виробників.

До правових засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг за законодавством України належать такі об'єкти права інтелектуальної власності: комерційне (фірмове) найменування, торговельна марка (знак для товарів і послуг) і географічне зазначення.

Спільною рисою, що поєднує вказані об'єкти і водночас відрізняє їх від інших об'єктів права інтелектуальної власності, є їхнє призначення. Вони індивідуалізують учасників цивільного обороту, товарів і послуг. Комерційне (фірмове) найменування індивідуалізує самого суб'єкта, а торговельні марки та географічні зазначення є засобами індивідуалізації товарів, послуг.

Право інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування. Відповідно до ст. 90 ЦК юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування.

Фірмове найменування має своїм призначенням індивідуалізацію даного підприємства, передусім виокремлення його підприємницької чи будь-якої іншої діяльності. Така індивідуалізація необхідна для підкреслення якісних ознак діяльності, збереження, розвитку та правової охорони фірмового найменування.

Сутність комерційного найменування полягає у тому, що таке найменування повинно індивідуалізувати особу, надаючи змогу іншим учасникам цивільного обороту вирізнити правоволодільця з-поміж інших суб'єктів.

Сьогодні в Україні не прийнято спеціального закону, який регулював би відносини щодо використання комерційного (фірмового) найменування.

Зауважимо, що термін «комерційне найменування» є новим для законодавства України про інтелектуальну власність. За чинним раніше законодавством цей інститут називався «фірмове найменування» або «фірма». Поняття «фірмове найменування» закріплене в міжнародно-правових актах, учасницею яких є Україна (ст.ст. 1, 8 Паризької конвенції про охорону промислової власності, ст. 2 Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності), а також в окремих законодавчих актах України. З огляду на це, в ст. 420 ЦК, де міститься перелік об'єктів права інтелектуальної власності, згадуються «комерційні (фірмові) найменування». Тобто поняття «комерційне найменування» і «фірмове найменування» розглядаються як синоніми.

У національному законодавстві відсутня дефінітивна норма, яка б містила легальне визначення комерційного (фірмового) найменування. У літературі суть **фірмового найменування**, як правило, зводиться до того, що це певне позначення (найменування), під яким особа діє в цивільному обороті і яке індивідуалізує цю особу з-поміж інших його учасників.

Об'єкти комерційного найменування. Найменування юридичної особи або ім'я підприємця (власника) як об'єкт правової охорони має відповідати

певним вимогам, що виробилися у практиці. У зв'язку з цим у літературі вказуються три принципи:

- істинності;
- виключності;
- постійності.

Принцип істинності полягає у тому, що комерційне найменування не має вводити споживачів в оману щодо справжнього характеру діяльності підприємства (ст. 489 ЦК), тобто воно має містити справжнє зазначення організаційно-правової форми юридичної особи, її типу, профілю діяльності.

Принцип виключності означає, що комерційне найменування має давати можливість відрізнити цю особу з-поміж інших (ст. 489 ЦК). Основне призначення комерційного найменування – індивідуалізація певної особи. Найменування юридичної особи може досить ефективно виконувати свою функцію, якщо воно має такі ознаки вирізнення, що здатні чітко відокремлювати дане підприємство від подібних.

Принцип виключності передбачає також вимогу, відповідно до якої комерційне найменування не повинне збігатися з торговельними марками і географічними зазначеннями походження товарів, що належать третім особам.

Принцип постійності передбачає стабільність (незмінність) комерційного найменування, що забезпечується, як правило, протягом всього часу існування юридичної особи. Остання має бути заінтересована в незмінності свого комерційного найменування, адже воно є уособленням ділової репутації підприємства.

Зазначені принципи комерційного найменування обумовлюють його структуру. Словесне позначення, що має стати комерційним найменуванням, складається за певними правилами. Основну його частину прийнято називати корпусом, іншу – додатком. Корпус є обов'язковою частиною комерційного найменування і повинен містити вказівку на організаційно-правову форму юридичної особи.

До корпусу комерційного найменування додається допоміжна частина, елементи якої поділяються на обов'язкові і факультативні. Обов'язкова частина є спеціальною оригінальною назвою підприємства, це його номер або інше позначення, необхідне для вирізнення одних підприємств від інших. Це можуть бути різноманітні умовні позначення у вигляді оригінальних слів («Оболонь», «Славутич»), власних імен тощо.

До факультативних елементів належать такі додатки, що можуть включатися у комерційне найменування за бажанням юридичної особи. Це можуть бути додатки типу вказівок «універсальний», «спеціальний», «центральный» тощо. Такими додатками можуть бути скорочені найменування фірми або абрєвіатури.

У випадку, коли чинне законодавство висуває певні вимоги до структури найменування юридичної особи, то відповідні приписи застосовуються й до комерційного найменування.

Найменування юридичної особи має бути виражене державною мовою. Якщо в найменуванні використовується іноземне слово, воно має бути наведене українськими літерами.

Суб'єкти комерційного найменування. Поняття «комерційне найменування» своїм змістом передбачає, що воно стосується лише суб'єктів підприємницької діяльності. Сказане відображено, зокрема, у ст. 90 ЦК, яка закріплює право на комерційне найменування не за всіма юридичними особами, а лише за підприємницькими товариствами. Отже, не є суб'єктами права на комерційне найменування юридичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності.

Не визнається суб'єктом права на комерційне найменування філія чи представництво юридичної особи, просте товариство як таке, оскільки вони не мають статусу юридичної особи. У цивілістичній доктрині дискусійним залишається питання щодо можливості наявності комерційного найменування у фізичної особи-підприємця.

Суб'єктивні права комерційного найменування. Відповідно до ч. 2 ст. 489 ЦК право інтелектуальної власності на комерційне найменування є чинним з моменту першого використання цього найменування і охороняється без обов'язкового подання заявки на нього чи його реєстрації і незалежно від того, є чи не є комерційне найменування частиною торговельної марки.

Майновими правами інтелектуальної власності на комерційне найменування відповідно до ст. 490 ЦК є:

- *право на використання комерційного найменування;*
- *право перешкоджати іншим особам неправомірно використовувати комерційне найменування, в тому числі забороняти таке використання;*
- *інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.*

Використання комерційного найменування іншими юридичними особами без дозволу володільця не повинно допускатися. Тому володільць комерційного найменування має право вимагати від інших осіб припинення неправомірного використання комерційного найменування.

З огляду на те, що основною функцією комерційного найменування є індивідуалізація конкретного суб'єкта, передання майнових прав на комерційне найменування іншій особі можливе лише в одному випадку: якщо такі права передаються разом з цілісним майновим комплексом юридичної особи чи його відповідною частиною.

Цивільний кодекс не обмежує чинність майнових прав на комерційне найменування конкретним строком, вираженим у роках. Оскільки майнові права інтелектуальної власності на комерційне найменування безпосередньо пов'язані з функціонуванням юридичної особи, то з ліквідацією юридичної особи чинність зазначених майнових прав припиняється.

До порушень прав на комерційне найменування належить неправомірне використання спеціальної частини комерційного найменування, призначеної

для розрізнення комерційних організацій. Права на комерційне найменування можуть бути порушені також через використання комерційного найменування у знаку для товарів і послуг, власником прав на який є інша комерційна організація.

Право інтелектуальної власності на торговельну марку. Поряд з комерційними найменуваннями важливе значення мають знаки, слова і символи, що допомагають споживачам орієнтуватися в однорідних товарах і послугах різних юридичних осіб, одержувати найбільш якісні товари й уникати підробо́к. Таку функцію виконують знаки для товарів і послуг (за термінологією ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»). У ЦК для цих об'єктів права інтелектуальної власності застосовується інший термін – «торговельна марка».

Відповідно до ст. 492 ЦК **торговельною маркою** може бути будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень, придатних для вирізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) однією особою, від товарів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами.

Об'єктами знаків для товарів і послуг, яким надається правова охорона, можуть бути будь-які позначення або комбінації позначень. Законодавець до них, зокрема, відносить: слова, у тому числі власні імена, літери, цифри, зображувальні, об'ємні та інші позначення або їх комбінації, виконані у будь-якому кольорі або поєднанні кольорів, а також будь-яка комбінація таких позначень (ч. 2 ст. 5 ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», ст. 492 ЦК).

Найбільш ефективним і поширеним об'єктом торговельних марок є словесні позначення. Словесні знаки більш ефективні як такі, що легко сприймаються зором та слухом. Вони більш виразні, легше запам'ятовуються, вимовляються та перекладаються.

Зображувальними знаками для торговельних марок можуть бути художні, графічні та інші подібні позначення (композиція ліній, плям, фігур, форм на площині). Назва цих об'єктів торговельних марок свідчить про їх характер і вони здебільшого втілені в малюнку, рисунку, кресленні.

Об'ємні товарні знаки. Найчастіше об'ємний знак торговельної марки повторює форму самого виробу або його упаковки, що характеризується тримірністю. Найбільш поширеними об'ємними знаками для товарів є оригінальні упаковки, наприклад, флакони для парфумів.

Комбіновані знаки є сполученням словесного, зображувального і об'ємного елементів. Ці частини, безперечно, мають бути пов'язані композиційно і сюжетно та складати єдине ціле. Комбіновані знаки торговельних марок мають відповідати вимогам, що виробилися до інших об'єктів товарних знаків.

Варто зауважити, що законодавець не згадує про звукові знаки, але такі знаки є, наприклад, музичні сигнали як позивні тієї чи іншої організації радіомовлення.

Окрім того, ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» чітко визначає, які позначення не можуть бути визнані знаками для товарів і послуг. Перелік позначень, наведених у законі, що не можуть бути визнані як знак для товарів і послуг, можна умовно поділити на такі групи.

До першої групи належать символи, позначення, відзнаки, що мають уже офіційно визнане значення для держави чи суспільства. Це позначення, складовими яких є: герби, прапори, емблеми, офіційні назви держав; скорочені або повні найменування міжнародних міжурядових організацій; офіційні контрольні, гарантійні та пробірні клейма, печатки; нагороди та інші відзнаки.

Другу групу позначень становлять позначення, які не відповідають вимогам законодавства. Вони або не мають розрізняльної здатності, або є загально-вживаними як позначення товарів і послуг певного виду, або лише вказують на вид, якість, кількість, властивості, призначення, цінність товарів і послуг, а також на місце і час виготовлення чи збуту товару або надання послуги (ч. 2 ст. 6 ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»). Так, не визнаються, зокрема, знаками для товарів і послуг позначення у вигляді чаші, обвитою змією, оскільки це позначення є загально-вживаним символом для фармацевтичних препаратів і взагалі для медицини.

До третьої групи позначень закон відносить такі, що є тотожними або схожими настільки, що їх можна сплутати з:

- раніше зареєстрованими знаками чи заявленими на реєстрацію в Україні на ім'я іншої особи щодо однорідних товарів і послуг;
- знаками інших осіб, якщо ці знаки охороняються без реєстрації на підставі міжнародних договорів, учасником яких є Україна;
- фірмовими найменуваннями, що відомі в Україні і належать іншим особам, які одержали право на них, до дати подання до патентного відомства заявки стосовно однорідних товарів і послуг;
- кваліфікованими зазначеннями походження товарів (у тому числі спиртів та алкогольних напоїв), що охороняються відповідно до ЗУ «Про охорону прав на зазначення походження товарів». Такі позначення можуть бути лише елементами, що не охороняються, знаків осіб, які мають право користуватися вказаними зазначеннями;
- сертифікаційними знаками, зареєстрованими у встановленому порядку.

Українським виробникам довелося відмовитися від вживання таких назв напоїв, як «Коньяк», «Шампанське», які зникли з етикеток. Така продукція походить з відповідних провінцій Франції – Коньяк і Шампань, і тому такі позначення в Україні не можуть бути визнані знаками для товарів.

До четвертої групи належать позначення, які відтворюють:

- промислові зразки, права на які належать в Україні іншим особам;
- назви відомих в Україні творів науки, літератури і мистецтва або цитати і персонажі з них, твори мистецтва та їх фрагменти без згоди власників авторського права або їх правонаступників;

- прізвища, імена, псевдоніми та похідні від них, портрети і факсиміле відомих в Україні осіб без їхньої згоди.

Отже, торговельна марка може мати елементи, що охороняються, та неохоронювані елементи.

Суб'єктами права на торговельну марку законодавство України визнає фізичних та юридичних осіб.

Суб'єктами права на одну й ту саму торговельну марку можуть бути декілька (ч. 2 ст. 493 ЦК). Це положення відповідає ст. 7 Паризької конвенції про охорону промислової власності, де йдеться про надання охорони колективним знакам.

Суб'єктивні права на торговельну марку. Право інтелектуальної власності на торговельну марку не виникає на підставі самого лише факту першого його використання, як це має місце, наприклад, для комерційного найменування. Для набуття прав на торговельну марку вона має бути внесена компетентним державним органом до відповідного реєстру, а особа повинна отримати охоронний документ – свідоцтво.

При реєстрації торговельної марки необхідно визначити товари і/або послуги, на які необхідно отримати охорону та прокласифікувати їх відповідно до Міжнародної класифікації товарів і послуг.

Позначення, заявлене як торговельна марка, має бути корисним, придатним для маркування товарів і відповідати вимогам промислової естетики і ергономіки. Заявлене позначення має бути новим, тобто невідомим у межах України.

Торговельну марку необхідно реєструвати відповідно до тих товарів і послуг, які будуть вироблятися чи надаватися під цією маркою.

Особа, яка бажає одержати свідоцтво, подає до Установи заявку. Заявка складається українською мовою і повинна містити:

- заяву про реєстрацію знака;
- зображення позначення, що заявляється;
- перелік товарів і послуг, для яких заявник просить зареєструвати знак, згрупованих за МКТП.
- ім'я (найменування) заявника (заявників) та його адресу (місцезнаходження).

Процедура реєстрації торговельної марки проходить декілька етапів від подання заявки до отримання свідоцтва:

- встановлення дати подання заявки;
- формальна експертиза (перевірка документів на відповідність всім вимогам);
- кваліфікаційна експертиза (пошук схожих або тотожних позначень, щодо яких може виникнути сплутування або введення в оману споживача);
- видача свідоцтва, яка здійснюється Установою у місячний строк після державної реєстрації знака.

У відповідності із положеннями ЦК володілець свідоцтва наділений такими майновими правами на торговельну марку:

- *право на використання торговельної марки;*
- *виключне право дозволяти використання торговельної марки;*
- *виключне право перешкоджати неправомірному використанню торговельної марки, в тому числі забороняти таке використання;*
- *інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.*

Поняття «використання торговельної марки» має чітко визначений зміст. Зазвичай вважають, що «використання» знака означає відтворення його на товарах або при наданні послуг, або при рекламуванні, продажу, імпорту товарів із незаконним використанням знака, або при пропозиції і наданні послуг під таким знаком. Порушення має місце, якщо використання товарного знака для аналогічних товарів вводить в оману споживача.

Відповідно до ст. 16 ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» використанням знака є такі дії:

- *нанесення його на будь-який товар, для якого знак зареєстровано, упаковку, в якій міститься такий товар, вивіску, пов'язану з ним, етикетку, нашивку, бирку чи інший прикріплений до товару предмет, зберігання такого товару із зазначенням нанесенням знака з метою пропонування для продажу, пропонування його для продажу, продаж, імпорт (ввезення) та експорт (вивезення);*
- *застосування його під час пропонування та надання будь-якої послуги, для якої знак зареєстровано;*
- *застосування його в діловій документації чи в рекламі та в мережі Інтернет.*

Свідоцтво надає його володільцеві виключне право забороняти іншим особам використовувати без його згоди, якщо інше не передбачено законом:

- зареєстрований знак стосовно наведених у свідоцтві товарів і послуг;
- зареєстрований знак стосовно товарів і послуг, споріднених з наведеними у свідоцтві, якщо внаслідок такого використання можна ввести в оману щодо особи, яка виробляє товари чи надає послуги;
- позначення, схоже із зареєстрованим знаком, стосовно наведених у свідоцтві товарів і послуг, якщо внаслідок такого використання ці позначення і знак можна сплутати;
- позначення, схоже із зареєстрованим знаком, стосовно товарів і послуг, споріднених з наведеними у свідоцтві, якщо внаслідок такого використання можна ввести в оману щодо особи, яка виробляє товари чи надає послуги, або ці позначення і знак можна сплутати.

Володілець майнових прав на торговельну марку на підставі ліцензійної угоди може передати свої права правонаступнику або дати будь-якій особі дозвіл на їх використання.

Майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку охороняються протягом десяти років з дати, наступної за датою подання заявки на цю марку. Особливістю строку чинності майнових прав на торговельну марку є передбачена можливість його продовження на 10 років скільки завгодно разів у порядку, встановленому законом.

Однак у певних випадках можливе дострокове припинення чинності майнових прав на торговельну марку.

Підставою для дострокового припинення чинності майнових прав на торговельну марку є перетворення торговельної марки у загальноживане позначення певного виду товарів чи послуг.

Дострокове припинення чинності майнових прав на торговельну марку може мати місце також з ініціативи володільця свідоцтва, зокрема він може у будь-який час відмовитися від нього повністю або частково на підставі заяви, поданої до відповідної установи.

З-поміж того, підставами дострокового припинення прав на торговельну марку є:

- несплата збору за продовження строку дії свідоцтва. Дія свідоцтва припиняється з першого дня періоду строку дії свідоцтва, за який збір не сплачено;
- невикористання торговельної марки в Україні повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг протягом 3 років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або від іншої дати після цієї публікації.

Зауважимо, що у ст. 19 ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» також регламентовано підстави та порядок визнання недійсним свідоцтва.

Порушенням прав власника свідоцтва, що тягне за собою відповідальність згідно з чинним законодавством України, вважається будь-яке посягання на права власника свідоцтва, в тому числі вчинення без згоди власника свідоцтва дій, що потребують його згоди, та готування до вчинення таких дій, а також використання без його згоди в доменних іменах знаків та позначень (ст. 20 ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»).

Захист прав на знак для товарів і послуг здійснюється у судовому та іншому встановленому законом порядку.

Суди відповідно до їх компетенції розв'язують, зокрема, спори про: встановлення власника свідоцтва; укладання та виконання ліцензійних договорів; порушення прав власника свідоцтва.

Право інтелектуальної власності на географічні зазначення. До позначень, що індивідуалізують виробника, продукцію, належать географічні зазначення. Вони є своєрідною прив'язкою виробника до місця виготовлення товару, адже фактори географічного розташування певною мірою можуть зумовлювати унікальні якісні показники продукції, що вирізняють її з-поміж

інших товарів. До прикладу, назви «Свалявська», «Моршинська», що є географічними назвами, перетворилися у назву товару й асоціюються у споживача з його певними властивостями.

Але на якісні характеристики товару можуть впливати також і виробники цього товару (наприклад, трембіти, мабуть, ніхто краще не зробить від гуцулів).

Обсяг правової охорони географічного зазначення характеризується ще й поєднанням особливих природних властивостей виготовленого товару з людським фактором безпосередніх виробників. Тобто використання географічного зазначення залежить від виду товару, на якісні показники якого впливають природні умови і пов'язаний з ними людський фактор.

В Україні правова охорона географічного зазначення місця походження товарів передбачена у положеннях ЦК (ст.ст. 501–504) та ЗУ «Про охорону прав на зазначення походження товарів». Коло питань даної сфери відносин регулюється також й іншими нормативно-правовими актами. При цьому слід зауважити, що у ЦК використовується термін «географічне зазначення», а у законі – «зазначення походження товару».

Суб'єктами права інтелектуальної власності на географічне зазначення є особа або група осіб, які в заявленому географічному місці виробляють товар, особливі властивості, певні якості, репутація або інші характеристики якого пов'язані з цим географічним місцем; асоціації споживачів; установи, які мають безпосереднє відношення до вироблення чи вивчення відповідних продуктів, виробів, технологічних процесів або географічних місць.

Практика засвідчує, що здебільшого, правоволодільцями права інтелектуальної власності на географічне зазначення є саме виробники. Це пояснюється тим, що виробники зацікавлені в охороні своєї продукції в умовах ринкової економіки. Метою їхньої діяльності є недопущення підробок, фальсифікації товарів.

Об'єктами правової охорони зазначення походження товарів у відповідності із законом є просте і кваліфіковане зазначення походження товару.

Під простим зазначенням походження товару слід розуміти *будь-яке словесне чи зображувальне (графічне) позначення, що прямо чи опосередковано вказує на географічне місце походження товару*. Ним може бути і назва географічного місця, яка вживається для позначення товару або як складова частина такого позначення.

Правова охорона простого зазначення походження товару надається на підставі його використання і полягає у недопущенні використання зазначень, що є неправдивими (фальшивими) чи такими, що вводять споживачів в оману щодо дійсного географічного місця походження товару. Просте зазначення походження товару не підлягає реєстрації.

Кваліфіковане зазначення походження товару охоплює терміни *«назва місця походження товару» та «географічне зазначення походження товару»*.

Під назвою місця походження товару слід розуміти назву географічного місця, яка вживається для позначення товару, що походить із зазначеного географічного місця та має особливі властивості, виключно або головним чином зумовлені характерними для даного географічного місця природними умовами або поєднанням цих природних умов з характерним для даного географічного місця людським фактором.

Географічне зазначення походження товару, у свою чергу, позначає будь-яке словесне чи зображувальне (графічне) позначення, що прямо чи опосередковано вказує на географічне місце походження товару, який має певні якості, репутацію або інші характеристики, в основному зумовлені характерними для даного географічного місця природними умовами чи людським фактором або поєднанням цих природних умов і людського фактора.

Право інтелектуальної власності на географічне зазначення надається за таких умов:

- вона є назвою географічного місця, з якого даний товар походить;
- вона вживається як назва даного товару чи як складова частина цієї назви;
- у вказаному цією назвою географічному місці об'єктивно існують характерні природні умови чи поєднання характерних природних умов і людського фактора, що надають товару особливих властивостей порівняно з однорідними товарами з інших географічних місць;
- позначуваний цією назвою товар має відповідні властивості, що виключно або головним чином зумовлені характерними для даного географічного місця природними умовами чи поєднанням цих умов з характерним для даного географічного місця людським фактором;
- виробництво (видобування) і переробка позначуваного цією назвою товару здійснюються в межах зазначеного географічного місця.

Суб'єктивні права на географічне зазначення. Відповідно до ч.1 ст. 501 ЦК право інтелектуальної власності на географічне зазначення виникає з дати державної реєстрації цього права, якщо інше не встановлено законом. Згідно зі ст. 6 ЗУ «Про охорону прав на зазначення походження товарів», реєстрації підлягає лише кваліфіковане зазначення походження товарів.

Для реєстрації кваліфікованого зазначення походження товару до Установи подається заявка, яка має стосуватися лише одного зазначення походження товару. Вимоги щодо порядку подачі заявки, її змісту, а також перелік документів, які подаються разом із заявкою окреслені ст. 10 ЗУ «Про охорону прав на зазначення походження товарів».

Заявником на реєстрацію найменування місця походження товару може бути будь-яка юридична чи фізична особа, яка має намір виробляти товар з характерними для даного географічного об'єкта властивостями або вже виробляє зазначений товар.

Реєстрації кваліфікованого зазначення походження товару передують науково-технічна експертиза заявки, у ході якої здійснюється перевірка цього зазна-

чення стосовно видових назв, внесених до Переліку видових назв товарів. У разі прийняття рішення, що заявка відповідає вимогам щодо правової охорони, відомості про заявку публікуються в Офіційному бюлетені Установи.

Право інтелектуальної власності на географічне зазначення виникає з дати, наступної за датою державної реєстрації, і охороняється безстроково за умови збереження характеристик товару (послуги), позначених цим зазначенням.

Реєстрація в установленому порядку є підставою для видачі відповідного свідоцтва, що посвідчує реєстрацію права на використання кваліфікованого зазначення походження товару, і яке діє протягом 10 років від дати подання заявки. Строк дії свідоцтва продовжується Установою на наступні 10 років на підставі заяви, поданої власником свідоцтва, протягом останнього року дії свідоцтва, за умови надання підтвердження спеціально уповноваженого органу, що власник свідоцтва виробляє товар у географічному місці, зазначеному в Реєстрі, а характеристики товару відповідають характеристикам, занесеним до Реєстру.

Власник свідоцтва має право:

- *використовувати зареєстроване кваліфіковане зазначення походження товару;*
- *вживати заходів щодо заборони використання кваліфікованого зазначення походження товару особами, які не мають на це права;*
- *вимагати від осіб, що порушили його права, припинення цих порушень і відшкодування матеріальної та моральної шкоди у встановленому законом порядку.*

Використанням найменування місця походження товару прийнято вважати застосування його на товарах, для яких воно зареєстровано, а також на його упаковці, в рекламі, проспектах, рахунках та іншій діловій документації, друкованих виданнях, офіційних бланках, вивісках, а також при демонстрації товару на виставках і ярмарках, які проводяться на території держави.

З-поміж того, законодавець у ЦК до прав інтелектуальної власності на географічне зазначення відносить право на визнання позначення товару (послуги) географічним зазначенням.

Власник свідоцтва має право також проставляти поруч з кваліфікованим зазначенням походження товару попереджувальне маркування. Воно має застерегти про те, що використовуване найменування місця походження товару зареєстровано у встановленому порядку.

Слід також звернути увагу на особливість права на найменування місця походження товару. Вона полягає у тому, що право на географічне зазначення на відміну від права на торговельну марку не є виключним правом лише одного суб'єкта інтелектуальної власності і, отже, на нього не може бути виключного права на використання. Це означає, що одне й те саме найменування місця походження товару може бути зареєстровано на ім'я кількох заявників – користувачів цим найменуванням.

Питання для самоконтролю

1. Визначте відмінності між двома правовими категоріями «право власності» та «право інтелектуальної власності».
2. Назвіть спільні та відмінні риси у цивільно-правовому регулюванні авторського та патентного права.
3. Назвіть джерела правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності.
4. Назвіть об'єкти, які охороняються авторським правом.
5. Розмежуйте поняття «автор твору» і «суб'єкт авторського права».
6. Визначте та дайте правовий аналіз терміну «співавторство».
7. Проаналізувавши нормативні джерела, охарактеризуйте різновиди майнових та особистих немайнових прав суб'єктів авторського права та суміжних прав.
8. Назвіть суб'єктів авторського права та суміжних прав, яким притаманний критерій «творчості», а у яких відсутній.
9. Назвіть суб'єкти та об'єкти суміжних прав.
10. Охарактеризуйте права та обов'язки, що випливають із свідоцтва на знак для товарів і послуг.
11. Який порядок видачі свідоцтва України на знак для товарів і послуг?
12. Хто може бути суб'єктом права на фірмове найменування?
13. Які вимоги ставляться до назви місця походження товару?
14. З яких документів складається заявка на отримання свідоцтва на зазначення походження товару?
15. Що визнається використанням зазначення походження товару?
16. Які відмінності між правом на знаки для товарів та послуг і правом на зазначення походження товару?
17. Розкрийте порядок оформлення прав на винаходи, корисні моделі і промислові зразки.
18. Назвіть строки правової охорони об'єктів права промислової власності.
19. Назвіть умови патентоздатності суб'єктів права промислової власності.
20. Охарактеризуйте способи захисту права інтелектуальної власності.

Тести для самоконтролю

1. До первинних суб'єктів права інтелектуальної власності належать:
 - 1) спадкоємці особи, яка створила об'єкт права інтелектуальної власності;
 - 2) особа, яка набула майнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності за цивільно-правовим договором;
 - 3) творець об'єкту права інтелектуальної власності;
 - 4) особа, яка надавала технічну допомогу у створенні об'єкта права інтелектуальної власності;
 - 5) особа, яка набула немайнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності за цивільно-правовим договором.

2. Строк чинності майнових прав на анонімний твір, автор якого невідомий, становить:

- 1) 50 років з моменту оприлюднення твору;
- 2) 70 років з моменту встановлення автора твору;
- 3) є чинними безстроковими;
- 4) 70 років з моменту смерті автора твору;
- 5) 70 років з моменту оприлюднення твору.

3. Ознакою твору є:

- 1) цінність твору для суспільства;
- 2) наявність винахідницького рівня;
- 3) відтворюваність;
- 4) об'єктивна форма кінцевого результату;
- 5) придатність для промислового застосування.

4. Не охороняється авторським правом:

- 1) символіка територіальних громад;
- 2) рішення третейських судів;
- 3) ювелірні вироби;
- 4) проект грошового знака;
- 5) похідні твори.

5. Авторське право виникає з моменту:

- 1) першого оприлюднення творцем твору;
- 2) створення твору;
- 3) державної реєстрації авторських прав;
- 4) подання заявки на реєстрацію твору;
- 5) видачі ліцензії на право інтелектуальної власності на твір.

6. Види співавторства:

- 1) оплатне та безоплатне;
- 2) первинне і похідне;
- 3) об'єктивне і суб'єктивне;
- 4) роздільне і нероздільне;
- 5) загальне та спеціальне.

7. Об'єктами суміжних прав не є:

- 1) виконання;
- 2) комп'ютерні програми;
- 3) фонограми;
- 4) програми організацій мовлення;
- 5) відеограми.

8. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать:

- 1) працівнику, який створив об'єкт права інтелектуальної власності;
- 2) юридичній особі – роботодавцю, що фінансувала створення об'єкту права інтелектуальної власності;
- 3) спільно працівнику, який створив об'єкт права інтелектуальної власності та особі, яка надавала технічну допомогу у створенні такого об'єкту;
- 4) спільно працівникові, що створив об'єкт права інтелектуальної власності, та юридичній особі або фізичній особі, де або у якої він працює;
- 5) генеральному директорові чи іншій уповноваженій особі, яка відповідно до установчих документів має право на укладення трудових договорів з працівниками.

9. Право інтелектуальної власності на комерційне найменування виникає:

- 1) з дати включення відомостей про юридичну особу до Державного реєстру комерційних найменувань;
- 2) з дати подання заявки на включення відомостей про юридичну особу до Державного реєстру комерційних найменувань;
- 3) з дати видачі ліцензії на використання комерційного найменування;
- 4) з моменту першого використання найменування і охороняється без обов'язкової реєстрації;
- 5) з дати видачі свідоцтва на комерційне найменування.

10. Для одержання свідоцтва на знак для товарів і послуг необхідним є проведення:

- 1) лише формальної експертизи;
- 2) лише кваліфікаційної експертизи;
- 3) формальної і кваліфікаційної експертизи;
- 4) декларативної та кваліфікаційної експертизи;
- 5) декларативної та формальної експертизи.

11. Промисловий зразок – це:

- 1) будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень, які придатні для вирізнення творів (послуг), що виробляються (надаються) однією особою, від творів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами;
- 2) встановлення невідомих раніше, але об'єктивно існуючих закономірностей, властивостей і явищ матеріального світу, які вносять докорінні зміни у рівень наукового пізнання;
- 3) визнана юридичною особою пропозиція, яка містить технічне (технологічне) чи організаційне рішення у будь-якій сфері її діяльності;

- 4) результат творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання;
- 5) результат інтелектуальної діяльності людини у будь-якій сфері технології.

12. Елементом знаку охорони авторського права є:

- 1) латинська літера «S», обведена колом;
- 2) латинська літера «C», обведена колом;
- 3) латинська літера «A», обведена колом;
- 4) латинська літера «P», обведена колом;
- 5) в Україні відсутній знак охорони авторського права.

13. До умов патентоздатності винаходу відносяться:

- 1) економічність;
- 2) однорідність;
- 3) промислова придатність;
- 4) технічність;
- 5) стабільність.

14. Секретний винахід – це:

- 1) винахід, що містить інформацію, віднесена до комерційної таємниці;
- 2) винахід, створений працівником у вільний від роботи час з використанням обладнання роботодавця;
- 3) винахід, створений відповідно до умов трудового договору у зв'язку з виконанням службових обов'язків;
- 4) винахід, що містить інформацію, віднесена до державної таємниці;
- 5) винахід, створений працівником за вимогою роботодавця.

15. Структурно комерційне найменування складається із:

- 1) суб'єктивної та об'єктивної частини;
- 2) основної частини та приставки;
- 3) офіційної та неофіційної частини;
- 4) основної, додаткової частини та приставки;
- 5) основної («корпусу») та додаткової частини.

16. Торговельною маркою визнається:

- 1) позначення, яким товари і послуги однієї особи відрізняються від товарів і послуг інших осіб;
- 2) позначення, яким юридичні особи, що виробляють товари чи надають послуги відрізняються одна від одної;
- 3) позначення, що прямо чи опосередковано вказує на місце виготовлення товару;

- 4) позначення, яке вказує на місце діяльності юридичної особи;
- 5) форма, малюнок, що визначає зовнішній вигляд промислового виробу.

17. Термін «зазначення походження товару» включає:

- 1) просте і кваліфіковане зазначення походження товару;
- 2) торговельну марку і географічне зазначення походження товару;
- 3) назву місця походження товару і комерційне найменування виробника;
- 4) виробничу марку;
- 5) комерційне зазначення походження товару.

18. Спеціальним законом, який регулює відносини щодо використання комерційного найменування, є:

- 1) Закон України «Про охорону права на знаки для товарів та послуг»;
- 2) такий закон в Україні не прийнято;
- 3) Закон України «Про фірму»;
- 4) Закон України «Про охорону права на комерційне найменування»;
- 5) Закон України «Про охорону права на фірмове найменування».

19. Торговельними марками можуть бути позначення, що зображують:

- 1) офіційні контрольні, гарантійні та пробірні клейма, печатки;
- 2) державні герби;
- 3) прапори;
- 4) абрєвіатури;
- 5) нагороди і державні відзнаки.

20. Строк чинності права інтелектуальної власності на географічне зазначення становить:

- 1) 10 років від дати державної реєстрації;
- 2) 10 років від дати подання заявки на реєстрацію права на географічне зазначення;
- 3) 15 років від дати подання заявки на реєстрацію права на географічне зазначення;
- 4) 20 років від дати подання заявки на реєстрацію права на географічне зазначення;
- 5) діють безстрокове за умови збереження характеристик товару, позначених зазначенням.

Задачі для самоконтролю

Задача 1. ФОП Соловцов О.А., отримавши патент на винахід «фрізер для виготовлення йогурту», виготовив партію таких пристроїв. Частина з них він продав ТЗОВ «Снігурочка». Незабаром Соловцов О.А. дізнався, що ТЗОВ «Снігурочка» продало «фрізер для виготовлення йогурту» без його дозволу

третім особам. Соловцов О.А. звернувся до суду з позовом про визнання цих договорів про відчуження пристроїв недійсними у зв'язку з порушенням його суб'єктивних прав. У випадку невиконання його вимог він погрожував забрати усі передані ним пристрої.

ТЗОВ «Снігурочка» проти позову заперечило, вважає вимоги Соловцова О.А. неправомірними, мотивуючи з-поміж іншого це тим, що може придбати такі ж пристрої у ПАТ «Сніжок», яке виготовляє і реалізовує їх на території Грузії.

Соловцов О.А. звернувся до ПАТ «Сніжок» з вимогою припинити незаконні дії і відшкодувати йому заподіяні збитки. Керівництво ПАТ «Сніжок» вважає, що виключні права Соловцова О.А. не поширюються на територію Грузії, тому вони можуть вільно використовувати його винахід.

Проаналізуйте ситуацію. Які права має патентовласник? Що таке «вичерпання прав патентовласника»? Чим відрізняється право на винахід від права власності на матеріальний носій, у якому втілено винахід?

Задача 2. Редакція журналу «Високий Замочок» пред'явила до ТДВ «Галичанка» позов про стягнення компенсації за порушення авторських прав та відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Підставою для звернення до суду було розміщення на офіційному сайті ТДВ «Галичанка» статті, що була опублікована у журналі позивача. Усі суб'єктивні майнові авторські права на статтю, у тому числі право давати дозвіл на її використання, були отримані редакцією журналу «Високий Замочок» на підставі авторського договору. У зв'язку з цим позивач вважає свої авторські права порушеними і вимагає від ТДВ «Галичанка» компенсації в розмірі 20 000,00 грн. та відшкодування моральної (немайнової) шкоди у розмірі 1 000,00 грн.

Відповідач проти позову заперечував, мотивуючи це тим, що розміщення статті у мережі Інтернет не є використанням твору, оскільки воно не належить ні до відтворення, ні до показу, ні до сповіщення твору, у зв'язку з чим не потребує дозволу особи, яка має авторське право.

Чи має редакція авторські права на опубліковану статтю? Чи вірні доводи відповідача? Вирішіть спір.

Задача 3. Швейна фабрика «Весна» пошила колекцію пальт та вирішила отримати охоронні документи на оригінальні елементи одягу, які відобразились як у зовнішньому вигляді, так і в технології крою.

Який правовий режим охорони на свої екземпляри пальт може отримати швейна фабрика «Весна» та які охоронні документи?

Задача 4. Виробник мінеральної води ПрАТ «Трускавецьке джерело» видобуває та розливає мінеральну воду. ПрАТ має необхідні дозвільні документи на буріння, а також зареєстрований знак для товарів і послуг «Трускавець-

ка», що збігається з назвою географічного місця, де знаходиться свердловина. Окрім ПрАТ, дозвіл на видобуток мінеральної води із цієї свердловини також отримав ФОП Огієнко К.К., який також здійснював продаж мінеральної води, вказуючи при цьому на етикетках назву «Трускавецька» (за місцем видобутку).

Чи порушує своїми діями ФОП суб'єктивні права ПрАТ? Яким чином повинні бути врегульовані відносини між ПрАТ та ФОП?

Задача 5. Гр. Самсоненко написав декілька пісень та записав їх на студії звукозапису «OpK Records». На підставі усної домовленості із OpK Records було виготовлено п'ятсот дисків із піснями Самсоненка, за що студії звукозапису сплачено 50 000,00 грн. При цьому, уповноважений представник OpK Records заявив, що продаж дисків і подальше використання та розповсюдження пісень Самсоненко повинен здійснювати лише через студію. Невдовзі Самсоненко почув в ефірі радіостанції «Люкс-ФАМ» виконання однієї із своїх пісень. Він звернувся до радіостанції з приводу гонорару за використання його пісні. Там йому пояснили, що дозвіл на трансляцію його пісень організація радіомовлення отримала від студії звукозапису OpK Records.

Чи обґрунтовані вимоги OpK Records? Які права виникли у Самсоненка та студії звукозапису у зв'язку з виробництвом дисків? Хто має право на реалізацію дисків та використання пісень, розміщених на них? Чи зобов'язана організація радіомовлення виплатити Самсоненку винагороду? Яка форма оформлення права на продаж дисків та виконання пісень може бути використана у даному випадку?

Рекомендована література

1. Близнец И. А. Авторское право и смежные права: учебник / И. А. Близнец, К.Б. Леонтьев ; под ред. И. А. Близнеца. – М. : Изд-во «Проспект», 2010. – 416 с.
2. Бошицький Ю. Л. Правове регулювання службового винахідництва: проблеми теорії та практики: монографія / Ю. Л. Бошицький, М. М. Яшарова; НАН України. Київський ун-т права, Міжнародний центр правових пробл. інтелект. власності при Інституті держави і права ім. Корецького. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2012. – 260 с.
3. Бояр А. О. Основи інтелектуальної власності : [навч. посібник] / Бояр А.О. – Луцьк : ВНУ ім. Л. Українки, 2010. – 268 с.
4. Інтелектуальна власність : [навч. посібник] : у 2 ч. / І. П. Каплун, Е. В. Колісніченко, В. О. Панченко, А. А. Папченко. – Суми : СумДУ, 2010–2010. – Ч. 1. – 2010. – 156 с. Ч. 2. – 2010. – 148 с.
5. Інтелектуальна власність [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Г. М. Остапович та ін.] ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 455 с.
6. Іолкін Я. О. Торговельні марки в Україні та Європейському Союзі : [монографія] / Я. О. Іолкін; Нац. акад. прав. наук України, НДІ інтелект. власності. – К. : НДІ ІВ НАПрНУ : Лазурит-Поліграф, 2011. – 140 с.

7. Ішук С. І. Право інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування : [монографія] / С. І. Ішук. – Хмельницький : Вид-во Цюпак, 2010. – 167 с.
8. Коссак В. М. Право інтелектуальної власності / В. М. Коссак, І. Є. Якубівський. – К. : Істина, 2007. – 208 с.
9. Мельник О. М. Проблеми охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності в Україні / О.М. Мельник – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2002. – 362 с.
10. Мельниченко Ю. С. Цивільно-правова охорона права на географічне зазначення в Україні : [монографія] / Ю. С. Мельниченко ; Донец. юрид. ін-т МВС України. – Донецьк : Ноулідж, Донец. від-ня, 2012. – 214 с.
11. Право інтелектуальної власності: Академічний курс : підручник для студ. вищих навч. закладів / [Орлюк О. П., Андрощук Г. О., Бутнік-Сіверський О.Б. та ін.]; за ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 696 с.
12. Право інтелектуальної власності у схемах та визначеннях [Текст] : навч. посіб. для студ. юрид. ф-тів вищ. навч. закл. / [О. Г. Бондар та ін. ; за заг. ред. О.Г. Бондаря] ; Держ. вищ. навч. закл. «Запоріж. нац. ун-т» М-ва освіти і науки, молоді та спорту України. – Запоріжжя : Запоріж. нац. ун-т, 2012. – 447 с.
13. Правова охорона винаходів і корисних моделей в Україні: проблеми теорії та практики : монографія / [за заг. ред. Ю. Л. Бошицького, Я. Г. Вороніна]. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 342 с.
14. Харитоновна О. І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади) [Текст] монографія / О. І. Харитоновна: – О. : Фенікс, 2011. – 343 с.
15. Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации: [учебник]. / А. П. Сергеев. – 2-е изд. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2007. – 752 с.
16. Цивільне право : підручник : у 2 т. / [Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Бегова Т. І. та ін.]; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Харків : Право. – Т. 1. – 2011. – 568 с.
17. Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) : в 12 т. / [за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої]. – Харків : ФО-П Лисяк Л. С., 2009. – (Серія «Коментарі та аналітика»). Т. 6: Право інтелектуальної власності. – 2011. – 592 с.
18. Шишка Р. Б. Охорона права інтелектуальної власності: авторсько-правовий аспект : [монографія] / Р.Б. Шишка – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2002. – 368 с.
19. Юскаєв В. Б. Інтелектуальна власність: у 2 ч. / В. Б. Юскаєв. – Суми: Видавництво СумДУ, 2009–2010. – Ч. 1. – 2009. – 124 с. Ч. 2. – 2010. – 141 с.
20. Ястремська О. О. Інтелектуальна власність [Текст] : навч. посіб. / О.О. Ястремська; Харк. нац. екон. ун-т. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2013. – 123 с.

Предметний покажчик

А

Авторська винагорода 403
Авторство 399, 413
Авторський договір 403
Акціонерне товариство 90-94
Аналогія закону 24
Аналогія права 24

Б

Банкрутство 60-62, 109
Безхазяйне майно 335

В

Визнання фізичної особи безвісно відсутньою 53
Визнання права власності 374-375
Виключення майна з опису 375
Винахід 411
Випадок (казус) 235
Відшкодування шкоди
– моральної 224, 233
Віндикаційний позов 372-374

Г

Географічне зазначення походження товару 428-431
Господарське товариство 88
Гідність 290-292

Д

Дивіденд 89, 92
Дифамація 305
Ділова репутація 290-292
Дії 41
Добросовісний набувач 373
Довіреність 209-212

Е

Емфітевзис 359-360

З

Захист права власності 370-372
440

Захист цивільних прав 218-225
Захист честі, гідності, ділової репутації 290, 298
Збитки 233
Звичай 23
Зловживання правом 275
Знахідка 332

І

Інформація 156, 295

К

Казус (випадок) 235
Командитне товариство 101-103
Комерційне найменування 421-424
Конклюдентні дії 165
Контрафакція 394
Конфіскація 198, 338
Корисна модель 411

Л

Ліквідація юридичної особи 107-111
Ліцензія 58

М

Майно 153
Майнові відносини 13, 38
Межі здійснення цивільних прав 275
Метод цивільно-правового регулювання 13
Місце проживання фізичної особи 296
Місцезнаходження юридичної особи 75
Момент переходу права власності 336
Моральна шкода 224, 233

Н

Набувальна давність 335
Набуття права власності 324-336
Надання повної цивільної дієздатності (емансипація) 51
Негаторний позов 374
Недійсність:
– правочину 167-170

Непереборна сила 235
 Нерухоме майно 148

О

Об'єкт авторського права 397
 Об'єкти цивільних прав 146
 Обмеження цивільної дієздатності 51
 Оборотоздатність об'єктів
 цивільних прав 146
 Оголошення фізичної особи померлою 54
 Опіка 62
 Особисте немайнове благо 155-156, 290-292
 Особисті немайнові відносини 13, 38
 Особисті немайнові права фізичної
 особи 271-276

П

Патент 417
 Підприємство 55
 Підприємство 87, 153
 Піклування 63
 Повне товариство 99-101
 Події 41
 Позовна давність 256-257
 Послуги 155
 Право:
 – авторське 397-404
 – власності 315
 – володіння чужим майном 354-355
 – державної власності 321-322
 – інтелектуальної власності 385-397
 – комунальної власності 322-324
 – користування чужим майном
 (сервітут) 355-359
 – користування чужою земельною ділян-
 кою для забудови (суперфіцій) 360-362
 – користування чужою земельною ділян-
 кою для сільськогосподарських потреб
 (емфітевзис) 359-360
 – на безпечне для життя довкілля 286-287
 – на вибір роду занять 297
 – на життя 278
 – на захист особистих
 немайнових прав 298-306
 – на ім'я 288-290
 – на індивідуальність 292-294

– на інформацію 295
 – на інформацію про стан
 свого здоров'я 281
 – на медичну допомогу 280-283
 – на мирні зібрання 298
 – на місце проживання 296
 – на недоторканність житла 297
 – на особисте життя та його таємницю 294
 – на особисті папери 295
 – на охорону здоров'я 279
 – на повагу до гідності, честі та ділової ре-
 путації 290-292
 – на свободу літературної, художньої, на-
 укової і технічної творчості 297
 – на свободу об'єднання 298
 – на свободу пересування 297
 – на свободу та особисту
 недоторканність 283-284
 – на сім'ю, опіку та піклування 284-285
 – на таємницю кореспонденції 296
 – на таємницю про стан здоров'я 282
 – приватної власності 318-321
 – промислової власності 410-420
 – спільної власності 339
 – спільної сумісної власності 339-342
 – спільної часткової власності 342-344
 – слідування 403

Правочин:

– поняття 162
 – види 163-164
 – умови дійсності 164-165
 – недійсний 167-170
 – оспорюваний 169-170
 – нікчемний 167-168

Предмет цивільного права 13

Представництво 206-209

Принципи цивільного права 14-19

Припинення права власності 337-339

Припинення юридичної особи 104-111

Промисловий зразок 411

Псевдонім 401

Р

Рационалізаторська пропозиція 389

Результати творчої діяльності 397-399

Реквізиція 338

Реорганізація юридичної особи 104-107
Реституція 198
Речові права на чуже майно 353
Річ 147-153
Роботи 155
Роялті 403

С

Самозахист цивільних прав 222
Сервітут 355-359
Система цивільного права 19
Скарб 333-359
Співавторство 400
Способи:
– захисту цивільних прав
та інтересів 223-224
Строк
– гарантійний 247
– захисту цивільних прав 248
– позовної давності 256-257
– здійснення суб'єктивних
цивільних прав 247
Суміжні права 404-410
Суперфіцій 360-362

Т

Термін 242
Товариство з додатковою
відповідальністю 98-99
Товариство з обмеженою
відповідальністю 95-98
Торговельна марка 424-428

У

Удаваний правочин 192
Умови дійсності правочину 164-165
Установа 76
Установчі документи юридичної особи 76

Ф

Фізична особа 48-55
Фізична особа – підприємець 55-62

Фіктивний правочин 191
Форма правочину 165-166
Форс-мажор 235

Ц

Цивільна дієздатність фізичної особи 49
Цивільна дієздатність юридичної особи 74
Цивільна правоздатність фізичної особи 48
Цивільна правоздатність
юридичної особи 74
Цивільне законодавство 21-23
Цивільне правовідношення
– поняття 36
– види 37-38
– структура 39-42
– зміст 40
– підстави виникнення, зміни,
припинення 40-41
Цивільно-правова відповідальність:
– поняття 231-232
– види 232
– умови настання 233-234
– підстави звільнення 235
Цінні папери 154-155

Ч

Честь 290-292

Ш

Шкода 233

Ю

Юридична особа
– поняття 74
– порядок створення 75-76
– державна реєстрація 78-84
– види 84-86
– припинення 104-111
– реорганізація 104-111
– ліквідація 107-111
Юридичний факт 41

Навчальне видання

Яновицька Г.Б., Кучер В.О. та ін.

Цивільне право України

Підручник

Керівник видавничого проекту Піча С. В.
Дизайн та верстка Безотосний О. М.

Підписано до друку з оригінал-макета __.__.14 р.
Формат 60×84/16. Умовн. друк. арк. __.__. Гарнітура Таймс Нью-Роман
Тираж __ прим. Зам. № __-__

Видавництво ПП «Новий Світ-2000»
а/с 5026, м. Львів-53, 79053, Україна,
E-mail: novsv2000@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 59 від 25.05.2000 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Надруковано в поліграфічному центрі ПП «Новий Світ – 2000»